НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І. Ф. КУРАСА

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ XX – XXI СТОЛІТЬ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

КИЇВ – 2020

УДК 323.15 : 94 (477) “19/20”
Н 35
Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 8 від 24 грудня 2019 р.)

Рецензенти:
І. О. Кресіна, доктор політичних наук, професор;
В.П. Трощинський, доктор історичних наук, професор

Редакційна рада:
О. О. Рафальський (голова), В. О. Котигоренко, М. І. Панчук

Н 35 Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.

ISBN 978-966-02-9477-6

У книзі представлено результати дослідження досвіду формування, тенденцій, проблем і актуальних завдань розвитку наукового знання про місце і роль національних меншин України в політичних процесах XX – XXI століть, а саме: а) на початку XX століття, б) у роки Першої світової війни, Української революції та державотворення, в) у міжвоєнний період, г) під час Другої світової війни, д) в Українській РСР 1945 – 1990 років, е) у сучасній Україні.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 323.15 : 94 (477) “19/20”

ISBN 978-966-02-9477-6

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020

ЗМІСТ

Передмова. Актуальність теми
(В. Котигоренко) 7

Розділ 1. Національні меншини
на теренах України на порозі XX століття:
наукове вивчення *(Н. Кочан)* 14

Розділ 2. Національні меншини України
в роки Першої світової війни,
Української революції та державотворення:
пізнавальний аспект (*В. Коцур)*..... 94

Розділ 3. Студії з політичної історії
національних меншин міжвоєнного періоду:
3.1. На території УСРР/УРСР
(О. Калакура)..... 160
3.2. На українських землях у складі Польщі,
Чехословаччини та Румунії
(О. Ковач)..... 237

Розділ 4. Національні меншини України
в часи Другої світової війни:
науковий дискурс *(Ю. Ніколаєць)*..... 294

Розділ 5. Національні меншини
в Українській РСР 1945 – 1990 років:
історія дослідження *(В. Новородовський)*..... 402

Розділ 6. Національні меншини в політичному
просторі сучасної України:
науковий вимір *(О. Ляшенко)*..... 497

Післямова. Діалектика термінів етнополітичної
науки і етнополітичних практик
(В. Котигоренко, М. Панчук) 583

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
KURAS INSTITUTE OF POLITICAL AND ETHNIC STUDIES

NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE IN THE POLITICAL PROCESSES OF THE XX – XXI CENTURIES: STATE AND PROBLEMS OF THE RESEAR

KYIV – 2020

UDC 323.15 : 94 (477) “19/20”

Recommended for publication by the Academic Council Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (protocol № 8 from December 24, 2019 p.)

Reviewers:
I. Kresina, Doctor of Political Sciences, Professor;
V. Troshchynskyi, Doctor of Historical Sciences, Professor

Editorial Board:
O. Rafalskyi (chairman), V. Kotygorenko, M. Panchuk

National minorities of Ukraine in the political processes of the XX – XXI centuries: state and problems of research / Kotygorenko V. (Senior Editor), Kalakura O., Kovach L., Kotsur V., Kochan N., Lyashenko O., Nikolaiets Yu., Novorodovskyi V., Panchuk M. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 624 p.

ISBN 978-966-02-9477-6

The book presents the results of research on the experience of formation, trends, problems and current challenges of scientific knowledge about the place and role of national minorities of Ukraine in the political processes of XX - XXI centuries, namely: a) early XX century, b) during the First World War, Ukrainian revolution and state formation, c) in the interwar period, d) during the Second World War, e) in the Ukrainian SSR 1945 - 1990, e) in modern Ukraine.

The publication is designed for researches, lecturers and graduate students.

UDC 323.15 : 94 (477) “19/20”

ISBN 978-966-02-9477-6
© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020

CONTENT

Preface. Relevance of the topic
(V. Kotygorenko)…….... 7

Chapter 1. National minorities in Ukraine
on the threshold of the twentieth century:
a scientific study *(N. Kochan)*…….....….. 14

Chapter 2. National minorities of Ukraine
during the First World War,
the Ukrainian Revolution and state formation:
the cognitive aspect *(V. Kotsur)*…….....…….. 94

Chapter 3. Studies on the political history
of national minorities in the interwar period:
3.1. On the territory of the USSR /USSR
(O. Kalakura)……..... .....……...160
3.2. In the Ukrainian lands
of Poland, Czechoslovakia and Romania
(O. Kovach)…….....…….…… 237

Chapter 4. National minorities of Ukraine
during the Second World War:
scientific discourse *(Yu. Nikolaiets)*…….....…… 294

Chapter 5. National Minorities
in the Ukrainian SSR 1945 – 1990:
History of the Study
(V. Novorodovskyi)……..... 402

Chapter 6. National minorities
in the political space of modern Ukraine:
the scientific dimension *(O. Lyashenko)*…….....…….…… 497

Afterword. Dialectics of terms of ethnopolitical
science and ethnopolitical practices
(V. Kotygorenko, M. Panchuk)….....….....… 583

ПЕРЕДМОВА

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ

У будь-якому сегменті суспільних відносин, коли він стає об'єктом наукового вивчення, вирізняють величезну сукупність структурних зв'язків. Залежно від мети і завдань кожного окремого дослідження, його виконавці виокремлюють певний вид і/або аспект цих зв'язків як предмет пізнавальної діяльності. Таке виокремлення часто й слушно пояснюють потребами наукового пізнання як поступу від незнання до знання. Та все ж головним імперативом при виборі предмета соціально-гуманітарних досліджень стають актуалізовані проблеми сучасності.

Сучасне ставить науці завдання щодо вивчення його витоків у минулому, потребує пояснень наявної ситуації, прогнозування й моделювання варіантів імовірної соціальної динаміки у майбутньому.

Нині актуалізувалася необхідність глибшого осмислення генезису властивих сучасному українському соціуму політичних протиріч і суперечностей довкола та з приводу проблем, пов'язаних з динамікою феноменів етнонаціонального. У тому числі протиріч і суперечностей між центральною та регіональними і місцевими владами, між ними і групами інтересів у столиці та регіонах. Потребують ґрунтовного вивчення витоки і причини сучасних колізій історичної пам'яті та світоглядних переваг української людності. Звідси необхідність здобуття повнішого, системнішого і, наскільки це можливо, неупередженого знання про політичні умови і чинники формування етнічного й етнокультурного багатоманіття населення країни та її регіонів, ролі й місця в ньому національних меншин, а також їх участі в політичних процесах минулого й сьогодення. Що, своєю чергою, вимагає критичного осмислення і переосмислення наявних здобутків на означеній науковій царині. Зокрема, шляхом з'ясування впливу на дослідницькі практики суспільних реалій і організаційних умов та імперативів наукової роботи, суб'єктивних світоглядних і методологічних переваг дослідників, а також оцінювання міри повноти й достовірності резуль-

татів їх праці та аналітико-синтетичне опрацювання і порівняння цих результатів.

Донедавна такого плану дослідження становили порівняно невелику частину предметного поля історичної, політичної та інших соціальних наук. Про досвід вивчення місця і ролі національних меншин України в політичних процесах першої чверті XX ст. йдеться у книгах В. Солдатенка «Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди»[1] та «У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917 – 1920 рр. в Україні)[2], а також у статті В. Устименка «Національні меншини в період Української революції 1917 – 1921 рр.: історіографічні нотатки»[3]. Результати виконаного Л. Рябошапком аналізу публікацій про правове становище національних меншин в Україні 1917 – 1920 рр. викладено в його монографії та докторській дисертації[4].

Про історію та джерела дослідження етнічних меншин УСРР і політики комуністично-радянської влади щодо них найповніше уявлення дають праці Л. Якубової, серед них її монографія «Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження» та докторська дисертація[5].

[1] Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. 522 с.

[2] Солдатенко В. У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні). Київ: Парламентське вид-во, 2012. 272 с.

[3] Устименко В. Національні меншини в період Української революції 1917–1921 рр.: історіографічні нотатки. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2017. Вип. 12. С. 61–91.

[4] Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000). Львів: Нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. 482 с.; Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні 1917–1920 років: автореферат дис… д-ра юрид. наук : 12.00.01. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 28 с.

[5] Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 170 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2007. 572 с.

Стан наукового вивчення історії релігійних громад національних меншин підрадянської України в 1920 – 1930-ті роки досліджував М. Жолоб[6]. Історіографію становища польської національної меншини УСРР у той саме період вивчав І. Ващенко[7], історіографію питань освіти національних меншин України – А. Кузьменко[8].

Історію дослідження міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період аналізував М. Гон. Також він вивчав і порівнював тенденції формування в Україні і Росії кінця 1980-х – першої половини 1990-х рр. етнополітичного дискурсу про взаємодію етнічної більшості і національних меншин[9].

Наукову літературу з проблематики національного самоутвердження в Західній Україні у другій половині XIX – 30-х р. XX ст. аналізувала Г. Петришин[10]. Про стан дослідження політичної історії національних меншин на західноукраїнських землях у 1939 – початку 1950-х рр. можна скласти уявлення за публікаціями І. Мищака, в тому числі його книгою «Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія» та за-

[6] Жолоб М. П. Релігійне життя етнічних громад України міжвоєнного періоду у світлі вітчизняних і зарубіжних джерел. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: *Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 235-244

[7] Ващенко І. М. Римо-католицька церква в УСРР 1920–1930-х років: історіографія проблеми (1920-ті – початок 2000-х рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* Київ, 2004. Вип. 27. С. 253–270.; Ващенко І. М. Репресії щодо польської людності України 1920–1930-х років: новітня вітчизняна історіографія. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* Київ, 2004. Вип. 28. С. 381–392; Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930-х років: дис... канд. іст. наук.: 07.00.06. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2006. 240 с.

[8] Кузьменко А. В. Освіта національних меншин України в 1920–1930-ті роки: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2011. 16 с.

[9] Гон М. М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: автореф. дис... д-ра іст. наук: 23.00.05. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. 34 с.; Гон М. М. Етнополітичний дискурс міжетнічної взаємодії в інтерпретації українських та російських вчених: загальний огляд. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка.* 2013. № 3. С. 236–248.

[10] Петришин Г. Р. Проблема національного самоутвердження в Західній Україні (друга половина XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1997. 170 с.

хищеною на цю ж тему докторською дисертацією[11]. Публікації про особливості правового регулювання етнонаціонального становища та суспільної діяльності українців у Польщі 1918 – 1939 років вивчав О. Турчак[12].

Доволі ґрунтовно проаналізовано наукові студії з проблем Голокосту. Серед перших, хто взявся за відповідну історіографічну роботу, – А. Подольський, С. Єлісаветський, В. Лауер, Д. Міхман, А. Медведовська, І.-П. Химка та інші автори[13]. Стан і завдання дослідження політологами та істориками сучасної кримськотатарської проблеми становив предмет наукового зацікавлення науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України[14].

[11] Мищак І. М. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 509 с.; Мищак І. М. Історіографія інкорпорації та радянізації західноукраїнських земель (1939–2010 рр.): дис. … д-ра іст. наук: 07.00.06. Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 458 арк.

[12] Турчак О. В. Правове регулювання етнонаціонального становища та суспільної діяльності українців у Польщі (1918–1939 рр.).: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Острог, 2015. 393 с

[13] Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи. *Катастрофа і опір українського єврейства.* К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1999. С. 26–38; Подольский А. Исследования по истории ШОА в современной Украине. *Jews in Eastem Europe*. Jerusalem, 2003; Подольський А. Історія Голокосту в Україні: історія, свідчення, увічнення. Спроба осмислення сучасної історіографії питання. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ*. Київ. № 4 (66). 2013. С. 310–321; Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии за последнее десятилетие (1991–2000). *Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи*. Київ, 2001. С. 233–237; Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума»; ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005. 446 с.; Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.; Химка І.-П. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні. *Україна модерна.* Міжнародний інтелектуальний часопис. 16 січня 2014. URL: http://uamoderna.com/md/223-223; Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпро, 2016. 239 с.

[14] Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми. *Наукові записки ІПіЕНД.* Київ, 2003. Вип. 23. С. 180–202.

Результати комплексного дослідження О. Рафальським розвитку науково-історичних знань про національні меншини України у ХХ столітті станом на 2000-й рік викладено в книзі «Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис», що стала основою його дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук[15]. Фахову оцінку найвагомішим здобуткам дослідження динаміки політичного і правового становища національних меншин України в минулі понад 100 років дано в колективній монографії «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси»[16], підготовленій науковцями Інституту історії України НАН України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київського національного університету ім. Т. Шевченка та інших вітчизняних наукових установ.

Стан наукового розроблення етнополітичних та етноконфесійних аспектів життєдіяльності національних меншин після здобуття Україною державної незалежності розглядався в статтях «Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади» (В. Котигоренко, О. Майборода, Л. Нагорна, Л. Шкляр), «Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень» (М. Панчук, О. Калакура*),* «Етноконфесійні процеси в сучасній Україні: новітня історіографія» (В. Войналович*),* «Мусульмани незалежної України і сучасне українське ісламознавство» *(*М. Кирюшко), надрукованих 2002 р. у науковому збірнику «Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?»[17]. Про відображення в науковій літературі низки аспектів означеної проблематики станом на 2016 р. певне уявлення дає *Розділ VIII.* Етнополітологія (І. Кресіна, О. Маруховська-Картунова, С. Римаренко) другого тому двотомного видання «Політична наука в Україні. 1991 – 2016», підготовленого на базі ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Систематизовані відомості про наукові публікації, в яких поряд з іншими сюжетами помітне місце відведено регіональним етнополітичним особливостям історії і сучасної життєдіяльності наці-

[15] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447с.

[16] Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; кер. авт. кол. Л. Д. Якубова; авт. кол. О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.

[17] Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник. Київ: ІПіЕНД, 2002. 295 с.

ональних меншин України, подано в статтях, а також у книгах авторів цього дослідження[18].

Про стан наукового розроблення питань сучасного правового та інституційного забезпечення прав національних меншин України йдеться в докторській дисертації В. Мицика «Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин», захищеній за спеціальністю міжнародне право в КНУ імені Тараса Шевченка[19].

Названі та інші публікації стимулювали формування гносеологічного й соціального запиту на системне наукове осмислення стану і потенціалу вивчення ролі та місця національних меншин України в політичних процесах XX – XXI століття.

Таке осмислення важливе для якнайповнішого осягнення й освоєння дослідницьких здобутків, для виявлення лакун та визначення завдань уточнення й примноження наявного наукового знання для його розширення, удосконалення та практичного застосування.

Взявши до уваги ці обставини, авторський колектив ставив за мету аналітико-синтетичне осмислення суспільних умов, імперативів, тенденцій та потенціалу формування й розвитку наукового знання про місце і роль національних меншин України в політичних процесах XX – XXI століть, з'ясування значущості цього знання для суспільних практик.

Досягнення мети потребувало вирішення таких завдань:

- дослідження зв'язку цілей, завдань, джерел та результатів наукового вивчення політичної історії національних меншин з властивими певним періодам об'єктивними мовами, що актуалізували та формували запит на розроблення відповідної проблематики, а та-

[18] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / авт. кол.: М. І. Панчук (керівник) та ін. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 356 с.; Крим в етнополітичному вимірі / авт. кол.: М. І. Панчук (керівник) та ін. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.; Закарпаття в етнополітичному вимірі / авт. кол.: М. І. Панчук (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.; Донбас в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. Котигоренко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.; Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.

[19] Мицик В. В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.11. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 28 с.

кож зі спонукальними світоглядними та іншими суб'єктивними мотивами і чинниками дослідницьких практик та їх результатів;

- виявлення й аналіз тенденцій, особливостей, ступеня повноти, достовірності та завдань наукового вивчення місця і ролі національних меншин України в політичних процесах XX – XXI століть;
- з'ясування потенціалу наукового знання про зв'язок життєдіяльності національних меншин України з політичними процесами на її території від початку XX століття для розроблення, вдосконалення й реалізації соціально-інтегративної стратегії і тактики та законодавчого забезпечення сучасної державної етнополітики та політики історичної пам'яті, для роботи інституцій місцевого самоврядування, освіти і громадянського суспільства.

Відповідно до мети і завдань дослідження вивчалися публікації вчених та впливових політичних діячів сучасників подій, у тому числі «дорадянських» і радянських, новітня українська та «діаспорна» наукова література, праці авторитетних польських, угорських, російських, чеських та інших зарубіжних дослідників про роль і місце національних меншин України в політичних процесах: а) на початку XX століття, б) у роки Першої світової війни й Української революції, здобутків і поразок національного державотворення, в) у міжвоєнний період, г) під час Другої світової війни, д) у Радянській Україні 1945 – 1990 років, е) у сучасній Україні.

Розділ 1

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НА ПОРОЗІ XX СТОЛІТТЯ: НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ

Питання, пов'язані зі становищем національних меншин, що проживали на початку XX століття на території сучасної держави Україна – тобто у складі двох надто відмінних за своїм політичним, соціально-економічним, історико-культурним тощо підґрунтям імперій – Російської та Австро-Угорської, – стали предметом особливої уваги українських дослідників одразу ж після розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Причина зацікавленості, що з плином часу не зменшується, а дедалі зростає, урізноманітнюється й поглиблюється за тематикою та напрямами досліджень, полягає в актуальності дослідження феномену українського державотворення й формування української громадянської нації. Процес українського націє- та державотворення у своєму історичному перебігу був нелінійним, дискретним, а також дещо запізнілим у часі порівняно навіть із найближчими сусідами України: такими, зокрема, усталеними державними об'єднаннями, як Росія та Польща. Комплексне дослідження історії етнополітичного досвіду земель, що творять сьогоднішню Україну, уможливлює осмислення процесів формування національної тотожності народу України та суверенізації України як національної держави, теорії та практики функціонування сучасної Української держави в її конституційно визначеній унітарній формі за умов не лише поліетнічного та багаторелігійного складу населення, але й виразної соціально-політичної, культурної специфіки її історичних регіонів і земель, де до сьогодні даються взнаки наслідки їхнього перебування у складі однієї чи другої імперії.

Сучасна українська історіографія з питань становища національних меншин України напередодні Першої світової війни позначена урізноманітненням проблемного поля, поступальним прирощенням джерельної бази, а отже, і залученням до наукового обігу дедалі більшого масиву нового фактологічного матеріалу. Зрозуміло, що кількісні показники потребують часу, аби перейти у нову якість, тим більше, що для чималої кількості досліджень залишається актуальним завдання з осучаснення методологічних підходів і дослідницького інструментарію.

У випадку українського дослідницького середовища йдеться не стільки про розірвання з вульгарним марксизмом-ленінізмом з іманентною тòму абсолютизацією класової боротьби та верховенства принципу партійності в науці, скільки про остаточне подолання реанімованої на хвилі *перебудови* в СРСР та національного «відродження» в Україні – й до того ж некритично засвоєної – методологічної спадщини XIX – початку XX ст.: національної історіографії[1], яку точніше було би називати етнонаціональною.

На зламі 1980–1990 рр. засади національної історіографії настільки швидко витіснили з ужитку не лише в соціальній гуманітаристиці, але й у пануючих суспільно-політичних дискурсах ідеологічний інваріант пізньобрежнєвської епохи застою – марксистсько-ленінський діалектичний/історичний матеріалізм, що за цією швидкістю губилося критичне осмислення феномену національної історіографї з притаманними йому обмеженнями й напередзаданістю висновків. За умов ізоляції радянського *суспільствознавства* від розвитку світової наукової думки та політико-ідеологічного диктату правлячої комуністичної партії відкат із проголошенням незалежності України вітчизняної соціогуманітаристики до архаїки був, очевидно, неуникненним. Водночас, національний/народницький наратив потужно живила суспільна ейфорія від проголошення омріяної не одним поколінням українців власної незалежної держави, кілька спроб вибороти яку упродовж історії закінчувалися поразкою. Синергія цих двох чинників – домінування етнонаціонального наративу та суспільна ейфорія від набуття «власної» держави – відчутно уповільнювала засвоєння українською гуманітаристикою як історії розвитку методології досліджень у західній науковій думці, так і новітніх методологічних підходів.

У міру інтегрування української гуманітаристики до світового наукового простору відбувався – поволі й небезконфліктно – процес оновлення й урізноманітнення методологічних дослідницьких

[1] Див.: Касьянов Г. В., Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24; Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та утворення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 1999. Пор.: Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. *Українські проблеми*. 1999. № 1–2. С. 116–118.

практик, з'являлися нові напрями й предмети досліджень там, де, здаволося б, усе було досліджено. Не оминули такі тенденції й дослідження національних менших, що проживали на території сьогоднішньої України напередодні Першої світової війни у складі однієї чи другої імперії. До наукового обігу було запроваджено чимало, насамперед, мікроісторій з життя представників тих чи інших етнонаціональних спільнот у межах певного району, міста, села. Накопичення емпіричного матеріалу на мікро- та мезорівнях, проблематизація історії національних меншин в Україні з часом сформували основу для переходу до регіонального рівня досліджень[2] . Допомогою дослідникам стали систематизація знань

[2] Див., зокрема: Національні відносини в Україні у XX ст: збірник документів і матеріалів / Панчук М. (керівник), Гошуляк І., Діброва С. та ін. Київ: Наукова думка, 1994. 557 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / упорядн. Кресіна І. О (керівник), Ляхоцький В. П., Панібудьласка В. Ф. та ін. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 1. 583 с., Ч. 2. 704 с.; Єкельчик С. Історія України: становлення модерної нації / авториз. переклад з англ. А. Цимбал / за ред. М. Климчука Київ: Laurus, 2011. 376 с.; Крим в етнополітичному вимірі / Панчук М. (кер. авт. кол.), Бекірова Г., Ганкевич В., Галенко О., Горбань Т., Войналович В., Калакура О., Котигоренко В., Ляшенко О., Макаренко Н., Омельчук Д., Поліщук Ю., Рафальський О., Хаялі Р. Київ: Світогляд, 2005. 533 с. + додатки 35 с. і 11 карт; Закарпаття в етнополітичному вимірі / Панчук М. (кер. авт. кол.), Котигоренко В., Рафальський О., Войналович В., Красівський О., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Галенко О., Ковач Л., Ляшенко О. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с. Донбас в етнополітичному вимірі / Котигоренко В. (кер. авт. кол.), Панчук М., Калакура О., Ніколаєць Ю., Кочан Н., Макаренко Н., Ковач Л. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 548 с.; Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

Див. також новітні націоналістичні інтерпретації етнонаціональних відносин, зокрема, на Закарпатті: Энциклопедия Подкарпатской Руси / Поп И. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2001. 432 с.; Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop, eds. Revised and Expanded Edition. Toronto: University of Toronto Press, 2005. 569 p. ; Нариси історії Закартаття у 3 тт. Т. 1 (З найдавніших часів до 1918 р.) / ред. кол. І. Гранчак, Е. Балагурі, М. Бабидорич та ін. Ужгород, 1993. 430 с.; т. 2 (1918–1945). Ужгород, 1995. 668 с., т. 3 (1946–1991), 2003. 648 с.; Поп И. И. Историография истории русин и Подкарпатской Руси. *Славяноведение*. 2003. № 1. С. 57–72; див. критичні рецензії на видання з історії закарпатських русинів, написані з позиції національного наративу: Гийдел Е. Рутенія über alles. *Україна модерна*. 2007. № 12 (1). С. 191–217; Мишанич О. «Энциклопедия Подкарпатской Руси» і що за нею. Київ: Стилос, 2002. 36 с.

із джерелознавства історії України та вітчизняної історіографічної бази з історії життєдіяльності національних меншин України у XX столітті [3], тоді як імперський період ще чекає на аналогічне історіографічне опрацювання. Наразі актуальним завданням вітчизняної історіографії залишається не лише створення цілісної, несуперечливої та якомога повнішої панорами історії етнополітичного розвитку народів України, але також і якомога повніше опрацювання пов'язаної з функціонуванням національних меншин на мезорівні проблематики й перехід на макрорівень з притаманним йому комплексним аналізом і синтезом.

Однією з перших спроб проаналізувати становище національних меншин, що проживали на території сучасної Української держави напередодні Першої світової війни, став розділ у колективній монографії «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект», підготовленій в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України у 2000 р.

Автори розділу «Національні меншини в Україні на початку XX ст.» Ю. Левенець, Н. Макаренко та М. Геник уперше запропонували структурну схему досліджень національних меншин в обох імперіях, особливо ж за умов, коли проводити прямі паралелі в політиці імперій було і є некоректно. Автори принципово розглядали окремо політики двох держав щодо національних меншин[4].

[3] Джерелознавство історії України. Навчальний посібник / авт. колектив: Боровський Я. Є., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н. та ін. Ін-т джерелознавства та археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ. національний ун-тет ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. 212 с.; Джерелознавство історії України: Довідник / ред. кол. Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська, Я. С. Калакура. Ін-т джерелознавства та археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ. національний ун-тет ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. 212 с.; Історичне джерелознавство. Підручник / Калакура Я. С. та ін. Київ, 2002. 488 с.; Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с., бібліографія с. 447–486; його ж. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX – на початку XX ст. і його відображення в історичній літературі. *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле й сучасне. Наук. зб.* Київ, Житомир: Поліграфічний центр Житомирського педінституту, 1998. С. 56–60; Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993.

[4] Див.: Геник М., Левенець Ю., Макаренко Н. Національні меншини України на початку XX ст. *Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект* / гол. ред. І. Ф. Курас, авт. колектив: Панчук М. (керівник), Войналович В., Галенко О. та ін. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 10–55.

У 2012 р. фахівці Інституту історії НАН України у колективній монографії «Національне питання в Україні XX – прочатку XXI ст.: історичні нариси» також здійснили спробу проаналізувати етнонаціональні політики Російської та Австро-Угорської імперій на землях нинішньої України. Дослідницькі завдання авторів відповідного розділу О. Аркуші, В. Головченка та Л. Якубової були обмежені загальною метою публікації: «осмисленням й утіленням [Україною. – *Н. К.*] власних етнополітичних прагнень. Віхи становлення української ідеї, консолідації навколо неї української політичної нації та визволення державотворчої енергії українського народу розглядаються [у монографії. – *Н.К.*] на тлі драматичних подій політичної історії XX – початку XXI ст.». Однак внутрішня логіка національної політики обох імперій не залишала авторам можливості обійти стороною національні меншини, які проживали на землях України[5]. Політика Російської та Австро-Угорської імперій щодо національних меншин розглядалася окремо. Як і у першій, згадуваній вище, публікації українські дослідники не виходили на рівень виявлення сутнісної спільності політики поліетнічних імперії щодо народів та народностей/етнічних спільнот, які територіально входили до їхнього складу.

Домінування упродовж кількох десятиліть після проголошення державної незалежності національного наративу в українській соціальній гуманітаристиці мало наслідком те, що до поля зору вітчизняних дослідників «не потрапляв» важливий та перспективний щодо здобуття нових знань науковий напрям, що на Заході інтенсивно розвивався під парасольковим терміном «імперієзнавство». Отож, дослідження історії національних меншин в Україні з перспективи порівняльного імперієзнавства та політики імперій (Російської та Австро-Угорської) щодо національних меншин/народів, що населяли їх, та зі застосуванням сучасного методологічного інструментарію все ще залишається актуальним дослідницьким завданням вітчизняної соціогуманітаристики.

Українським дослідникам тих чи інших аспектів життєдіяльності імперій неможливо обійти увагою напрацювання західної

[5] Див.: Аркуша О., Головченко В., Якубова Л. Україна напередодні європейської «Весни народів». *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси* / відповід. редактор В. Я. Смолій, авт. колектив: Аркуша О. Г., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В. та ін. Ін-тут історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 17–108.

історіографії, а від часу розпаду СРСР і російської. На Заході такі дослідження розпочалися відразу ж після краху обох імперії – Російської та Австро-Угорської. Як наслідок, на Заході сформовано наукові школи й напрями з імперієзнавства, між представниками яких уже понад століття не вщухають дискусії [6]. У Російській Федерації дослідники імперій гуртуються довколо журналу «Ab Imperio», заснованого у 2000 р. у Казані Центром вивчення націоналізму та імперії (РФ) та Нью-Йорку (США) [7]. Казанський Центр є асоційованим членом Американської асоціації сприяння славістичним дослідженням. За поодинокими винятками, голосу науковців з України у таких дискусіях не чути. Причиною цього є не стільки те, що фахівців з цієї проблематики в країні критично обмаль, скільки збереження в сучасному українському дослідницькому дискурсі провідної ролі методів національної історіографії, що штучно звужує перспективу імперієзнавчих досліджень[8].

Попри очевидну відмінність політичних систем, соціально-економічних структур та культурного підґрунтя Російської та Австро-Угорської імперій спільним знаменником, що уможливлює порівняльний аналіз їхніх етнополітичних практик, виступає династична імперська структура обох держав. До цієї обставини привернув увагу американський дослідник українського походження Олександр Мотиль. На прикладі Австро-Угорщини він показав шлях формування держави-імперії через перетворення окремих суспільств з автономними політичними інститутами та регіональними елітами у політично підпорядковані з придушеним або вкрай обмеженим суверенітетом. Відносини між центром та периферією, доводив О. Мотиль, посутньо є владними відносинами, що мають на меті вилучення ресурсів на користь центру. Занепад імперій починається тоді, коли задля збереження цілісності

[6] Див., зокрема, розлогу бібліографію: Миллер Алексей. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. С. 220–236.

[7] Щоквартальник «Ab Imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве» виходить англійською та російською мовами і є одним з провідних наукових видань в Росії у галузі соціально-гуманітарних досліджень. Сайт журнала: URL: https://www.abimperio.net.

[8] До складу редколегії «Ab imperio» входить український історик Я. Грицак, який, віддаляючися від усталеного академічного середовища, воліє позиціонувати себе радше як «публічний інтелектуал».

держави імператор/центр наділяє периферійні території (або якусь частину таких територій) більшим рівнем автономії від центру. Така стратегія неуникненно тягне за собою зростання регіональної самоідентифікації місцевих протонаціональних еліт та їхніх вимог, що послаблює центр, делегітимізує імперську ідеологію і, врешті, веде до розпаду імперій.

Сказане вище описує не лише долю, що спіткала Австро-Угорську, Російську, а згодом і радянську імперії. Вже у 1992 р. О. Мотиль визначає іманентні імперії владні механізми та інструменти, використовуючи які Російська Федерація після розпаду СРСР намагатиметься не випустити Україну зі сфери свого впливу (автор також вибудовує алгоритм перебігу подій у тому разі, коли б Росія спромоглася досягнути своїє мети щодоУкраїни)[9].

Аналітичні прогнози О. Мотиля по лінії взаємодії імперський центр–периферія підтвердили події 2014 р., коли імперія у боротьбі за самозбереження спробувала взяти реванш шляхом окупації українського Криму («повернути ісконно *русскіе* землі») та розв'язання війни на українському Донбасі з метою повернення системоутворюючої «периферії» до сфери впливу «імперського центру».

Дослідження історичного входження земель сучасної України до складу двох найбільших на зламі XIX – XX ст. європейських імперій – таких, що, на відміну від класичних імперій із заморськими володіннями, прирощували власні території за рахунок внутрішньої колонізації, тобто вглиб прилеглих земель, – не може обійти стороною питання політичних практик імперій щодо національних меншин та автохтонного українського населення на приєднаних (колонізованих) землях, правового статусу і земель, і народів, що їх заселяли, можливостей розвитку (економічного, політичного, культурного) тощо.

Водночас залишається без відповіді питання щодо можливостей і обмежень порівняльного аналізу етнополітик Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях, що входили до їхнього складу. До складу Російської імперії входили землі Слобожанщини, Ліво- і Правобережжя та Півдня, що становило майже 85 % земель,

[9] Motyl A. From Imperial Decay to Imperial Collapse: the Fall of the Soviet Empire in the Comparative Perspective. *Nationalism and Empire: The Habsburg Monarchy and the Soviet Union.* Ed. By R.L. Rudolf and D.F. Good. New York, 1992. P. 15–43 (особливо с. 17–19).

на яких проживали українці-автохтони. До складу Австро-Угорської імперії входили Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, які разом становили приблизно 15% українських земель.

Від часу публікації вкрай критичного щодо побаченої дійсності твору маркіза А. де Кюстина «Росія у 1839 році» (1843) імперію Романових на Заході характеризували не інакше, як «тюрма народів». На початку XX ст. стереотип «тюрма народів» активно експлуатувала партія більшовиків РСДРП (б) на чолі з В. Леніним у критиці російського самодержавства. Після їхнього приходу до влади (1917) характеристика царської Росії як «тюрми народів», що її «науково» цього разу обґрунтував академік М. Покровський, стала наріжним каменем радянської історіографії. Тут не можна не пригадати, що й у західній історіографії імперія Габсбургів майже одразу ж після падіння дістала таку саму характеристуку – *Völkerkerker*. У негативній оцінці національної політики Російської імперії, засадничо позначеної елементами азійського деспотизму, що його не могли приховати претензії деяких її правителів на просвітницький абсолютизм західноєвропейського зразка, і вітчизняні, і зарубіжні дослідники до сьогодні залишаються одностайними. Проте наприкінці XX ст. було порушено консенсус щодо характеристики пізньої Австро-Угорщини як *Völkerkerker*. Нове покоління дослідників наводило аргументи на користь того, що поряд із негативними аспектами етнополітики Габсбургів мали місце й позитивні [10].

Українська історіографія у негативній оцінці політики Російської імперії щодо народів та меншин, що проживали у тодішніх її межах, позначена впливом як радянської, так і реанімованих національної та народницької історіографій.

Саме останні, як уже було зазначено, визначили мейнстрим у розвитку історичних досліджень і державної політики пам'яті

[10] Див.: Вэнк Соломон. Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе. *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства*. Москва: Российская Академия наук, Ин-т славяноведения и балканистики, 1995. С. 5–24; Idem. The Nationalities Question in the Habsburg Monarchy: Reflections on the Historical Record. *Working Paper in Austrian Studies*. Center for Austrian Studies. 93, 3; Deak I. Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps. 1848–1918. New York, 1990; Sked Alan. The Decline and Fall of the Habsburg Empire. 1815–1918. London, 1989; Jelavich B. Modern Austria: Empire and Republic 1800–1986. New York, 1987; Bridge F. R. The Habsburg Monarchy Among the Great Powers. 1815–1918. New York, 1990.

в незалежній Україні. Продовжуючи народницьку традицію М. Грушевського[11] та М. Драгоманова, дослідники та популяризатори історичної науки майже одностайно характеризували час перебування України у складі Російської імперії як «час пропащий»[12].

З такої народницької перспективи – драматично-трагічної – українську історію, за висловом В. Винниченка, можна було читати не інакше, як із бромом [13]. Характеристика у дослідженнях українських науковців політики дуалістичної Австро-Угорщини щодо національних меншин напередодні Першої світової війни менш однозначна.

З одного боку, місце незасвоєних/незнаних напрацювань західної історіографії з імперієзнавства заступили міфологізовані ностальгічно-ідеалістичні рефлексії, що їх продукували у 1990-х рр. галицькі інтелектуали. З другого, у той самий час здійснювалися перші кроки із започаткування академічних досліджень меншин регіону (які на початок XX ст. становили чималу кількість населення регіону, зокрема, поляків, євреїв, німців).

Однак академічні напрацювання залишалися незатребуваними на тлі емоційного конструювання умоглядної «української Галичини» за «цісаря Франца-Йосифа». З третього, після проголошення незалежності України історики, що й далі працювали у руслі радянської історіографії, усе ще давали негативну оцінку обом імперіям, беручи за головний критерій експлуатацію ресурсів України чи то Росією, чи то Австро-Угорщиною[14]. Підсу-

[11] Аналіз політичних поглядів М. Драгоманова див.: Іванова Раїса. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі України та Росії (друга половина XIX ст.) Київ: Вид-во Київ. державного ун-ту, 1971. 223 с.; Круглашов Анатолій. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. 2-ге вид. Чернівці: Прут, 2001. 488 с. Політичну та інтелектуальну біографію М. Грушевського див.: Плохій Сергій. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 599 с.

[12] Драгоманов М. П. Пропащий час: Українці під московським царством (1654–1876). Львів, 1909. 38 с. (Див.: Драгоманов М. П. Пропащий час: Українці під Московським царством, 1654–1876. *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 131–143). URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_9_131); його ж. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. 1875. Т. 4. Кн. 7; його ж. Историческая Польша и Великорусская демократия. Женева, 1881; його ж. Великорусский интернационал: польско-украинский вопрос. Казань: Типо-литография Окружного штаба, 1906 135 с.

[13] Див.: Винниченко В. Щоденник. Київ. 1990. № 9. С. 122.

[14] Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. Київ, 1966. С. 194.

мовуючи, можна сказати, що в українській історіографії входження українських земель до Російської імперії оцінюється переважно як абсолютне зло для формування української нації[15], а до Австро-Угорської імперії – як менше зло, порівняно з російським пануванням, хоча становище багатоетнічного населення українських земель за режиму Габсбургів було дійсно кращим, якщо його порівнювати з режимом Романових. Позаяк період у складі однієї чи другої імперії трактується переважно з поцизії українського (етно-)націєцентризму, що об'єктивно звужує і площину досліджень, і перспективу, і формулювання дослідницьких завдань.

Не кращим чином на дослідженні політики Російської імперії щодо українців та національних меншин, що проживали на території сучасної України, позначилося використання принципів (пост-)колоніального дискурсу американського дослідника Едварда Саїда, сформульованого у праці «Культура й імперіалізм» (перше видання у 1993 р.) [16].

Найпомітнішим прикладом застосування постколоніального підходу, що збурив широкий спектр суспільних емоцій (у тому числі взаємовиключних) і до певної міри вплинув на наукові та освітянські дискурси, стали публіцистичні праці М. Рябчука, які дали імпульс зливі подібного ґатунку дописів і «легалізували» колоніальний дискурс як один з герменевтичних інструментів [17].

Питання статусу України у складі Російської імперії – правомірно його кваліфікувати як колоніальний чи ні – залишається предметом дискусій.

Переважна більшість зарубіжних дослідників заперечує колоніальний статус України (А. Каппелер, М. фон Хаген, Е. Віл-

---

[15] Див., наприклад: Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст). В 3 ч.; / відповідн. ред. В. Г. Сарбей. Ін-т історії України НАН України. Київ, 1999; Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2000. С. 6–38.

[16] Саїд Едвард. Культура й імперіялізм. Київ: Критика, 2007. 608 с.

[17] Рябчук Микола. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000; його ж. Дилеми українського Фауста. Київ: Критика, 2000; його ж. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ: Критика, 2003; Покальчук Ю. Долати колоніальну свідомість. *Київ*. 1999. № 5–6. С. 9–12; Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні. *Сучасність*. 1995. № 9. С. 61–63 та ін.

сон)[18] в імперії Романових. Ендрю Вілсон наголошує на тому, що чимало українців почували себе в імперії цілком комфортно, користуючися культурною близькістю до росіян (додамо: на відміну від інших меншин, таких, як євреї чи поляки). Емансипація західних українців від поляків, а східних від росіян не була напередвизначеною – обидва процеси насправді не становили дві сторони одного цілого, а розвивалися за відмінними сценаріями[19].

Анатоль Лівен, дослідник сучасних націоналізмів і журналіст, який подорожував Україною з метою дослідження українсько-російських відносин, порівнює статус України в Російській імперії з тим, що мала Ірландія (чи Шотландія) у складі Великої Британії[20]. Російський дослідник Олексій Міллер також не вважає, що Україна перебувала у статусі колонії у складі Російської імперії. Він розглядає відносини центр/Росія–периферія/Малоросія (Україна) крізь призму краху імперського проєкту зі створення єдиної російської (рос.: русской) нації, коли імперії забракло сил витіснити, ліквідувати малоросійську версію української ідентичності[21].

Серед дослідників, тих, яких зазвичай називають українською діаспорою, немає одностайності щодо колоніального статусу українських земель у складі Російської імперії. Закономірно, що серед прибічників тези про колоніальний статус України у складі Російської імперії – й водночас представників національно-державницького напряму в діаспорній україністиці – чимало літературознавців (Г. Грабович[22], Ю. Луцький, М. Шкандрій), за визначенням чутливих до мовного питання як обов'язкового,

[18] Див. детальніше посилання № 33 із переліком праць А. Каппелера; Hagen M. von. Does Ukraine Have a History. *Slavic Review*. 1995. № 3. P. 658–690; Хаген Марк фон. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 1.

[19] Див.: Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. New Haven and London: Yale University Press, 2000 (переклад українською: Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація. Київ: К.І.С., 2004); Smith G., Law V., Wilson A., Bohr A., Allworth E. Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

[20] Lieven A. Ukraine and Russia. A Fraternal Rivalry. Washington, 1999. 208 p.

[21] Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев: Laurus, 2013. 416 с.; его же. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург, 2000.

[22] Grabowich G. G. Framing the Context. *Slavic Review*. № 54. 1995. P. 676–678.

згідно з гердерівською інтерпретацією, атрибуту нації. Середовища мовознавців, літературознавців, так само як і церковне (тут працює теза про певне віросповідання як атрибут нації) – як у діаспорі, так і в Україні – виявилися найбільш уразливими до впливу національного наративу та його відтворення.

Історики з того ж таки діаспорного середовища О. Оглоблин[23], І. Лисяк-Рудницький не підтримували як такий концепт колоніального статусу України у складі Росії, але визнавали наявність *елементів* колоніалізму у політиці Російської імперії щодо Малоросії. І. Лисяк-Рудницький принципово відійшов від інтерпретації українсько-російських відносин у конфронтаційних термінах. Він одним із перших використав у своїх дослідженнях методологічні засади сучасної йому французької школи Аналів[24], здійснив спробу поглянути на питаня з точки зору одних або других моделей соціально-культурного розвитку. Підходи І. Лисяка-Рудницького до історіописання вплинули на становлення наступного покоління зарубіжних українських істориків, для яких самоочевидним вже було використання сучасних методологій наукового пошуку, йдеться, насамперед, про О. Субтельного та З. Когута.

Вплив зарубіжної української історіографії на розвиток гуманітаристики в Україні був доволі відчутним упродовж першої–другої декади від проголошення Україною державної незалежності. Проте перевірку часом пройшли праці тих, які працювали у форватері сучасних методологій (слідом за вже названими дослідниками йшло нове покоління: Дж.-П. Химка, Б. Кравчено, Р. Маґочій, Р. Шпорлюк).

Роман Шпорлюк став одним з перших, хто на концептуальному, методологічному рівні найрішучіше порвав з національним наративом і запропонував розглядати паралельне формування російської та української націй у пізній імперії через призму того факту, що формування одних націй (української) приводило до неуникненного переформатування других (російської) з усіма похідними від того наслідками. Йому також належить ідея щодо конкуренції різних національних проєктів на українських землях

[23] Оглоблин О. Проблеми схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). *Український історик*. № 1–2 (29–30). 1971. С. 5–16.

[24] Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History. *Slavic Review*. June 1963. № 22. P. 24–25. Див. також: Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе: у 2-х т. Київ: Основи, 1994.

на рубежі XIX–XX ст., саме проєктів у множині, а не якогось одного самодостатнього націоналізму в його історичній тяглості й телеологічній напередвизначеності[25].

Джон-Пол Химка привернув увагу до того, що формування сучасної української нації аж ніяк не було центральної темою історії України упродовж XIX ст., поступаючися місцем процесам індустріалізації, урбанізації, соціально-класовому самоусвідомленню селянством[26].

А Богдан Кравченко вперше показав вагому роль імперії (а пізніше й СРСР) на зламі XIX–XX ст. у соціальній мобілізації та модернізації української нації[27].

Павло-Роберт Маґочій з університету у Торонто запровадив підхід до історії України з перспективи її багатокультурного й багатоетнічного характеру в минулому й сьогоденні, змінивши фокус з етноцентризму національної історії українців на історію народів, що населяли землі сучасної України. До синтетичної праці П.-Р. Магочія «Історія України: її земель та народів» (2012) увійшла інформація про росіян, поляків, греків, румунів, кримських татар, болгар, чехів, молдаван тощо. Литовсько-польський період історії України автор новаторськи реконфігурує у литовсько-польсько-татарський, наполягаючи на важливій ролі у цей час Кримського ханату, який на той період контролював майже третину території сучасної України. Попри те, що спеціалізацією автора була історія закарпатських русинів[28] і його праці незмінно збурювали наукові

[25] Szporluk Roman. Russia, Ukraine and the Break-Up of the Soviet Union. Stanford, 2000. У перекладі українською праці Р. Шпорлюка див: Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. Київ: Дух і літера, 2000; його ж. Формування модерних націй. Україна, Росія, Польща. Київ: Дух і літера, 2016; його ж. У пошуках майбутнього часу: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2010.

[26] Himka John-Paul. The Construction of Nationality ion Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions. *Intellectuals and the Articulastion of the Nation*. Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. P. 109–166.

[27] Krawchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. CIUS University of Alberta in association with St Antony's College, Oxford. 1985. P. 1–45. (URL: http://www.http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14536/file.pdf).

[28] Magocsi Paul-Robert. A History of Ukraine: The Land and its Peoples. 2 edition. University of Toronto Press, 2010. 896 p. (переклад українською: Маґочій Павло-Роберт. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с. + XXII); idem. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1989. Vol. 16. № 1/2. P. 45–62.

та політичні дискусії в Україні[29], в останніх публікаціях Маґочій звернувся до написання історії народів та національних меншин (кримських татар, євреїв), що проживають на землях сучасної держави Україна[30].

Опонує П.-Р. Маґочію інший канадський історик українського походження з університету Вікторії (Британська Колумбія) Сергій Єкельчик. Уже у вступі до праці «Історія України: становлення сучасної нації» (перше видання у 2007 р.) автор заперечує конструктивність написання історії України як історії земель і народів, що сьогодні входять до складу Української держави. Наслідком такого підходу, доводить С. Єкельчик, виходить «не аналіз історичного процесу, а колекція непов'язаних між собою сюжетів». Слідом за більшістю дослідників Єкельчик розглядає історію України крізь призму виникнення та розвитку українського національного проєкту як основи формування української нації та Української держави, вправно оминаючи пастки національного наративу[31].

Авторський аналіз періоду входження українських територій до складу Російської та Австро-Угорської імперій подано через інтерпретацію причин, що зумовлювали ту чи іншу політику імперського центру по відношенню до національних меншин/народів.

Автор виходить із того, що (етно-)національні проблеми в Росії та Австро-Угорщині мали абсолютно відмінний характер. Характеризуючи етнополітику Російської імперії, автор уникає конфронтаційних тверджень, обмежуючи себе методом реконструкції подій[32].

---

[29] Маґочій Павло-Роберт. Крим: наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. 160 с.; його ж. Євреї на Закарпатті: короткий історичний нарис. Ужгород, Вид-во В. Падяка, 2005.

[30] Енциклопедія історії та культури карпатських русинів уклад.: Павло-Роберт Маґочій, Іван Поп; заг. ред. Павло-Роберт Маґочій. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. 850 с.; П.-Р. Маґочій. Народ нізвідки: ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. 120 с.; його ж. «Я русин был, єсмь и буду...»: выступи на Світових конгресах русинів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2005. 66 с.

[31] Yekelchyk Serhy. Ukraine: Birth of a Modern Nation. Oxford University Press, 2007. 280 p. (переклад російською: Екельчик Сергей. История Украины: становление современной нации. Киев: К. И. С., 2010. 400 с.).

[32] Екельчик Сергей. История Украины: становление современной нации. С. 55–100.

Наріжним каменем в історіографії питання політики Російської імперії щодо народів і національних меншин стала опублікована у 1992 р. праця швейцарського дослідника з Віденського університету Андреаса Каппелера «Російська імперія як багатонаціональна держава»[33], повз яку не зможе пройти жодний інший наступний дослідник.

Кеппелером було зібрано й піддано аналізу практично увесь доступний на той час джерельний матеріал щодо національних меншин і народів, які проживали в межах Російської імперії від XVI ст. й до часу розпаду Радянського Союзу. Ніколи перед тим поліетнічний характер Російської імперії на був представлений та проаналізований у такій повноті, включно з політичними, соціально-економічними, культурними аспектами становища народів, які входили до її складу.

Фундаментальна праця Каппелера ще довгий час слугуватиме відправною точкою для будь-яких подальших досліджень Російської імперії як багатонаціональної держави. Питання методології покладено в основу праці провідного російського дослідника націоналізмів у Російській імперії Олексія Міллера «Імперія Романових і націоналізм» (2008), у підзаголовок якої винесено уточнення «Есе з методології історичного дослідження». О. Міллер піддає критиці новітню тенденцію російської історіографії до «націоналізації» історії [тенденцію, більшою чи меншою мірою

[33] Kappeler Andreas. Russland als Vielvölkerreich: Enstehung, Geschichte, Zerfall. München, Verlag C.H. Beck, 1992 (zweite, durchgesehene Auflage 1993) (переклад українською: Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: УКУ, 2005. 360 с.); Kappeler Andreas. The Ukrainians of the Russian Empirew, 1860–1914. *The Formation of National Elites: Comparative Studies on Governmtnts and Non-Dominant Ethnic Groups in Europer, 1850–1940*. Ed. by A. Kappeler with the participation of Fikret Adanir and Alan O'Day. NY: New York UP, 1992. Vol. 6; idem. A «Small People» of Twenty-Five Million. The Ukrainians circa 1900. *Journal of Ukrainian Studies*. 1993. Vol. 18. № 1/2; Idem. «Great Russians» and «Little Russians»: Russian–Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. Seattle: Henry M. Jackson School of Internayional Studies, University of Washington, 2003; Каппелер А. «Россия – многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги. *Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма*. Москва: Новое издательство, 2010. С. 265–282; його ж. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Київ: Книги–XXI, 2018; його ж. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.

притаманну не лише усім пострадянським державам, але й деяким суб'єктам федерації в сучасній Росії. – *Н. К.*], коли вона редукується до історії виключно росіян (рос.: русских), маргіналізуючи інші народи імперії, «адже навіть питання про те, хто такі росіяни [тут і далі рос.: *русские*. – *Н.К.*] (наприклад, коли і як було вирішено, чи входять до їхнього складу білоруси, малороси, козаки), чи про те, як складалися уявлення росіян про свою "національну територію" (наприклад, коли і як стали російськими Сибір, Дон чи Ставропілля), можна чітко сформулювати і досліджувати лише у контексті історії імперії»[34]. Олексій Міллер наголошує на необхідності врахування того факту, що політика імперії «щодо різних національних груп була диверсифікованою, часто суперечливою й непослідовною, і поняття русифікації далеко не завжди адекватно її описує. Позаяк, і поняття русифікації, як таке, потребує детальної деконструкції під час аналізу того розмаїття політичних стратегій та ідентифікаційних процесів, що їх нерозбірливе використання терміна "русифікація" часто приховує»[35]. Продовженням обговорення питань методології дослідження імперії у контексті її політики щодо українського населення стала дискусія українського та російського істориків Г. Касьянова та О. Міллера, викладена у збірнику «Россия – Украина. Как пишется история» (2011)[36]. Й хоча увага науковців зосереджена переважно на перипетіях формування української ідентичності, особливо у другій половині XIX ст., вони не оминули увагою питання порівняльного аналізу етнополітики Австро-Угорської та Російської імперій щодо українського та польського населення, показуючи, що така політика завжди обумовлювалася або тимчасовими, або довготерміновими інтересами імперського центру незалежно від того, йшло це на користь чи ні народам, які населяли імперії[37]. Перший короткий, але, тим не менше, цілісний і глибокий, огляд сучасної історіографії імперського періоду українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини належить Георгію Касьянову[38].

[34] Миллер Алексей. Империя Романовых и национализм. С. 9–10..

[35] Миллер Алексей. Там же. С. 10.

[36] Касьянов Г. В., Миллер А. И. Диалог 2. С. 182–183.

[37] Касьянов Г. В., Миллер А. И. Диалог 2. Имперский период. *Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги–лекции–статьи*. Москва: РГГУ, 2011. С. 174–205.

[38] Касьянов Георгий. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии. *Имперская история постсоветского пространства* / ред. и сост.: И. Герасимов и др. Казань, 2004. С. 85–108.

Автор піддає аналізу праці як зарубіжних, так і українських дослідників. Принагідно на прикладі останніх він укотре проблематизує питання залежності української гуманітаристики від національного наративу з іманентними тому обмеженнями та напередвизначеністю висновків.

Г. Касьянов привертає увагу до поодиноких винятків в українській історіографії, коли, наприклад, саме лише застосування Валентиною Шандрою позитивістського методу для дослідження адміністративних структур імперії на підросійських українських землях дозволило дослідниці уникнути «ідеологічних шаблонів патріотичної риторики», показати варіативність політики імперії із врахуванням регіональної специфіки. Або ж коли новаторська спроба Ярослави Верменич виділити знакові теми історії України імперського періоду з точки зору регіоналістики позбавляє самостійного значення усталені в національній істоіографії «імперські сюжети»[39]. У дослідженні функціонування російських адміністрацій на українських землях від кінця XVIII до початку XX ст. В. Шандра за точку відліку бере засадничу мету імперського центру з інтеграції та уніфікації належних їй територій, визнаючи повноцінну участь у цьому процесі українських соціальних верхів, уникаючи одновимірних звинувачень імперії у русифікації/денаціоналізації, колонізаторській політиці[40]. Погляд з української

[39] Касьянов Георгий. «Пикник на обочине». С. 90–91. Георгієм Касьяновим згадуються монографії: Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: функції, структура, архів. Київ, 2001; Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики України / наук. ред. П. Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2003. 516 с.

[40] Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. *Студії*. Вип. 2. Київ, 1998. 75 с.; її ж. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комклекс і його інформаційний потенціал. Київ, 1999; її ж. Малоросійське генерал-губернаторство1802–1856. Ін-тут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Державний ком. архівів України, 2001. 356 с.; її ж. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ: Ін-тут історії НАН України, 2005. 427 с.; її ж. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії. *Регіональна історія України*. 2007. 1. С. 155–166; Шандра В. С. Мінаков А. С. Губернаторський корпус і центральна влада: проблема взаємовідносин (за матеріалами губерній Чорноземного центру другої половини XIX – початку XX ст.). *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 215–220; її ж. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Ін-тут історії України НАН України, 2016. 345 с.

перспективи на функціонування адміністративних структур імперії не був однозначно сприйнятий зарубіжними колегами. О. Міллер критикує вибір В. Шандрою предмета дослідження за територіальним принципом (генерал-губернаторства, що діяли на території сучасної України) і стверджує, що «уявна географія» дослідниці має «обмаль спільного з уявною географією імперської бюрократії». А отже, це «породжує для Шандри серйозні методологічні труднощі як у плані аналізу, так і у визначенні ролі окремих територій у структурі імперії»[41].

Японський дослідник К. Мацузато у рецензії на монографію В. Шандри демонструє відмінний від авторського підходу погляд на взаємовідносини українських земель та імперського центру. Рецензент протиставляє етнокультурний та територіальний підходи і тим самим недооцінює вплив на політику імперії зародження й наростання націоналізмів (і українського, і російського). Він обстоює тезу, що тодішня Малоросія (Лівобережна Україна) була не периферією, а невід'ємною складовою осердя Російської імперії, що й визначало специфіку політики центру[42]. За зауваженням Володимира Кравченка, «подяку за глухоту до соціокультурного контексту сучасної української історіографії японський історик може сміливо розділити з тими своїми сучасниками, які до сьогодні вважають Україну, як сказав Шпорлюк, *tabula russa*»[43]. Не менш гостро за Г. Касьянова піддає критиці обмеження національного наративу і деконструює національні міфи на матеріалі історії українських земель у складі Російської імперії Олексій Толочко. Дослідник зосереджує увагу на з'ясуванні механізмів конструювання у XIX ст. на українських землях у складі Росії «уявлених спільнот», уявленої спільної історії на уявленому спільному просторі, а також аналізує метод обернення *ad hoc* у минуле націоналістичної ідеології, а по тому – й національної історії. Каменем спотикання

[41] Миллер А. Империя Романовых и национализм. С. 25.

[42] Кравченко В. Украина, империя, Россия… (обзор современной украинской историографии). *Западные окраины Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. С. 490.

[43] Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность. *Ab imperio*. 2002. № 2. С. 605–615.

Див. також відповідь В. Шандри на рецензію: Шандра В. Вдячне слово до професора Мацузато, але все-таки – для чого ж створювалися генерал-губернаторства у Російській імперії? Відповідь на рецензію Кімітаки Мацузато. *Український гуманітарний огляд*. 2002. № 8. С. 159–164.

вітчизняної історіографії історії українських земель у складі Російської імперії О. Толочко називає недостатню сформованість належної академічної відстороненості[44].

Модерністську версію історії українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперії, методологічно оперту на західні теорії націоналізму (у 3-му виданні, 2019 р. – цілковито, якщо порівнювати з 1-м виданням 1995 р.) та концепції І. Лисяка-Рудницького, історії, яка поривала з традиційною національно-державницькою історіографією, подав Ярослав Грицак у «Нарисі історії України» (перше видання у 1995 р.)[45]. Львівський історик відійшов від етноцентричної прарадигми у поданні імперського минулого українських земель, включивши до наративу мобілізаційні національні проєкти інших народів. Спеціалізація Я. Грицака в галузі історії українських земель у складі Австрійської, а за нею Австро-Угорської імперій у XIX – на початку XX ст. уможливила критичний аналіз політики Габсбургів у національному питанні, який деконструював реанімовані у 1990-х рр. регіональні міфи про «старі добрі часи за Франца-Йосифа». До того ж, політику Російської імперії щодо українців подано в усій її неоднозначності при тому, що увагу автора сфокусовано насамперед на формуванні модерної української нації.

Підсумовуючи стан досліджень українською соціогуманітаристикою імперського минулого народів і національних меншин сучасної України, Г. Касьянов висновує, що «імперська історія» не існує в українській історіографії як пізнавальний домен. «Це викликає певні труднощі у ревізії такого стандарту, оскільки важко критикувати те, що фактично не сформульовано як система доказів. Очевидно тому ревізія відбувається тим самим способом – різні автори формулюють свої варіанти прочитання імперських сторінок української історії, як правило, безвідносно до існуючих штампів, фактично створюючи паралельну історію, яка майже не має точок дотику з описаною версією»[46].

Поза увагою вітчизняної історіографії залишається ширший контекст, пов'язаний з історією чи то Російської, чи то Австро-

[44] Толочко Алексей. Киевская Русь и Малороссия в XIX в. Киев: Laurus, 2012. С. 9–45.

[45] Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 23–34, 111–190.

[46] Касьянов Г. «Пикник на обочине»…. С. 90.

Угорської імперії, взаємовідносинами між центром та периферією, варіативністю політик у ставленні до тих чи інших народів, національних меншин. У тому, що історія імперій, а тим більше порівняльне імперієзнавство не стали предметом самостійних академічних досліджень в Україні, К. Мацузато вбачає вияв «того дивного самообмеження, яке було притаманне периферійним історикам з радянських республік»[47]. Однак правильніше було б говорити про труднощі подолання «периферійними істориками» методологічних підходів не тільки радянського часу, але й реанімованого, за незнанням іншого, національного наративу.

Георгій Касьянов, говорячи про вплив національного наративу на історичні дослідження, зауважує, що у такого роду випадках «будь-які моралізаторські міркування з приводу явних або прихованих елементів ксенофобії, ідеологізації науки, кон'юнктурності або очевидної пізнавальної безплідності абсолютно непродуктивні. Звісно, можна просто відкинути згадані конструкції як «застарілі», однак те, що їх дотримується більшість і вони відтворюються у масових масштабах на усіх поверхах того, що в Україні називають історичним знанням і освітою, змушує ставитися до них серйозно». Саме тому «набагато важливіше ідентифікувати й зрозуміти методологічні огріхи, що містяться у таких підходах, хоча б для того, аби структурувати наше розуміння їхньої пізнавальної вбогості»[48]. Поширеність національного наративу блокує розгортання вивчення сутнісних характеристик імперії як форми державного устрою, її базових функцій, об'єкт-суб'єктних відносин з периферією, у тому числі політики імперій щодо етнічних меншин та народів, що проживали на їхніх територіях.

Важливим із пізнавальної точки зору залишається розмежування політики Російської імперії стосовно, з одного боку, меншин та народів, які проживали в її межах, а з другого, щодо безпосередньо російського націоналізму, який на зламі XIX–XX ст. набирав сили. Домінування національних наративів живить дисбаланс у вітчизняній історіографії як з точки зору предметних полів

[47] Мацузато К. Ядро или переферия империи? С. 71.

[48] Касьянов Георгий. «Пикник на обочине». С. 89; його ж. Ще не вмерла українська історіографія. *Критика*. 2002. № 4. С. 20–22. Задля справедливості треба зазначити, що вперше засадничі аргументи проти «націоналізації» історії України було сформульовано американським дослідником Марком фон Хагеном у провокативній статті «Чи має Україна історію?» (Hagen M. von. Does Ukraine Have a History. *Slavic Review*. 1995. № 3. P. 658–690).

досліджень, так і методологічних підходів, що стоїть на перешкоді прирощення нового наукового знання.

***

Національна політика в Російській імперії як елемент державного управління почала посідати одне з чільних місць у внутрішній політиці Романових від другої половини XIX ст. Спочатку це відбувалося рефлекторно: у відповідь на зростання переважно на західних окраїнах імперії місцевих націоналізмів – у Польщі та Балтії, де етнічне і політичне, нерідко підсилюване релігійним чинником, виступали у цілісному взаємопов'язанні. Але дуже скоро реагування *ad hoc* набуло характеру цілеспрямованої політики з формування й цементування лояльності щодо імперії усіх її підданих, незалежно від етнічного походження чи сповідуваної релігії.

Російське законодавство, що регулювало державну політику щодо народів та етнічних спільнот, які проживали на її території, містило правову категорію «інородців». Її запровадив до російського законодавства – «Уставу об управлении инородцев» (22.06.1822) – відомий реформатор першої половини XIX ст. Михайло Сперанський.

Спочатку до складу «інородців» зараховували невеликі етнічні спільноти та меншини. На додаток, серед останніх виокремлювалися «осідлі», «кочові» та «бродячі» меншини, які різнилися між собою за правовим статусом. Згодом термін «інородці» набув розширеного значення і його почали застосовувати майже до усього неросійського населення імперії[49]. Сам термін при тому набув негативної конотації й у повсякденному дискурсі застосовувався до «відсталих» народів імперії (його використання зафіксовано також щодо кримських татар та євреїв).

Водночас, у владному та законодавчому дискурсах «інорордців» аж до часу падіння Російської імперії у 1917 р. трактували як певну соціальну групу, про що свідчать матеріали першого в імперії масштабного всеросійського перепису населення (1897 р.). У цьому ґрунтовному дослідженні «інородці» фігурують поряд із іншими суспільними станами.

[49] Нольде А. Э. М. М. Сперанский. Биография. Москва: Московская школа политических исследований, 2004. 304 с.; Кэмпбелл Е. И. Единая и неделимая Россия и «инородческий» вопрос в имперской идеологии самодержавия. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*. Москва, 2001. С. 209.

Російські дослідники Олексій Панченко та Олег Стафєєв привернули увагу до специфічної ситуації в академічному історичному та етнографічному середовищах в імперії на зламі XIX–XX ст., коли у працях найвідоміших авторів багатотомних досліджень з історії Російської імперії (М. Устрялова, М. Погодіна, С. Соловйова, В. Ключевського та ін.) було відсутнє як таке поняття «інородці». В університетах імперії до кінця 1880-х рр. етнологія/народознавство не була представлена як спеціалізація, окрема дисципліна. Нею цікавилися представники найрізноманітніших галузей знань та аматори-краєзнавці, які згідно з духом того часу вкладали у це поняття, насамперед, етнічний зміст. Відтак О. Панченко та О. Стафєєв висновують, що також і в російському академічному середовищі було відсутнє уявлення про змістовне наповнення поняття «інородці»: юристи трактували «інородців» як соціальний стан, історики ігнорували це поняття, а тогочасні етнологи редукували його до етнічності[50]. Поряд із градацією підданих імперії на «родців» та «інородців», іншим наріжним каменем законодавства, що регулював не лише національну політику, але й визначав сутність внутрішньої політики Росії, стала сформульована міністром народної освіти (1833–1849), графом Сергієм Уваровим тріада «православ'я–самодержавство–народність»[51]. Ця максима стала не лише завершенням кристалізації російської монархічно-імперської доктрини, але й зацементувала у її підґрунті принцип конфесійності: упривілейоване становище Російської православної церкви, що, своєю чергою, перебувала у підпорядкуванні держави (упродовж 1701–1917 рр. вищим державним церковно-адміністративним органом РПЦ був Синод на чолі з державним чиновником обер прокурором).

[50] Панченко А. Б., Стафеев О. Н. Инородческий вопрос в дискурсах российской империи: между потребностями государства и представителями общества. *Вестник Томского государственного университета*. 2018 (436). С. 169–170.

[51] Триада графа Уварова. Лекция Алексея Миллера на *Полит.ру* (от 11.04.2007). URL: https://polit.ru/article/2007/04/11/uvarov/ (останній доступ: 28.12.2019); Уваров С. С. Избранные труды / сост. В. С. Парсамов, С. В. Удалов. Москва: РОССПЭН, 2010. 719 с. Реінтерпретацію уваровської тріади в сучасній російській історіографії, коли «самодерджавство» і «православ'я» маргіналізуються, а наголос робиться на пріоритетності «народності», див.: Зорин А. Кормя двуглавого орла: Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2001. 416 с.

Православне віросповідання вважалося засадничою ознакою «роду» *русских*; етнічне й релігійне тут збігалося: *русский* – означає православний. За аналогією з «інородцями» усі інші народи імперії, які не сповідували православ'я, законодавчо були визначені як «іновірці» з більшим чи меншим обсягом віросповідних прав. До «роду» *русских* а priori належали православні за віросповіданням українці (малороси) та білоруси[52].

Націоналізми українців/малоросів та білорусів щойно зароджувалися на тлі випереджаючого зростання російського націоналізму в його різноманітних варіантах. Закономірно, що імперія прагнула не допустити розвитку українського та білоруського національних проєктів, натомість інтегрувавши їх до свого проєкту зі створення/конструювання етнічно, мовно, культурно та релігійно однорідного осердя імперії – єдиного *русского* православного за віросповіданням народу [53].

З імперської перспективи православ'я розглядалося аж ніяк не з погляду релігійних настанов чи догматів, а, насамперед, цілком інструментально: за словами С. Уварова, як «запорука щастя громадського та сімейного» [54].

Поразка Росії у Кримській війні (1853–1856) – наслідком якої став фінансовий колапс з похідними від нього негативними наслідками – стала першим відчутним поштовхом до здійснення реформ у політичному, економічному, суспільному житті. Зміни спричинилися й до модернізації підходів імперії у національній політиці.

З одного боку, тут набирали сили національні/національно-визвольні рухи народів, що справедливо сприймалися як загроза не просто стабільності імперії, але самим підвалинам її існування.

---

[52] Див.: Фадеичева М. Этническая политика Российской Империи XIX в. «Положение об инородцах». *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*, 2003. Екатеринбург, 2004. Вып. 4. С. 369–382.

[53] Горизонтов Л. Е. «Большая русская нация» в имперской и региональной стратегии самодержавия / Б. В. Ананьич, С. И. Барзилов (ред.). *Пространство власти: Исторический опыт России и вызовы современности*. Москва, 2001. С. 129–150; Глембоцкий Х. Александр Гильфердинг и славянофильские проекты изменения национально-культурной идентичности на западных окраинах Российской империи. *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 135–166.

[54] Зорин А. Идеология «православия–самодержавия–народности»: опыт реконструкции. *Новое литературное обозрение*. 1996. № 26. С.148.

З другого боку, Росія не могла не уникнути впливу досвіду європейських країн, що вже стали на шлях формування національних держав за принципом «один народ – одна держава», коли вважалося, що політичні кордони мають збігатися з етнічними.

Іншим потужним поштовхом, що змусив імперію перейти від заборонно-репресивних методів у національній політиці до гнучкіших і прагматичніших, став вибух революції у 1905–1907 рр. в Росії. Царський Маніфест від 17 квітня 1905 р. проголошував свободу совісті, слова, зібрань. Указ про віротерпимість 1905 р., хоча й зберігав упривілейоване становище Російської православної церкви, однак усував дискримінаційні положення щодо інших релігійних організацій. Підданим імперії на західних її окраїнах було дозволено обмежене використання національних мов. Поряд із громадянськими правами і свободами Маніфест надав народам імперії право на створення національних організацій[55]. Упродовж короткого проміжку революційного часу, доки з поразкою революції не було скасовано більшості її завоювань, національні рухи мали унікальну можливість до самоорганізації у національних товариствах та націоналістичних партіях, переведення своїх вимог до соціальної та політичної площини, поширення націоналістичних політичних програм, готуючи тим самим майбутній крах імперії[56].

Регулювання релігійної сфери становило невід'ємну складову національної політики Російської імперії[57].

Попри хаотичність та суперечливість законодавства імперії у сфері державно-церковних відносин *Свод законов Российской империи* (у 16 тт., 1832–1892) до сьогодні залишається важливим джерелом з історії релігійної політики самодержавства. Слідом за

[55] Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Москва: Традиция. Прогресс-Традиция, 2000. С. 245.

[56] Див.: Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX в.). *Вопросы истории*. 1995. № 9. С. 130–142; 1996. № 11/12. С. 39–53. Джерельну цінність становить посмертне видання підготовчих матеріалів В. Дякіна у формі стислого викладу змісту одного чи другого документа до ненаписаної монографії: Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). Санк-Петербург: Лисс, 1998. 1000 с.

[57] Див.: Конфессия, империя, нация: Религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. Москва: Новое издательство, 2012. 450 с.; Бендин Александр. Веротерпимость и проблемы национальной политики Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.) URL: https://zapadrus.su/zaprus/istbl/92-xix-xix.html

упривілейованим за своїм статусом православ'ям, на верхніх щаблях релігійної структури імперії перебували визнавані державою (мовою законодавства *терпимі*) *інославні* християнські віросповідання – римо-католицьке, протестантські лютеранство та реформатство, а також вірмено-григоріанське та вірмено-католицьке.

За кількістю віруючих лютеранство і католицизм посідали першість. При тому, становище лютеран було дещо кращим, на відміну від католиків, оскільки лютерани традиційно виказували політичну лояльність імперії, тоді як у випадку католиків влада, не менш традиційно, мала підозри – і небезпідставні – у їхньому політичному сепаратизмі, браку лояльності до самодержавства та імперії.

Вирішальним чинником у формуванні жорсткої позиції імперії до католицизму було не стільки історичне протистояння між православ'ям і католицизмом, скільки політично актуальне від часу першого поділу Польщі (1772) «польське питання».

У Російській імперії Польща де-юре мала, хай вкрай обмежену, але автономію та власну конституцію. Польське католицьке духовенство традиційно виступало виразником і етнорелігійної окремішності поляків, і охоронцем історичної пам'яті народу, і промотором національно-визвольної боротьби за відновлення знищеної Росією, Австрією та Пруссією польської державності. У Царстві Польському (а від 1875 до 1915 це була вже провінція з назвою Привіслянський край) упродовж XIX ст. двічі вибухали антиросійські національно-визвольні повстання (1830–1831, 1863), що жорстоко придушувалися Росією. Імперія Романових до останніх днів свого існування відмовляла полякам у довірі та прихильності[58].

Релігійна проповідь інославних серед православного населення була під забороною; за місіонерство такого ґатунку наступала карна відповідальність. На законодавчому рівні існувала градація між «терпимими» християнськими та рештою нехристиянських віросповідань. Перехід з першої категорії до другої був неможливим; система працювала за принципом «знизу й догори»: від

[58] Див. порівняльне дослідження Velychenko Stephen. Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707–1914: Institutions, Laws, and Nationality in Scotland and Ukraine. *Comparative Studies in Society and History*. 1997. Vol. 39. № 3. P. 413–441 (URL: https://www.jstor.org/stable/179154); Wiech Stanisław. Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policii politycznej (1886–1896). Kielce: Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego, 2002. 439 s.

менш терпимих віросповідань до більш терпимих. Перехід же всередині групи терпимих віросповідань відбувався за дозволом міністра внутрішніх справ (при тому уся процедура проходила на рівні державної бюрократії, без залучення представників духовенства з одного та другого боків). За спонукання до переходу з християнської релігії до нехристиянської винуватця очікувало позбавлення майнових прав та заслання на каторжні роботи терміном від восьми до десяти років; якщо ж при такому переході застосовувався примус, то термін заслання сягав дванадцяти–п'ятнадцяти років. Натомість перехід нехристиян до будь-якого інославного/терпимого віросповідання був дозволений; дозвіл на перехід надавався губернатором[59].

Якщо православ'я перебувало у підпорядкуванні державного органу за назвою Священний Синод, то решта віросповідань підпорядковувалися Департаменту духовних справ іноземних віросповідань у складі Міністерства внутрішніх справ. Між інославними віросповіданнями не існувало рівності в обсязі прав. Кожне з них мало визначений державою саме для них політичний та майновий статус, обсяг прав, привілеїв, обмежень. Такий стан речей у церковно-релігійній сфері пояснює, чому вимога законодавчого розширення релігійних прав і свобод стала однією з провідних політичних вимог російської революції 1905 р. Упривілейований статус православ'я мав негативні наслідки для православних народів неслов'ян (грузини, вірмени) та слов'ян-неросіян (українці/малороси, білоруси), оскільки православ'я в Росії асоціювалося виключно з «руськістю».

Грузини та вірмени зазнавали сильного тиску русифікації, а неруським слов'янам-православним імперія відмовляла у праві на самобутність. Поняття «русскій народ» офіційно охоплювало усіх східних слов'ян. Українська і білоруська мови, що інтенсивно розвивалися й формувалися у літературні, вважалися, на відміну від російської мови, «нарєчіямі». Тому ані писемність, ані культура українців і білорусів, так само як і їхні еліти, не визнавалися самобутніми і самодостатніми[60].

---

[59] Сафонов А. А. Правовой статус и структура административного управления инославных исповеданий в России на рубеже XIX–XX вв. URL: http:/publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/mr87rsjhhm/direct/76107313.

[60] Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. *Київська старовина*. 2001. № 5.

В Російській імперії до останніх днів її існування українці та білоруси не сприймалися як окремі етнічні спільноти, а лише як регіональний варіант одних і тих самих «русских». У державному, церковному та громадському дискурсах етнонім «русские» вживався як спільна назва усіх трьох східнослов'янських народів: великоросів, українців/малоросів та білорусів[61]. Російське законодавство не вирізняло зі складу одного «роду»/«русских» українців та білорусів[62].

Натомість від другої половини XIX ст. з українського середовища поставало дедалі більше праць, що доводили самобутність населення Середньої Придніпрянщини – українців. Дослідник-енциклопедист і перший ректор Київського університету Михайло Максимович у працях «О мнимом запустении Украины» (1857), «Письмах о Киеве к М. Погодину» (1871) та ін. критикував теорію «Погодіна–Соболевського» про великоруський/російський склад населення Наддніпрянщини починаючи вже від Княжої доби і обстоював його окремішність, спорідненість з українцями/малоросами[63].

Віддзеркаленням визрівання упродовж XIX ст. етнокультурної самоідентифікації українців, а по тому й ствердження властивої їм окремішності від росіян стала програмова стаття Миколи Костомарова у петербурзькому журналі «Основа» за назвою «Дві руські народності» (1861), яку М. Драгоманов охарактеризував «азбукою українського націоналізму». У перекладі українською

[61] Kappeler A., Kohut Z., Sysyn F., von Hagen M. (eds.) Culture, Nation and Identity: The Ukrainian–Russian Encounter, 1600–1945. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003; Kappeler A. The Ukrainians of Russian Empire, 1860–1914 / Kappeler A. (ed.). *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940*. Vol. IV: The Formation of National Elites. New York University Press, Dartmouth, 1992.

[62] Див.: Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург, 2000; Miller A. Shaping Russian and Ukrainian identities in the Russian Empire during the 19th century: Some methodological Remarks. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2001. Bd. 49. H. 4. S. 257–263; Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии. *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 219–224.

[63] Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України на початку XIX ст. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах* / ред. рада: В. М. Литвин (голова), І. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій: Том 1. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. С. 250–350.

мовою стаття М. Костомарова відразу ж була надрукована (у кількох перекладах і виданнях) у підавстрійській Галичині, де «перетворення української ідеї на модерну національну політику» (Т. Снайдер) тривало темпами, що випереджали подібний процес на Наддніпрянській Україні.

У 1906 р. у тижневику «Український вісник» вийшла друком стаття М. Грушевського «Український П'ємонт», перевидана наступного року у Санкт-Петербурзі у збірці його статей «Освобождение России и украинский вопрос».

Стаття М. Грушевського стала не лише інтелектуальним продовженням лінії М. Костомарова, але й апологією національного історієписання як необхідного підґрунтя формування нації й розмежування з етнічноспорідненими сусідами[64]. Водночас на зламі XIX–XX ст. у середовищі українських націонал-демократів – свідомих окремішності українського національного проєкту від російського (в усіх його тодішніх варіантах), що працювали на його відрубність – постав фразеологізм, походження якого невідоме, але, за влучність спостереження, авторство якого приписують багатьом із них, що «російський демократ закінчується там, де починається українське питання» (або мовою російських великодержавних шовіністів – «южнорусский сепаратизм»[65]).

Болісне для обох сторін профілювання української ідентичності через відмежування від російської набирало сили у той час, коли в самій Російській імперії відбувався процес формування власне російської/«русской» нації під впливом модерного російського націоналізму. А. Каппелер зазначав, що коли «*русская* нація об'єднувала усіх східних слов'ян, то формування нації і національний рух українців, найчисельнішої після росіян етнічної групи

[64] Див.: Грушевський М. С. Український П'ємонт: [Із збірника статей «Визволення Росії і українське питання»]. / *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Вид-во Світ. 2002. Т. 1. С. 444–447; Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. Санкт-Петербург, 1907. 294 с.; его же. Формы национального движения в современных государствах Австро-Венгрии, России, Германии. Санкт-Петербург, 1910. 329 с.; його ж. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / ред. і вступна стаття Л. Винара. Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. 272 с.

[65] Див.: Щеглов С. М. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. 588 с. Пор.: Сініцький А. Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.): автореф. дис. … канд. істор. наук. 07.00.01. Київ, 1997. 22 с.

імперії, безпосередньо загрожувало цілісності *русской* нації. Це спричинилося до особливо жорстокого переслідування українців у сфері мови й культури, що виявилося у заборонах мови 1863 і 1876 рр.»[66]. А. Каппелер привертає увагу до антипольської – а не лише виключно антиукраїнської, на чому «потерпає» українська історіографія – спрямованості першого, так званого Валуєвського, указу (1863), яким запроваджувалися обмеження для використання національнх мов. Обмеження указу зачепили також білоруську та литовську мови; в останньому випадку було накладено заборону на використання «латинсько-польських шрифтів» у творах литовською мовою. Українці, білоруси, литовці сприймалися імперією у функціональному пов'язанні з політично підозрілою польською елітою[67]. Етнокультурні прагнення цих народів імперія вважала за «польську» інтригу. Згодом, за аналогією, постання в Галичині політичного українства приписуватиметься Росією спецоперації, цього разу, австрійського військового командування.

Віхою на шляху формування української історіографії стосовно питання політики Російської імперії щодо народів, які проживали на її неосяжній території, та й, за великим рахунком, української етнополітології, етнології та соціології, стали праці Ольґерда Іполита Бочковського. У своїй ранній праці «Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічні прямування» (1916)[68] автор подає глибокий аналіз національного складу імперії у його історичній ретроспективі та передбачуваній перспективі, досліджує специфіку процесу розширення Росією своїх територіальних володінь, внутрішню колонізацію. Щодо популярної у деяких тодішніх політичних колах ідеї про можливість федералізації Росії Бочковський констатує як доконаний факт, що «поміж *тюрмою народів* та федерацією народів така безодня, через котру царизм ніколи не перескочить» (с. 144–145). Окремо дослідник привертає увагу до факту вичерпаності можливостей

[66] Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы…; Remy Johannes. Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia. University of Toronto Press, 2016. 336 p.

[67] Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы…; Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Luthuania, Belarus, 1569–1999. New Haven, London: Yale University Press. 2004. 367 p.

[68] Бочковський Іполит. Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродженє та автономічні прямування. Відень: «Політична бібліотека» за ред. М. Залізняка, 1916. 223 с.

демографічного зростання популяції росіян (тогочасною мовою «москалів»), а отже, зміщення центру Росії – у демографічному розумінні – у південно-східному напрямку (так звана теза про «екс-центричність» Росії), де власне росіяни кількісно становлять меншість населення, «що є симптомом її [імперії. – *Н. К.*] дуже непевної державно-політичної тривкості» (с. 141).

Іполит Бочковський піддає аналізу особливості економічного, політичного, соціально-культурного становища в Російській імперії таких народів та їхніх національних проєктів, як фіни, поляки, білоруси, євреї (тогочасною мовою «жиди»), румуни, литовці, латиші, естонці, вірмени, грузини, татари та «інородці» (тобто народи та племена Сибіру, Півночі та Далекого Сходу). «Автономічні прямування» народів Росії Бочковський розглядає на тлі аналізу різних типів російського націоналізму: від ліберального і панславістського до чорносотенного[69].

За усієї важливості національного та релігійного питань для царської Росії як династичної імперії такі етнічні маркери, як мова, культура і, за великим рахунком, релігія відігравали другорядну роль. На верхів'ї владної піраміди перебувала династична монархія/самодержавство, імперський центр, становий устрій, лояльність до яких важила набагато більше, ніж етнічність чи віросповідання. Чисельні народи, національні та віросповідні меншини в імперії не мали рівних прав. Натомість на законодавчому рівні вони були ієрархізовані відповідно до лояльності імперській ідеї/*самодержавію*, готовності національних еліт до співпраці з імперією, а люду посполитого до асиміляції/русифікації як законослухняних підданих[70].

У дослідженнях національної політики Російської імперії у XIX – на початку XX ст. провідне місце посідають праці зарубіжних дослідників Андреаса Каппелера та Олексія Міллера[71], як за обсягом опрацьованого джерельного матеріалу та застосованими дослідницькими методами, так і за генеруванням нових напрямів

[69] Цит. за: Бочковський О. І. Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономічні прямування. *Бочковський Ольґерд Іполит. Вибрані праці та документи*. У 3-х т., 4-х кн. Київ: Дух і Літера. Т. 1, 2. 2018; т. 3 у 2-х кн., 2020. Т. 1. С. 123–376.

[70] Velychenko S. Loyalities and Service in Imperial Russia. Who Administered the Borderlands? *Russian Review.* 1995. Vol. 54. № 2. P. 188–208 (URL: https://www.jstor.org/stable/179154?seq=1).

[71] Основні праці А. Каппелера див.: прим. № 33.

вивчення національної політики Російської імперії[72], становища численних народів та ще численніших етнічних спільнот, племінних об'єднань на її неосяжних обширах. Видана у 2000 р. праця О. Міллера «Українське питання в політиці влади та російській суспільній думці (друга половина XIX ст.)» стала першою з будь-коли надрукованих у Росії праць з такої тематики.

Не менш вагомий внесок у вивчення національної політики імперії на її західних, у тому числі українських, землях зроблено Данієлем Бовуа, французьким дослідником політичних, соціокультурних, національних відосин між Росією, Польщею та Україною у пізньоімперський період[73]. Його працям притаманна емпатія з упослідженими, так само як преломлення історії через етику, що й стало підставою для академіка Я. Дашкевича – чутливого до найменших нюансів українсько-польських відносин – зауважити, що праці Д. Бовуа руйнують міфологему про «ідилію польської гуманної присутності в Україні у середині XIX ст.»[74].

Реконструкція та аналіз процесу формування модерних націй у Центрально-Східній Європі – поляків, українців, литовців, бі-

[72] Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ: ІНТЕЛ, 1996. 421 с.; його ж. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки у соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 336 с.; його ж. Гордиев узел Российской империи. Власть шляхта и народ на Правобережной Украине (1552–1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.; його ж. Міф «східних окраїн», або Як йому покласти край. *PROSFONYMA Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998; його ж. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.). *Пам'ять століть*. 2001. № 5.

[73] Миллер Алексей. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 284 с.; його ж. Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение. 2006. 608 с.; его же. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 248 с.; його ж. «Народность» и «нация» в русском языке XIX века: подготовительные наброски к истории понятия. *Российская история.* 2009. № 1. С. 151–165; його ж: История понятия «нация» в России. *Отечественные записки*. 2012. № 1 (46). С. 162–186; його . Украинский вопрос в Российской империи. Киев: Laurus, 2013. 416 с. (Золотые ворота; вып. 3); Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: Эволюция понятия до Первой мировой войны. *Новое литературное обозрение*. 2011. № 108. С. 9–27.

[74] Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії українсько-польських відносин. *Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор….* С. 31–38.

лорусів, як спадкоємців спільної держави Речі Посполитої, на основі якої постали чотири ранньомодерні нації, – стали предметом дослідження професора з Йєльського університету Тімоті Снайдера[75].

Увагу Ларрі Вульфа з університету Нью-Йорка привернуло формування та закорінення уявлення «цивілізованого» Заходу про «відсталість» Східної Європи й, зокрема, історичні витоки конфронтації та конфліктів між поляками та росіянами, Річчю Посполитою та Російською імперією[76]. Віхами у дослідженні національної політики імперії Романових стали праці американських істориків польського походження Пйотра Вандича та Теодора (Тадеуша) Вікса.

З перспективи дослідження національних меншин, які проживали на території сучасної України напередодні Другої світової війни, інтерес становить дослідження П. Вандичем політичного, соціального, культурного розвитку польських земель разом із строкатим етнічним складом їхніх жителів у складі Російської імперії від останнього поділу Польщі у 1795 р. до більшовицького перевороту в Росії та встановлення диктатури після розгону Державної думи Росії у 1918 р.[77].

Одна з основних публікацій Т. Вікса присвячена аналізу виникнення ментальних кордонів, стереотипів та упереджень у західноєвропейському наративі. Там само автор порушує питання етнополітики пізньої Російської імперії у відповідь на зростання націоналізмів народів на її західних кордонах на рубежі XIX–XX ст.[78]. Праці цих зарубіжних дослідників задали герменевтичні та методологічні орієнтири для подальших досліджень предмета.

Українська історіографія політики Російської імперії щодо народів та національних меншин, які проживали на території сучасної України на зламі XIX–XX ст., позначена у цілому більш спеціалізованим характером і тематично вона зосереджується

[75] Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999. Київ: Дух і Літера, 2003. 464 с.

[76] Вульф Ларі. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.

[77] Wandycz P. The Lands of Partitioned Poland. 1795–1918 (History of East Central Europe). Seattle, London, 1994. 472 p.

[78] Weeks T. R. Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on Western Frontier, 1863–1914. Northern Illinois University Press, 2008. 310 p.

переважно на постанні та закоріненні українського національного проєкту в його етнокультурних та етнополітичних вимірах[79]. Зосередженість вітчизняної історіографії на дослідженні українського національного проєкту в імперії Романових пояснюється не лише академічним інтересом.

Тут бере гору політична актуальність процесів націє- та державотворення, додатковий імпульс яким у 2014 р. надала розв'язана Російською Федерацією війна проти реальної суверенізації України. Політичний чинник ще довго тяжітиме над імперієзнавчими дослідженнями українських дослідників: безпристрасний академізм потребує щонайменше достатньої міри емоційного дистанціювання від предмета досліджень, що майже неможливо в умовах війни.

Загалом же, диспропорція у нормативній українській історіографії – підвищений інтерес до реінтерпретації власної національної історії – притаманна усім націям, які перебувають у процесі націоналізації.

В українському випадку процес «націоналізування» нації – «нації, яка націоналізується», за словами американського соціолога Р. Брюбейкера – накладається на інший, цілком відмінний, коли у той самий час тривають процеси і становлення української громадянської нації, і формування української національної держави, коли етнонаціональним маркерам ідентичності дедалі переконливіше становлять конкуренцію національнополітичні, і останні крок за кроком витісняють на марґінес етнічну складову.

Сучасна українська історіографія політики Російської імперії щодо народів та національних меншин, які проживали на території сучасної України, відкидаючи марксистсько-ленінську методологію радянського періоду, звертається до праць окремих радянських дослідників, багатих на джерельний та фактологічний матеріал. Унікальним з цієї точки зору є, насамперед, реалізований у 1967–1973 рр. в Інституті історії АН УРСР під керівництвом академіка П. Тронька фундаментальний науково-дослідницький проєкт «Істо-

[79] Див. один із багатьох прикладів: Макарчук С. А. Етнічна історія України. Навч. посібник. Київ: Знання, 2008. 471 с. (Працю сфокусовано на «етногенезі та етнокультурній історії українського народу». Звертаючись до аналізу історико-географічного районування України львівський дослідник обмежується дослідженням варіантів та інваріантів української етнокультури); його ж. Історико-географічні райони України. Навч. посібник. Львів: Національний університет ім. І. Франка, 2012. 351 с.

рії міст і сіл Української РСР» у 26 томах[80]. Для фахових дослідників зберігає інтерес академічна «Історія Української РСР» у 8 т., 10 кн. (Київ: Наукова думка 1977–1979) як джерело інформації та свідчення своєї доби.

Актуальними залишаються етнологічні дослідження В. Наулка, підготовлені 1960–1980 роках, де питання національного складу населення України було висвітлено з перспективи статистики, демографії, історії, культури[81], а також його розвідки, присвячені окремим національним меншинам України (естонцям, угорцям, болгарам, молдаванам, євреїям, чехам, словакам, грекам). Праці В. Наулка стали одним з методологічних орієнтирів, на які могли впевнено опертися у незалежній Україні етнополітологи, історики, соціологи, статистики у процесі осучаснення інструментарію досліджень.

Історичний період напередодні вибуху Першої світової війни цікавив дослідників головним чином через призму історії партії більшовиків, соціально-економічного розвитку Росії (за В. Леніним, «імперіалізму як вищої стадії капіталізму»), класової боротьби, гноблення царатом неросійських народів та національних меншин («тюрма народів») тощо.

Із загального правила, як водиться, були й поодинокі винятки. Зокрема, у Львівському державному університеті у 1970-х рр. була можливість готувати й захищати дисертації з історії національних меншин на українських землях без, власне, обов'язкового політичного навантаження[82]. Загалом видається, що у цьому питанні дослідники із Західного регіону України (Я. Дашкевич, Ж. Ковба, С. Макарчук, В. Копчак, С. Копчак) мали більший рівень свободи

[80] Історія міст і сіл Української РСР / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). Інститут історії Академі наук Української РСР. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967–1973. У 26 т.

[81] Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: статистично-картографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1965. 135 с.; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк. Киев: Наукова думка, 1975. 276 с.; його ж. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спец. редколегія літератури мовами нац. меншин України, 1998. 136 с.

[82] Див.: Ковба Ж. М. З історії чеської еміграції на Україну. *Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян*. Львів, 1970. Вип. 1. С. 121–129; її ж. Господарства чеських поселенців на Волині в кінці XIX – поч. XX століття. *Українське слов'янознавство*. Львів, 1972. С. 127–134; її ж. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. … канд. ист. наук. Львов, 1974. 20 с.

у виборі неполітизованої тематики досліджень, аніж їхні колеги у центрі[83].

У міру розгортання горбачовської «перебудови» українські дослідники мали дедалі більшу можливість проблематизувати етнонаціональну та етнополітичну історію меншин України[84].

Сучасний стан нормативної української історіографії у галузі імперієзнавства (імперіології за І. Монолатієм) віддзеркалює і домінуючі в суспільстві ідеології, і характер еволюції історичної думки. До вибуху суспільно-політичної кризи 2013–2014 р. (Революції гідності) націонал-патріотичні сили залишалися фактично монопольними стейкхолдерами ідеології українського націє- і державотворення. Ментальні обрії тих сил залишалися в межах від народницького націоналізму XIX ст. до фашизованого інтегрального націоналізму міжвоєнного періоду. Тож вияви громадянсько-політичного націоналізму були витіснені на маргінес, що своєю чергою обумовлювало провінціаналізм (Г. Касьянов) української соціальної гуманітаристики.

Революція гідності висунула на передній край суспільного запиту позаетнічні маркери нації та національної держави. Небезболісне розставання вітчизняної гуманітаристики з (етно-)національним історичним наративом відкрило якісно нове поле нових напрямів наукового пошуку та методологічний інструментарій. Розвиток етнополітології, історії, етнології та інших гуманітарних дисциплін характеризується:

– інтенсивними теоретико-методологічними дослідженнями у царині етнополітики в цілому та етнополітичної історії України: опрацюванням категоріального апарату, його наближенням до

[83] Див., наприклад: Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. Львов: Изд-во Вища школа при Львов. государственном ун–те им. И. Я. Франко, 1977. 198 с.; Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. 256 с.; Дашкевич Я. Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 63–73; його ж. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин. *Світ*. 1991. № 3–4. С. 25–27; Михайлина П. В., Стафійчук І. П. Північна Буковина: її минуле і сучасне / автори: Курило В., Лещенко М. та ін. Ужгород: Карпати, 1969. 247 с.

[84] Див., зокрема: Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVII – початок XX століття. Житомир, 1988; Єкельчик С. З історії українсько-єврейських відносин. *Український історичний журнал*. 1990. № 7.

стандартів зарубіжної етнології та міжнародного законодавства, впровадженням у вітчизняні наукові дискурсивні практики, опануванням та критичним засвоєнням зарубіжних теорій націоналізму, підготовкою концепцій національної політики держави в Україні (В. Євтух, О. Картунов, Г. Касьянов, О. Котигоренко, О. Кресіна, І. Курас, Ю. Левенець, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Панчук, В. Трощинський, Л. Шкляр та ін.);

– підготовкою та друком архівних документів та іншого джерельного матеріалу, довідкової літератури (словників, енциклопедій) з історії національних меншин в Україні, що охоплюють, у тому числі, й період кінця XIX – початку XX ст.[85];

– спробами структуризації етонаціональної історії України та

[85] Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів / упорядн. М. І. Панчук (керівник), І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та і н. Ін-тут національних відносин і політології НАН України. Київ: Наукова думка, 1994. 558 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / упорядн. І. О. Кресіна (керівник), В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка та ін. Ч. 1. 583 с., Ч. 2. 704 с. Київ: Вища школа, 1997; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах / відп. ред. П. С. Сохань. Вип. 1. Київ, 1997. 167 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 1. 583 с., Ч. 2. 704 с.; Етнічна та етнокультурна історія України. У 3-х т. / відпов. ред. Г. А. Скрипник. Київ: Наукова думка, 2002. 511 с.; Євтух В. Б. Теорія соціології міжетнічних стосунків. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. № 6. С. 166–170; його ж. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 1–2. С. 159–175; його ж. Етнічність: глосарій. Національний педагогічний ун-тет імені М. П. Драгоманова, Ін-тут етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. Київ: Вид-во Національного пед. Ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2009. 170 с.; його ж. Етнічний довідник. У 3-х ч. / гол. ред. В. Б. Євтух. Київ, 1996–1997; Євтух В. Б. Етнічність. Енциклопедичний довідник. Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики, Київ: Фенікс, 2012; Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. Львів, 1993; Етнічний довідник. У 3-х ч. Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Ін-ту соціології НАН України, Державний комітет України національностей та міграції, Ін-т регіональних та діаспорознавчих студій / В. Євтух (гол. ред.). Київ, 1996–1997; Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій / Ю. І. Римаренко (ред.). Кн. І. Київ, 2000. 332 с., Кн. ІІ. Київ, 2001. 521 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства / ред. кол: Ю. І. Римаренко та ін. Київ: Генеза, 1996. 942 с.; Етнополітологія: енциклопедичний словник. Київ, 1998; Картунов О. В. Вступ до політичної етнології: науково-навчальний посібник. Київ, 1999. 300 с. та ін.

виробленням інклюзивного погляду на неї з урахуванням, у тому числі, історичної спадщини Російської та Австро-Угорської імперій та її експліцитного впливу на сьогоднішні етнополітичні процеси в їхньому загальнонаціональному та регіональному вимірах. До сьогодні залишаються унікальними згадувані на початку розділу перші в українській гуманітаристиці спроби структуризації та комплексного дослідження історії національних меншин, що проживали на території сучасної України, у тому числі на рубежі XIX–XX ст. у складі Російської та Австро-Угорської імперій, здійснені авторськими колективами Інституту політичних і етнонаціональних досліджень та Інституту історії України НАН України[86].

Перше десятиліття після проголошення незалежності України наприкінці 1991 р. було також позначене інтесивним накопиченням джерельного матеріалу, проблематизацією етнополітичної, етнокультурної, етнорелігійної проблематики, зверненням науковців до тем, які з тих або іших причин не стали (або не могли стати) предметом спеціальних досліджень.

Кумулятивним ефектом пошукових зусиль українських гуманітаріїв стали перші ґрунтовні дослідження з етнополітичної історії народів і національних менших у Російській імперії, які проживали на території сучасної України.

У працях Валентини Шандри на широкому архівному матеріалі ґрунтовно проаналізовано особливості функціонування російського адміністративного апарату у Київському та Малоросійському генерал-губернаторствах: обсяг прав призначуваних із центру генерал-губернаторів, генерал-губернаторства у цілому як форми управління. Авторка не обминає історіографічну проблематику, а також досліджує міщанські станові органи самоврядування[87].

---

[86] Геник М., Левенець Ю., Макаренко Н. Національні меншини України на початку XX ст. *Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект* / гол. ред. І. Ф. Курас, авт. колектив: Панчук М. (керівник), Войналович В., Галенко О. та ін. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 10–55; Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПіЕНД НАН України, 1999. 656 с.; Аркуша О., Головченко В., Якубова Л. Україна напередодні європейської «Весни народів». *Національне питання в Україні XX – прочатку XXI ст.: Історичні нариси* / відповід. ред. В. Я. Смолій, авт. колектив: Аркуша О. Г., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В. та ін. Ін-тут історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 17–108.

[87] Див.: посилання на праці В. Шандри № 40.

Довший час науковий виклик для вітчизняних дослідників становила відсутність цілісного, комплексного бачення імперієзнавчої проблематики. У 1997 році М. Щербак та Н. Щербак здійснили одну з перших спроб узагальнити національну політику імперії Романових на українських землях, яку вони дослідили через її імплементацію щодо найбільших етічних спільнот краю – українців, поляків, євреїв, німців і чехів[88]. З часом Наталія Щербак у 2005 р. опублікує інше дослідження з національної політики імперії, в якому скрупульозно проаналізує і наявну джерельну базу дослідження, й історіографію питання, і варіативність політики імперії залежно від контекстів. Заширокі хронологічні рамки дослідження не дозволили авторці детальніше зупинитися на специфіці політики Росії стосовно національних меншин на українських землях напередодні Першої світової війни, та й не усі основні меншини країни було розглянуто в дослідженні[89].

Широкий комплекс питань щодо етнонаціональної політики Російської імперії від кінця XVIII до початку XX ст. стосовно національних меншин Правобережної України став предметом дослідження Юрія Поліщука.

Робота в архівах України, ознайомлення з джерелами та чималою кількістю наукових робіт у найрізноманітніших вітчизняних виданнях – від академічних до популяризаторських, а також з працями зарубіжних авторів дозволили досліднику зосередити увагу на

[88] Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). Навч. посібник. Київ: Київ. національний ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. 92 с.

[89] Щербак Н. О. Національне питання у Правобережній Україні (кінець XVIII– початок XX століття). Київ, 2005. 615 с.; її ж. До політики царату щодо «польського елементу» у Правобережній Україні в другій половині XIX ст. *Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки*. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наук. конференції (Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 181–186; її ж. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVII – на початку XX ст.: автореф. дис. … докт. істор. наук. 07.00.01. Київ, 2006. 38 с.; її ж. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело вивчення національної політики царизму в Україні XIX – прочаток XX ст. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий наук. збірник. Архівознавчі читання*. Київ, 2000. Вип. II. С. 142–146; її ж. Русифікаторська політика царизму у Правобережній Україні в сфері освіти (друга половина XIX ст.). *Наук. записки з української історії. Зб. наук. статей* Переяслав-Хмельницького державного пед. ін-ту. Переяслав-Хмельницький, 2000. Вип. 11. С. 60–66.

зовнішніх та внутрішніх чинниках політики імперії на українських землях та її політико-правових та інституційних засадах, соціально-економічній, етнокультурній та етнорелігійній складовій цієї політики.

У подачі матеріалу автор надав перевагу проблемному підходу, внаслідок чого характеристика специфіки ствновища кожної з численних етнічних спільнот Правобережжя залишається недовершеною, так само як і залишається незрозумілим принцип відбору спільнот етнорелігійних.

Справедливості заради треба сказати, що автор і не ставив перед собою таке широкомасшабне завдання, обмеживши його дослідженням особливостей та тенденцій соціально-економічного, суспільно-політичного, освітньо-релігійного життя найчисельніших національних менших (поляків, євреїв, німців, чехів)[90].

У дослідженнях В. Шандри, Ю. Поліщука, Н. Щербак вагоме місце посідають питання джерел та історіографії, чим авторами було закладено основи та багато в чому визначено напрями подальших досліджень з цієї проблематики.

Хронологія досліджень більш загального змісту щодо національної політики чи то Російської, чи то Австро-Угорської імперій на українських землях на початку XX ст. дозволяє унаочнити процес урізноманітнення в українській соціальній гуманітаристиці методології дослідження: від традиційної національної історіографії до дистанціювання від неї та переходу до новітніх методів досліджень відповідно до дослідницьких завдань та належно аргументованого авторського бачення проблеми, новаторського як для усталених українських академічних реалій.

Крім того, важливо, що в контексті дослідження національних меншин автори тримають у полі зору й політику імперій стосов-

[90] Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. Бібліогр. С. 380–437. 492 с.; його ж. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття. *Гілея: зб. наук. праць.* Вип. 10. Київ, 2007. С. 93–112; його ж. Національні меншини Правобережної України та політика російського царизму щодо них в працях дореволюційних дослідників. *Гілея: зб. наук. праць*. Вип. 28. Київ, 2009. С. 132–146; його ж. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України: Зб. наук. праць*. Київ, 2006. Вип. 29. С. 30–42.

но автохтонного українського населення[91]. Етнополітична проблематика стала однією зі складових дослідження Д. Чорного з урбаністики, коли модернізацію міст Лівобережної України на рубежі XIX – початку XX ст. автор розглядає не лише крізь призму зростання промисловості, кредитно-фінансової мережі, торгівлі, розвитку відносин по лінії місто – держава тощо, але й через особливості зростання населення, його станової, статевої, вікової та національної структури[92].

За спостереженням Ю. Поліщука, яке не втрачає актуальності до сьогодні, у регіональному розрізі найкраще дослідженим краєм України з огляду етнонаціональної історії видається Волинь. До цього спричинився і сам Ю. Поліщук, який досліджував як єврейську та німецьку присутність на Волині, так і узагальнено етнічний склад краю на рубежі XIX–XX ст. Останнє питання також стало предметом дисертаційного дослідження В. Надольської. М. Бармак дослідив становище німецької, чеської та єврейської меншин у цей період на Волині, а науковий пошук Г. Шпиталенко було всеціло зосереджено на вивченні чехів Волині[93]. Чимало регіональних,

[91] Пор.: Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX століття). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.; Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. 542 с.; У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / авт. кол.: Галушка А., Гирич І., Глизь І., Масненко В., Монолатій І., Присяжнюк Ю., Шамара С., Шандра В. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с. (Історія без цензури).

[92] Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: Харків. державний ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.; Надольська В. Національні меншини на Волині (середина XVII – початок XX ст.): дис. … канд. істор. н. 07.00.05. Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1996. 258 с.

[93] Див.: Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVII – початок XX століття. Житомир, 1988. 192 с.; Надольська В. Національні меншини на Волині (середина XVII – початок XX ст.): дис. … канд. істор. н.; Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. Тернопіль, 1999. 206 с.; Поліщук Ю., Суліменко О. Німці на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир, 2004. 165 с.; Поліщук Ю. Етнічний склад Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки ІПіЕНД НАН України*. Київ, 2000. Вип. 14. С. 80–90; Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. … канд. істор. наук. 07.00.01. Івано-Франківськ, 2003. 19 с.

місцевих та локальних досліджень присвячено єврейській меншині України, про що йтиметься далі.У досліджуваний період у самоідентифікаціях переважної більшості населення українських земель релігійний чинник усе ще збігався з етнічним, коли етнічне та релігійне підсилювало одне одного, коли обмеження релігійних прав і свобод тягнуло за собою дискримінацію за етнічною ознакою.

Інструментальне використання імперією Романових одержавленої Православної церкви не лише ставило поза законом те, що у релігійних термінах називалося «секти», а їх було чимало в Україні, але й вело до дискримінації за етнорелігійною ознакою. Н. Стоколос переважно на матеріалах Правобережжя було проаналізовано конфесійно-етнічні трансформації в Україні упродовж довгого XIX до середини XX ст. С. Жилюк дослідив особливості функціонування Православної церкви на Волині, а С. Таранець – феномен старообрядництва на Поділлі[94]. Вузьким місцем цих, а також багатьох інших робіт залишається їхній заширокий хронологічний діапазон, коли авторам не завжди вдається впоратися з еволюційними/революційними змінами, дотичними до предмета досліджень, або ж із нюансуванням певних явищ, подій, практик.

Поряд із дослідженням власне народів і національних меншин у національній історіографії приділяється увага дослідженню українського народу у складі Російської імперії, процесу формування української нації. Українці хоча й не були меншиною на власній землі, але імперією Романових їм було відмовлено у праві мати власний національний проєкт. Водночас, формування української ідентичності було одним з багатьох тогочасних об'єктивно обумовлених національних проєктів. Частина української еліти віддавна була успішно інтегрована до Російського національного та державного проєкту[95]. Зокрема, І. Гуржій та Ю. Русанов дослідили процес формування лівобережного дворянства, його законодавче оформлення як стану на імперському та місцевому рівнях, особ-

[94] Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне: РІС КСУ–ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.; Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1873–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.; Таранец С. Старообрядчество Подолии. Киев: Ин-т археографии им. М. С. Грушевского НАН Украины, 2000. 237 с.

[95] Галь Б. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: дис. канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2000. 216 с.

ливості нобілітації козацької старшини та шляхти, сутність та функції інституту дворянських предводителів у структурі місцевого управління[96].

Однак західноєвропейська «весна народів» середини XIX ст. не могла не висунути на порядок денний і «українське питання», тож питання національної мови, національної історії, національної… тощо стали наріжним каменем формування української нації. Формування проходило тим тяжче, чим ближчими до українського проєкту були його антагоністи (найближчі сусіди). Для українства в Російській імперії це були росіяни, а на підавстрійських землях – поляки.

Щодо мовного питання в Інституті історії України НАН України було підготовлено збірку документів – більшість яких публікувалися вперше – місцевих державних органів та установ Російської імерії, які безпосередньо чи опосередковано реагували на прояви українського руху у початковій освіті, у громадському й літературному житті тощо. Документи виявляли передумови, обставини й наслідки появи та функціонування Валуєвського розпорядження 1863 р., Емського указу 1876 р., низки інших нормативних документів, що регулювали мовне питання на теренах українських губерній Російської імперії упродовж другої половини XIX – початку XX ст.[97].

До питання формування політичного українського проекту зверталося чимало дослідників. З перспективи нашого дослідження інтерес становить спільна праця В. Кулика та О. Голобуцького, у якій досліджується український політичний рух на Наддніпрянщині[98]. Монографічне дослідження К. К. Федевича та К. І. Федевича про широке долучення до українського національного життя раніше вірнопідданської проімперської правиці – зокрема, чорносотенців (щонайменше половина з 400 тис. яких у Російській імперії

[96] Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початаку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 172 с.

[97] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Зб. документів і матеріалів /упорядн.: Г. Боряк (відп. ред.), В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 873 с.

[98] Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. Київ: Смолоскип, 1996. 144 с.

проживала на Волині й здебільшого мала українське походження), православних радикалів, лоялістів-«октябристів», консерваторів та інших. Автори вказують на тяглість чорносотенної ідеології на Волині та зазначають, що батьки тих, хто започаткував Українську повстанську армію в роки Другої світової війни, були онуками якщо не членів «Союзу *русского* народа», то бодай прибічників монархістських та чорносотенних ідей[99].

В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко зосередили увагу на дослідженні в політичних програмах та діяльності українських партій національного питання[100].

Критичний аналіз політики русифікації в Україні у XIX ст. подано О. Міллером у спільній праці українських та російських дослідників з історії українсько-російських відносин[101]. Виникненню і розвитку впродовж XIX ст. в Російській імперії «української ідеї» присвячено працю ще однієї представниці Інституту слов'янознавства І. Міхутіної; до вивчення такої тематика чи не вперше звернулися в російській історіографії[102].

Серед великої кількості національних спільнот, які проживали в Україні напередодні Першої світової війни, найбільшу увагу дослідників привернули до себе меншини польська та єврейська. Обидві мають дуже розлогу історіографію їхніх зарубіжних «вітчизняних» дослідників, яка залишається осторонь цього дослідження.

До єврейської проблематики вітчизняна гуманітаристика звернулася відразу після проголошення незалежності української держави. У 1994 р. у публікації Інституту національних відносин і політології (нині Інститут політичних і етнонацінальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України) «Актуальні проблеми історії Євреїв України» було окреслено не лише коло актуальних дослідницьких

[99] Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ: Критика, 2017. 308 с.

[100] Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. Київ: Стилос, 1998. 226 с.

[101] Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке. *Россия – Украина: история взаимоотношений*. / отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. Москва: Школа: языки русской культуры, 1997. С. 45–155.

[102] Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX веков). Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 2003. 290 с.

напрямів, але й піддано критиці ідеологеми, що тяжіли над гуманітаристикою в радянський період[103]. У парламентському часописі «Віче» з'являється розвідка І. Самарцева про економічне становище євреїв в Україні на рубежі XIX–XX ст.[104]. Водочас зусиллями єврейських організацій України започатковується діяльність з видання праць зарубіжних авторів з історії євреїв України. Однією з перших таких праць став начерк історії євреїв України Я. Хонігсмана та О. Наймана[105]. З'являються публікації документів з історії та культури єврейської меншини[106].

Інтенсивна дослідницька та видавнича діяльність мала своїм наслідком постання та укорінення з початком двохтисячних у науковому та освітянському дискурсах дисципліни з юдаїки. Дослідження в царині єврейської історії та культури проводяться в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І Ф. Кураса НАН України, а також численних єврейських громадських організаціях Києва, Запоріжжя, Дніпра, Львова, Одеси, Харкова та ін.

Два видання витримали «Нариси з історії євреїв України», у яких колективом авторів уперше системно опрацьовано історію та культуру євреїв на українських землях від античності до сьогодення, включно з історією під час їхнього перебування у складі Російської (В. Любченко, с. 60–96) та Австро-Угорської (І. Монолатій, с. 97–116) імперій[107].

[103] Актуальні проблеми історії євреїв України / М. І. Панчук (наук. ред.). Київ, 1994. 90 с.; Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Зб. ст. / гол. ред. І. Ф. Курас. Київ: Ін-тут національних відносин і політології, 1997. 256 с.; Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3 / редкол.: В. А. Смолій (голова). Київ: Наукова думка, 2005. 672 с.

[104] Самарцев І. Євреї в Україні (XIX – початок XX ст.): історико-економічний аналіз. *Віче*. 1993. № 11. С. 120–132.

[105] Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Киев.: НИП Поиск, 1992. 156 с.

[106] Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI – XX веков в киевских архивах. Киев: Институт иудаики: Мосты культуры, 2001. 183 с.; Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель / научн. ред. и сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецки, Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. Киев: Дух і літера, 2006. 752 с.; Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. Щорічник. Вип. 1. Запоріжжя, 1994; Евреи Одессы и Юга Украины: история в документах Кн. 1 (кон. XVIII – нач. XX вв.) / Белоусова Л. Г., Волкова Е. Е. (авт.-сост.). Одесса: Студия «Негоциант», 2002. 300 с. (Труды Государственного Архива Одесской области. Том VII).

[107] Нариси з історії євреїв України Вид. 2-е / упорядн. та редактори: Л. Фінберг, В. Любченко. Центр досліджень єврейської історії та культури НАУКМА, Центр юдаїки. Київ: Дух і Літера, 2008. 440 с.

Для учнів ліцеїв підготовлено підручник «Сторінки єврейської історії України»[108].

В. Примостом популярно викладена історія євреїв від Княжої доби й до сучасності, яку автор спробував хронологічно синхронізувати з усталеною схемою історії України: Княжа доба, Литовсько-польська доба, Козацька доба, Доба двох імперії і так далі. При тому тематично кожний період історії України В. Примост розкриває через історію євреїв «тут і тепер»[109]. Його упорядники подали структуровану за хронологічним принципом історію євреїв на нинішніх українських землях від кінця І тис. до н.е. до краху СРСР у 1991 році. Серйозною вадою посібника є відсутність історії євреїв у незалежній Українській державі.До українського наукового дискурсу увійшли у перекладі українською мовою ґрунтовні дослідження з історії єврейсько-українських стосунків, внутрішнього життя організованих у штетлах єврейських громад канадського дослідника П.-Р. Маґочія та американського дослідника, вихідця з України Й. Петровського-Штерна. Останньому належить дослідження виникнення єврейсько-української ідентичності[110]. Феномену штетла присвячено публікацію київського Інституту юдаїки, а М. Дербаремдикер дослідив цей феномен на прикладі єврейського містечка у так званій смузі осілості – Бердичів[111].

У регіональному вимірі історію євреїв Нижнього Подніпров'я досліджував К. Бакуров, Півдня України – С. Орлянський, Право-

[108] Сторінки єврейської історії України. Навчальний посібник для учнів ліцеїв / упорядн.: Н. Риндюк., Т. Бородіна. К.: Дух і Літера, 2018. 296 с.

[109] Примост В. Єврей – це фах: Нариси історії євреїв в Україні. Київ: Темпора, 2017. 616 с.

[110] «Штетл» як феномен єврейської історії. Зб. наук. праць; Матеріали конференції 30 серпня – 3 вересня 1998 р. Київ: Ін-т юдаїки, 1999. 389 с.; Дербаремдикер М. Еврейская культурная и общественно-политическая жизнь конца XIX – начала XX в. На примере города с преимущественно еврейским населеним – Бердичева – в аспекте особенностей истории его еврейской общины. *Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т юдаїки, 2003. С. 42–53.

[111] Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / перекл. з англ. О. Форостини; ред. В. Падяк. Вид. 2-ге, доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2016. 338 с.; Петровський-Штерн Йоханан. Штетл. Золота доба єврейського містечка / авториз. перекл. з англ. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. с. 394; його ж. Петровський-Штерн Йоханан. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / перекл. з англ. П. Грицака і М. Климчука за ред. В. Дивнича. Київ: Критика, 2018. 432 с.

бережної України – П. Слободянюк, правове, соціальне та економічне сановище єврейського населення в Херсонській губернії на рубежі XIX–XX ст. досліджували М. Шитюк та В. Щукін[112].

До вивчення антисемітської політики імперії Романових на початку XX ст. звертався Ю. Подольський, а М. Кармазіна – до європейського контексту антисемітизму, правове та економічне становища євреїв в Україні у цей період досліджувала І. Погребинська[113].

Дослідженню феномену політичного єврейства посприяла публікація під егідої Української республіканської асоціації українознавців напередодні краху СРСР творів теоретика сіонізму В. Жаботинського[114], а дещо пізіше добірка документів з історії єврейських політичних партій в Україні[115]. Одним із перших здійснив аналіз політичних аспірацій євреїв в Україні Я. Рабінович. Л. Беренштейн розкрив участь євреїв Півдня України у політичному житті, а Ф. Турченко дослідив пов'язання В. Жаботинського з сільськогосподарською колонізацією євреями Півдня України[116].

[112] Бакуров К. Д. Евреи Нижнего Поднепровья. XVIII–XX вв. (статистико-этнографическое исследование). *Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи*. Вип. 1. Запоріжжя, 1994. С. 3–6; Орлянский С. Ф. Евреи Юга Украины конца XIX – начала XX вв.: социально-политический портрет / *Єврейське населення Півдня України*. Вип. 1. Запоріжжя, 1994. С. 28–36; Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький: Держкомархів України, 2005. 410 с.; Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 222 с.

[113] Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 61–65; Кармазіна М., Кальян С. Європейське тло антиєврейської політики (кінець XVIII – XIX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць*. Вип. 16. Ч. 1. Київ, 2007. С. 61–74; Погребинська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 123–126.

[114] Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. Київ: Республіканська асоціація українознавців, 1991. 136 с.

[115] Єврейські політичні партії в Україні в кінці XIX–XX століття. Документи і матеріали. Київ, 2002. 280 с.

[116] Рабінович Я. Євреї між століттями надій (Політологічне дослідження). Івано-Франківськ, 1997. 275 с.; Беренштейн Л. Ю. Участь євреїв у політичному житті Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття). *Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність*. Ч. II. Запоріжжя, 1993. С. 143–147; Турченко Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України. *Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність*. Ч. 3. Київ, 1997. 434 с.

Діяльність в Україні на рубежі XIX–XX ст. єврейської соціалістичної партії Бунд, що претендувала на ексклюзивне право говорити від імені усього єврейства Російської імперії, стала предметом дослідження В. Гусєва та Ф. Левітаса[117].

Малодослідженим в українській історіографії залишається питання єврейських погромів на землях України у складі Російської імперії та дотична до неї тема чорносотенського руху та ідеології консервативних політичних партій у Росії. У 1993 р. в Україні було перевидано працю професора Фордемського університету у США Т. Гунчака «Симон Петлюра та євреї»[118], а наступного року вийшли друком критичні роздуми А. Ашера про погром у 1905 р. в Києві[119]. Невдовзі В. Сергійчук здійснив публікацію добірки архівних документів, що стосуються єврейських погромів в Україні[120]. Чорносотенський рух у Росії та Україні та його ідеологію ґрунтовно дослідив спочатку український, а потім – російський науквець І. Омельянчук[121].

Допомогою українським дослідникам єврейської культури стала перекладена українською мовою праця американського історика Д. Фішмана про культуру східноєвропейського єврейства, у якій автор ретельно контекстуалізує «культуру ідиша», пов'язуючи цей феномен і зі суспільно-політичними умовами єврейства у Польщі та

---

[117] Гусєв В. І., Левітас Ф. Л. Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець XIX ст. – 1921 р.). Київ, 1995; Гусєв В. Бунд в Україні: наприкінці XIX – початку XX ст. *Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т юдаїки, 2003. С. 33–41.

[118] Гусєв В. І., Левітас Ф. Л. Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець XIX ст. – 1921 р.). Київ, 1995; Гусєв В. Бунд в Україні: наприкінці XIX – початку XX ст. *Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т юдаїки, 2003. С. 33–41.

[119] Ашер А. Погроми 1905 р.: самочинність чи заплановане насильство? *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 5–6. С. 185–194.

[120] Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. Київ: Козаки, 1996. 122 с.

[121] Омельянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). Киев: НИУРО, 2000. 168 с.; його ж. Социальный состав черносотенных партий в начале XX века. *Отечественная история*. 2004. № 2. С. 84–96; його ж. Украинский и польский вопросы в контексте этнополитической составляющей идеологии консервативно-монархических партий России начала XX века. *Славяноведение*. 2006. № 5. С. 9–24; його ж. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Київ: МАУП, 2007. 744 с.

Росії, і з тогочасними інтелектуальними течіями[122]. Релігійну складову єврейства України – хасидизм – дослідив І. Туров[123]. Позитивно на прирощенні знань щодо історії та культури єврейської меншини в Україні позначається регулярне проведення наукових конференцій на регіональному та національному рівнях[124].

Дослідження української полонії стало одним із найбільш розроблених напрямів наукового пошуку у вітчизняній гуманітаристиці та соціальних дослідженнях.

Праці І. Лісевича хронологічно фокусуються на періоді від кінця XIX до початку XX ст., що дозволило автору ретельно дослідити у низці монографічних досліджень специфіку політики імперії щодо польської меншини, особливостей розвитку польської культури у Наддніпрянській Україні та її взаємодії з українською[125]. Теоретико-методологічні засади дослідження польської меншин в етнополітичних процесах в Україні, її ментальні особливості, а також її історію у XX ст. досліджував О. Калакура[126]. Опрацювання

[122] Фишман Д. Вокруг идиша. Очерки истории еврейской культуры в России и Польше / перевод с англ. А. Глебовской, А. Френкеля. Киев: Дух і літера, 2015. 276 с.

[123] Зокрема такі: Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21–22 серпня 1995. Київ: Ін-т юдаїки, 1996. 251 с.; Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20 березня 2009 р. / керівники проекту: Н. Рудницька, І. Вишневецька. Житомир: Вид-во Житомир. державного ун-ту, 2009. 454 с.

[124] Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. Киев, 2003. 264 с.

[125] Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні (в другій половині XIX – на початку XX ст.), *Історичні Зошити Ін-ту історії України НАН України*. 8. Київ, 1993. 86 с.; його ж. Родом з України… (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). *Історичні Зошити*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 104 с.; його ж. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С 42-61; його ж. Духовно спраглі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. 240 с.

[126] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: Знання України, 2007. 508 с.; його ж. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 30. Курасівські читання. 2005. Кн.1. Київ, 2006. С. 129–140; його ж. Теоретико-методологічні засади історико-етнополітологічного дослідження польської меншини в Україні XX століття. *Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць.* Вип. 21. 2006. С. 59–64.

теми українсько-польських конфліктів упродовж спільної історії двох народів на українських землях здійснено на основі архівних матеріалів у дослідженнях Б. Гудя[127]. До питання розвитку та перипетій в українсько-польських відносинах у XIX – на початку XX ст. звертався О. Реєнт[128].

Один з перших оглядів історії польської меншини в Україні здійснив А. Кондрацький[129]. Історію міграційних процесів та історичних місць розселеня польської меншини, її демографічні характеристики на рубежі XIX–XX ст. дослідив В. Палієнко[130]. У регіональному вимірі польську меншину в Правобережній Україні, переважно на Волині, досліджували Баженов Л., Буравський О., Н. Сейко, О. Білобровець[131].

---

[127] Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. Львів, 2006. 448 с.; його ж. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. 482 с.

[128] Реєнт О. Українсько-польські відносини в XIX – на початку XX ст. *Перечитуючи написане*. Київ, 2005. 256 с.

[129] Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 12.

[130] Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. Київ: Ін–т історії України НАН України, 1998. 78 с.

[131] Баженов Л. Польське населення на Поділлі й Південно-Східній Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX–XX ст. *Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки. Зб. наук. праць.* Хмельницький, 1999. С. 31–42; Буравський О. А. Поляки на Волині у другій половині XIX – на початки XX ст. Житомир, 2004. 168 с.; його ж. Землеволодіння і господарське життя поляків Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej i teraźniejszość. Toruń, Kijów, 2002; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині – Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. Житомир: Житомир. держ пед. ун-т, 2002. 158 с.; Білобровець О. М. Історія польських поселень Володарсько-Волинського району. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний зб. з регіональних проблем*. Житомир, 2001. № 7. С. 61–90; її ж. Антипольські заходи царату в контенксті політики русифікації на території Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Всеукр. науковий журнал гуманітарних студій «Мандрівець».* Тернопіль, 2005; її ж. Діяльність польських організацій націоналістичного спрямування на Правобережній Україні на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Серія історична. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2016; Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжнародн. наукової конференції. Хмельницький: Поділля, 1999. 600 с.

Дослідженню поляків, що проживали переважно на території Лівобережної України у 1832–1921 роках, присвячене перекладене українською мовою і видане за сприяння Польського інституту в Києві дослідження польських науковців М. Мондзіка, М. Коженьовського, К. Лятавєця та Д. Тарасюка. Автори зосередили увагу на впливі, який справляли поляки на розвиток українського суспільства та його культуру. До поля зору авторів потрапили польські спільноти Лівобережжя України, де не було компактних польських поселень, а лише колонії, які утворилися внаслідок міграційних процесів. Автори послідовно деконструюють міф про те, що єдиною і головною причиною таких міграцій були репресії з боку імперії Романових. Натомість разом із політичними чинниками міграційних процесів вони показують соціальні та економічні, а також акцентують увагу на духовній спадщині, яку залишили поляки на цих землях, ставши частиною їхньої історії[132].

Вивченню найрізноманітніших аспектів українсько-польських культурних взаємин було присвячено спеціальні випуски Інститута мистецтвознавста, фольклористики та етнології НАН України[133]. До історії Київсько-Житомирської римсько-католицької єпархії звернулися О. Білоусов та О. Рубльов. Написана із залученням нових джерельних матеріалів, ця праця стала найповнішим на сьогодні викладом історії Римсько-католицької церкви в Україні[134].

Попри те, що в українській історіографії німецька меншина в Україні доволі непогано досліджена, саме період її історії на зламі XIX–XX тисячоліть залишається за великим рахунком історіографічною лакуною.

Серед піонерів дослідження німецької меншини в Україні справедливо буде назвати І. Кулинича, який одним із перших подав цілісний науковий виклад її історії[135]. Певною мою питання

[132] Мондзік М., Коженьовський М., Лятавєц К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній Україні у 1832–1921 роках/ перекл. з польськ. Б. Цимбала, Н. Шишкіної. Київ Ніка-Центр, 2017. 288 с.

[133]Українсько-польські культурні взаємини XIX–XX століття. Київ: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Вип. 1. 2003. 293 с.; Вип 2. 2008. 294 с.

[134]Білоусов Ю., Рубльов О., Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.

[135] Кулинич І. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII століття – 1917 р. *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 18–30. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ: Інститут історії НАН України, 1995. 271 с.

життєдіяльності німецьких колоній в Україні у досліджуваний період було висвітлено у дослідженнях В. Васильчука[136]. З перспективи регіоналістики українські дослідники – М. Костюк, Ю. Поліщук, О. Суліменко, О. Безносов, В. Надольська – зветалися до історії німецьких поселень на Волині та на Півдні України[137]. Дослідження чеської меншини в Україні обмежується згаданими вище розвідками Ж. Ковби[138].

Серед інших народів, що проживали напередодні Першої світової війни на території сучасної держави Україна, виділяється кримськотатарський народ як такий, що має своєю історичною батьківщиною Кримський півострів, де у часи династії Ґераїв (1441–1783) було закладено початки кримськотатарської державості.. До питань історії Криму у складі Російської імперії наприкінці її краху у 1917 р., зокрема й кримськотатарського народу, зверталися автори монографії «Крим в етнополітичному вимірі», які виклад етнополітичної історії півострова розпочали саме від початку XX ст. Автори О. Галенко, В. Ганкевич та Р. Хаялі[139] дослідили етнодемографічні зміни у завойованому Росією Криму на зламі XIX–XX ст., привернувши увагу до підставового конфлікту між кримськотатарським населенням, що потерпало від колонізаторської політики Росії, та етнічними громадами, що вигравали від неї – росіянами та

[136] Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). Київ, 2004. 341 с.; його ж. Развитие немецкого этноса в Украине. Самара: Самарский научн. центр РАН, 2003. 306 с.; його ж. Діяльність німецьких колоністів та їх вплив на соціально-економічний розвиток України (кінець XVIII – XIX ст.). *Наук. записки з української історії. Зб. наук. ст.* Вип. 10. Переяслав-Хмельницький, 2000. С. 106–199; його ж. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII – на початку XX ст. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки*. Т. 5 (7). Кам'янець-Подільський, 2001. С. 179–189.

[137] Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 384 с.; Поліщук Ю., Суліменко О. Німці на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир, 2004. 165 с.; Безносов А. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2000. С. 117–123; Надольська В. Німці на Волині і сучасне національно-культурне відродження. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 114–119.

[138] Див. прим. № 82.

[139] Галенко О., Ганкевич В., Хаялі З. Крим у складі Російської імперії. *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2005. С. 12–115.

іноземними колоністами. Автори дослідили як на початок 1917 р. у середовищі кримських татар вже було сформовано національно свідому та політично активну еліту та впливове крило активістів, які мали державницькі амбіції та були готові співпрацювати з будь-якими силами задля досягнення цієї мети.

Нарис з історії кримських татар було підготовлено Ю. Зінченком; дещо згодом історію татарського Криму було підготовлено П. Р. Маґочієм[140]. До питання кримськотатарської національної освіти звертався В. Ганкевич, а напередодні окупації Криму Росією побачив світ підручник для середніх шкіл з історії ісламу в Криму[141].

Українська історіографія питань, пов'язаних із дослідженням національних меншин, які проживали напередодні Першої світової війни на території сучасної України, що й сама перебувала на той час у складі Російської імперії, поволі інтегрується у світовий науковий простір і за застосовуваними методами досліджень, і дослідницьким інструментарієм, і тематикою досліджень, і доступом до авторитетних інформаційних ресурсів. У міру накопичення нового знання виразніше виявляються як наявні лакуни, так і нові, недосліджені напрями наукового пошуку, що стосуються як вивчення окремих національних меншин України, так і загального історичного контексту – змісту, засобів, сутності національної політики імперії Романових, її варіативності та еволюції.

Національна політика Австро-Угорської імперії була чи не найслабшим елементом у системі управління етнічно вкрай розмаїтої імперії, Габсбурги виявилися неспроможними адекватно реагувати на виклики націоналізмів народів, що її населяли. Такі виклики після «весни народів» 1848 р. стрімко розвивалися по висхідній упродовж усього XIX століття й сягнули апогея з початком XX ст. Однак імперія у формі династичної монархії не могла не вважати своїм першочерговим завданням політичне та військове самоствердження, самовідтворення і самозбереження. Актуальні питання внутрішньої політики, зокрема й в етнонаціональній

[140] Зінченко Ю. І. Кримські татари: Історичний нарис. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1996. 203 с.; Маґочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. 160 с.

[141] Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX – начале XX века). Симферополь: Таврия, 1998. 163 с.; Ислам в истории и культуре Крыма. Учебн. пособие для учителей общеобразовательных школ / под ред. А. Исмаилова, Є. Муратовой. Симферополь: Таврида, 2013. 388 с.

сфері, поступалися місцем амбіціям та зовнішнім інтересам. Дослідники зазначають понаднаціональний характер ідеології Габсбургів. Коріння такої ідеології сягали, насамперед, феодальних та династичних концепцій, а не тогочасних ідей національної емансипації та автономізації як більших, так і менших народів, виникнення й розвитку етнонаціональних самоідентифікацій менших етнічних спільнот. Габсбурги легітимізували свою владу як носії корони Священної Римської імперії і попри універсалістські засади такого ідеалу сприймали себе, говорячи в етнокультурних та етнополітичних термінах, як німецьких правителів. Їхня імперська ідеологія була надзвичайно германізованою, надавала однобічну перевагу німцям, а після Угоди 1867 р. (Ausgleich) між Австрійською імперією та Угорським королівством привілеї було поширено й на угорців. Спільність наукового простору, до якого інтегрується й українська соціальна гуманітаристика, не залишає українській історіографії можливості обійти стороною фундаментальні праці зарубіжних дослідників з історії «клаптикової» – тобто поліетнічної – імперії Габсбургів та її національної політики. Тим більше, коли ці праці вже перекладено українською чи російською мовами. Однією з таких праць є комплексне дослідження Алана Дж. П. Тейлора з історії імперії від 1809 рр. і до її краху у 1918 р., яке вийшло друком у 1941 р., витримало чимало видань та перекладів іншими мовами, і яке дозволяє детально поглянути на контекст етнополітики, що її проводила імперія[142].

У праці «Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини» англійський дослідник фокусується на найнасиченішому за історичними викликами періоді династичного правління Габсбургів, що було однією з найпотужніших сил у політичному житті тогочасної Європи, аналізує причини, що призвели до краху імперії. Не менш важливими є праці зарубіжних дослідників, що фокусуються на історії країн, які не просто входили до складу імперії, а визначали її сутнісні характеристики: Еріха Цьольнера з історії Австрії[143] , Ласла Контлера з історії Угор-

[142] Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / пер. з англ. А. Портнова, С. Савченка. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. 268 с.; Tailor Alan J. P. The Struggle for Mastery in Europe. 1848–1918. Oxford History of Modern Europe. Oxford University Press, 1980. 674 p.

[143] Цьольнер Е. Історія Австрії / Перекл. з німецької А. Онишка та ін. Львів: Літопис, 2001. 712 с.

щини[144], тим більше, що до складу останньої входила сучасна Закарпатська область України. Тут же треба відзначити написану наприкінці 1920-х років працю угорського громадського діяча Оскара Ясі зі скрупульозним аналізом причин розпаду Габсбурзької монархії, насамперед, її внутрішньої політики та етнонаціональної проблематики як однієї з визначальних складових такої політики[145].

З історії західноукраїнських та польських земель, що входили до складу Австрійської корони, відповідні розділи містяться у працях із загальної історії Польщі сучасних дослідників: англійського історика-енциклопедиста Нормана Дейвіса[146] та українських дослідників з Львівського університету Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна[147].

В останній праці розділи з історії Польщі від XIX ст. й до наших днів підготовлено Л. Зашкільняком, автор свідомо обмежує виклад виключно польською спільнотою, без розгляду її у широкому контексті міжетнічних стосунків з народами-сусідами.

У Радянському Союзі дослідження академіка І. Трайніна[148] та українського дослідника Б. Осечинського[149] з історії національних рухів в Австро-Угорській імперії не могли не бути позначеними детермінізмом марксистсько-ленінського класового підходу з притаманною йому пріоритетністю принципу партійності над науковістю, коли національні рухи оцінювалися, насамперед, залежно від того, якою мірою вони «боролися за утвердження соціалізму». У цих дослідженнях зібраний цікавий джерельний матеріал, що його фахівцям легко відокремити від факторного підходу радянських дослідників під час праці з джерелами, а також від надаваних ними інтерпретацій.

---

[144] Яси О. Распад Габсбургской монархии / пер. с англ. Москва: Три квадрата, 2011. 608 с.

[145] Контлер Ласло. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / пер. с англ. Москва: Изд-во Весь Мир, 2002. 656 с.

[146] Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Вид-во Основи. 2008. 1080 с.

[147] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львівський національний ун-т ім. І. Франка; Ін-т історичних досліджень; Центр історичної полоністики. Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2002. 752 с.

[148] Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. Москва; Ленинград, Изд-во АН СССР, Ин-т права, 1947. 304 с.

[149] Осечинський Б. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1954. 183 с.

З питань загострення національних суперечностей та піднесення національних рухів, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку народів імперії актуальними залишаються академічні праці радянських істориків «Визвольні рухи народів Австрійської імперії: Постання і розвиток» (1980) та «Визвольні рухи народів Австрійської імперії: Період утвердження капіталізму» (1981).

В останньому дослідженні розглянуто питання, пов'язані з виникненням та розвитком націоналізмів народів імперії у другій половині XIX ст., їхнім націєтворенням. В обох публікаціях авторами використано чималий корпус джерельних матеріалів[150]. Продовженням цього напряму досліджень уже у Російській Федерації стала праця співробітників того ж Інституту слов'янознавства та балканістики «Австро-Угорщина: інтеграційні процеси і національна специфіка» (1997), де вже без тиску ідеологічних лещат автори змогли комплексно проаналізувати ентнонаціоналізми в імперії, здійснити їхній порівняльно-історичний аналіз, дослідити еволюцію політики Габсбургів у національному питанні[151]. Серед сучасних російських дослідників безпосередньо до питання історії нинішніх українських земель у складі Австро-Угорщини звертався Олексій Міллер[152].

[150] Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г. / В. И. Фрейдзон (ответств. ред.), В. А. Дьяков, Т. М. Исламов и др. Москва: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР 1980. 610 с. (URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1980_Osvoboditelnye_dvizhenija.pdf); Освободительное движение народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма / В. И. Фрейдзон (ответств. ред.), В. А. Дьяков, Т. М. Исламов и др. Москва: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1981. 464 с.

[151] Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика / редкол.: Т. М. Исламов, Е. М. Масленникова, И. В. Попова и др. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1997. 318 с. (URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1997_Avstro-Vengrija.pdf).

[152] Див., наприклад, деякі з них, протилежні за характером спогадів: Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини / перекл. з німецької Н. Валховської. Чернівці: Книги–XXI. 272 с.; Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / перекл. з англ. С. Коломійця Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; «Зовнішторгвидав України», 2010. 300 с.; його ж. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини. *ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 433–481.

Не можна не сказати про широкий і різноманітний за оціночними підходами до досліджуваного матеріалу пласт мемуарної літератури, популярних праць, що піднімають забуті – з тих або інших причин, з'ясовувати які виходить за межі цього дослідження – пласти з історії численних народів, що проживали на українських землях у складі імперії Габсбургів, тих, що зникли, або присутність яких зазнала радикальних скорочень упродовж XX століття. Реґіональні видавництва дедалі більше друкують таку літературу в перекладі українською мовою. Дослідження цього пласту літератури потребує окремого вивчення як одного з джерел з історії народів, що проживали на нинішніх українських землях, а також збереження та відтворення цієї історії у спогадах прямих учасників подій або їхніх нащадків[153].

Великий відгук у колах не лише професійних науковців в Україні, але й серед ширшого загалу інтелектуалів мала праця професора з Гарвардського університету Ларі Вулфа «Ідея Галичини: Історія та фантазії в політичній культурі Габсбургів» (2010)[154], яка одразу ж отримала чимало відгуків-рецензій українських істориків. Ярослав Грицак назвав цю працю першою ненаціоналістичною історією Галичини. Френк Сисин, американо-канадський фахівець з історії України, у рецензії на «Ідею Галичини» зазначав, що найцінніший здобуток праці Вулфа становить показ прозорості кордонів Габсбурзької імперії та існування різних національностей за межами галицьких земель. Ф. Сисин наголошував, що «нелегко було створити галицьку ідентичність без спільної мови, культури та релігії. Вулф показав, як часто модерні національні культури, які тоді формувалися, виходили поза межі державних кордонів і як мігранти до Галичини, зокрема численні габсбурзькі бюрократи різного походження, або польський письменник Станіслав Пшибишевський, чи український історик Михайло Грушевський змінювали галицькі реалії. Конфлікти між усіма цими рухами та сумнівне існування королівства найбільш виразно проілюстровано за допомогою історії політичного вбивства графа Адольфа Потоцького, здійсненого українським студентом Мирославом

[153] Миллер А. Галиция в системе австро-венгерского дуализма. *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства* / отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. С. 63–70.

[154] Larry Wolff. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford University Press, 2010. 504 p.

Січинським 1908 року. На думку Вулфа, ця подія стала останньою крапкою в історії старої Галичини»[155].

За Вулфом, осердям «ідеї Галичини» були два міста: Львів і Краків, центри, відповідно, Східної та Західної Галичини; пам'ять про ту – «провінційну» – Галичину до сьогодні зачаровує нащадків [і не тільки. – *Н. К.*] тих, хто жив тоді на цих землях.

Наріжним каменем у започаткуванні власне української історіографії історії українських земель у складі Австро-Угорщини, національної політики імперії щодо народів, які проживали, зокрема, й на історичній території Галичини, зростанню місцевих націоналізмів (етнічних і політичних) тощо залишаються твори – наукові та публіцистичні – видатного українського науковця, письменника, активного політичного й громадянського діяча Івана Яковича Франка (1856–1916)[156].

Іншим видатним сучасником доби Австро-Угорщини став політик та громадський діяч ЗУНР Кость Антонович Левицький (1859–1941), автор першої систематизованої «Історії політичної думки галицьких українців. 1848–1914» (1926), яка очікує на перевидання з науковим коментарем[157] Одним з провідних

[155]Сисин Ф. Про «Ідею Галичини» Ларі Вулфа / URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/501-frank-sysyn-pro-ideiu-halychyny-lari-vulfa.

[156] Див., зокрема, Іван Франко. Пів століття. Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890. *Народ*. 1891. 1 травня; його ж. І ми в Європі. *Житє і слово*. Львів, 1896; його ж. Русько-польська згода і українсько-польське братання. *Літературно-науковий вісник*. Т. 33. Львів, 1906; його ж. Дещо про польсько–українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців». *Франко І. Я. Зібр. тв. у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 204–220; його ж. Наш погляд на польське питання. *Франко І. Я. Зібр. тв. у 50 т.* Т. 46.; його ж. Дещо про стосунки польсько-руські. *Франко І Я. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори*. Київ, 1956; його ж. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. *Франко І. Я. Зібр. тв. у 50 т.* Т. 47: Історичні праці (1898–1913). Київ: Наукова думка, 1986. С. 191–241; його ж. Критичні письма о галицькій інелігенції. *Франко І. Я. Зібр. тв. у 50 т.* Т. 26. Київ: Наукова думка, 1986. С. 88, 91.

Ґрунтовні дослідження суспільно-політичних поглядів І. Франка та його сучасників у контексті занепаду Австро-Угорщини, українсько-польського протистояння, формування української ідентичності див.: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота, 1856–1886. Київ: Критика, 2006. 632 с.; Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. 2-ге вид. Київ: Факт, 2009. 156 с.

[157] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. На підставі споминів. Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926. 736 с.

європейських фахівців з етнополітики, теорії націоналізму, соціології був ще один очевидець занепаду та розпаду Австро-Угорської та Російської імперії Ольґерд Іполит Бочковський (1885–1939), виходець з польсько-литовської родини римо-католиків.

Попри домінуючий науковий інтерес до етнополітичних питань розвитку тогочасної Західної та Центральної Європи О. І. Бочковський не оминув увагою націєтворчі процеси в українському галицькому середовищі та на Закарпатті, вписавши їх у загальний злет націоналізмів у Центрально-Східній Європі[158].

Безпрецедентним в історії України став інтерес дослідників до етнополітичної історії регіонів, зокрема до історії частин розділеної між Російською та Австро-Угорською імперією України, після набуття Україною статусу незалежної держави. На сьогодні прирощення джерельної бази спостерігається у великій кількості спеціальних монографічних досліджень. Водночас, з'являються публікації тематичних збірок документів, оглядів відповідних фондів в архівах, хоча такого роду критичних досліджень першоджерел украй мало[159].

Очевидно, вузьке місце у дослідженнях джерел такого роду становить знання дослідникамимов: від застарілих польської та німецької до угорської та їдишу, вміння читати на німецькому *fractur*, так само як і розшифровувати написані від руки документи.

Сучасна українська історіографія знає спеціальні огляди літератури щодо окремих земель Західного регіону України.

Йдеться про розвідку Олександра Заремби та Олега Рафальського з історії Закарпаття, що хронологічно охоплює період від IX ст.

[158] Науково-популярну працю «Народ собі», а також добірку наукових статей з питань формування української нації див.: Бочковський О. І. Вибрані праці та документи. У 3-х т., 4-х кн. Київ: Дух і Літера. Т. III, кн. 1. Київ, 2010. С. 74–76, 246–529.

[159] Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / упорядн. І. О. Кресіна (керівн.) та ін. Київ: Вища школа 1997. Ч. 1. 583 с.; Ч. 2. 704 с.; Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775–1940). Чернівці: Золоті литаври, 2003. 172 с; Монолатій І. Джерела до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.). *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlość i terazniejszność. Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój. Nr. I / pod red. Z. Karpusa i I. Sribniaka*. Toruń–Kijów: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Kijowski Narodowy Uniwersytet Lingwistyczny, 2002. S. 241–248.

до сучасності й піддає аналізу праці як українських, так і зарубіжних дослідників[160]. Методологічні орієнтири для розвитку вітчизняної історіографії як спеціальної історичної дисципліни викладено у колективній монографії науковців Львівського університету «Українська історіографія на рубежі XX і XXI століть: здобутки і проблеми» (2004)[161].

Широкий огляд української історіографії радянських часів, зокрема те, як її протагоністи намагалися виокремити, відділити український наратив від російського, подає Сергій Плохій з Гарвардського університету в англомовній монографії «Україна і Росія: репрезантації минулого» (2008)[162].

Дослідник з Прикарпатського університету м. Івано-Франківська Іван Монолатій звернувся до критичного аналізу методологічних підходів в етнополітичних та етнологічних дослідженнях, дав ґрунтовний огляд історіографії з питань дослідження етнонаціональних та етнополітичних проблем Східної Галичини і Буковини за правління Габсбургів, а також привернув увагу до «імперіологічних», за визначенням автора, досліджень як необхідної складової вітчизняної соціогуманітаристики[163]. А. Горук дослідив історіографію питання національного руху поляків на Буковині на зламі XIX – XX ст.[164].

---

[160] Заремба О., Рафальський О. Етнополітичний вимір Закарпаття: історіографічний огляд. *Закарпаття в етнополітичному вимірі* / кер. авт. кол. М. Панчук. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 13–67.

[161] Українська історіографія на рубежі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / колективна монографія за ред. Леоніда Зашкільняка. Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2004. 406 с.

[162] Plokhy S. Ukraine and Russia: Representation of the Past. Toronto, Buffalo, and London, University of Toronto Press, 2008. – XIX. 391 p.

[163] Монолатій І. Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 336–386; його ж. Етнонаціональні спільноти в Галичині (1867–1914 рр.): критичний аналіз методологічних підходів. *Історичний журнал*. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005. № 4 (22). С. 57–64; його ж. Імперіологія як конструкт сучасної соціогуманітаристики. *Панорама політичних студій*: *Наук. вісник Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 3. Рівне: РДГУ, 2006. С. 113–120.

[164] Magocsi P.-R. Carpatho-Ruthenica at Harvard. Fairview, 1983; idem. A Historiographical Guide to Subcarpathian Rus. Toronto, 1974; idem. Carpatho-Rusyn Studies. Annotated bibliography. Vol. 1. New York, 1988, vol. 2. New York, 1998; його ж. Українські землі в Австрійській імперії, близько 1772–1914 рр. [огляд зарубіжної історіографії].

Велику увагу огляду та аналізу літератури з етнополітичних питань, насамперед Закарпаття, але також й усієї України, незмінно приділяє у своїх дослідженнях П.-Р. Маґочій[165]. В одній з останіх своїх фундаментальних праць – «Україна: історія її земель та народів» (друк українською мовою 2012), у якій автор «намагається змалювати розвиток усіх народів і культур, які коли-небудь існували в Україні» (за словами автора), застосовано не лише оригінальну структуру викладу матеріалу з історії народів підавстрійської Галичини (а також у складі Російської імперії) з інформативними врізками з історії тих чи інших народів України, які перед тим ніколи не стояли в одному ряду з подіями національної історії власне українців. П. Р. Маґочій одночасно подає нову англомовну бібліографію з історії України, вибудовану за тематично-хронологічним принципом[166]. Свою працю Маґочій цілеспрямовано протиставляє «українським» історіям України. Однак його колеги по цеху переконливо довели, що етнополітичну історію «української» України, у тому числі у складі імперій, можна з більшою мірою доказовості викладати поза наративом національної історії (див. різноманітні історії України в діапазоні від О. Субтельного до Я. Грицака та С. Єкельчика)[167].

Вагомий внесок у дослідження етнополітичної специфіки Східної Галичини та Буковини належить Івану Монолатію, автору низки монографічних досліджень з міжетнічих взаємин у реґіоні у Модерну добу, а також характеру й особливостей взаємодії етнополітичних акторів та їхньої політичної активності у пізньогабсбурзьку епоху. Праці написано на широкому архівному матеріалі. Зокрема, для написання дослідження «Інші свої» (2012) автор використав матеріали не лише провідних київських, львівських,

[165] Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914): історіографія та джерельна база проблеми. *Дух і Літера*. № 20. С. 47–81.

[166] Маґочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / пер. з англ. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. XXII + 794 с. Magocsi P.-R. Carpatho-Ruthenica at Harvard. Fairview, 1983; idem. A Historiographical Guide to Subcarpathian Rus. Toronto, 1974; idem. Carpatho-Rusyn Studies. Annotated bibliography. Vol. 1. New York, 1988; vol. 2. New York, 1998.

[167] Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1991. С.195–294; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 111–190; Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. Киев: Изд-во К.И.С., 2010. С. 53–100.

івано-франківських та чернівецьких архівів, але й російських (Державного архіву Російської Федерації та архіву зовнішньої політики Російської імперії МЗС Росії), польських, німецьких, австрійських[168]. У дослідженнях І. Монолатія розкривається чимало аспектів специфіки участі у суспільно-політичному житті регіону одних чи других національних спільнот, характер взаємодії між ними, а також особливості габсбурзького адміністрування та політики щодо меншин, критерії диференційованого ставлення імперії до тих чи інших етнічних спільнот тощо[169]. У досліджуваний період національна політика стала однією з пріоритетних в імперії Габсбургів, яка намагалася за будь-яку ціну зберегти status quo. Однак після революційних подій 1848 р. в Європі та спричиненому ними краху абсолютистських монархій, а також після військових поразок, які зазнали Габсбурги у 1860-х рр., Австрійська імперія змушена була піти на політичний компроміс заради самозбереження й підтримання суспільно-політичної стабільності. Габсбурги були змушені піти на децентралізацію влади (фактично федералізацію) і певне визнання

[168] Монолатій І. Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 37. С. 74–83; його ж. Держава й етнічні меншини: система пріоритетів етнополітики Австро-Угорщини. *Держава і право*. 2008. № 41. С. 659–666; його ж. Інтеграційний досвід національної політики Австро-Угорщини в Галичині (1867–1914 рр.). *Науковий вісник Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича*. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип. 323–324. Чернівці: Рута, 2007. С. 145–152; його ж. Міжетнічні компроміси та консенсуси в Австро-Угорщині: історична ретроспектива та етнополітичне значення. *Буковинський журнал*. 2007. № 2–3. С. 125–140; його ж. Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: реґіональний вимір. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 152–162; його ж. Ідентичність у політичному просторі Австрійської імперії: «галицька» модель еволюції ідентидів. *Наукові записки.* Серія «Культурологія». Вип. 5 (Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри). Матеріали міжнародної наук. конференції 23–24 квітня 2010 р., Острог. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2010. С. 381–393; його ж. Регіональні ідентичності в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини й Буковини 1867–1914 рр.). *Науковий вісник Ужгородського ун-ту*. Серія: Політологія, соціологія, філософія. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. Вип. 7–8. С. 281–298.

[169] Монолатій І. С. Інші свої…; його ж. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с.; його ж. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському реґіоні в Модерну добу. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 280 с.

націоналізму та його вимог (у цьому випадку угорського), коли уклали у 1867 р. компромісну угоду (Аусґляйх) з Угорським королівством. Цей акт спричинився до відчуження більшості слов'ян, частина яких опинилася під владою Угорщини, від імперії. Аусґляйх заблокував будь-які подальші спроби реформувати структури імперської бюрократії, що дедалі слабшали під зростаючим тиском національних рухів. Після Аусґляйху національна політика в імперії Габсбургів набуває двовимірності, дуалістичності: з одного боку, це політика Австрійської імперії (українські землі Галичини та Буковини), а з другого – Угорського королівства (Закарпатська область України).

Угорська еліта трактувала свою державу як унітарну національну державу західного типу, що складалася з єдиної угорської нації, що не відповідало дійсності хоча б тому, що неугорське населення становило більшість у королівстві. Конституція королівства окремим законом гарантувала рівні громадянські права усім підлеглим, незалежно від рідної мови, а також необмежене використання національних мов у місцевій адміністрації та шкільництві початкового і середнього рівня. На практиці цей закон ігнорувався, силою проводилася політика дискримінації й мадяризації слов'янського та румунського населення (виняток становили німці, чимала кількість євреїв, що добровільно асимілювалися, та певна частина словаків). Національна політика Угорщини лише підсилювала націоналізм немадярських народів королівства. На основі аналізу національної політики Угорщини Соломон Венк доходить політично актуального висновку: форма унітарної національної держави «неможлива там, де існують етнічні групи, які мають сильне відчуття згуртованості та досягли певного рівня національної самосвідомості»[170].Становищу на рубежі XIX–XX ст. немадярських народів українського Закарпаття, насамперед русинів/українців «Угорської Русі», присвячено чимало досліджень українських гуманітаріїв, як мікроісторій, так і узагальнених праць[171].

[170] Вэнк Соломон. Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе. *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства*. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. С. 15–16.

[171] Про національні рухи на Закарпатті у другій половині XIX – початку XX ст. див.: О. Галенко, Н. Кочан, Н. Макаренко. Закарпатська Україна у добу творення націй. 1848–1914 рр. *Закарпаття в етнополітичному вимірі*… С. 122–171; Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1.

Українськими та зарубіжними дослідниками регіону здійснено спроби укласти історію Закарпаття, одна з перших яких з'явилася ще у 70-х рр. XX ст. Незмінним автором і укладачем чималої кількості праць з історії регіону виступав професор Ужгородського університету І. Гранчак[172]. До окремих питань чи періодів історії Закарпаття зверталися зарубіжні дослідники українського походження В. Маркусь, П. Стерчо, Ю. Хименець, С. Клочарук. Спільну рису усіх спроб укласти історію українського Закарпаття становить як відсутність комплексного бачення проблеми, контекстуалізації історії краю у пов'язанні з контекстом країн, до складу яких він входив, так і відсутність пов'язання історії Закарпаття із загальноукраїнською і навіть із історією Галичини у XIX – на початку XX ст.

Такі напрями досліджень становлять виклик для української історіографії, яка має дати відповіть на питання, як, коли, чому й до якої міри Закарпаття було вписане в загальноукраїнську історію. Лише П.-Р. Магочію вдається до певної міри вписувати у своїх працях історію краю у контекст історії Центрально-Східної Європи, але з'ясування історичних зв'язків Закапраття з Великою Україною ще очікує на своїх дослідників.

Увагу дослідників етнополітичної та етнонаціональної історії Закарпаття привернула тема, пов'язана з формуванням національної самосвідомості серед етнічних/етнорелігійних спільнот, що проживали в краї наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема, й української ідентичності та її етноконфесійних, а згодом – і етнополітичних вимірів.

Одним з перших порушив це питання П.-Р. Маґочій у праці «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1846–1948)», зосередившись на виникненні та формуванні русинської ідентичності, а також політиці пам'яті та її формуванні в угорській, русинській (за автором, «руській»), російській та українській інтерпретаціях[173]. Формування національної свідомості українців Закарпаття стало предметом дослідження професора Уж-

[172] Нариси історії Закарпаття (З найдавніших часів до 1918 року) / керівн. і відп. ред. І. Гранчак. У 2 т. Т. 1. Ужгород, 1993. 436 с.; Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття / І. Гранчак та ін. Ужгород, 1973; Гийдель Е. Нариси історії Закарпаття / відп. ред. І. Гранчак. Ужгород: Закарпаття, 1995.

[173] Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1846–1948) / авторизов. перекл. з англ. Ужгород, 1994. 296 с.

городського університету Павла Чучки. Фахівець-мовознавець показав розвиток на Закарпатті такого основного компонента української ідентичності, як мова, дослідив розвиток національної школи та громадських організацій та – всупереч позиції Маґочія, який відокремлює русинів від українців – показав еволюцію самоназви місцевого руського населення від етнонімів *русини́ та русна́ки* до самоназви *українці*[174].

У монографії «Антропонімія Закарпаття» П. Чучка здійснив комплексне дослідження власних особових назв закарпатських українців, що уможливило глибше пізнати їхню етнічну історію, контакти з сусідніми народами, простежити міграційні рухи в Карпатах[175]. Питання ідентичності русинів на сьогодні залишається відкритим, насамперед, через його політичну вразливість та надзвичайно ускладнений етнополітичний контекст Закарпатського регіону в минулому та сучасному.

У цьому питанні спостерігається відмінність в інтерпретаціях та висновках, з одного боку, одностайність українських дослідників з-поза Закарпаття у ствердженні української ідентичності русинів, а з другого, невеликої частини закарпатських дослідників, які відстоюють їхню окремішність. З української перспективи укладено колективні праці науковців з Академії наук України «Українці–русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку» (2013), «Закарпаття в етнополітичному вимірі» (2008)[176].

Послідовним критиком феномену політичного русинства виступав київський дослідник професор Май Панчук, який відокремлював регіональну специфіку закарпатського українства від її абсолютизації та політизації етнічними підприємцями[177].

[174] Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти: наук.-метод. посібник / відп. ред. І. Сенько. Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний ун-т. Ужгород : Вид-во УжНУ, 2005. 64 с. Бібліогр.: С. 53−58.

[175] Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Ужгород: Міністерство освіти і науки України, Ужгородськаий національний ун-т, 2008. 672 с.

[176] Українці–русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / гол. ред. Г. Скрипник. НАН України. МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. 750 + XXX с.

[177] Панчук М. І. Політичне русинство в Україні. *Політична думка*. 1995. № 2 (6). С. 116–123; його ж. До питання політичного русинства. *Історична і політична наука та суспільна практика в Україні.* Київ, 2009. С. 475–487; його ж Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) політичний проект. *Карпати, етнос, цивілізація*. 2010. № 42. С. 80–75.

Ужгородський дослідник М. Зан привертає увагу до відсутності в українській історіографії «комплексних досліджень з питань етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття, які охопили б як теоретичні концепції, так і практику її формування в умовах державотворчих зрушень», маючи на увазі і суто академічний вимір, і практичне, політично актуальне значення глибшого дослідження феномену русинства[178].

Методи регулювання Австрією міжнаціональних відносин у Галичині та на Буковині докорінно відрізнялися від репресивно-уніфікаторської політики Угорського королівства. Добре відома усім дослідникам імперії стаття 19 Конституції Австрії гарантувала кожній етнічній спільноті право зберігати та розвивати свою тотожність, зокрема, використовувати національну мову у системі освіти, адміністрації, громадському житті.

Ця стаття структурно знаходилася у тій частині конституції, що містила права окремих громадян, тобто суб'єктами права були не національні спільноти, а окремі її представники як громадяни/піддані Австрійської імперії. Попри усю унікальність як на той час 19-ї ст., вона не могла стати на заваді етнізації національної політики Габсбургів, вивищенню одних народів за рахунок інших (як сталося в Галичині, у випадку відкритої преференції Габсбургами польської спільноти за рахунок української), або ж позбавленню єврейської спільноти права вважатися етнічною спільнотою, а не лише й виключно релігійною. Після розпаду імперії така етнізація була привнесена у політичне життя держав-наступниць[179].

Компроміс з Угорщиною став зразком для укладення у 1869 р. подібної угоди Габсбургів з польською шляхтою в Галичині. Угода надавала польській шляхті фактичний контроль над краєм і затверджувала її панування над місцевими русинами/українцями та євреями, хоча останні разом становили більшість населення краю (відповідно, 43,7% та 11,8%). Польська верхівка не лише проводила політику домінування польської мови і культури в краї, але й запровадила корумповані виборчі практики задля легітимації

[178] Зан М. Політична репрезентація русинської етноідентичності на Закарпатті в українському політичному дискурсі. *Політикус.* 2010. № 1.С. 82–89.

[179] Див.: Штурц Ґ. Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії (1848–1918) / перекл. з нім. Х. Николин. Львів: Літературна аґенція Піраміда, 2019. 375 с. Бібліогр.: 355–375.

та зміцнення свого панівного становища в Галичині. Відень толерував такий стан речей в обмін на польську підтримку уряду в австрійському рейхсраті[180].

Ситуація в Галичині із порушенням ст. 19 Конституції не була унікальною. Угоди подібного ґатунку – коли центр силою обставин змушений був брати етнічний чинник за визначальний критерій надання преференцій – Габсбурги змушені були укладати і в інших регіонах імперії: між чехами і німцями у Моравії (1905), між п'ятьма національними спільнотами на Буковині (1910). Право визначення етнічної/національної належності залишалося за імперією, індивідуми були позбавлені права на етнічну самоідентифікацію. Євреї в імперії не підпадали під формальні вимоги для визначення «національності» і тому залишалися «позаетнічними австрійцями».

Правові засади управління імперії Габсбургів у Галичині у радянський час досліджував В. Кульчицький, зосереджуючись на аналізі правової системи в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст.[181]. М. Когутяк досліджував суспільно-політичні рухи, партійну структуру в Галичині від XIX ст. до 1939 р.[182].

Стислий, але добре структурований та інформативний огляд національних меншин на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини подано у публікації Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України «Національні меншини України у XX ст: політико-правовий аспект» (2000)[183].

Мозаїчну, але водночас цілісну й популярно викладену картину Східної Галичини під Габсбурзьким правлінням подано у колективній праці львівських науковців «"Проект Україна". Австрійська Галичина» (2016). У ній здійснено спробу проаналізувати і міф Галичини в його еволюцію від австрійського до радянського і пострадянського періоду, і статус та систему управління в Королівстві Галичини і Лодомерії (частина Волині), і особливості галицької автономії 1861–1914 рр., і розвиток русофільського руху та

[180] Wandycz Piotr S. The Lands of Partitioned Poland. 1795–1918. University of Washington Press, 1975. P. 231–232.

[181] Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині (у другій половині XIX – початку XX ст.). Львів, 1966. 68 с.

[182] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.; його ж. Радикальна партія в Східній Галичині. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 55–63.

[183] Геник М. Національні меншини на західноукраїнських землях в складі Австро-Угорщини. *Національні меншини України у XX ст*…. С. 41–49.

його протистояння з українофілами, і значення феномену І. Франка («українського Мойсея») для формування реґіональної ідентичності. Попри те, що усім розділам праці притаманна україноцентричність, оцінка подій з перспективи етнічного та політичного українства, окремий розділ у збірці присвячено аналізу становища єврейської спільноти в Галичині; не оминули увагою автори й розвиток польських просвітніх організацій у краї. Публікація як така становить якісний популярний вступ до ознайомлення у цілому з історією української підавстрійської Галичини[184]. Науковцями Чернівецького університету підготовлено низку публікацій з історії Буковини у складі Австро-Угорщини, у яких аналізується етнічний склад населення краю і навіть досліджується Буковина в контексті європейських міжнародних відносин[185]. М. Никофорак здійснив аналіз становища Буковини в державно-правовій системі Австрії та функціонування інституту крайового президента[186]. Івано-франківський дослідник Ю. Плекан дослідив боротьбу українців Галичини проти політичної дискримінації та за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму[187]. І. Чорновол предметом дослідження обрав діяльність української фракції у Галицькому сеймі[188]. О. Жерноклеєв поширив дослідження на національні секції австрійської соціал-демократії в

[184] Проект «Україна». Австрійська Галичина / упорядн. М. Р. Литвин; Голик Р., Стеблій М., Уська У., Орлевич І., Пашук В., Райківський І., Поляков Є., Тихолаз Б., Гаврилів Т., Колб Н., Клапчук В., Жук І., Литвин М. Харків: ЛА «Час читати», 2016. 410 с.

[185] Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції. *Політичний менеджмент*. 2004. № 2. С. 47–67; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) / кол. авт.: Ботушанський В. М., Гакман С. М., Макар Ю. І. та ін. Чернівці: Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича, Рута, 2005. 744 с.; Буковина: історичний нарис / відп. ред. В. М. Ботушанський. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.; Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини. Т. 1. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 384 с.

[186] Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці: Рута, 2004. 384 с.; його ж. Інститут крайового президента в системі австрійської адміністрації на Буковині (1858–1918). *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 5–11.

[187] Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2008. 204 с.

[188] Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 268 с.

Галицькому сеймі[189]. Ю. Терещенко дослідив феномен галицького консерватизму, його витоки, ідеологію, маніфестації[190]. Тема участі українців та представників інших етнічних спільнот краю у політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. у підавстрійській Галичині та на Буковині привертає дедалі більшу увагу українських дослідників[191]. Поступує прирощення джерельної бази досліджень, урізноманітнюються напрями.

Українські науковці активніше звертаються до опрацювання таких відносно нових питань у вітчизняній історіографії, як демографічного, етнічного, соціального, етнорелігійного складу населення Галичини та Буковини (В. Ботушанський, Г. Скорейко [192]), характеру та особливостей міжнаціональних відносин (Л. Сливка[193],

[189] Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). Івано-Франківськ. 2006. 536 с.

[190] Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму. *Вісник Київського держ. лінгвістичного ін-ту*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 4. 2000. С. 11–67.

[191] Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. № 6. С. 68–91; його ж. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996; Єфремова Н. В. Проблеми реформування законодавства про вибори в Австро-Угорській імперії на території Галичини та Буковини. *Держава і право*. 2010. Вип. 48. С. 82–89; Кондратюк С. В. Розвиток доктрини українського парламентаризму в Галичині у складі Австро-Угорщини. *Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 1–20; Настюк М. Буковинський крайовий сейм: структура, компетенції і діяльність. *Вісник Львівського держ. ун-ту*. Серія юридична. Вип. 30. Львів, 1993. С. 16–21; Уська У. Галицька автономія (1861–1914): інституційно-організаційний розвиток та формування сфери повноважень. *Проект «Україна». Австрійська Галичина*… С. 58–111.

[192] Ботушанський В. М., Ботушанська Г. В., Скорейко Г. М. Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами другої половини XIX – початку XX століття. *Вісник Центру Буковинознавства*. Серія: Історія. 1993. Т. 1. Скорейко Г. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX століття: Історико-демографічний нарис. Чернівці: Прут, 2002. 218 с.; її ж. Австрійські урядові переписи другої половини XIX – початку XX ст. як джерело вивчення історії західноукраїнських земель. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2002. Вип. 9. С. 389–399; її ж. Буковинська війна: міжконфесійні суперечності на тлі політичного протистояння на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*. Серія: Історія, політичні науки, міжнародні відносини. 2014. Вип. 702–703. С. 36–41.

[193] Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.). Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. 220 с.

М. Кравець[194], питань урбаністики: етнічного складу населення міст і містечок краю, міської культури та стратегій «іншування» в містах іноетічних представників І. Монолатій[195] та інші).

Не втрачає актуальності, у тому числі з огляду методології історичного дослідження, загальний огляд суспільно-політичних процесів у тогочасній Галичині і розвитку українського національного руху, здійснений американським автором українського походження Іваном Лисяком-Рудницьким у нарисі «Українці в Галичині під австрійським пануванням» (перше англомовне видання 1967 р.), а також його праця «Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності», рекоструйована наприкінці 1970-х років старанням П. Лисяка-Рудницького та Дж.-П. Химки[196].

Дослідник західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини не може пройти повз праці канадського історика українського походження Дж.-П. Химки, які в українському контексті подеколи видаються революційними з точки зору і застосовуваних методів дослідження (а методи, як відомо, визначають результат), й інтелектуальної чесності, і наукової проблематизації, здавалося б, непохитних «священних корів»/міфів національної історії[197].

---

[194] Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів: Вид-во Львівського державного ун-ту. 1964. 239 с.;

[195] Монолатій І. Західноукраїнське місто як епіцентр протистояння «іншостей» (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Прикарпатського ун-ту*. Серія: Історія. Вип. 17. Івано-Франківськ, 2010. С. 61–69.; Драк М. Східна Галичина: національний склад населення міст та містечок (1880–1910 рр.). *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: зб. наук. ст.* Ч. 2. Чернівці: Рута, 2004. С. 276–282.

[196] Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе* / перекл. з англ. У 2-х т. Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 413–450; його ж. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності. Там само. С. 451–483.

[197] Himka J.-P. Galicia and Bukovina: A Research Handbook about Western Ukraine, Late 19th fnd 20th Centuries. *Historic Sites Service Occasional Paper*. Edmonton, 1990. No 2; ibid. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. MacMillan Press, Palgrave, 1988. 239 p.; Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1870–1900. McGill-Queen's University Press, 1998. 272 p.; його ж. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918. *Ковчег. Зб. ст. з церковної історії*. Львів, 1993. Ч. 1. С. 57–99; його ж. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ: Основні цінності, 2002. 328 с.

До питання етнічних відносин у Східній Галичині, функціонування та природи національних міфів та характерних рис національної психології звертався у своїх дослідженнях Я. Дашкевич[198].

Теоретичні питання типологізації, класифікації та виявлення структури націоналізмів у Галичині та на Буковині, механізми етнічної мобілізації та її наслідків стали предметом наукового інтересу І. Монолатія[199]. Перипетіям формування регіонального варіанта української ідентичності присвячена колективна праця львівських дослідників, які зосередили увагу на еволюції самоназви українського населення краю: *русин, руський, українець*. Питання релігійно-церковної ідентичності українців греко-католиків – дискусій щодо того, які ж «грецькі» складові є присутніми в організмі ГКЦ або наскільки церква є латинізованою, порушено у публікації Н. Колб[200], а І. Монолатій звернувся до питання еволюції самоідентфікації населення регіону від релігійної до етічної[201].

---

[198] Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет. *Україна в минулому*. Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України. Вип. 6. Київ–Львів, 1994. С. 73–93.

[199] Монолатій І. Етнонаціоналізми в Галичині й на Буковині за імперської доби: компоненти, типологія, класифікація. *Ціннісно-смисловий вибір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму*. Матеріали III міжнародн. наук. конференції. Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р. / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2007. С. 405–432; його ж. Політична мобілізація етнічної більшості західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.: еволюція стратегій інтеракціонізму груп. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 424–433.

[200] Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX ст. (еволюція етноніма) / наук. ред. І. В. Орлевич; Ін–т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2016. 320 с.; Мисак Н. Етноніми «русин», «русский», «українець» у молодіжному середовищі Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. *Національна ідентифікація українців Галичини*… С. 223–250; Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.; Колб Н. «Якû ми Греки?»: дискусія щодо назви Церкви й обряду галицьких українців (друга половина XIX ст. – 1914 р.). *Національна ідентифікація українців Галичини*... С. 250–275.

[201] Монолатій І. Від релігійної до етнічної самоідентифікації: еволюція ідентидів західноукраїнського регіону. *Національна ідентифікація українців Галичини*…С. 75–111.

Каменем спотикання у формуванні менш суперечливої ідентичності українського населення Східної Галичини та Північної Буковини стало галицьке русофільство, що згодом еволюціонувало у москвофільство: політичне, культурне, релігійне. Джерела до історії цього явища – розвитку ідей москвофільства та діяльності москвофільських організацій – було опрацьовано і опубліковано науковцями Львівського державного університету[202]. Олексієм Сухим було здійснено комплексне дослідження російського чинника у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців другої поовини XIX – початку XX ст. та показано трансформації галицького суспільства під впливом так званого «восточничества»: від старорусинства до русофільства та москвофільства[203].

Зосередженість українських дослідників на формуванні української ідентичності – яка щойно зароджувалася у той час і за сутнісне наповнення якої національною міфологією конкурували відмінні між собою суспільно-політичні сили – зрозуміла, особливо в контексті сучасного процесу формування загальноукраїнської громадянської ідентичності на тлі надто відмінних її регіональних особливостей. Запити сьогоднішнього дня завжди прямо чи опосередковано впливали на порядок денний дослідницького пошуку.

Можливо, саме цим пояснюється доволі низький рівень зацікавленості української історіографії «іншими», етнічними спільнотами, що традиційно мешкали поруч із українцями. Вражає контраст – кількісний і нерідко якісний – української історіографії з історії національних меншин порівняно з працями авторів з порубіжних країн: польських, угорських, румунських, а також міжнародного «інернаціоналу» єврейських авторів.

Ґрунтовні дослідження з історії польської меншини на Буковині – її становлення та консолідації, національно-культурних ініціатив – здійснив Андрій Горук.

Географію розселення польської людності на українських землях – Прово- та Лівобережної України, у тому числі й на під-

[202] Москвофільство: документи і матеріали / О. Сухий (уклад.). Львів: Видавничий центр Львівського національного ун-ту ім. І. Франка, 2001. 236 с.

[203] Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2003. 498 с.

австрійських українських землях, досліджував Володимир Палієнко[204]. До складних питань українсько-польських відносин упродовж періоду кінця XIX – початку XX ст. звертались Ігор Чорновол, який дослідив причини, характер та передбачувані наслідки мертвонародженої польсько-української угоди 1890–1894 рр., що її автори позиціонували не інакше як «нову еру» у співжитті українців і поляків; Богдань Гудь, який системно досліджував українсько-польські конфлікти упродовж XIX і XX ст. в усій їхній суперечливості, неоднозначності, запеклості і дегуманізації супротивної сторони; Орест Красівський, який спеціалізувався переважно на першій половині XX ст., та Степан Макарчук, який дослідив розвиток українсько-польських відносин упродовж першої третини XX ст.; Юрій Михальський, який звернув увагу на недосліджену в українській історіографії реакцію польської спільноти на українське питання під час сеймових виборів 1907 р.[205].

Уже з самого переліку тематики досліджень видно, що науковий інтерес українських дослідників зосереджується не на власне історії польського населення краю – внутрішньому житті спільноти та його виявах, соціально-економічних та політичних, культурних та релігійних, позитивній взаємодії з українським середовищем тощо, – а переважно на довший в історії час конфліктних українсько-

[204] Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.). Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 240 с.; його ж. Польська громада на Буковині: історія становлення та консолідації в австрійський час. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст.* Чернівці: Рута, 2009. Т. 9. С. 59–75; Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст. *Історичні зошити Ін-ту історії України НАН України*. Київ, 1998. 78 с.

[205] Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 р. Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. 247 с.; Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. Львів: Кальварія, 2000. 192 с.; його ж. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. Львів, 2006. 448 с.; його ж. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. 482 с.; Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст. Проблеми польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. 414 с.; Макарчук С. А. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях першої третини XX ст. *Зб. праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької*. Львів, 1998; Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання в Галичині в період сеймових виборів 1908 р. (З історії польсько-українських стосунків). Львів: Каменяр, 1997. 46 с.

польських взаєминах, особливо на українсько-польському порубіжжі. Не применшуючи наукового значення проведених досліджень, можна, водночас, констатувати, що й на цьому напрямі досліджень існує багато лакун, які потребують фахового змістовного наповнення.

Історія німецького населення краю сягає часів Середньовіччя, але більш-менш стабільний потік міграції німців до реґіону розпочався після завершення поділів Польщі між двома імперіями – Австрійською та Російською. На західноукраїнські землі прибували військові, ремісники, службовці, швабські селяни. Друга велика міграційна хвиля пов'язана з переселенням у середині XIX ст. до Східної Галичини та Північної Буковини німців з Богемії, які привнесли до місцевого виробництва високі стандарти культури професійного ремісництва. Широке коло питань життєдіяльності німецької спільноти в Галичині в підавстрійський період послідовно досліджував Іван Монолатій: від виокремлення та з'ясування місця й ролі німецького компонента в західноукраїнському етнополітичному дискурсі, показу та аналізу співвідношення етнічного та релігійного у самоідентифікаціях німців-переселенців до вивчення політичної та соціальної діяльності їхніх національних партій та громадських організацій[206]. Сергієм Осадчуком було здійснено ґрунтовне дослідження історії такого феномену самоорганізації етічної спільноти, як товариський рух німців Буковини на рубежі XIX–XX ст.[207]. Різноманітний спектр питань, дотичних до історії культури німецьких поселенців, порушувався у виданнях «Німецькі колонії Галичини» [208].

[206] Монолатій І. Жити і давати жити іншим. Німецький дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. 160 с.; його ж. Етнічний фактор versus конфесійна належність: західноукраїнський вимір німецьких спільнот. *Науковий вісник Одеського держ. економічного ун-ту.* 2008. № 17 (73). С. 184–194; його ж. Політико-соціальне спрямування діяльності політичних партій і громадських об'єднань німців Галичини в австрійський період. *Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника. Політологія.* Вип. II–III. Івано-Франківськ, 2007. С. 145–151; його ж. Німецькі етноконфесійні спільноти в Галичині (1774–1914 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий краєзнавчий і просвітній часопис.* Івано-Франківськ, 2005. № 11. С. 178–192.

[207] Осадчук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернівці: Золоті литаври, 2002. 288 с.

[208] Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура, культура. Матеріали, доповіді, повідомлення / Л. В. Яковлева (кер. і упорядн.). Київ, 1994. 244 с.; Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура, культура. Матеріали, доповіді та повідомлення / О. Пікль (наук. ред.). Львів: Манускрипт, 1996. 464 с.

В історичній науці сформувався такий концепт, як «феномен буковинізму», що відсилає дослідників до вивчення поліетнічного та полікультурного населення на порубіжних землях. Добру методологічну основу для вивчення різноманітних лімесів та регіональних і локальних *melting pots* становлять праці академіка Ярослави Верменич з вивчення феномену пограниччя в українському історичному контексті[209].

Українські дослідки нерідко користуються науковою спадщиною соціолога Р. Е. Парка, зокрема, його визначенням й концептуалізацією, що стали класичними, феномену маргінальної людини. Маргінальним Р. Е. Парк вважав «такий тип особистості, який постає там і тоді, де і коли з конфлікту рас і культур постають нові спільноти, раси й культури. Така сама доля, яка визначили її приреченість жити одночасно у двох світах, змушує особистість прийняти щодо тих світів, уяких вона живе, роль космополита й чужинця. На тлі свого культурного середовища така особистість неуникненно стає особою з більш широким світоглядом, більш тонким інтелектом, більш відстороненими й раціональними поглядами. Маргінальна особа – це завжди особа досить цивілізована»[210].

Концепція Р. Е. Парка містить значний евристичний потенціал для дослідження вітчизняної поліетнічності в її зв'язках, суперечностях та інтегративній цілісності, застосовна як до вивчення регіональних особливостей становлення й розвитку українськоетнічої більшості, так феноменів національних меншин.

Феномен буковинізму є одним із характерних прикладів маргіналізації, у соціологічному значенні цього терміна, етнічних спільнот та її окремих членів. Цей людський капітал може бути використаний двояко, для взаємного добра або ж для будування ліній поділів та ескалації міжетнічних/етнорелігійних конфліктів. Феномен буковинізму у його різних виявах досліджували О. Сухомлинов,

[209] Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Зб. наук. ст*. Вип. 12. Київ, 2012. С. 67–90; її ж. Історична лімологія: проблеми концептуалізації. *Регіональна історія України. Зб. наук. ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 29–48.

[210] Park R. Cultural Conflict and the Marginal Man. *Race and Culture*. Glencoe Ill. The Free Press, 1950. P. 372–376. Переклад російською див.: Парк Р. Культурный конфликт и маргинальный человек. *Общественые науки за рубежом. Социология*. Москва, 1998. № 2. С. 296.

В. Бурдяк, К. Гнидка, П. Рихло[211]. Російські дослідники з Інституту слов'янознавства та балканіститики також тримають у полі зору вивчення феномену багатоетнічної, а отже, багатокультурної Буковини, досліджуючи впливи зовнішних факторів на формування ідентичності галицьких русинів (О. Міллер), «буковинізм» як різновид регіональної самоідентифікації (О. Добржанський), вияви етнонаціональних коренів у розвитку мистецтв на Буковині наприкінці XIX – початку XX ст (Н. Миронова)[212].

Дослідження лімітрофних культур не тільки на західноукраїнських порубіжних землях, але по периментру українських державних та історичних кордонів, зокрема, вздовж кордонів з Росією та Білоруссю, щойно розпочинається і обіцяє бути надзвичайно плідним з огляду на відкриття дедалі більшої кількості нових напрямів досліджень в українській історіографії.

Питання історії єврейської меншини в Україні посідають одне з чільних місць в українській історіографії завдяки активній праці не лише українських дослідників, а й великою мірою представників української єврейської спільноти, єврейських громадських організацій, незалежних дослідницьких центрів, які працюють на проєктній основі.

Синергія зусиль має результатом дедалі глибше вивчення історії єврейської спільноти як на загальнонаціональному та регіо-

[211] Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. 212 с.; Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу / колектив авт.: Антошкіна Л., Гадинко О., Красовська Г., Сигеда П., Сухомлинов О. Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2010. 238 с.; Бурдяк В. Феномен буковинізму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю. *Наукові записки. Курасівські читання*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 30. Кн. 1. С. 87–97; Гнидка К. Своєрідність феномену «Буковинізм» крізь призму пограниччя культур. *Культура України*. Серія: Культурологія. 2015. Вип. 49. С. 286–297; Рихло П. «Ми були розмаїттям у єдності ...» (До проблеми синтезу буковинської культури). *Вікно в світ*. 2000. № 2. С. 158–168.

[212] Миллер А. Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицийских русинов. *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика.* Посвящается 1000-летию Австрии и 1100-летию Венгрии / редкол. Т. М. Исламов, Е. Н. Масленникова, І. В. Попова и др. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. С. 658–674; Добржанский А. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX века. Там же. С. 75–83; Миронова Н. Поиски национальных корней в искусстве Галиции рубежа XIX– XX вв. Там же. С. 178–185.

нальному рівнях, так і на рівні мікроісторій, що надзвичайно збагачує контекст дослідницького пошуку.

З історії єврейської спільноти в Україні підготовлено кілька загальних оглядових праць українських та зарубіжних авторів (перекладених українською чи російською); хоча такі історії написано переважно у жанрі нарисів, вони дозволяють поглянути на проблему системно, а також поступувати на шляху до її оптимального структурування (П.-Р. Маґочій, Й. Петровський-Штерн, Я. Хоніґсман, О. Найман)[213].

Різноманітні аспекти історії – від культурних і релігійних до економічних і політичних стратегій – єврейської спільноти на західноукраїнських землях на рубежі XIX – XX ст. досліджував І. Монолатій[214].

В. Хітерер подав огляд історії євреїв у Східній Галичині та Північній Буковині у жанрі причинок[215]. У такому ж популярному жанрі з метою введення до наукового та суспільного дискурсів нової інформації написано працю В. Меламеда «Євреї у Львові»[216].

---

[213] Маґочій П.-Р. Євреї на Закарпатті. Ужгород, 2005; Маґочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / перекл. з англ. О. Форостини. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2018. Вид. 2-ге. 340 с.; Хониґсман Я., Найман А. Евреи Украины: краткий очерк истории / под ред. Ф. Я. Горовского. Киев: Министерство образоваания Украины, Учебно-метод. кабинет высшего образования Украины, 1993. Т. 1. 135 с.

[214] Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918 рр.). Нариси з історії та культури євреїв України / упорядн. Л. Фінберг, В. Любченко. Центр досліджень єврейської історії та культури НАУКМА, Ін-тут юдаїки. Київ: Дух і Літера. 2008. С. 97–116; його ж. Єврейська спільнота Галичини: етнокультурні та етнорелігійні орієнтації (кінець XVIII – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 10. Рівне: РДГУ, 2006. С. 3–20; його ж. Політичні консенсуси як корелята взаємодії іншостей на імперському просторі: українсько-єврейський союз. *Буковинський журнал*. 2008. № 4. С. 107–116; його ж. Город как объект украинско-еврейской конкуренции в Западной Украине (конец XIX – начало XX вв.). *Палітычная сфера. Часопіс палітычных даследаванняў*. Мінск, 2009. № 12. С. 93–109.

[215] Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны. *Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Зб. науково-публіцистичних статей*. Киев, 1997. С. 78–90.

[216] Меламед В. М. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): События. Общество. Люди. Львов: Совместное укр.–амер. предприятие ТЕКОП, 1994. 266 с.; див. розділ «В борьбе за равноправие и национальное возрождение (1849–1918). С. 107–136.

Увагу на правовому та економічному становищі євреїв тогочасної Східної Галичини зосередила І. Погребинська[217], а Я. Хоніґсман дослідив благодійницьку діяльність єврейської спільноти[218]. Львівський культурологічний часопис «Ї» згуртував чимало провідних українських дослідників – М. Гона, В. Гриневича, Я. Ісаєвича, Є. Котляра, М. Макара, І. Монолатія та ін. – для випуску тематичного числа «Гебрейський усе-світ Галичини» (2007)[219].

У київському видавництві «Дух і Літера» вийшла друкому збірка «Полін» із працями провідних зарубіжних сучасних дослідників єврейства Галичини під владою Габсбургів. І. Барталь та Е. Полонськи реконструювали історію євреїв в Австро-Угорській імперії (С. 23–50), І. Гольцер привернув увагу до формування нової ідентичності у середовищі єврейської еліти в Галичині (С. 74–82), Д. Шейнз дослідив початки місцевого єврейського націоналізму та постання єврейської преси мовою їдиш (109–136), Р. Вапінський зосередився на еволюції ставлення польської ендеції (парасолькова назва організацій національно-демократичного спрямування) до єврейського питання (С. 137–153), Дж.-П. Химка дослідив особливості відносин у трикутнику між поляками, українцями та євреями (С. 170–200)[220].

Питання єврейської ідентичності та її модифікацій, розвитку асиміляційних та секуляризаційних тенденцій у цих доволі замкнених у собі та консервативних середовищах стали предметом дослідження українських науковців.

П. Рихло зосередив увагу на виявленні єврейських впливів у німецькомовній поезії Буковини; прояви кризи ідентичності та її видозміни у єврейському середовищі Галичини та Буковини досліджували Р. Голик, Я. Кац[221]. Унікальний соціокультурний та

---

[217] Погребинська І. Правове та економічне становище євреїв Галичини у кінці XIX – на початку XX сторіччя. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми*. Київ, 1999. С. 75–82; її ж. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 124–132.

[218] Хониґсман Я. Благотворительность евреев Восточной Галиции. Киев, 2002. 85 с.

[219] Гебрейський усе-світ Галичини . *Ї*. 2007. № 48.

[220] Полін. Вибрані статті / перекл. з англійської. Київ: Дух і Літера 2011. 410 с.

[221] Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини. Чернівці: Книги–CXXI, 2008. 304 с.; Голик Р. Поміж асиміляцією та нацією: євреї габсбурзької Галичини (1772–1918). *Проект «Україна». Австрійська Галичина*. С. 213–227; Кац Я. Криза традиції на порозі нових часів. Гебрейське суспільство та його оточення. Львів: «Ї». 1996. Ч. 8. С. 134–152.

релігійний феномен єврейського штетлу – містечка з переважно єврейським населенням (ашкеназі), яких було чимало і на підросійських, і підавстрійських українських землях, усебічно досліджені Й. Петровським-Штерном та Т. Возняком[222].

Дослідники звертаються до питання збереження, кодифікації, музеєфікації решток єврейської культурної спадщини, що вціліли після трагічного XX століття, коли тоталітарними режимами знищувалася не лише єврейська матеріальна культура, але й відбувалося їхнє цілеспрямоване винищення як нації[223].

Дослідження національних меншин Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття напередодні Першої світової війни в українській історіографії фокусується, за великим рахунком, саме на зазначених вище етічних спільнотах (на Закарпатті поляків заступають угорці), при тому наскрізною темою переважної більшості українських досліджень проходять відносини однієї чи другої етнічної спільноти з українською, їхнє ставлення до українського національного проєкту.

Таке перенесення сьогоднішніх уявлень та реалій – не говорячи вже про національні міфи, що можуть вигулькнути навіть у нормативній історіографії – на процеси минулого часу від самого початку одозначно деформує оптику їхнього сприйняття, розуміння тих процесіву властивому їм історичному контексті – *там і тоді*, а в наслідку – деформує наукові інтерпретації, реконструкції, висновки.

Усе ж, перед нормативною українською історіографією питань національних меншин України наприкінці XIX – початку XX ст. стоїть чимало викликів як методологічних, так і безпосередньо дослідницьких з опрацювання першоджерел в архівах, виборі (на основі оновленої методології) нових напрямів і предметів досліджень, поглиблення теоретичних засад етнології, націоналізмів та націєтворення, механізмів формування нації та

[222] Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка / авторизований перекл. з англ. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. 394 с.; Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник. Львів: НКЖ «Ї», 2010. 442 с.

[223] Вечерський В., Кравцов С. Синагоги Західної України. *Хроніка 2000*. 1998. № 21–22. С. 133–144; Валявська К. Стан та проблеми музеєфікації єврейської історико-культурної спадщини Буковини. *Єврейська культурна спадщина України*. Матеріали Міжнарод. наук. конференції, Київ, 26–27 жовтня 2016 року, НАУКМА, Асоціація єврейських організацій та громад (Ваад) України, Фонд НАДАВ. Київ: Дух і Літера, 2018. С. 4–16.

національної ідентичності в іманентно притаманній їм мінливості, змінюваності, варіативності і принциповій відсутності «еталонних», універсальних зразків.

В оцінці досвіду національної політики та розв'язання етнічних конфліктів в Австро-Угорщині серед дослідників імперії немає згоди. Частина з них дають позитивну оцінку національній політиці Габсбургів, інші вважають, що позитивних прикладів у цьому випадку обмаль. Політолог Денніс Русинов характеризує політику Габсбургів як «тактику очікування», вважає її «гнучкою та логічною відмовою від розв'язання нерозв'язуваного національного питання»[224]. Соломон Венк доводить, що досвід розв'язання національних проблем в Австро-Угорщині втратив актуальність і відкидає нас у минуле, тоді як розв'язання новітніх етнополітичних викликів мають бути спрямовані не у минуле, а сучасне та майбутнє [225].

***

Упродовж останніх десятиліть у міжнародному середовищі дослідників імперії стрімко розвивається такий напрям досліджень, як імперська/імперієзнавча компаративістика, коли постулюється можливість з'ясування базових характеристик імперії як типу державного устрою та притаманної імперії політичної практики, а також виявлення структурного елементу «імперськості», який би пояснював механізм її функціонування. Такі дослідницькі проєкти обмежуються типологіями континентальних імперій – Габсбурзької, Російської, Османської – та порівнянням їхніх політичних та соціальних історій, оминаючи культурну складову[226]. І хоча сама по собі «імперієзнавча компаративістика» не може вважатися за універсальну аналітичну модель і передбачає поєднання «ексклю-

[224] Rusinow D. Ethnic Politics in the Habsburg Monarchy and the Successor States: Three Answers to the National Questions. *Nationalism and Empire*… P. 243–267.

[225] Вэнк Соломон. Династическая империя… С. 19.

[226] Див., зокрема, матеріали конференції «История империй. Сравнительные методы изучений и преподаваний» (Москва, 7–9 июня 2003 г.): Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. статей / под ред. А. И. Миллера Москва, 2004.; Miller A. Between Local and Inter-Imperia: Russian Imperial History in Search of Scope and Paradigm. *Kritika*. 2004 (1). P. 7–26. Одночасно подібний дослідницький проєкт був реалізований Австрійською академією наук, яка провела конференцію «Влада і піддані у порівняльній історії континентальних європейських імперій» (Відень, березень 2004).

зивного» національного підходу з «інклюзивно-узагальнюючим» імперським, у сучасній Україні все ще домінує націоцентричний наратив[227] без його врівноваження загальноімперським, а «порівняльна імперіологія/імперієзнавство» як напрям досліджень відсутня[228].

Такий стан української історіографії Георгій Касьянов характеризує як «своєрідний інтелектуальний ізоляціонізм і консерватизм, породжені інерцією провінціоналізму нормативної української історіографії»[229].

Свого часу Іван Лисяк-Рудницький зауважив, що історіографічні дослідження «роблять внесок в інтелектуальну історію, оскільки ілюструють еволюцію історичної думки й суспільних ідеологій»[230]. Стан сучасної нормативної української історіографії в галузі імперієзнавства – зокрема, національної політики імперій та (етно)національних рухів в імперіях, – віддзеркалює домінуючі в суспільстві ідеології, а також вектори еволюції історичної думки, похідні від цих ідеологій. Донедавна такими були етноцентричні концепти українського націє- і державотворення. Натомість така поліфонічна й багатовимірна академічна дисципліна як імперієзнавство, або ж імперієлогія (за визначенням І. Монолатія), принципово виходить за межи будь-якої етнонаціональної історії, надто коли це стосується націй/народів, які разом з іншими входили до складу імперій, а не творили імперії власні. Революція Гідності, зберігши етнонаціональну компоненту, вивела на передній край суспільного запиту позаетнічні маркери нації та національної держави. Цей якісно новий ідеологічний імператив став посувати на маргінес архаїчні етноцентричні інтерпретації державницького націоналізму, а з ними й методологічні уявлення про «національне історієписання».

[227] Пор.: Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX століття). Київ: Вид-во Арій, 2016. 320 с.

[228] Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии. *Новая имперская история постсоветского пространства. Сб. статей* (Библиотека журнала *Ab Imperio*) / ред. и сост. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский и др. Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 81–108.

[229] Касьянов Г. «Пикник на обочине». С. 90.

[230] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. С. 71.

Розділ 2

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ПІЗНАВАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Історіографія етнополітичного розвитку та історичної долі національних меншин на території України у роки Першої світової війни і національно-визвольних змагань окреслена трьома дослідницькими напрямами:

– наукові розвідки про якісно-кількісний склад національних меншин і їхній соціокультурний розвиток;

– інтегрування в культурне, військове та політичне життя на українських землях;

– представництво у політичних партіях та громадських організаціях. Дана проблематика презентована великим історіографічним масивом, який змістовно структурований у монографіях, статтях, довідниках, у яких відображена суперечлива тогочасна картина етнічної різноманітності на теренах України.

Науковий дискурс проблеми національних меншин в умовах Першої світової війни національно-визвольних змагань охоплює низку важливих проблем, зокрема: становище підданих ворожих країн на території Російської імперії, національна політика Росії, державницькі щодо розв'язання проблем національних меншин в умовах Української революції та національно-визвольних змагань та ін.

За визначенням Р. Брюбейкера національна меншина – «це не просто «група» за фактом етнічної демографії, а динамічна політична позиція чи набір пов'язаних, але взаємосуперечних позицій, а не статична етнодемографічна умова», для якої характерні три ключові позиції: 1) публічна заява про членство в етнокультурній нації; 2) вимоги до держави про визнання відмінних рис від чисельної або ж домінантної нації; 3) відстоювання колективних чи культурних прав своєї етнокультурної нації [1]. Зважаючи на це, важливе міс-

[1] Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. пер. з англ. Олександра Рябова. Львів: Кальварія, 2006. С. 91.

це у науковому дослідженні займає питання політичної участі національних меншин у цих процесах та наслідки їхньої діяльності.

Сучасні підходи і оцінки щодо вивчення історичних процесів передбачають переосмислення наукового досвіду, здобутого у радянський період.

Тому важливо систематизувати наявні наукові знання, а також комплексно їх проаналізувати для визначання основних тенденцій досліджень вітчизняних, зарубіжних дослідників. Водночас проблема стала актуальною через відзначання 100-річних ювілеїв початку Української революції, проголошення незалежності УНР, створення Української академії наук як атрибуту незалежної держави, об'єднання УНР та ЗУНР.

Безумовно, дослідження цієї проблеми має важливе значення для формування цілісної картини історії національних меншин України, а також для визначання ключових причин поразки українських національно-визвольних змагань.

Наукові погляди на політичну історію національних меншин під час Першої світової війни

В умовах Першої світової війни українські землі перебували в епіцентрі бойових дій між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською. Зважаючи на це, важливе місце у внутрішній політиці обох держав займала етнополітика. Під цим терміном слід розуміти національну політику обох імперій у відношенні до народів, які проживали на їхніх територіях. Попри те, що обидві країни були конгломератом різних етносів, їхня політика щодо національних спільнот відрізнялася. Австро-Угорська дуалістична імперія наприкінці XIX – на початку XX століття, як відмічав І. Монолатій, формувала федерацію на основі етнічного принципу, а не історико-територіального[2].

Тобто етнічний чинник державотворення та безпосередньої участі у політичних процесах на території Австро-Угорщини визнавався попри відсутність закріплення певних гарантій на національно-культурне самовизначення народів імперії. Водночас у Російській імперії відбувалася асиміляція слов'янських та інших народів русифікацією, а також використанням етнічного чинника для досягнення власних політичних чи економічних цілей.

[2] Монолатій І. Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: регіональний аспект. Політичний менеджмент. Київ, 2009. № 1. С 154.

Як відзначає Ю. Поліщук, у XX столітті націоналістичні тенденції в Росії посилювалися і, незважаючи на формування представництва у Державній Думі з інших народів, вони впливали на етнополітику імперії. Відтак, перед початком Першої світової війни національна політика зводилася до русифікації. У роки національно-визвольних змагань проблему етнополітики на території України треба розглядати з погляду державницьких утворень, які упродовж 1917–1921 років постійно змінювалися. Національна політика уряду Центральної Ради, Директорії УНР, Української Держави, добровольчої Армії Денікіна, радянської влади мали суттєві відмінності. Враховуючи це, у дослідженні під поняттями «етнополітика» – розуміється політика урядових структур різних державних утворень у період 1914–1921 років щодо етнічних спільнот, які проживали на території України.

О. Рафальський зазначав, що етнополітика Російської імперії була побудована на концепції обмежувального, заборонного законодавства та супроводжувалася реакційною політикою і репресіями[3]. Тому поняття «самовизначення» ставало поза законом, а будь-які його прояви каралися. Треба відзначити, що поняття «національна меншина» у правовому полі Російської імперії не було. Населення країни було поділено на: 1) «природних обивателів» та 2) «інородців». З юридичної точки зору до останніх належали сибірські народи, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, киргизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської області та євреї. А вже на початку XX століття П. Столипін відніс до цієї категорії й українців[4].

Порівнюючи правове становище етнічних спільнот Австро-Угорщини з Росією на початку XX століття, варто відзначити, що воно було дещо демократичнішим. Якщо у Російській імперії російська спільнота займала панівне становище у суспільстві, то, згідно із Австро-Угорським законодавством – всі народи мали рівні права. Щоправда здебільшого ці положення мали декларативний характер, а отже по факту нерівність між народами існувала. У монографії «Національні меншини України у XX столітті: політико-

[3] Рафальський О. Національні меншини України у XX ст.: історіографічний нарис. Київ, 2000. С. 75.

[4] Лазарович М. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: (монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 159–160.

правовий аспект» зазначено, що угорський уряд на території Закарпаття намагався знищити будь-які ознаки ідентичності інших етнічних спільнот регіону (українців, словаків, румунів, сербів, хорватів, німців), запровадивши обов'язкове викладання угорської мови у школах та змінивши назви населених пунктів[5]. М. Лазарович відзначав, що на політико-правове становище етнічних спільнот суттєвий вплив мала не лише Конституція, але й виборчі ординації. З іншого боку, політико-правове становище особистості в Австро-Угорщині здебільшого залежало не від етнічної приналежності, а від її майнового стану[6].

Початок Першої світової війни зумовив поступове зростання національних рухів. Дослідник діаспори С. Плохій відзначав, що початок воєнних дій негативно вплинув на ситуацію з національними меншинами в межах імперій. Росія на законодавчому рівні сформувала нові обмеження, які стосувалися діяльності національних організацій. Аналогічні дії проти москвофілів, серед яких були українці, росіяни, поляки, провадив уряд Австро-Угорщини[7].

Розкриваючи дискурс проблеми національних меншин у політичних процесах у 1914–1918 роках, треба вказати, що наукові розвідки мали на меті розкрити причини та наслідки розвитку національних рухів, порівняти їхні особливості в Наддніпрянській та Західній Україні, а також встановити закономірності розвитку національної політики Австро-Угорщини та Російської імперії. Виходячи з цього, слід виокремити напрями дослідження, розкриті науковцями: національне питання напередодні Першої світової війни, участь у ній етнічних спільнот, організація національних рухів, становище національних меншин в умовах воєнних дій, політика урядів Австро-Угорської та Російської імперій у сфері етнонаціональних відносин та ін. Досліджуючи національні меншини України в період Першої світової війни, В. Устименко відзначив строкату етнічну структуру населення. Тому, посилаючись на «Статистический ежегодник (1918)», він розкрив кількісний склад, особливості розселення національних меншин. Так, станом на 1 січня 1916 року

[5] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 43.

[6] Лазарович М. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: (монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 163.

[7] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності, пер. з англ. Романа Клочка. Харків, 2016. С. 265–267.

на території України проживало 2463 тис. євреїв, 565 тис. німців, 445 тис. поляків, 755 тис. молдаван і румун та ін.[8].

Разом із дослідником Б. Янишиним голова Національної спілки краєзнавців України О. Реєнт у роботі «Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз», розкрив політику російського уряду щодо «національного питання», що мала на меті «вирівнювання» національного складу імперії, а фактично асиміляцію національних меншин, переселяючи біженців здебільшого вглиб Великоросії, подалі від рідних місць, максимально перемішуючи людей різних національностей.

Досліджуючи українську історіографію Першої світової війни, І. Лозинська дійшла висновку, що українські науковці намагалися розкрити події і процеси у період 1914-1918 років у Галичині та Наддніпрянщині з огляду на національно-визвольні рухи[9]. Водночас треба відзначити, що в роки Першої світової війни українці були поділені і входили як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини, а отже змушені були ворогувати один з одним. У праці «Політична історія України ХХ століття» зазначено, що це дало поштовх українцям формувати низку національних організацій, задля об'єднання та визволення України[10].

У Західній Україні національні рухи мали більші можливості розгортати власну політичну та громадську діяльність. Натомість на території Наддніпрянської України їх переслідувала російська влада. У колективній монографії «Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність» констатується, що напередодні Першої світової війни Департамент поліції МВС Російської імперії забезпечив нагляд за українськими національними рухами. Уже у воєнний період були спроби репресивними методами знищити ці рухи [11].

---

[8] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 12.

[9]Лозинська І. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспективи досліджень. *Вісник Націон. університету «Львівська політехніка*. 2008. № 634. С. 139–144.

[10] Кудряченко А., Калінічева Г., Костиря А. Політична історія України ХХ століття. Київ: МАУП, 2006. С. 92–103.

[11] Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : колективна моногр. кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. І. Д. Дудко ; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2014. С. 35–36.

Історичні причини, передумови, підготовка та перебіг подій Першої світової війни лишаються предметом активного наукового пошуку сучасними істориками. Чільне місце в них займає дослідження національного питання в країнах Європи, а також у Російській імперії. Аналіз праці А. Лозинського «Сучасна історіографія про сутність і зміст «українського питання» напередодні Першої світової війни» засвідчив значний інтерес вітчизняних та іноземних дослідників до проблеми самовизначення українців напередодні Першої світової війни[12]. «Українське питання» напередодні та у роки війни посідало чільне місце у контексті зовнішньої політики європейських держав, а отже це зумовлювало його актуалізацію у цей період. О. Мазур та І. Баран відзначили, що українське національне питання стало лише приводом для реалізації власних інтересів іншими країнами, зокрема Росією[13]. В. Венгерська зазначила, що Австро-Угорщина мала сумніви щодо лояльності українців, а Російська імперія сприймала їх як потенційних «мазепенців». Це зумовлювало формування національних рухів, які згодом стали причиною українського державотворення[14]. Водночас важливо розкрити у цьому самому контексті питання національних меншин України, які на початку XX століття відігравали значну суспільно-політичну та економічну роль. Історик О. Погуляєв, розглядаючи національні меншини Правобережжя напередодні Української революції, характеризував не лише строкатість етнічного складу, але й особливості їхнього проживання, сферу діяльності, суспільно-політичні орієнтири тощо. Автор більшу увагу приділив євреям, німцям, чехам, полякам, росіянам, молдаванам, румунам та ін. Дослідник відзначив не лише їхню участь у громадсько-політичному чи економічному житті, але й зміни, які вони зазнавали в умовах Першої світової війни[15].

---

[12] Лозинський А. Сучасна історіографія про сутність і зміст «українського питання» напередодні Першої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2016. Вип. 38. С. 155.

[13] Мазур О., Баран І. Українське питання в політиці великих держав напередодні великої війни (1914–1918). URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/26168/1/12-70-75.pdf (Last accessed: May, 2019)

[14] Венгерська В. Українське питання напередодні та в умовах Першої світової війни. URL: http://eprints.zu.edu.ua/18636/1/tmp122.pdf (Last accessed: May, 2019).

[15] Погуляєв О. Національні меншини Правобережної України напередодні революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 65–72.

В умовах початку Першої світової війни у 1914 році посилилася реакційна політика царату. З наростанням впливу російського націоналізму на внутрішню політику Російської імперії відбувалися масові чистки і репресії проти низки етнічних спільнот як Наддніпрянщини, так і Галичини, зокрема проти українців, євреїв, поляків, німців, чехів. На думку О. Рафальського, російський уряд намагався перекласти відповідальність за поразки на фронтах на ці спільноти, обґрунтовуючи це співпрацею з країнами Троїстого союзу[16]. Досліджуючи розвиток російського націоналізму в умовах Першої світової війни, Е. Лор зазначив, що Росія вдало використовувала ідеї націоналізму для боротьби з підданими ворожих країн[17]. Підтвердженням цих тенденцій стала російська політика на окупованій території. Так, як зазначала Н. Полонська-Василенко, після вступу російських військ до Львова поширювалася теза про об'єднання російського народу[18]. У свою чергу О. Субтельний стверджував, що національна політика царату в Галичині була подібною до Наддніпрянської. Значного тиску зазнав український національний рух через поширення ідей щодо Галичини як одвічної території Росії, а тому були закриті всі українські просвітні і культурні заклади, а в школах ввели вивчення російської мови[19]. Ю. Ніколаєць відзначав, що з початком воєнних дій у суспільстві побутували антинімецькі настрої, підкріплені політикою уряду та ініціативою великих землевласників російського походження, які намагалися за рахунок цього заволодіти землями колоністів[20]. Німців звинувачували у підриві економічної потужності Російської імперії, незважаючи на той факт, що поселення німецьких колоністів були прибутковими і позитивно впливали на економічне становище Південно-Східного регіону України. В. Адамовський зазначив, що німці зазнали найбільших утисків під час депортацій, унаслідок яких значна частина їх загинула. Звісно, ці акції мали негативні наслідки для економіки, оскільки німецькі колонії досить потужно розвивалися і да-

[16] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті... С. 19.

[17] Лор Е. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрения, 2012. С. 145–147.

[18] Полонська-Василенко Н. *Історія України. Київ : Либідь, 1995.* Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. С. 445.

[19] Субтельний О. Україна. Історія. Київ,1991. С. 298–299.

[20] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 57–58.

вали значний прибуток до бюджету[21]. О. Ядловська відзначила, що до початку Першої світової війни німецькі колонії стали важливим соціально-економічним чинником розвитку Південної України, а заможність колоністів безперервно зростала[22]. Дослідник А. Кудряченко навів дані щодо зростання німецьких колоній на території Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній. Так, у 1915 році їхня кількість становила 185, 329 та 233 колонії відповідно. Якщо порівнювати з даними за 20-ті роки XIX століття, то кількість колоній значно зросла[23].

Російські історики, досліджуючи проблему німців у роки Першої світової війни, розкривали перебіг антинімецьких заходів на території Російської імперії. Детально ці процеси відображені у наукових працях Г. Алішиної, А. Бахтуріної, Ю. Бахтуріна, П. Поляна, Н. Савінової та ін. В. Кириллов вважає, що російська історіографія сформувала цілісне уявлення про конкретні прояви антинімецької політики та особливості вирішення земельного питання. Натомість вчений наголошує, що недостатньо висвітлена проблема депортації німців, їхньої реакції на політику царського режиму тощо[24]. Водночас треба додати, що низка російських дослідників намагалася комплексно розкрити німецьке питання в Російській імперії в умовах Першої світової війни. Г. Алішина зазначила, що піддані ворожих до Російської імперії країн відчули у перші дні війни на собі тиск з боку влади та суспільства. Серед основних заходів проти етнічних німців у перші роки війни дослідниця виокремила антинімецькі статті у російських газетах, звільнення їх з різних організацій та об'єднань, наступ на підприємницьку діяльність тощо. Водночас, вона зазначила, що така політика Російської імперії не була унікальним явищем, оскільки інші країни використовували схожі

[21] Адамовський В. І. Депортація населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 9. С. 223–226.

[22] Ядловська О. С. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. *Чорноморський літопис*. 2011. 3. С. 83–86.

[23] Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення. *Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 20.

[24] Кириллов В. Современная отечественная историография кампании «борьбы с немецким засильем» в годы Первой мировой войны. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-otechestvennaya-istoriografiya-kampanii-borby-s-nemetskim-zasiliem-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny (Last accessed: February, 2020).

методи проти підданих ворожих держав[25]. А. Шубіна, розкриваючи боротьбу з «німецьким засиллям» у роки Першої світової війни, відзначила, що антинімецька боротьба була в статусі державної політики. Дослідниця у дисертації виокремила такі напрями її реалізації: 1) дискримінація німців (звільнення зі служби, зняття права на захист у суді тощо); 2) утиски в аграрній сфері; 3) наступ на торгівлю і підприємництво. На її думку, антинімецька кампанія мала більш негативні наслідки для Російської імперії ніж для німців[26]. Водночас вітчизняні та російські науковці відмічали ворожі настрої серед простого населення щодо німців чи австрійців Російської імперії. Н. Савінова зазначила, що у 1914 році антинімецькі погроми були зумовлені патріотичними настроями у суспільстві, а вже у 1915 році – продовольчою проблемою[27]. Дослідниця у своїй дисертації вказала на прояви російського націоналізму, які зумовлювали антинімецькі настрої та погроми[28].

Сплеск пошуку шпигунів серед німців зумовив формування низки державних ініціатив, спрямованих на ліквідацію «німецького засилля». Ю. Бахтурін стверджував, що, починаючи з весни 1915 року, розпочалися масові депортації німецького та єврейського населення вглиб імперії. Дослідник вважав, що у такий спосіб російська влада намагалася ліквідувати підтримку для сильного противника, з одного боку, а з іншого, – за допомогою секвестру німецьких земельних володінь зробити перерозподіл в аграрному секторі економіки [29]. А. Бахтуріна зазначала, що з прийняттям Законів від 2 лютого 1915 року «Про землеволодіння і землекористу-

[25] Алишина Г. Антинемецкая кампания в годы Первой мировой войны в «центре» и «на местах» Российской империи: реализация мер по борьбе с немецким засильем в Томской губернии. *Вестник Томского госуд ун-та. История.* 2016. № 2(40). С. 14-23.

[26] Шубина А. Отношения власти и общества к проблеме так называемого немецкого засилья в России в годы Первой мировой войны: автореф. дисс... канд. ист. наук. по спец.: 07.00.02. – «Отечественная история». Москва, 2012. 27 с.

[27] Савинова Н. Антинемецкие настроения в Российской империи в 1914–1917. *Вестник Санкт-Петербургского унив-та. Серия 2.История (2)*. С.179–186..

[28] Савинова Н. Российский национализм и немецкие погромы в России в годы Первой мировой войны (1914–1917): автореф. дисс... канд. ист. наук. по спец.: 07.00.02. – «Отечественная история». Санкт-Петербург, 2008. 25 с.

[29] Бахтурин Ю. Вынужденные переселения из западных окраин России в период Первой мировой войны (1914–1917): проблемы терминологии и причин. *Великая и забытая: Материалы междунар. научно-практич. конференции*. Калининград – Гусев. 2013 С. 82–93.

вання у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих», «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, німецьких вихідців у прикордонних місцевостях», «Про землеволодіння і землекористування деяких розрядів австрійських, угорських та німецьких вихідців, що перебувають у російському підданстві» розпочався секвестр земельних володінь німців-колоністів [30]. За твердженням І. Татаринова, всі ці заходи зумовлювали скорочення німецького землеволодіння, особливо в Бессарабії. Також дослідник наголошував, що реалізація цих законів, як і заходів щодо переселення німців з Бессарабії, відбувалися значно повільніше ніж в інших регіонах країни[31]. Одним із засобів боротьби проти німецького населення стали масові депортації. П. Полян характеризував масові переселення, організовані Російською імперією, зазначивши, що підхід царського режиму до «ворожих підданих» вплинув на радянську політику переселення народів у роки Другої світової війни та повоєнний період[32].

Вивчаючи особливості депортацій з прифронтових регіонів, а також використовувані методи, треба відзначити їх масовий характер. За підрахунками Е. Лора, станом на 1 липня 1917 року, «переміщених осіб» від початку війни налічувалося 7,4 млн, з яких 6,4 млн – біженці, а 1 млн – депортовані за національною ознакою, зокрема євреї, німці, австрійці та інші[33]. О. Волинець стверджував, що російська влада, розуміючи необхідність підйому патріотизму в суспільстві, вирішила передати землі депортованих німців військовим. Утім, як відмічає дослідник, цей захід обернувся грандіозною корупційною аферою, що лише вдарила по авторитету царської влади. Натомість більшість постраждалих німців були

[30] Бахтурина А. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»: немцы-колонисты и российское общество в годы «германской войны». URL: https://cyberleninka.ru/article/n/luchshe-pust-nemtsy-razoryatsya-chem-budut-shpionit-nemtsy-kolonisty-i-rossiyskoe-obschestvo-v-gody-germanskoy-voyny (Last accessed: February, 2020).

[31] Татаринов І. Німецьке населення Бессарабії напередодні та в роки Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 41. С. 77.

[32] Полян П. «Враждебно-подданые». Этнические депортации: опыт: Первой мировой войны. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2014/07/24/60474-171-vrazhdebno-poddannye-187-etnicheskie-deportatsii-151-opyt-pervoy-mirovoy (Last accessed: February, 2020).

[33] Лор Е. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрения, 2012. 304 с.

селянами, які лояльно ставилися до Росії[34]. В. Кожевін указував, що масові переселення німецьких колоністів відбувалися за рахунок їхньої мобілізації до лав армії. Однак, як відзначає дослідник, їх відправляли не на Західний фронт, а на Кавказ, унаслідок чого основними учасниками російських частин в Ерзерумській операції стали етнічні німці. Російські офіцери німецького походження теж підпадали під певні санкції влади [35].

А. Бахтінова стверджувала, що масові переселення та «ліквідаційне законодавство» не мало ефекту через низку обставин: 1) звільнені від німців-колоністів у прифронтових зонах землі не мали попиту серед населення через близькість лінії фронту; 2) підйом патріотизму за рахунок обіцянки роздати німецькі землі не мав ефективності, оскільки їх відразу ж забирала у своє користування місцева адміністрація та великі державні чиновники; 3) не мала успіху пропаганда, спрямована проти німців [36]. Через ці обставини Росія мала відмовитися від репресивних заходів, надати німцям статусу біженців і право на повернення до своїх земель.

Чільне місце у вивченні національних меншин у політичних процесах у роки Першої світової війни займають дослідження діяльності політичних партій та рухів, а також їхнє ставлення до національного питання.

У монографії В. Головченка та В. Солдатенка «Українське питання в роки Першої світової війни» відзначено, що зі створенням Союзу визволення України (СВУ) розпочалася кампанія із закликом до етнічних спільнот в Україні та до західних країн щодо боротьби проти Російської імперії.

Дослідники навели приклад відозв СВУ до румунів, болгар, турків [37]. Утім, як відзначає О. Черемісін, громадські та політичні організації національних меншин, здебільшого Півдня України, до 1917 року не були готові до співпраці з українськими наці-

[34] Волынец А. 1915 первая депортация немцев в России.URL: http://blog.rusdeutsch.ru/witalijausrowno/tag/%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9-%D1%96%D1%96/ (Last accessed: February, 2020).

[35] Кожевин В. Германофобия в русской армии накануне и в период революции 1917 года. URL: http://vestnik.nsu.ru/historyphilology/files/28eb6f3a00a892dcb18ec851027ed4fc.pdf (Last accessed: February, 2020).

[36] Бахтурина А. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»: немцы-колонисты и российское общество в годы «германской войны»...

[37] Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2009. С. 55–56.

ональними силами, а всю свою діяльність вони спрямовували на розв'язання проблем національної ідентифікації[38].

Т. Макаренко зазначила, що у період становлення Центральної Ради питання щодо співпраці організацій етнічних спільнот з українськими поступово набували конструктивного співробітництва для розбудови демократичного суспільства. Водночас дослідниця довела той факт, що «самостійники» намагалися, насамперед, забезпечити захист національних прав українців, не порушуючи права інших народів[39].

О. Ядловська вказала, що у період діяльності Центральної Ради найбільш результативною була робота у сфері етнополітики. Втім, на її думку, гасла «самостійників» лише відштовхували інші українські сили, які нерішуче намагалися вирішувати національне питання [40].

Бойові дії Першої світової війни спричинили міграційні процеси на території України. Зважаючи на значну кількість біженців з Бессарабії, Закарпаття, Галичини, Волині, поставала проблема щодо їхнього облаштування на території, підконтрольній Російській імперії. Т. М. Лихачова проаналізувала особливості працевлаштування польських біженців. Вона відмітила, що у деяких губерніях на території України діяли організації, які забезпечували поляків роботою, харчуванням та медициною.

Однак, попри це, значна кількість біженців не могла працевлаштуватися, оскільки, за офіційними даними, вони були непрацездатні, а отже поставала проблема щодо продовольчого забезпечення цієї групи[41].

Водночас масова міграція поляків до України зумовила бурхливий розвиток польської преси, що детально розкрито у статті О. Бі-

[38] Черемісін О. Плани політичних партій на реформування міського самоврядування на початку XX ст. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2017. Вип. 87. С. 112.

[39] Макаренко Т. Питання прав національних меншин у програмах партій самостійницького спрямування за доби Української Центральної Ради. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 28.

[40] Ядловська О. Права національних меншин у розрізі програмних документів українських партій в добу Центральної Ради. URL: : http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/92482 (Last accessed: October, 2019).

[41] Лихачова Т. Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни. *Вісник НТУ «Харківський політехнічний інститут»*. Харків, 2014. № 25(1068). С. 70–81.

лобровець «Польська преса в громадсько-політичному житті України в роки Першої світової війни»[42]. Дослідниця відмітила, що польським біженцям на території України допомагала як місцева влада, так і громада та поміщики[43].

Важливе значення для комплексного вивчення етнонаціональних відносин в Україні у роки Першої світової війни посідає дослідження регіональних особливостей громадсько-політичної діяльності національних меншин у регіональному розрізі. Враховуючи це, найбільш дослідженими і, з точки зору сучасного дискурсу, важливими регіонами стали Південна Україна, Бессарабія, Закарпаття, Західна Україна. Фактично ці регіони відрізнялися активним рухом національних організацій, зокрема російських, єврейських, польських, румунських, угорських.

Характеризуючи Південну Україну, варто відзначити, що О. Ядловська проаналізувала етнічний склад населення напередодні Української революції 1917–1921 років [44]. Зважаючи на це, вона також розкривала участь окремих національних організацій на початку XX століття.

Чільне місце у її публікаціях займають євреї. На думку дослідниці, напередодні революційних подій 1917 року на території Південної України діяла низка єврейських громадсько-політичних організацій, зокрема Бунд, «Поалей-Ціон», Спілка досягнення рівноправ'я євреїв у Росії, Єврейська територіальна організація в Одесі, низка сіоністських рухів та ін. Дослідниця констатувала, що їхня активізація припадала саме на період Першої світової війни та початок Української революції [45].

О. Черемісін доводить, що ще до початку Першої світової війни єврейські організації Півдня України намагалися вирішувати власні національні питання, водночас у цьому регіоні активну політич-

[42] Білобровець О. Польська преса в громадсько-політичному житті України в роки Першої світової війни. *Intermarum*. 2014. № 1. С. 173–182.

[43] Білобровець О. Соціогуманітарний простір поляків Волині у роки Першої світової війни. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. 2015. Вип. 20. С. 99–104.

[44] Ядловська О. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 83–86.

[45] Ядловська О. Діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій у Південноукраїнському регіоні на початку XX ст. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історія. 2016. Т. 282, вип. 270. С. 31–37.

ну та культурну діяльність реалізовували й інші національні меншини, а саме: болгари, вірмени, турки, татари, литовці та ін., котрі утворювали територіальні організації[46].

Важливе місце у громадсько-політичному житті Півдня України займала російська спільнота, яка не вважала себе меншиною та мала більші можливості порівняно з іншими етносами. У цьому регіоні проживала найбільша кількість росіян – 2 млн. 360 тис. осіб[47]. Загалом росіян в Україні станом на 1 січня 1916 року було близько 3,5 млн. осіб. М. Лазарович, досліджуючи російську національну меншину в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, відмічав, що росіяни мали більші переваги в підприємницькій діяльності і на території України займали домінувальні позиції серед інших етнічних груп [48]. І. Терлюк зазначив, що упродовж другої половини XIX – початку XX століття спостерігалося найбільше переселення росіян саме в Південну Україну з Воронезької, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської і Тульської губерній[49]. Відзначаючи особливість етнополітичного розвитку в Україні на початку XX століття, Ю. Поліщук наголосив, що російське самодержавство називало українців і білорусів «західними росіянами» і вважало за необхідне «захищати» їх від політичного та культурного впливу польської шляхти[50]. Підтвердженням цього є також офіційні статистичні документи часів Російської імперії, де українців, білорусів та росіян об'єднували в одну категорію «русские».

У статті «Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні» Г. Турченко відмітила етносоціальний склад регіону, а також особливості політики місцевої влади щодо національних меншин. Най-

[46] Черемісін О. Плани політичних партій на реформування міського самоврядування на початку XX ст. Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. 2017. Вип. 87. С. 110–111.

[47] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 12.

[48] Лазарович М. Російська національна меншина України у XIX – на початку XX століття: соціально-економічний вимір. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. 2014. Вип. 19 (2). С. 87–89.

[49] Терлюк І. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального і політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. Вип. 51. 313 с.

[50] Поліщук Ю. Зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: 2012. Вип. 2 (58). 395с.

більш численними етнічними спільнотами краю станом на 1914 рік були українці (56,7%), росіяни (21,2%), євреї (7,4 %), німці (4,4%), греки (3,5%) та інші[51]. З початком Першої світової війни уряд Російської імперії розгорнув кампанію проти німецької спільноти, що зумовило часткову їхню асиміляцію. Однак, як відмічає Г. Турченко, апофеозом боротьби проти окремих спільнот стали Закони від 2 лютого 1915 року «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих», «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, німецьких вихідців у прикордонних місцевостях», «Про землеволодіння і землекористування деяких розрядів австрійських, угорських та німецьких вихідців, що перебувають у російському підданстві», які зумовили втрату земельних володінь колоністами зазначених у документах національностей, а також їхнє виселення до азіатської частини Росії[52]. Результатом антинімецьких дій уряду Російської імперії стало не лише скорочення чисельності німецької спільноти на Південному-Сході України, але й закриття шкіл, лікарень, благодійних кас, скорочення посівів зернових та технічних культур[53].

Низка етнополітичних досліджень присвячена також болгарській етнічній спільноті. О. Ядловська зазначила, що здебільшого болгари, частина яких була підданими Російської імперії, займалися сільським господарством[54].

М. Лазарович констатував факт заняття болгарською спільнотою землеробством, зазначивши, що станом на 1914 рік їй належало 151 347 дес. землі [55]. Г. Турченко відзначила, що під час Першої світової війни, через обмеження цієї спільноти у правах, спостерігалися негативні тенденції у цій галузі на Півдні України. На-

[51] Турченко Г. Зміни в етнічному складі населення Південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/76113 (Last accessed: September, 2019).

[52] Турченко Г. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. URL: http://web.znu.edu.ua/pu/articles/287.pdf (Last accessed: September, 2019).

[53] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 57–58.

[54] Ядловська О. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. Чорноморський літопис. 2011. 3. С. 83–86.

[55] Лазарович М. Болгарська національна меншина України напередодні національної революції 1917–1921 рр. URL: https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/619/438 (Last accessed: October, 2019).

самперед дослідниця пояснила це занепадом городництва, як традиційної галузі болгарського населення. Через виселення болгар знизилась кількість овочів на ринку, а їхня ціна зросла, що спричинило нестачу городини[56].

М. Лазарович відзначив, що жорсткі заходи проти болгар (підданих Болгарської держави) не вплинули на настрої болгарської меншини (підданих Російської імперії), більше того, вони висловлювали підтримку Російській імперії, а також протестували проти зовнішньої політики Болгарії та назрівання воєнних дій, що зумовлювало б негативні наслідки для колоністів[57].

Варто вказати, що окремої регламентації політико-правового становища німців, чехів, греків, болгар на початку XX століття не було. Одначе ці спільноти мали змогу бути представленими у місцевих органах влади. У Катеринославському повіті з 60 земських гласних троє мали німецьке походження, у Херсонській – з 82 гласних 9 були німцями, а у Таврійській губернії станом на 1915 рік із 49 гласних були 6 німців за етнічним походженням[58].

На початку XX століття активізувалися національні рухи на території Кримського півострова. Про національно-культурний розвиток кримських татар засвідчує факт видавництва 14 національних періодичних газет станом на 1914 рік, що, на думку І. Давидова, свідчить про те, що кримські татари, на відміну від інших спільнот, мали більше можливостей для власного національно-культурного розвитку[59].

У роки Першої світової війни кримськотатарські організації не виявляли надмірної активності. На думку Є. Назарової, причиною цього стала відсутність єдиного погляду на оцінку воєнних дій. Частина кримських татар мала проросійські погляди та допомагала пораненим і хворим. Інші намагалися підтримувати ідеї паніс-

[56] Турченко Г. Зміни в етнічному складі населення Південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/76113 (Last accessed: September, 2019).

[57] Лазарович М. Болгарська національна меншина України напередодні національної революції 1917–1921 рр. URL: https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/619/438 (Last accessed: October, 2019).

[58] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 28.

[59] Davydov I. The Crimean Tatars and Their Influence on the Triangle of Conflict – Russia–Crimea–Ukraine. URL: https://calhoun.nps.edu/handle/10945/4255 (Last accessed: October, 2019)

ламізму і, у свою чергу, допомагали Османській імперії під час війни[60]. У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» відзначено, що уряд все-таки побоювався можливої зради з їхнього боку на користь Османської імперії через часті приїзди османських релігійних діячів, незважаючи на те, що вагома частка спільноти заявляла про вірність Російській імперії. Через переслідування низка етносів, зокрема кримські татари, змушені були емігрувати з Криму до Туреччини[61]. К. Претто також підтверджувала зміну курсу керівництва Російської імперії щодо кримських татар від початку Першої світової війни, зазначаючи, що деякі діячі національних рухів переховувалися від арештів[62].

Репресивні та обмежувальні заходи щодо кримських татар у роки Першої світової війни, на думку Є. Назарової, зумовили зростання соціальної та національної напруги на території півострова, що також зумовлювало антиурядові виступи. Це стимулювало кримськотатарський національний рух активізувати діяльність не лише за збереження власної ідентичності, але й за можливість розбудовувати свою державність.

М. Шкільник у своїх спогадах зазначив, що у 1917 році на півострові сформувалося чотири основні табори: кримськотатарський рух, який боровся спочатку за автономію, а згодом за незалежність, російський, орієнтований на збереження територіальної цілісності імперії, український, завданням якого було об'єднати Крим з Україною, та більшовицький[63]. Особливості етнодемографічного складу Бессарабії, а також політика Російської імперії та країн Європи щодо цього регіону впливали на ключові етнополітичні процеси в регіоні. В. Дроздов, посилаючись на «Огляд Південної Бессарабії за 1913 рік», відзначив, що на початку XX століття етнічний склад населення Бессарабії був різноманітним.

Він також наголосив, що українців, росіян і білорусів у документі було об'єднано в одну категорію – «русские», яка станови-

[60] Назарова Є. Діяльність кримськотатарських політичних партій та організацій на початку XX ст. Проблеми політичної історії України. 2013. Вип. 8. С. 83.

[61] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. С. 112.

[62] Pretto C. The Crimean Tatars «minority question»: history and socio-political development of a nation within a nation. URL: https://www.academia.edu/6625605/The_Crimean_tatar_minority_question_history_and_sociopolitical_development_of_a_nation_within_a_nation (Last accessed: October, 2019).

[63] Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто, 1971. 150 с.

ла найбільший відсоток населення в регіоні. Друге і третє місце за чисельністю посідали євреї та молдавани відповідно. Дослідник також відмітив зростання міського населення Бессарабії упродовж 1904–1916 років[64]. О. Михайлов зазначив, що згідно з переписом населення 1897 року найбільшою етнічною спільнотою, що проживала в Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX століття, були молдавани[65].

В. Тучинський стверджував, що на завершальному етапі Першої світової війни «Бессарабське питання» набувало актуальності через революційні події в Росії, підвищений інтерес Румунії, а також прагнення населення регіону до незалежності[66].

Окреме значення має вивчення міграційних процесів у Бессарабії в роки Першої світової війни. І. Татаринов намагався всебічно показати вплив воєнних дій на міграцію в регіоні, а також їхні наслідки. Він розкрив кілька хвиль міграцій, зумовлених, насамперед, евакуацією населення, біженством (в основному румунського населення до Південної Бессарабії), мобілізацією на фронт чи роботи, депортацією. Так, якщо мобілізація чи евакуація були здебільшого тимчасовим явищем і не впливали на загострення «національного питання», то депортація спричиняла порушення проблеми етнополітичної стабільності в регіоні, що, безумовно, провокувало конфліктні ситуації. Здебільшого депортували етнічних німців, які проживали в регіоні[67].

---

[64] Дроздов В. Етнічний склад міського населення Південної Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами офіційної статистики). Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання за ред. В. Г. Кушніра. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2017. С. 141–142.

[65] Михайлов О. Значення міграційних процесів для формування кредитно-банківської системи Бессарабської губернії. Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання за ред. В. Г. Кушніра. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2017. С. 273.

[66] Тучинський В. «Бессарабське питання» у міжнародних відносинах на завершальному етапі Першої світової війни та у перші повоєнні роки. Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця, ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2015. С. 102.

[67] Татаринов І. Міграційний рух населення в Бессарабії під час Першої світової війни. Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання за ред. В. Г. Кушніра. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2017. С. 356.

Крім того, негативно налаштована місцева адміністрація вороже ставилася до австро-угорських підданих Бессарабії. С. Суляк у своїй статті «Отношение администрации Бессарабии к проживавшим на территории губернии подданным Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны» відзначив, що ще до офіційного початку Першої світової війни проводили активну підготовку до майбутніх депортацій за етнічною ознакою австрійців, угорців, німців, болгар у віддалені губернії Російської імперії[68]. Американський дослідник Е. Лор зазначив, що попри циркуляри і домовленості щодо проживання чи виїзду за кордон мирних людей, підданих Німеччини чи Австро-Угорщини, російська влада та місцева адміністрація намагалися обмежити їхній рух, а згодом вдалися до «очищення» прикордонних регіонів від всіх підданих ворожих країн [69]. У спогадах Г. Семешко зазначено, що під час війни право виселяти мали й повітові старости. Як наслідок, «…***майже вся Польща, Литва і Галичина, були переселені до Сибіру…»***[70]. В. Адамовський стверджував, що, крім депортації австрійського населення з Бессарабії та інших регіонів, російська влада у примусовому порядку надавала громадянство підданим Австро-Угорської імперії [71].

Чільне місце в наукових працях дослідників належало питанню етнополітичних процесів на території Закарпаття, етнічний склад якого завжди був строкатим. Станом на 1914 р. у регіоні проживало 848 тис. осіб, серед яких частка українців становила 406 тис. Решта належала до словаків, румунів, русинів, угорців, євреїв, німців, циган[72]. М. Тиводар з цього приводу писав, що досить складно точно вирахувати етнічну структуру населення Закарпаття напередод-

[68] Суляк С. Отношение администрации Бессарабии к проживавшим на территории губернии подданным Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны. Русин. *Международный исторический журнал*. Кишинев: Общественная ассоциация «Русь», 2014. № 3(37). С. 126–141.

[69] Лор Е. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Пер. с англ В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрения, 2012. С. 145–147.

[70] Семешко Г. В часи війни (Хроніка з життя засланців на Сибір). Клівленд, 1917. 6 с.

[71] Адамовський В. Депортація населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 9. С. 223.

[72] Горбань Т. Українці Закарпаття в роки Першої світової війни: етнополітичний аспект. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ. 2006. Вип. 29. С. 59.

ні Першої світової війни. Втім, він навів дані, згідно з якими спостерігалося зростання українців станом на 1910 рік – 336 727 осіб, угорців – 173 914 осіб, німців – 63 729 осіб[73]. Т. Горбань зазначила, що в умовах війни уряд Австро-Угорщини посилював асиміляційний тиск на карпатських українців. Під час розгортання бойових дій безпосередньо в регіоні угорська влада намагалася обмежити розвиток національно-культурних організацій, використання кирилиці, котру замінили латиницею у поєднанні з мадярською фонетикою[74]. У монографії «Закарпаття в етнополітичному вимірі» йдеться про мадяризацію карпатських українців через їхню надмірну проросійську налаштованість. Через освітні заклади, церкву та інші інституції уряд Австро-Угорщини намагався не допустити піднесення національних рухів у регіоні. Втім Перша світова війна загострила національне питання на Закарпатті [75].

Територія Західної України стала епіцентром бойових дій у роки Першої світової війни, а відтак у регіоні відбувалися істотні етнополітичні процеси за участю українців, поляків, євреїв та інших етнічних груп. Це пов'язано, перш за все, з активізацією національних рухів, які й підготували підґрунтя для розбудови державності. Особливе значення у дослідженні цих процесів має стаття У. Клим'юк «Українсько-польські взаємини у роки Першої світової війни в контексті націотворення». У ній дослідниця відзначила, що розвиток взаємовідносин між українцями та поляками розгортався у напрямі конфлікту через наявність питань щодо етнічних меж і кордонів. Поляків не влаштовувало намагання українців розгортати державницьку ідею [76]. У 1917–1918 роках спостерігалося загострення відносин між українсько-польським населенням Західної України, оскільки, за твердженням І. Патер, українці

[73] Тиводар М. Етнодемографічні процеси на Закарпатті (І – початок ІІІ тисячоліття). URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/37879 (Last accessed: Novemder, 2019).

[74] Горбань Т. Українці Закарпаття в роки Першої світової війни: етнополітичний аспект. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 29. С. 59.

[75] Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 173–204.

[76] Клим'юк У. Українсько-польські взаємини у роки Першої світової війни в контексті націотворення. *Український історичний збірник*. Київ, 2017. Вип. 19. С. 164.

прагнули самостійності, у той час як польська інтелігенція спрямувала свої політичні орієнтації на відновлення та відбудову сильної Польщі, до складу якої мала увійти Галичина[77]. Водночас, як відмічає О. Морушко, політика Австро-Угорщини, з одного боку, та Росії – з другого, була спрямована не на сприяння державотворенню поляків чи українців, попри відповідні відозви до них, а на завоювання цих народів[78].

У публікації О. Білобровець розкрито тенденцію ставлення польського населення Західної України до Російської імперії, виокремлено два періоди: 1) прихильного ставлення польської спільноти до Росії (літо 1914 – осінь 1915 років); 2) негативного ставлення до імперської політики Росії та загострення національного питання. Характерною рисою для другого періоду стала агітація Австро-Угорщини, спрямована на розкол русофільського руху та формування пронімецької та проавстрійської орієнтації поляків на території Західної України[79].

О. Погуляєв, у свою чергу, зазначив, що російський уряд намагався зменшити вплив польських поміщиків на міське населення витісненням їхніх представників з адміністративних посад[80]. Звісно, це також вплинуло на поступову переорієнтацію поляків. Досліджуючи суспільно-політичні орієнтації, О. Білобровець указує, що всі польські політичні сили, які активізувалися в роки Першої світової війни, зазнавали змін, однак вони мали спільну мету – об'єднання всіх поляків та відновлення державності[81]. Виходячи з цього, очевидно, що загравання інших держав з етнічними спільнотами Західної України лише поглиблювало конфронтацію між ними та зумовлювало протистояння за право на самовизначення.

---

[77] Патер І. Українці та поляки у Галичині (березень 1917 – лютий 1918). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2017. Вип. 29. С. 348–349.

[78] Морушко О. Польське питання на початку Першої світової війни. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/xmlui/bitstream/handle/ntb/8549/27.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Last accessed: March, 2019)

[79] Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні у 1914-1916 рр. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2015. Вип. 3 (125). С. 4–8.

[80] Погуляєв О. Національні меншини Правобережної України напередодні революції. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 66.

[81] Білобровець О. Суспільно-політичні орієнтації поляків України в роки Першої світової війни. INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 21. С. 14.

Особливу увагу треба приділити єврейській спільноті на території Західної України, яка також брала активну участь у громадсько-політичній діяльності в роки Першої світової війни. О. Погуляєв зазначив, що на Правобережжі єврейське населення станом на 1916 рік здебільшого займалося торгівлею та промисловістю[82]. Найбільше євреїв проживало на території Волині. У роки Першої світової війни, на думку Н. Рудницької, вони активізували власну громадську діяльність, оскільки Волинська губернія була розташована неподалік фронту, а отже через неї проходили біженці, які потребували допомоги. Разом з тим активізувалися не лише благодійні та медичні організації, але й просвітницькі, які мали суттєвий вплив на культурне життя в регіоні[83]. Втім, політика Російської імперії щодо євреїв Галичини та Правобережжя лише посилювала антисемітські настрої та спричинила у роки національно-визвольних змагань 1917–1921 років погроми. Усупереч цьому, єврейська спільнота намагалася створити низку громадських об'єднань, завдання яких полягало у задоволенні їхніх основних національних, культурних, економічних потреб. В. Доценко відзначила, що більшість з цих організацій мали на меті допомогти постраждалим від війни та російської антисемітської політики[84]. Антисемітизм проти євреїв проявлявся депортаціями зі сторони Російської імперії. Е. Лор указував, що російське військове командування звинувачувало євреїв у «неблагонадійності», а отже, вимагало жорстких заходів проти них. Тому у 1915–1916 роках були розроблені плани щодо переселення цього етносу з прифронтової зони на територію Полтавської, Катеринославської, Чернігівської, Таврійської (крім Кримського півострова) губерній[85], ці процеси супроводжувалися грабунками та по-

[82] Погуляєв О. Національні меншини Правобережної України напередодні революції. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 66 .

[83] Рудницька Н. Громадське життя євреїв Волинської губернії в роки Першої світової війни. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19490/1/tmp151.pdf (Last accessed: April, 2019).

[84] Доценко В.О. Єврейські громадські об'єднання українських губерній Російської імперії у роки Першої світової війни. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. С. 29–33.

[85] Лор Е. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрения, 2012. С. 164–166.

громами[86]. В. Устименко наводив факти щодо зміни «смуг осілості» в роки Першої світової війни, які засвідчували, що євреї вже мали змогу селитися за межами «смуги осілості»[87].

Етнополітика Австро-Угорщини та Російської імперії була спрямована на обмеження прав національних меншин, щоб зберегти цілісність імперій. Початок Першої світової війни загострив національне питання на території України у межах обох імперій, що у подальшому вплинуло на революційні рухи[88].

Аналіз наукового дискурсу проблеми національних меншин України у політичних процесах років Першої світової війни засвідчує необхідність детального вивчення участі етнічних спільнот у воєнних діях, громадсько-політичній та культурній діяльності. Водночас важливе значення посідає вивчення національних рухів в умовах війни, а також їхнє значення у подальших політичних процесах.

Детальний аналіз наявної наукової літератури дає змогу чітко систематизувати основні здобутки істориків у вивченні етнополітичного чинника Першої світової війни. Крім того, досліджуючи російську національну політику в умовах Першої світової війни, низка вчених відзначала негативні тенденції, зокрема переслідування етнічних спільнот, депортацію (німців, австрійців, угорців, євреїв та ін.), погроми, а також утиски етнічних спільнот, які проживали у прифронтовій зоні. Це зумовлювало загострення національного питання та поширення рухів, спрямованих на самовизначення.

Науковий дискурс щодо місця і ролі національних меншин України у політичних процесах 1917–1921 років

Суспільна криза, яка розгорталася на території Російської імперії, зумовила лютневу революцію, а також стала поштовхом до розбудови державності України. Втім, в умовах соціальної та національної напруги різні політичні ідеології, які вороже ставилися до самостійності України, унеможливлювали реалізацію концепції демократичної розбудови суспільства. Одним із напрямів діяльності української політичної еліти стало визначення місця національних меншин України у процесі державотворення, а також їхній захист.

[86] Лор Е. Назв. работа. Там же. С. 172.

[87] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. Київ. С. 26.

[88] Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: (монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 181.

Проблеми національно-визвольних змагань 1917–1921 років були розглянуті великою когортою українських дослідників, які концентрували наукові пошуки як на особливостях перебігу тогочасних подій, формуванні Української держави, так і на визначальних чинниках утрати її незалежності. Усе це становить великий науковий інтерес, насамперед під кутом зору використання історичного досвіду на сучасному стані державотворення. Події 1917–1921 років у радянській історіографії трактовані як доба «Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни». Проголошення незалежності України у 1991 році дало можливість відкрити нові архівні документи та наукові розвідки з невідомих сторінок історії України. Сучасні методології допомогли розглянути події 1917–1921 років під кутом зору національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність та як один із історичних етапів державотворення. Враховуючи це, актуалізується питання щодо аналізування, узагальнення та систематизації нових наукових знань щодо формування української державності та боротьби за її незалежність у 1917–1921 роках, а також національних відносин на теренах України як науково-теоретичне підґрунтя для розбудови сучасної демократичної Української держави.

За визначенням дослідника О. Рафальського, перед початком та в ході Української революції сформувалося два ключові підходи щодо національного питання, а отже і щодо статусу етнічних меншин: 1) державницький національно-демократичний; 2) більшовицький[89]. У подальшому історичні розвідки, ґрунтуючись на ключових положеннях кожного із зазначених підходів, виокремлювали відповідні напрями дослідження національних меншин у 1917–1921 роках. Дослідники національно-демократичного спрямування розглядають цей період як національні змагання. На думку В. Солдатенка, масштабні переміни у суспільно-політичному житті, які зумовили відновлення державності у різних її проявах, зокрема у формі Української Народної Республіки у роки правління Центральної Ради та Директорії, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки, варто кваліфікувати як національно-визвольну революцію[90]. Детально розкривається контроверсійний перебіг подій 1917–1921 років у двотомнику «Нариси історії української револю-

[89] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 19.

[90] Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: (монографія). Київ, 1999. С. 65–66.

ції 1917–1921 років», де виокремлено особливості соціального, економічного та політичного життя в Україні, а також перші українські державотворчі проекти [91]. У цій праці підтверджується теза В. Солдатенка щодо кваліфікації цих подій як національно-визвольних змагань. Водночас радянська історіографія, побудована на більшовицькому підході, вважала, що Українська революція – це перемога більшовиків, а, починаючи з 1930-х років, поняття «Українська революція» зникає, натомість з'являється «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні»[92].

Розглядаючи політичні процеси в Україні періоду 1917–1921 років, треба відзначити, що радянська та сучасна вітчизняна історіографія по-різному їх трактувала. У радянській науковій літературі вони відображені як частина «жовтневої революції, яка згодом переросла у громадянську війну». Важливо, що в умовах зміцнення тоталітарного режиму будь-яке трактування щодо Української революції було заборонено в офіційному науковому дискурсі. Уже в науково-історичній літературі 1950–1980-х років переважно використовували поняття «жовтнева революція» і «громадянська війна».

З цією термінологією досить складно погодитися через низку фактів, які з певних об'єктивних та суб'єктивних причин замовчувалися радянськими вченими, а саме: 1) Українська революція відбулася в складних політичних умовах і засвідчила формування національно-демократичного державного утворення, щоправда не відразу; 2) українські національні сили вели боротьбу за самостійність України проти російських окупаційних режимів (більшовики, денікінці), що засвідчує повноцінну війну; 3) громадянське протистояння в середині України проти інших сил доводить лише гібридний характер війни з російськими більшовиками, які, завдяки певним методам пропаганди, навмисно організовували розкол у суспільстві для послаблення українського національно-визвольного руху (схожі методи використовує сучасна Росія у війні з Україною). Низка українських дослідників цих подій характеризує їх як Українську революцію (В. Солдатенко, О. Рафальський та ін.). Ще час-

[91] Нариси історії української революції 1917–1921 років. За ред. В.А. Смолія. Нац. акад. наук України, Кн. 1. 2011. 390 с.; Нариси історії української революції 1917–1921 років. За ред. В.А. Смолія. Нац. акад. наук України, Кн. 2. 2012. 464 с.

[92] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Відп. редактор І. Ф Курас . Київ, 1987. 632 с.

тина української наукової когорти дотримується точки зору, що це були національно-визвольні змагання, які, внаслідок певних причин, зазнали поразки (Р. Коваль, В. Устименко та ін.). Аналізуючи обидві точки зору, складно відповісти, яка з них точніше підійде для характеристики подій 1917–1921 років: з одного боку, дійсно відбулася революція, яка зумовила створення вже українських органів влади і започаткувала розбудову державності, а з іншого – наявність вороже налаштованих противників самостійності зумовлювала захист територіальної цілісності та початок воєнних дій проти окупації, що засвідчувало визвольний характер українського руху. Тому в дослідженні варто дотримуватися обох точок зору для більш детальної характеристики наукового дискурсу проблеми.

Наукові дослідження проблем національних меншин на теренах України започатковані безпосередніми сучасниками тих буремних подій. У 1919 році виходять у світ роботи щодо участі єврейського народу в суспільно-політичних трансформаціях початку XX століття авторів І. Берліна «Історичні долі єврейського народу на території Російської держави» та С. Дубнова «Новітня історія єврейського народу».

Типовим для контенту низки тогочасних наукових досліджень було представлення єврейської меншини як найбільш просунутої у вищих щаблях суспільного і політичного життя. Переважно подібні роботи присвячені загальним проблемам історії єврейського народу і лише фрагментарно відтворюють соціально-економічні та культурні аспекти їх діяльності на території Правобережної України. Водночас командарм М. Омельянович-Павленко зауважував, що єврейське населення, яке не входило до більшовицького руху, прихильно ставилося до української влади через антисемітський тиск Добровольчої армії [93]. Один із членів Директорії В. Винниченко, характеризуючи події 1918–1919 років, наголошував на демократичному характері суспільно-політичних змін в Україні. У праці «Відродження нації» він стверджував, що Україна, здобувши національну волю, буде сприяти вільному розвитку інших національностей, які проживають на її території[94]. М. Грушевський визнавав будь-які прояви нетолерантності за національ-

[93] Омельянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання. Упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.

[94] Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Київ, 2008. 797 с.

ною ознакою злочином. Враховуючи чинник політизації України, він намагався побудувати систему управління державою так, щоб залучити якомога ширші кола національних меншин. У праці «На Всеукраїнський з'їзд» він закликав українців та національних меншин до взаємної співпраці[95]. Крім того, протиставляючи загальну позицію Центральної Ради та концептуальні погляди М. Міхновського та інших націоналістів, М. Грушевський зазначав, що Україна має розбудовуватися для всіх народів[96].

Тому праці діячів УНР відображали лояльне ставлення до різних національних меншин, що проживали на території України. Це засвідчувало демократичність їхньої влади, спрямовану на розбудову поліетнічної держави. Водночас відкидання концепції розбудови національної самостійної держави керівництвом Центральної Ради варто вважати помилковим, оскільки, попри демократичне ставлення до національних меншин, вони не мали механізму захисту від впливу ворожих елементів для українського національного відродження. У такий спосіб, використовуючи національне питання, більшовики намагалися дестабілізувати ситуацію, що давало змогу їм простіше окупувати Україну.

Відомі наукові, громадсько-політичні та військові діячі національно-визвольних змагань 1917–1921 років відзначали, що революцію в Україні та формування державності зумовили національний гніт, невирішеність українського питання. Про це зазначили Д. Дорошенко[97], М. Грушевський[98], В. Винниченко[99], М. Шаповал[100] та ін. М. Грушевський, заперечуючи націоналістичну точку зору і відзначаючи бажання українців реалізувати право на самовизначення, наголошував, що це не має стати перешкодою для національно-культурного розвитку інших національностей. Видатний україн-

[95] Грушевський М. На Всеукраїнський з'їзд. Редкол. П Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2007. Т.4. Кн.1. С. 11–12.

[96] Грушевський М. Чи Україна тільки для українців? За ред. Патона Б. Львів: Вид. «Світ», 2007. Т. 4. Кн.1 С. 23–24.

[97] Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 352 с.

[98] Грушевський М. Народностям України. На порозі нової України. / за ред. Б. Патона. Львів: Вид. «Світ», 2007. Т. 4. Кн.1 С. 18–19.

[99] Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Київ, 2008. 797 с.

[100] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 323 с..

ський історик стверджував, що Україна готова не лише декларативно, але й фінансово допомогти всім національним чи релігійним групам[101]. Це засвідчувало демократичне ставлення М. Грушевського та Центральної Ради до національного питання. Водночас М. Шаповал відзначив, що денаціоналізація, яка відбувалася в Російській імперії, поглибила процес розмивання національної ідентичності українців, відбувалося засилля російської культури[102]. Процес денаціоналізації відбувався також із наступом більшовиків, про що не мовчала більшість українських громадсько-політичних діячів УНР. Керівник уряду Директорії УНР І. Мазепа, характеризуючи більшовицьку національну політику, зазначав, що усупереч початковим закликам щодо самовизначення українців вони, утверджуючи Московську диктатуру, відкинули будь-які ідеї української незалежності. Більше того, їхня політика повністю збігалася з ідеями російського шовінізму[103]. Те саме стосувалося й інших неросійських народів, які проживали на території України. Тому громадсько-політичні та наукові діячі цього періоду серед причини, які зумовили Українську революцію, виокремлювали колонізацію України, яка супроводжувалася денаціоналізацією етнічних спільнот та засиллям російської культури, для їхньої асиміляції. Розглядаючи радянську концепцію національної політики, Б. Боврінг підкреслював, що ключова позиція більшовиків, закріплена згодом у Конституції, – самовизначення народів[104]. Однак ці гасла мали декларативний характер і їх використовували для залучення етнічних спільнот до радянського руху. Враховуючи це, більшовикам вдалося мобілізувати значні людські ресурси, незважаючи на їхню етнічну належність.

Важливе місце посідали не лише наукові історичні праці сучасників тих подій, але й спогади безпосередніх громадсько-політичних та військових діячів того часу, у яких відображені не лише загальні проблеми в Україні, але й також національне питання та відносини між окремими етнічними групами. У період національно-визвольних змагань на території України відбувало-

[101] Грушевський М. Народностям України. / за ред. Б. Патона. Львів: Вид. «Світ», 2007. Т. 4. Кн.1 С. 18–19.

[102] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. С. 25.

[103] Мазепа І. Більшовизм і окупація. Львів–Київ, 1922. С. 85.

[104] Bowring B. Minorities protection in Russia: is there a «communist legacy». URL: https://www.academia.edu/3681125/Minorities_protection_in_Russia_is_there_a_communist_legacy_ (Last accessed: December, 2019).

ся формування низки державних утворень (УНР в часи Центральної Ради, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, УНР в часи правління Директорії, Радянської України, Української Вільної Анархічної Республіки та ін.), керівництво яких мало різні погляди на національне питання. Тому виникає необхідність комплексного вивчення проблеми, а також систематизації наукового, мемуарного доробку громадсько-політичних діячів зазначеного періоду для подальшого розкриття основних тенденцій розвитку питання національних меншин, а також їх участі у політичних процесах.

Ключову проблему в розбудові національної держави політичні і громадські діячі вбачали у значній кількості зросійщеного населення, яке виступало проти від'єднання України від Росії. Є. Чикаленко у власних спогадах стверджував, що прояви самостійності можуть сполохнути росіян та спровокувати їхній виступ проти формування української державності. Він зазначав, що проблемою для Центральної Ради у вирішенні українського питання став низький рівень представництва у виконавчих комітетах у містах, які були «обмосковлені»[105].

М. Шкільник у своїх спогадах намагався оцінити основні причини невдачі Української революції. Характеризуючи національні меншини, які проживали в Україні, він відзначав, що у великих містах росіяни, поляки, євреї були вороже налаштовані до формування української державності.

Водночас він вказував, що окремі прошарки єврейського населення та частина поляків з демократичними поглядами підтримували ідею самостійності України, тоді як серед росіян такої тенденції не спостерігалося[106]. Винниченко зазначав, що єврейство, яке проживало у містах, було проросійськи налаштоване та не вірило у можливість розбудови Української держави[107].

Звісно, це перешкоджало у повному обсязі здобути владу на місцях і стало перешкодою для впровадження подальшої політики Центральної Ради. Однак зволікання з питанням державотворення з усіма її атрибутами, а також невирішене національне питання лише сприяло більшовицькій окупації.

---

[105] Чикаленко Є. З моїх спогадів за 1917 р. Прага, 1932. С. 10–12.

[106] Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто, 1971. С. 35–36.

[107] Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р]). Київ, 2008. 797 с.

Важливе значення для формування наукової думки в царині національних відносин мала історична розвідка Д. Дорошенка, як сучасника тих подій, котрий розглянув особливості революції та національного питання в Україні.

У другому томі видання «Історія України 1917–1923 років: Українська гетьманська держава 1918 року» автор відзначав, що Центральна Рада піклувалася про самобутність та розвиток національних меншин. Натомість указував, що гетьман П. Скоропадський навпаки, відкидав національне питання на другий план. Д. Дорошенко наголошував, що після підписання Брестського договору сторони взяли на себе зобов'язання щодо захисту прав національних меншин, однак гетьман, посилаючись на обставини, що склалися після перевороту, не визнавав цього документа, а отже і зазначених у ньому положень[108]. С. Плохій зазначав, що попри українізацію армії та досягнення П. Скоропадського у інституційній та культурній сфері, опозиція з боку соціалістичних сил перешкоджала йому завершити справу державотворення[109].

Важливе місце у сучасній історіографії займає науковий дискурс щодо єврейських погромів та безпосередньої участі у них С. Петлюри. Варто відзначити, що у 1926 році групою українських діячів у еміграції були опубліковані праці, які висвітлювали взаємовідносини між українським та єврейським населенням, та свідчення військових і політичних діячів того часу, зокрема В. Падалка, С. Бережного, М. Шадріна, Л. Мартинюка, М. Гальчука, М. Омельяновича-Павленка, А. Чернявського, В. Петріва та ін.[110]. Досить часто Головний отаман піддавався критиці з боку В. Винниченка, який свого часу звинувачував його в єврейських погромах, хоча згодом відмовився від своїх тверджень. Цю точку зору також підтверджували М. Шаповал[111] і П. Христюк[112]. Звісно, радянська історіографія скористалася висловлюваннями одно-

[108] Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання. Упоряд.: К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 150 с.

[109] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. С. 276–277.

[110] Литвин С. Погромник чи захисник євреїв: найсуперечливіша проблема Петлюріани в українській історіографії. *Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка*. 2000. Вип. 4. Київ. С.23-29.

[111] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага. "Вільна спілка". Український робітничий ун-т. 1927. 324, VII с.

[112] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 років.: У 4-х томах. Т.4. Відень. 1922. 192 с.

го з членів Директорії та тенденційно розглядала персону С. Петлюри як антисеміта. Доказом цього спеціальний альбом З. Островського «Еврейские погромы. 1918–1921», виданий у 1926 році, у якому вина в антисемітизмі була покладена на війська армії УНР, зокрема й на С. Петлюру[113].

У своїх спогадах М. Омельянович-Павленко зазначав, що під час Всеукраїнського Національного Конгресу 6–8 квітня 1917 року було вирішено розбудовувати державу у вигляді федерації зі східними країнами та забезпечити захист прав національних меншин. Також, розглядаючи еволюцію політичної думки української інтелігенції від автономії до незалежності, він відмічав, що керівництво завжди стояло на захисті не лише українців, але й інших національностей[114].

На думку Ю. Тютюнника, негативне ставлення до єврейського населення було зумовлене тим, що серед чекістів великий відсоток становили євреї. Український військовий діяч зазначив, що причини поширювання антисемітизму в майбутньому серед українців варто шукати у період визвольних змагань[115].

Гетьман П. Скоропадський засвідчував важливе значення соціального та національного питання в умовах революції. Хорунжий Січових Стрільців та чотовий УГА І. Вислоцький стверджував, що свою політику він спрямовував на українізацію суспільства, тобто підтримував національне відродження країни, у той час як члени соціал-демократичних сил, на його думку, дотримувалися інтернаціональної політики[116]. Характеризуючи політику гетьмана, автор праці «15-ті роковини Гетьманщини з 1918 р.» (*ім'я невідоме, але зазначено, що він був «самовидцем» подій – автор*) підкреслював вдалі дії гетьмана в питаннях націоналізації та українізації, а також визначив основні помилки правління П. Скоропадського[117]. Втім, на наш погляд, досить суб'єктивним є висвіт-

[113] Островский З. Еврейские погромы. 1918 – 1921. URL: http://www.old-gazette.ru/lib/pogrom/

[114] Омельянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання. Упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.

[115] Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920. 3-тє видання. Політичний огляд з документами в тексті. Нью-Йорк: Вид.: Чарторийських, 1966. С. 77–78.

[116] Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський в освітленні очевидців. Торонто, 1940. 39 с.

[117] 15-ті роковини Гетьманщини з 1918 р. Чикаго, 1933. 64 с.

лення особи гетьмана та його політики у 1918 році, як правильного напряму до здобуття незалежності країни. Про це свідчить значне невдоволення селянства його земельними реформами та необхідністю годувати німецьку і австрійську армії, які підтримували монархічний лад Української Держави, загострення національної проблеми і поступове засилля росіян, які нав'язували потребу федералізації з Росією. Втім, відбулися і позитивні зрушення, зокрема культурна українізація, зумовлена створенням низки освітніх, культурних, наукових установ тощо.

У своїх спогадах П. Скоропадський зазначав, що українство негативно ставилося до «великоросів, малоросів, поляків, які заперечували все українське»[118].

Саме вони володіли поміщицькими землями та промисловістю, що, безумовно, посилювало не лише соціальне, але й національне протистояння. Треба зазначити, що попри закиди П. Скоропадському звинувачень щодо просування ідеї федералізації України з Росією, гетьман відстоював тенденції розбудови національної держави. Про це стверджував І. Вислоцький, додаючи при цьому, що соціалістичні сили називали себе і своїх прихильників «свідомими українцями»[119].

Гетьмана П. Скоропадського підтримували такі українські діячі як М. Міхновський, В. Липинський, які відзначалися своїми націоналістичним світоглядом. Утім В. Липинський вважав грамоту про федерацію з Росією помилкою гетьмана, а також визначив основні хибні рішення П. Скоропадського, що вплинули на подальшу долю Української Держави. На його думку, національну політику гетьмана треба ділити на два періоди: «українсько-державний хліборобський при кабінеті Лизогуба та російсько-федеративний протофісівський при кабінеті Гербеля». Він зауважив, що початок другого періоду став катастрофою для України[120].

З огляду на важливість дослідження національного питання в Україні періоду 1917-–1921 років, зокрема взаємовідносин української військової адміністрації, козацтва з національними меншинами, для розвінчання міфів про антисемітизм та національну не-

[118] Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Гол. ред. Я. Пеленський. Київ–Філадельфія,1995. 493 с.

[119] Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський в освітленні очевидців. Торонто, 1940. С. 8.

[120] В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 1. Київ, 2010. 153 с.

терпимість у армії УНР та повстанців, особливе значення має вивчення мемуарної літератури військових діячів. У мемуарах П. Дяченка[121], Н. Авраменка[122], М. Дорошенка[123] та інших були висвітлені проблеми взаємовідносин українського населення з єврейським. Тенденційно частина діячів Армії УНР чи повстанців відмічала участь у тогочасних подіях євреїв на боці більшовиків, зокрема, як комісарів. М. Дорошенко, розкриваючи проблеми більшовицької навали в Україну відзначав, що під час мобілізації найчастіше зголошувалися йти у військо до «червоних» росіяни, поляки, євреї, українці[124]. Старшина армії УНР, а згодом повстанський отаман Я. Гальчевський-Войнаровський, у своїх спогадах акцентував увагу на наявності значної кількості євреїв та росіян на боці більшовиків, що спричинило негативне ставлення українських бійців до цих національностей. Незважаючи на це, він не допускав будь-яких погромів, про що засвідчувало бажання євреїв долучатися до його підрозділу[125]. Однак спогади Я. Гальчевського-Войнаровського характеризують його погляди як антисемітські, а отже існувала ймовірність, що його підрозділи також могли бути причетними до пограбувань чи погромів. Утім позиція командира, як військового діяча, полягала у формуванні жорсткої дисципліни у війську, а отже це передбачало запобігання будь-яким подібним явищам[126].

Науковці радянської доби розглядали Українську Центральну Раду і Директорію УНР як об'єднання дрібнобуржуазних партій України, які, на їхню думку, заважали становленню радянської влади та захищали поміщицький лад в Україні. Була нав'язана теза, що більшовики підтримували революційні та повстанські рухи в Україні задля знищення контрреволюції. Звісно, тезу радянських дослідників, щодо підтримки повстанських рухів не варто сприймати однозначно, оскільки значна частина повстанських загонів, які боро-

[121] Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини Командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 448 с.

[122] Авраменко Н. Спомини запорожця: документальне видання. Київ: Темпора, 2007. 456 с.

[123] Дорошенко М. Стежками холодноярськими: спогади 1918–1923. Філадельфія, 1973. 220 с.

[124] Там само. С. 71 с.

[125] Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів: частина II. Краків–Львів: Українське видавництво, 1942. 117 с.

[126] Дорошенко М. Стежками холодноярськими: спогади 1918–1923. Філадельфія, 1973. 71 с.

лися проти повернення старих порядків, була згодом або асимільована більшовиками, або ж знищена. Підтримували концепцію допомоги більшовиків повстанцям сучасники тих подій, які виклали власну точку зору у своїх працях, зокрема В. Антонов-Овсієнко[127], М. Скрипник[128], Є. Бош[129] та ін.

На змісті і світоглядних позиціях перших радянських публікацій щодо національних меншин певною мірою позначився вплив політики коренізації в Україні в 1920-х роках. Утім, уже в умовах посилення командно-адміністративної системи управління та утвердження тоталітаризму, відбувалося переосмислення з класових позицій суспільно-політичних процесів, зокрема «українського відродження». Усе це засвідчило утвердження партійного підходу до висвітлення подій 1917–1921 років і, зокрема, в мемуарній літературі учасників революційних подій в Україні. Як відомо, наприкінці 1920-х років історик-марксист М. Яворський концептуально обґрунтував значення цих подій для України, характеризуючи їх як національно-демократичну революцію[130]. У 1930-х роках спостерігається зміна акцентів в оцінці історичних подій, в яких, насамперед, були відкинуті будь-які національні особливості революції на теренах України. М. Рубач у статті «Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні» розкритикував роботу М. Яворського, запропонувавши класові методологічні підходи до вивчення цього питання. Автор відстоював тезу про український рух як невід'ємну частину російського[131]. Так, відкидаючи національне підґрунтя та утверджуючи спільність з більшовицьким рухом, він сформував нову концепцію, у якій заперечував елементи української державності на різних історичних етапах.

У своїх спогадах В. Антонов-Овсієнко писав, що національні прояви серед військових поширювалися штучно і мали антирадянський характер. Він вважав, що серед українців була можливість

[127]Антонов-Овсиенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. Москва – Ленинград., 1924–1933. 343с.

[128] Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні: Короткий нарис. Київ., 1923. С. 76–116.

[129] Бош Є. Год борьбы. Москва, 1925. 272 с.

[130] Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції 1917. Червоний шлях. 1927. № 1-4. С. 93–109.

[131] Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні. Літопис революції. 1930. № 5. С. 5–99

розвитку націоналістичних настроїв, що могло зашкодити більшовикам, а, отже, для протидії цьому явищу, діяв особливий Революційний комітет українських військ. Водночас білорусам радянська влада готова була йти назустріч у вирішенні національного питання, на противагу польським легіонам, які були «надзвичайно ненадійними» для більшовиків[132]. Засуджував прояви націоналізму в Україні у період 1917–1921 років М. Скрипник, який відзначив, що Українська Центральна Рада загрожувала радянській владі[133]. Будь-які прояви державності в Україні радянські дослідники та військові і політичні діячі розглядали як наступ на пролетаріат та повернення старих «буржуазних» порядків, а національне самовизначення українців та інших народів для них було злочином.

У спогадах народного секретаря першого радянського уряду України Г. Лапчинського розкрито особливості національної політики. Так, у спогадах зазначено, що використовування гасла «самовизначення народів» мало декларативний характер, а рішучих кроків не було зроблено для того, щоб вплинути на національний рух у цілому[134]. У статті А. Рубач було вказано, що національне питання на території України в умовах революційних подій мало міжнародне значення, тому що український національний рух звинувачували в орієнтації на Німеччину чи Австрію[135].

Отже праці сучасників визвольного руху 1917–1921 років засвідчували активну участь національних меншин як на боці проукраїнських сил, так і антиукраїнських (більшовиків, Добровольчої Армії тощо). Оцінка проблеми національного питання з погляду громадсько-політичних та військових діячів того часу відіграє важливе значення в розумінні основних причин невдалої етнонаціональної політики на сучасному етапі розвитку України. Комплексний аналіз історичних досліджень, спогадів, мемуарів, статей чи

---

[132] Антонов-Овсиенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. Москва–Ленинград, 1924. Т. 1. 271 с.

[133] Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні: Короткий нарис. Київ, 1923 С. 76–116.

[134] Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської влади. Летопись Революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине. Харков: Госиздат Украины, 1927. № 5-6. 52 с.

[135] Рубач А. К истории украинской революции (заметки и документы; декабрь 1917 – январь 1918 г.). Летопись Революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине. Харков: Госиздат Украины, 1926. № 6. С. 10–11.

промов сучасників тих подій дає загальну картину ставлення особистостей та держави загалом до вирішення національного питання, допомагає систематизувати наявні знання про події національно-визвольних змагань 1917–1921 років та розглянути роль національних меншин у політичному процесі цього періоду.

Завдяки функціюванню при Всеукраїнській академії наук Єврейської історико-археографічної комісії, досить активно працювали єврейські науковці (І. Галант, В. Рибінський, В. Іхтюнський, Д. Мац та ін.). Вони вивчали соціально-економічні, культурно-освітні аспекти життя євреїв України, помітне місце відвівши питанню переслідування євреїв царським режимом.

Частково торкалися питання національних меншин у роки національно-визвольних змагань такі радянські дослідники як М. Попов («Національна політика Радянської влади», 1925 року), В. Затонський («Національна проблема на Україні», 1926), А. Буценко («Работа среди национальных меньшинств на Украине» // «Советское строительство», 1927), А. Глинський («Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей», 1931) та ін. Під кутом зору історіографічної практики значення цих публікацій полягає в тому, що вони віддзеркалюють, з одного боку, спробу режиму підмінити наукові дослідження офіційними ідеологічно заангажованими версіями публіцистів і партійних функціонерів, а з іншого – зміни в підходах і тактиці влади щодо різних етнічних груп з урахуванням політичної кон'юнктури кінця 1920-х – початку 1930-х років.

Детальніше розглянуто національне питання в Україні в умовах революційних подій 1917–1921 років у радянському журналі «Літопис революції». Упродовж 1922–1933 років вийшло 57 номерів журналу, де радянські ідеологи, а також учасники подій 1917–1921 років розкривали особливості перебігу революції в Україні та акцентували увагу на національному питанні[136].

Важливим сигналом, під кутом зору утвердження партійних підходів у радянській історіографії, стала брошура «Итоги работы среди национальных меншинств на Украине», присвячена 10-й річниці Жовтневої революції. Тут подано класово рафінований аналіз стану національного питання, а також підсумок результатів роботи, проведеної радянською владою в цьому руслі за десять років, почи-

[136] Летопись Революции. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_revoliutsii/ (Last accessed: August, 2019).

наючи з 1917 до 1927 року. Загалом радянському періоду був притаманний розгляд суспільних процесів саме через призму вузького «марксистського» (класового) підходу, що визначало обмеженість етнонаціональних дослідницьких практик.

Період десталінізації не змінив упередженого висвітлення революційних подій 1917–1921 років в Україні у радянській історіографії. Посилаючись на праці попередників, радянські дослідники 50–70-х років XX століття «обґрунтовували» єдність усіх народів СРСР, а також нерозривний зв'язок більшовицького руху в Україні з російським. Більше того, окремі академічні видання, спотворюючи історичні факти, намагалися довести відсутність української державності з усіма її атрибутами в цей період, а національно-визвольний рух українського народу висвітлювали як бандитизм, який мав антисемітське забарвлення. В академічному виданні «Истории Украинской ССР» (1969 р.) політика Центральної Ради[137] тенденційно була розглянута як антирадянська.

В умовах посилення авторитаризму впродовж 1970–1980 років відбувалося повернення до методологічних принципів історичних досліджень 1930-х років, а будь-які спроби альтернативного висвітлення подій 1917-1921-х років зазнавали нищівної критики з боку партійного керівництва.

Так, під час підготовки 5-го видання «Історії Української РСР» 1977 року, присвяченого 60-річчю початку Жовтневої революції, авторський колектив (М. Супруненко, Ю. Гамрецький, Ю. Кондуфор, Р. Симоненко та інші) прагнув врахувати особливості національно-визвольного руху на теренах України, проте якихось концептуальних змін у праці не відбулося через політичний тиск тогочасного партійного керівництва[138].

У радянській історичній науці в УРСР утвердилися класові партійні стереотипи мислення, з притаманною однозначністю, спрощеністю, схематизацією складних суспільно-політичних явищ, зокрема і в царині національних відносин.

У зв’язку з цим український науковець В. Устименко відзначає, що історичні праці в УРСР не мали наукового характеру, а опубліковані праці керівництва державних чи партійних органів мали здебільшого пропагандистське спрямування. Водночас істо-

[137] История Украинской ССР. В двух томах. Киев, 1969.Т. 2. 900 с.

[138] Білян П. Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр.: автореферат … дис. канд. іст. наук. Львів., 2001. С. 10.

рик констатував, що характерною особливістю періоду «застою» стало припинення вивчення проблем національних меншин в історичній ретроспективі[139].

Зважаючи на необхідність детальнішого вивчення української історії в умовах незалежності, дослідники розпочали наукові розвідки найбільш сфальсифікованих радянською історіографією сторінок. Однією із тематик стали революційні події 1917–1921 років, зокрема особливості українського державотворення з усіма його атрибутами. Від початку незалежності сформувалося два ключові напрями дослідження проблем української революції 1917–1921 років: 1) вивчення загальних питань та невідомих сторінок історії національно-визвольних змагань; 2) аналіз внутрішньої політики та етнополітичних відносин у зазначений період. Цими дослідженнями опікувався Інститут історії НАН України, який започаткував серію збірників «Україна крізь віки». Один із томів, підготовлений О. Реєнтом та О. Рубльовим, присвячений проблемі Української революції. У своєму доробку відомі дослідники історії України відзначили важливість питання етнополітики в діяльності урядів УНР та Української Держави[140].

Дослідження проблеми національного питання в умовах Української революції 1917–1921 років мало характерні особливості, зокрема: 1) вивчення етнополітичних процесів для дослідників сучасності стало одним із аспектів висвітлення національно-визвольних рухів; 2) аналіз відносин між представниками різних етносів (українці, росіяни, євреї, поляки, німці та ін.) відбувався у контексті політики різних адміністрацій на території України. Аналізуючи вітчизняну історіографію,

В. Устименко відзначив, що питання російської меншини в Україні упродовж 1917–1921 років не достатньо розкрите [141], хоча у дисертаційному дослідженні Н. Малярчук вже було порушено низку питань соціально-економічного та культурного життя росіян на Донбасі упродовж 1920–1930-х років[142]. Цілісне до-

[139] Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920): Інститут історії НАН України. Київ, 2010. С. 7.

[140] Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999. 320 с.

[141] Устименко В. Національні меншини в період Української революції 1971–1921 рр.: історіографічні нотатки. *Проблеми вивчення Української революції* 1917–1921 рр. 2016. Вип. 12. С. 83–84.

[142] Малярчук Н. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.): автореф. дис.. канд. іст. наук. Донецьк, 2006. 19с.

слідження національних меншин у політичних процесах України у цей період було проведене лише в окремих працях, зокрема: «Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис», «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект», «Російська національна меншина України у XIX – на початку XX століття: соціально-економічний вимір», «Трансформація серед німецького населення Півдня України 1917-1920 років», «Політичне життя німецькомовної етнічної групи південної України в 1917–1918 роках», «Євреї в ЗУНР: стратегія, тактика та вплив на формування взаємин з українцями в міжвоєнний період» та ін.

Зміна сприйняття ключових подій в історії України, зокрема проблем національних відносин, відбулася в період 1989–1991 років. В умовах «перебудови» спостерігалося піднесення національних настроїв, що фактично й сприяло появі нового бачення проблематики національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Однією із похідних цієї тематики стало вивчення саме ролі національних меншин у подіях Української революції. У зв'язку з цим вийшла низка документальних та історичних праць, які висвітлюють політику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Так, Товариством любителів книги УРСР наприкінці періоду «перебудови» було видано працю «Чотири Універсали», де читач мав змогу ознайомитися з документальними свідченнями, які спростовували тези більшовиків про антинародний характер Центральної Ради[143].

Нова генерація істориків, керуючись «розсекреченими» документами, сформувала іншу точку зору щодо подій 1917–1921 років. Одним із представників нової когорти дослідників став О. Романчук, який у праці «Ультиматум» не лише розкрив злочини більшовиків, але й наголосив на демократичності Центральної Ради у вирішені національного питання.

На основі аналізу історичних джерел автор у своїй брошурі вперше актуалізував проблему політичного і національного конфлікту більшовицької Росії і УНР[144]. Професор Гарвардського університету С. Плохій, досліджуючи спроби державотворення у 1917 році, відзначив, що М. Грушевський намагався сформувати всі умови для розвитку національних меншин в Україні, зокрема й для

[143] Конашевич В. Чотири Універсали. Київ, 1990. 15 с.

[144] Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ, 1990. 64 с.

створення національно-персональних автономій для росіян, поляків, євреїв[145].

А. Іванова проаналізувала політику Центральної Ради щодо національних меншин, і вияснила, що ця влада намагалась ввести систему національно-пропорційного представництва в органах влади. Було вирішено розширити склад Центральної Ради на 30% за рахунок представників від національних меншин. Тому 208 делегатів із 798 були обирані з різних етнічних спільнот. А станом на 8 серпня 1917 року до УЦР входило 640 членів, з яких 140 представляли окремі етнічні групи[146].

М. Лазарович навів тезу про розуміння членами Центральної Ради необхідності співпрацювати з національними меншинами інтенсивного національного відродження України та новітнього державотворення[147]. О. Романчук на основі документів Центральної Ради стверджував, що основною лінією її національної політики стала демократизація суспільства[148]. М. Антонович, аналізуючи III Універсал, відзначила, що Центральна Рада, вирішуючи національне питання, надала національним меншинам можливість використовувати рідну мову у спілкуванні з адміністративними органами[149]. Звісно, запропонована Центральною Радою концепція національної політики передбачала розбудову демократичної країни. Втім, ймовірно, вирішення цього питання у демократичному руслі було не на часі, зважаючи на поширення революційних рухів.

Незважаючи на лояльне ставлення Центральної Ради до національного питання, а також демократизацію суспільства, що дало можливість етнічним спільнотам формувати власні національно-

[145] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. 271 с.

[146] Іванова А. Єврейська національна автономія в Україні: спроба юридичного аналізу. Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей. Київ: Laurus, 2018. С. 28–29.

[147] Лазарович М. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз (монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 183.

[148] Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ, 1990. 64 с.

[149] Antonovych M. The Rights of National Minorities in Ukraine: An Introduction. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4262/Antonovych_Rights.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Last accessed: October, 2019).

персональні автономії, окремі меншини не підтримували діяльність української державницької організації.

О. Субтельний у своїй фундаментальній праці наголошував, що російські консерватори, які побоювалися розпаду імперії, та частина євреїв, які досить часто перебували у російських соціалістичних партіях, сформували своєрідну опозицію проти українського державотворення[150].

Дослідники сучасності намагалися розкрити як загальний контекст національного питання, так і становище окремих етнічних спільнот на території України.

У науковій розвідці «Російська національна меншина України у XIX – на початку XX століття: соціально-економічний вимір» М. Лазарович досліджує основні тенденції зростання чисельності й розселення російської національної меншини в Україні на різних етапах її розвитку. Особливу увагу він приділив саме передреволюційній добі, відзначивши, що найбільше росіян проживало у південних та східних регіонах через їхню міграцію в малозаселені землі Причорномор'я[151].

Г. Турченко, характеризуючи особливості російського сепаратизму на території України у 1917–1918 років, зазначала, що 2/3 населення Півдня були українцями, про що свідчить їхня підтримка українських політичних партій та організацій [152].

М. Лазарович окрему увагу приділив особливостям розселення болгар на території України напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 років. У статті «Болгарська національна меншина України напередодні революції 1917–1921 рр.» він розкрив основні тенденції зростання чисельності й розселення болгарської національної меншини на теренах України на різних етапах її розвитку.

Особливу увагу автор приділяв національно-культурному розвитку болгарських колоністів, а також визначив вплив національної

[150] Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. 302 с.

[151] Лазарович М. Російська національна меншина України у XIX – на початку XX століття: соціально-економічний вимір. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль, 2014. Вип. 19. Ч. 2. С. 87.

[152] Турченко Г. Трансформація російського сепаратизму на Півдні України. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): *Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.).* Упоряд. В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко. Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 174 .

політики Російської імперії на діяльність болгарської меншини[153]. М. Лазарович у роботі «Етнодемографічна специфіка та соціально-професійна стратифікація національних меншин України напередодні національної революції 1917–1921 років» досліджував основні тенденції зростання чисельності й розселення найбільших національних меншин України. Було з'ясовано етнічне співвідношення мешканців міст і сіл, визначено особливості виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та соціальної структурованості серед етносів на українських теренах.

До окреслених досліджень варто додати довідник В. Євтуха «Етнонаціональна структура українського суспільства». У книзі структуровано подано відомості про українську етнонацію, національні меншини та спільноти з невизначеним статусом в Україні. Для кожної спільноти наведено інформацію про її загальну чисельність та розселення у світі, генеалогію мови, антропологічний тип, віросповідання, чисельність і розселення в Україні, мови спілкування, соціально-демографічні характеристики, історію цієї спільноти в Україні, додано нарис її етнічної історії.

Розпад Російської імперії спонукав до переосмислення науковим соціумом основних засад етнополітики. В. Верстюк акцентував значну увагу на ключовому значенні національного чинника в розгортанні революційних рухів[154].

На його думку більшовики, використовуючи гасло самовизначення народів, змогли привернути на свій бік окремі етнічні групи. З іншого боку постає питання, чому керівні структури УНР зазнали невдачі у врегулюванні етнонаціональних відносин, незважаючи на реалізацію власної політики на принципах демократії. Очевидно, що відсутність єдності українського національно-демократичного руху нівелювала будь-які спроби утвердження принципу рівності та взаємозлагоди між національними меншинами.

Вагому цінність у дослідженні питання етнополітичної ситуації в Україні в умовах національно-визвольних змагань мали праці О. Погуляєва: «Національні меншини Правобережної України на-

[153] Лазарович М. Болгарська національна меншина України напередодні революції 1917–1921 рр. URL: https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/619/438 (Last accessed: October, 2019).

[154] Верстюк В. Українська Центральна Рада. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/2/2.pdf (Last accessed: September, 2019)

передодні Української революції» [155], «Німецька національна меншина правобережної України у період зміни українських урядів»[156]. Дослідником проаналізовано становище національних меншин Правобережної України напередодні Української революції, зокрема їхній соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток.

О. Погуляєв також звернув увагу на динаміку ставлення німців України до урядових пертурбацій, що відбувалися в Києві після 1917 року, та проаналізував, як змінювалися політичні переваги серед німецького населення у зв'язку з цими пертурбаціями.

Національно-культурний розвиток окремих етнічних спільнот України в умовах національно-визвольних змагань досліджували П. Барвінська, М. Гон, О. Місечко, Г. Турченко, О. Ядловська та ін.

Розглядаючи Південну Україну як територію з найбільш строкатим етнічним складом населення напередодні та під час національно-визвольних змагань, О. Ядловська зазначила, що події революції зумовили самоорганізацію німецьких колоністів, які намагалися поліпшити умови свого життя на території Причорномор'я[157]. Участь німців у політичних процесах упродовж 1917–1918 років розкрито у працях Г. Турченко[158].

Треба відзначити, що дослідниця детально проаналізувала участь не лише німецької спільноти в революційних подіях на території України, але й єврейської[159], російської[160], а також розкрила

[155] Погуляєв О. Національні меншини Правобережної України напередодні революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 65–72.

[156] Погуляєв О. Німецька національна меншина Правобережної України у період зміни українських урядів. URL: http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/13888 (Last accessed: October, 2019).

[157] Ядловська О. Трансформація серед німецького населення Півдня України 1917–1920 рр. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=16454 (Last accessed: October, 2019).

[158] Турченко Г. Політичне життя німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917– 1918 рр.: проект «Крим-Таврида». Південний архів (Історичні науки). Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. Вип. 15. С. 101–111.

[159] Турченко Г. Ставлення єврейської національної громади до проголошення незалежності УНР. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Інститут історії України НАН України). Київ, 1999. Вип. 5. С.120–125.

[160] Турченко Г. Позиція російської національної громади в Українській революції (березень – жовтень 1917 року). Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1997. Вип. 2. С.44–48.

етносоціальне підґрунтя національних рухів[161] та державну політику УНР та Української Держави в етнонаціональній сфері[162]. Важливе місце у дослідженні становища німецьких колоністів на початковому етапі національно-визвольних змагань посідає науковий доробок П. Барвінської [163], яка намагалася розкрити роль німецького етносу в формуванні українсько-німецьких відносин упродовж 1917–1918 років [164]. Комплексно систематизувати історичні напрацювання щодо німецької спільноти в Україні вдалося О. Безносову у дисертаційному дослідженні «Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917–1929)», де розкрито становище німців- колоністів під час революційних подій та під час остаточного встановлення радянської влади[165].

Також активно продовжені наукові дослідження щодо єврейської національної меншини. Л. Білоус у статті «Депортація єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни» простежує політику російської влади щодо єврейського населення прифронтових зон під час Першої світової війни. Значну увагу приділяє примусовому переселенню євреїв та ролі військового командування у цих процесах. Дослідник етнічної історії Владислав Гриневич у статті «Євреї в Австро-угорській та Російській армії» аналізує єврейську емансипацію в Австро-Угорщині у другій половині XIX століття та відзначає загалом високий освітній

[161] Турченко Г. Етносоціальна база Української революції (березень 1917–лютий 1918 років). Деякі узагальнення. Придніпровський науковий вісник. Гуманітарні науки. Науковий журнал. Дніпропетровськ, 1997. № 5. С.21–27.

[162] Турченко Г. Питання національного самовизначення в програмах українських національних партій дожовтневого періоду. Тези доповідей республіканської студентської науково-методичної конференції «Історія державності України (проблеми вивчення у вузі)». Київ, 1992. Ч.1. С.33–34; Турченко Г. Національна політика Центральної Ради на Півдні України. Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21–24 травня 1997 року*)*. Херсон, 1997. Ч.2. С.71–74.

[163] Барвінська П. Становище німців-колоністів півдня України в контексті українсько-німецьких відносин (1917–1918 рр.). Историческая память. 2000. Вып. 2. С. 80–87.

[164] Барвінська П. Німці-колоністи в 1917–1918 рр. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2002. Вип. 12. С. 4–6.

[165] Безносов О. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917–1929 рр.) дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2010. 331 с.

рівень єврейського населення, що зумовило велике представництво в офіцерському корпусі та мобілізацію близько 400 тис. євреїв до російської армії. Н. Рудницька проаналізувала представництва євреїв у Волинській губернії у своїй роботі «Громадянське життя євреїв Волинської губернії в роки Першої світової війни». Дослідниця проводить якісно-кількісний аналіз єврейських міських та містечкових общин, релігійних організацій, культурно-просвітницьких товариств, політичних партій та громадських об'єднань. М. Лазарович також відзначає зростання єврейської спільноти в Україні. За його даними, станом на 1917 рік, їхня кількість зросла до 3 млн 537 тис. осіб, зокрема на українській території, підконтрольній Російської імперії, – до 2,721 млн, та у Австро-Угорщині – 816 тис. Він також констатував, що євреї були однією з найчисельніших меншин напередодні революції[166]. Тому вони мали відігравати важливу роль у соціально-економічному та політичному житті.

У сучасних історичних дослідженнях подій національно-визвольних змагань 1917–1921 років важливе місце відведено єврейському питанню.

Дослідники намагаються не лише розкрити становище цієї спільноти, але й показати спектр їхніх політичних уподобань в Україні, а також сутність і причини погромів, які відбувалися в умовах воєнних дій. Сформоване радянською історіографією твердження про антисемітизм армії УНР, зокрема Головного отамана Симона Петлюри, спростовують сучасні наукові розвідки, що ґрунтуються на детальному вивченні документальної спадщини та мемуарної літератури. Проблематика єврейської меншини посідає чільне місце в працях О. Наймана, В. Гусєва, В. Сергійчука, В. Солдатенка та ін. Особливу увагу дослідники приділили діяльності єврейських партій та політиці різних громадських організацій щодо єврейського населення. Безумовно, важливим аспектом дослідження стало вивчення антисемітизму під час революції. Відомо, що в радянській історіографії бійці УНР та повстанці були зображені як бандити, які вчиняли єврейські погроми. Звісно, підстави для існування цієї тези були, оскільки, як зазначав Р. Коваль, населення України (на прикладі Трипілля) досить негативно ставилося до єврейського населення через його участь у більшовицьких каральних опера-

[166] Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: (монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 99.

ціях під час національно-визвольних змагань[167]. Г. Абрамсон стверджував, що для погромів існувало певне соціально-економічне підґрунтя[168]. Незважаючи на це, військова адміністрація суворо карала за будь-які прояви грабунку чи погромів населення, незалежно від національного походження. Траплялись і прецеденти, однак, як зазначав Р. Коваль, це мотивувалося переважно особистісними причинами окремих бійців чи повстанців, що було більше винятком, ніж правилом. Особиста неприязнь до частини євреїв, на думку Р. Коваля, полягала також у їхній участі у більшовицькому русі. Тенденційно єврейські дослідники, аналізуючи ці події, звинувачували С. Петлюру, оскільки він, як Головний отаман, ніс відповідальність за своїх підлеглих. Утім, як зазначає Р. Коваль, вони замовчували основні причини таких негативних дій з боку рядових бійців[169]. У мемуарах ад'ютанта 2-го Запорізького полку Н. Авраменка згадано як про участь Чорних Запорожців у грабунку євреїв, так і про запобігання ними цим ганебним явищам[170]. Командир полку П. Дяченко, попри заявленому Н. Авраменком антисемітизму чорношличників, вів сувору політику, спрямовану проти грабунку та погромів за національною ознакою. У своїх спогадах полковник загадував, що у Богопіллі селяни та козаки були сильно незадоволені єврейським населенням, яке допомагало більшовикам. Він зазначав, що лише залізна дисципліна утримувала військових від погромів[171]. Отже, попри наявність погромів, загальна політика військового та адміністративного керівництва була спрямована саме на недопущення проявів антисемітизму.

Розвідка Т. Гунчака «Симон Петлюра та євреї» достатньо переконливо руйнує негативні стереотипи в українсько-єврейських відносинах, які десятиліттями створювала радянська історична думка,

[167] Коваль Р. Отаман Зелений. Історичний нарис. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Кам'янець-Подільський: ПП «Аксіома», 2016. 560 с.

[168] Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. URL: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13235/file.pdf (Last accessed: October, 2019).

[169] Коваль Р. Отаман Зелений. Історичний нарис. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр. Кам'янець-Подільський: ПП «Аксіома», 2016. С. 153.

[170] Авраменко Н. Спомини запорожця: документальне видання. Київ: Темпора, 2007. 456 с.

[171] Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини Командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 71 с; Авраменко Н. Спомини запорожця: документальне видання. Київ: Темпора, 2007. 456 с.

та наголошує на позитивних стосунках і плідній співпраці українців та євреїв[172].

Дослідження В. Сергійчука «Симон Петлюра і єврейство», яке ґрунтується на документальних свідченнях, стверджує, що радянська історіографія не лише сформувала міф про антисемітизм С. Петлюри, але й приховала факти про захист єврейства Головним отаманом[173]. В. Доценко, розкриваючи сутність єврейських погромів у 1917–1920 роках, пише, що єврейська громада підтримувала збройні формування Директорії УНР, не лише матеріально забезпечуючи їх, але й добровільно записуючись до їхніх лав. Яскравим прикладом є надання важливої інформації штабу генерала Ю. Тютюнника та участь у розвідувальних операціях повстанського загону отамана Я. Гальчевського[174]. Підтвердженням цієї тези є стаття П. Подобєда «Чому євреї воювали в армії УНР», у якій автор намагався зруйнувати стереотипне уявлення про нелояльність української влади та військової адміністрації до єврейського населення[175]. Водночас В. Доценко зазначив, що все-таки існувала певна неприязнь сільського населення України до цієї спільноти, яка полягала у звинуваченні євреїв у політиці «воєнного комунізму» та участі в повстанських загонах. Утім, найбільші погроми влаштовували саме війська Добровольчої армії та більшовики[176]. Зовсім іншу точку зору має Г. Абрамсон, який у своїй праці «A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920» навів дані, згідно з якими найбільше погромів вчинено саме за правління Директорії[177]. З цією точкою зору складно погодитися, оскільки пік погромів припадав на березень та серпень. У цей період територія України була окупована більшовиками, а отже, звинувачу-

[172] Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. С. 48.

[173] Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. Вид. 2-ге. Доповнене. Київ, 2006. С. 152.

[174] Доценко В. Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр. Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 101.

[175] Подобєд П. Чому євреї воювали в армії УНР. URL: https://tyzhden.ua/History/47903 (Last accessed: November, 2019).

[176] Доценко В. Єврейський погромний рух в Україні в 1917–1920 рр. Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 101.

[177] Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920.URL: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13235/file.pdf (Last accessed: October, 2019).

вати Директорію в погромах недоцільно. Звісно, з наступом армії УНР спільно із військовими з'єднаннями УГА, у липні–серпні зросла кількість погромів, до яких були причетні як повстанці, так і частина військових. Однак, зазвичай, керівництво військ за такі прояви карало. Д. Толкач у статті «Jewish pogroms and the Ukrainian peasants' national project, 1918–1920» пише, що перші погроми розпочалися вже у 1918 році, однак їхній пік досяг 1919 року. Автор зазначив, що це явище було характерним як для селянства, так і для отаманського руху, для більшовиків та Добровольчої армії[178]. Махновці ж намагалися не чіпати єврейське населення. Більше того, як стверджував у своїх спогадах Н. Махно, вони суворо карали тих, хто поширював антисемітизм серед населення[179]. В. Чоп під час виступу на «Громадському радіо» зазначив, що були поодинокі випадки погромів з боку махновців, однак, вони суттєво відрізнялися від того, що відбувалося на інших територіях[180].

У монографії «Національні меншини у XX століття: політико-правовий аспект» зазначено, що Директорія намагалася протидіяти погромам, виділяла кошти для потерпілих[181]. Однак ефективністю ця політика не відрізнялася. Як зазначав М. Лазарович, Єврейський національний секретаріат нарахував близько 60 погромів у роки перебування Директорії УНР у Києві[182]. Ключовою причиною погромів євреїв селянством та отаманами, на думку В. Сергійчука, стало несприйняття значною частиною єврейства української ідеї дер-

[178] Tolkatsch D. Jewish pogroms and the Ukrainian peasants' national project, 1918–1920. Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей. Київ: Laurus, 2018. С. 50–60.

[179] Махно Н. Воспоминания. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/mahno_ni/index.html (Last accessed: October, 2019).

[180] «Лицар анархії» та євреї. Чи вчиняли погроми війська Нестора Махна? URL: ://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/lycar-anarhiyi-i-yevreyi-chy-vchynyaly-pogromy-viyska-nestora-mahna (Last accessed: October, 2019).

[181] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. С. 99.

[182] Лазарович М. Антиєврейський погромний рух в Україні у 1919 році. URL: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/8221/1/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D1%83%D1%85%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%20%D1%83%201919%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf (Last accessed: October, 2019).

жавотворення та співпраця з більшовицькими каральними органами[183]. Підтвердження цієї тези досить легко знайти і в спогадах повстанців чи кадрових військових армії УНР, зокрема Н. Авраменка[184], М. Дорошенка[185], П. Дяченка[186] та ін.

Серед дослідників заходу чільне місце посідало культурне життя єврейського населення в умовах революційних подій. Ґрунтовну працю «Jewish Renaissance in the Russian Revolution», присвячену цій проблематиці, написав К. Мосс, у ній автор намагався розкрити не лише особливості проживання євреїв на території колишньої Російської імперії, але визначити вплив революційного чинника на їхні політичні погляди та побутове життя[187]. Звісно, ця праця зацікавила плеяду дослідників із Заходу, які у своїх оглядах дали їй основну характеристику. Зокрема, М. Ґрінберґ зазначав, що цінність цієї праці в тому, що у ній дослідник охопив особливості єврейського національного питання у 1917–1919 років[188]. У статті «Bringing culture to the nation: Hebraism, Yiddishism,and the dilemmas of Jewish cultural formationin Russia and Ukraine, 1917–1919» К. Мосс стверджував, що Лютнева революція надала можливість єврейській інтелігенції сформувати нові проекти політичного і культурного розвитку єврейського населення[189].

Розкриваючи становище євреїв на території Галичини та їхні взаємовідносини з іншими етнічними спільнотами, зокрема поляками та українцями, М. Гон стверджував, що події листопада 1918

[183] Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів й матеріалів. Ін-т дослідження модерної історії України, фундація ім. С.В. Петлюри. Київ: Козаки, 1996. С. 6, 9.

[184] Авраменко Н. Спомини запорожця: документальне видання. Київ: Темпора, 2007. 456 с.

[185] Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини Командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії УНР. Київ: Стікс, 2010. 448 с.

[186] Дорошенко М. Стежками холодноярськими: спогади 1918–1923. Філадельфія, 1973. 220 с.

[187] Moss K. Jewish Renaissance in the Russian Revolution. Cambridge: Harvard University Press, 2009. 384 p.

[188] Grinberg M. Envisioning Jewish Culture in Revolutionary Russia, 1917–1919. URL: https://www.academia.edu/7124445/Envisioning_Jewish_Culture_in_Revolutionary_Russia_1917–1919 (Last accessed: September, 2019)

[189] Moss K. Bringing culture to the nation: Hebraism, Yiddishism, and the dilemmas of Jewish cultural formation in Russia and Ukraine, 1917–1919. URL: https://www.academia.edu/4199052/Bringing_culture_to_the_nation_Hebraism_Yiddishism_and_the_dilemmas_of_Jewish_cultural_formation_in_Russia_and_Ukraine_1917_1919 (Last accessed: October, 2019)

року ця спільнота намагалася використати для національного ренесансу. Водночас вони намагалися уникати участі у міжнаціональних протистояннях. Дослідник зазначив, що євреї підтримували ЗУНР, оскільки їхня законодавча діяльність характеризувалася ліберальними засадами щодо розв'язання проблем національних меншин[190].

На думку Ю. Котляра, ліберальне ставлення уряду ЗУНР до національних меншин не викликало позитивної зворотної реакції[191]. Однак, з іншого боку, вони не бажали наражатися на конфлікт з поляками, а отже частина активної громади намагалася лавірувати між проукраїнською та пропольською позицією[192]. Утворення ЗУНР, на переконання Л. Когана, мало вагоме значення для єврейської меншини, оскільки євреї отримали право на національне самовизначення. Однак дослідник відзначив, що євреї неоднозначно відносилися до формування нової держави та подальшої війни ЗУНР з Польщею[193].

Г. Абрамсон підкреслював, що підґрунтя для українсько-єврейського зближення було підготовлено українським політичним рухом ще в дореволюційний період[194]. Однак системне встановлення етнополітичної стабільності та захисту прав меншин, зокрема єврейської, відбулося з реалізацією перших державницьких проектів. Мова йдеться про політику Центральної Ради, спрямовану на толерантне ставлення до національних меншин, формування демократичного, полікультурного суспільства. Г. Абрамсон намагався розкрити сутність національно-персональної автономії євреїв, сформованої в Україні та підтриманої урядом Центральної Ради[195].

[190] Гон М. Євреї в ЗУНР: стратегія, тактика та вплив на формування взаємин з українцями в міжвоєнний період. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2009. Вип. 18. С. 183.

[191] Котляр Ю. Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 175.

[192] Гон М. Євреї в ЗУНР: стратегія, тактика та вплив... С. 181–189.

[193] Коган Л. Евреи в Западно-Украинской Народной Республике. *Україна:культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2009. Вип. 18. С. 190–198.

[194] Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. URL: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13235/file.pdf (Last accessed: October, 2019).

[195] Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. URL: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13235/file.pdf (Last accessed: October, 2019).

А. Іванова проаналізувала з юридичної точки зору формування національно-персональної автономії євреїв в Україні. Вона писала, що попри встановлення національно-пропорційної системи відбору до Центральної Ради представників усіх етнічних спільнот, УЦР наполягала на прийнятті закону про національно-персональну автономію, який би прибрав недоліки згаданої системи. Дослідниця зазначила, що для захисту єврейського населення була прийнята низка нормативно-правових актів, а саме: кодекси «Про статут єврейської громади», «Про вибори до єврейського громадського самоврядування», закони про Національний секретаріат, про Єврейський національний кадастр, про Єврейський національний союз в Україні тощо[196].

На практиці реалізація всіх заходів, спрямованих на захист національних меншин, зокрема євреїв, означала формування посад, відповідальних за етнополітику, тобто заступників Генерального секретаря з єврейських, польських та російських справ, які мали право брати участь у вирішенні важливих питань у сфері національної політики. Також було створено Малу національну раду, Тимчасові національні збори та Міністерство єврейських справ. Г. Абрансон, характеризуючи реалізацію проектів Центральної Ради на практиці, зазначив, що вже у жовтні 1917 року Міністерство єврейських справ на чолі з М. Зільберфарбом активно розгорнуло свою діяльність у розбудові структурних елементів єврейської національно-персональної автономії[197].

Характеризуючи діяльність відомства, варто зауважити, що його керівник виконував функції як представника єврейської нації, так і урядового діяча водночас.

Треба вказати, що не лише у політичному, але й культурному руслі відбувалося зближення єврейської спільноти з українською владою. Про це свідчить діяльність світських благодійних організацій, які відкривали школи, дитячі садки та реалізовували низку просвітницьких проектів. Серед них варто згадати Культур-Лігу – єврейську благодійну організацію, зареєстровану 28 січня 1918

[196] Іванова А. Єврейська національна автономія в Україні: спроба юридичного аналізу. Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей. Київ: Laurus, 2018. С. 32.

[197] Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. URL: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13235/file.pdf (Last accessed: October, 2019)

року. Як стверджував Я. Музиченко, завдяки цій організації у Києві упродовж 1918–1921 років відбувалися виставки, на яких були представлені роботи всесвітньо відомих митців (Брейгеля, Пікассо, Міро, Шагала, Лентулова)[198]. В. Доценко зазначив, що упродовж 1919–1920 років організація власним коштом утримувала 30 культурно-освітніх установ[199]. К. Мосс виявив, що до середини 1919 року Культур-Ліга утримувала близько 200 початкових шкіл та 100 дитячих садків на території Росії та України[200].

Враховуючи складне українсько-польське питання цього періоду, треба відзначити, що важливе значення у історико-політологічному дискурсі посідає вивчення польської спільноти в політичних процесах України та її вплив на відносини між Польщею та УНР. Ю Котляр, характеризуючи етнонаціональні питання в ЗУНР, доводить, що державна політика у справах національних меншин відзначалася послідовними та демократичними змінами, які в повному обсязі не вдалося реалізувати через війну з Польщею[201]. І. Патер зазначив, що напередодні подій у листопаді 1918 року у Галичині розгорнувся український та польський національні рухи. Переломним моментом, на думку дослідника, для них стало підписання Центральною Радою Брестського миру, що зумовило активізацію боротьби українців Галичини за право на самовизначення і, водночас, посилило українсько-польську конфронтацію[202]. М. Литвин у праці «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» писав, що Українська Національна Рада у листопаді 1918 року безперешкодно брала владу в східних регіонах Галичини, втім на території західних регіонів

[198] Музиченко Я. Серце Культур-Ліги. URL: https://www.umoloda.kiev.ua/number/1082/164/38737/(Last accessed: December, 2019).

[199] Доценко В.О. Історія єврейської культурно-просвітницької організації Культур-Ліга. *Збірник наукових праць. Гілея: науковий вісник. Київ,* 2014. Вип. 84. С. 198.

[200] Moss K. Bringing culture to the nation: Hebraism, Yiddishism, and the dilemmas of Jewish cultural formation in Russia and Ukraine, 1917–1919. URL: https://www.academia.edu/4199052/Bringing_culture_to_the_nation_Hebraism_Yiddishism_and_the_dilemmas_of_Jewish_cultural_formation_in_Russia_and_Ukraine_1917_1919 (Last accessed: October, 2019).

[201] Котляр Ю. Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2009. Вип. 18. С. 179.

[202] Патер І. Українці та поляки у Галичині (березень 1917 – лютий 1918). У*країна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2017. Вип. 29. С. 343–360.

вона наражалася на значний спротив через наявність суттєвого відсотка польського населення[203].

Досліджуючи польську меншину в етнополітичних процесах України, О. Калакура відзначив значний її вплив на формування української державності[204]. Автор пояснює це кількома чинниками: 1) відновленням незалежності Польщі у 1918 році; 2) конфліктом Польщі та ЗУНР; 3) Союзом УНР та Польщі. Дослідник стверджує, що уряд Центральної Ради був прихильним до національних меншин, про що свідчить ІІ Універсал. Звісно польський чинник був одним із ключових у формуванні національної політики, на що вказує розвиток польських громадсько-політичних рухів та їхня участь у поваленні централізованої Російської імперії[205]. Значну прихильність українських урядів до поляків О. Я Калакура підтверджує документальними свідченнями. Але дослідник зауважив, що гетьманат фактично згорнув усі політичні і громадянські свободи, а також заходи Центральної Ради, спрямовані на розвиток національних меншин. Це зумовлювало певні труднощі в діяльності польських товариств на території України[206]. Проблемі міжнаціональних відносин присвячена робота Т. Демченко та О. Оніщенка «Українсько-польське співробітництво в роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 року)», у якій проведено ретроспективний аналіз взаємодії між двома народами в буремному 1917 році.

Низка наукових розвідок сучасних вітчизняних дослідників пов'язана з вивченням загальних тенденцій розвитку національних рухів та державної політики. Зважаючи на те, що в період 1917–1921 років національну політику проводила низка різних державних утворень (Українська Центральна Рада, Українська Держава, Директорія УНР, радянська влада, Добровольча армія, а на Галичині Австро-Угорщина, ЗУНР, Польща), важливо виокремити спільні і відмінні засади її реалізації, а також участь етнічних спільнот у по-

[203] Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 43–49.

[204] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 114–148.

[205] Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. Вип. 8. С. 104.

[206] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 127.

літичних процесах. Окремим змістовним блоком виступають дослідження політичного представництва національних меншин, зокрема роботи: В. Куртяка «Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 років» (про етнічний склад більшовиків в Україні, де домінували росіяни, євреї та прибалти; про вплив єврейських партій «Бунд», «Поалей-Ціон» та «Фолькспартай» на впровадження сіоністських ідей у політичному житті України 1917–1920 років.) [207]; Т. Макаренко «Представництво національних меншин в органах державної влади: історичний аспект» (розкриваються пріоритетні напрями Української Центральної Ради та Української Національної Ради щодо національних меншин) [208]. Обидві праці аналізують особливості державної політики, а також участь національних меншин у органах влади. Досить детально розкрито аспекти політики Центральної Ради щодо національних меншин у статті О. Пулима та О. Юрчука «Політика Центральної Ради щодо національних меншин Української Народної Республіки». Наводячи статистичні дані сучасників тих подій про національний та соціальний склад населення України, дослідники відзначали, що Центральна Рада відразу поставила ліберально-демократичну позицію щодо національного питання, про що засвідчували прийняті нею документи[209]. В. Котюк також відзначив демократичність етнонаціональної політики Центральної Ради, розкриваючи її ставлення до національних меншин[210]. Порівняльний аналіз політики Центральної Ради та Гетьманату здійснив М. Лазарович, який стверджував, що відмінність національної політики М. Грушевського та П. Скоропадського полягала у підході до цього питання. Гетьман проводив свою політику за територіально-державницькими засадами та принципом професіоналізму, у той час як очільник Центральної Ради вважав за необхідне долучати етнічні спільноти до

[207] Куртяк В. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні. Київ: Міжрегіональна академія управління персоналом, 2006. С. 155.

[208] Макаренко Т. Представництво національних меншин в органах державної влади: історичний аспект. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73651/20-Makarenko.pdf?sequence=1 (Last accessed: October, 2019)

[209] Пулим О., Юрчук О. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин Української Народної Республіки. Військово-науковий вісник. 2008. Вип. 10. С. 131–141.

[210] Котюк В. О. Етнонаціональна політика Центральної Ради та Директорії Української Народної Республіки: автореф. іст. наук. Київ, 2011. 20 с.

управління. Разом з тим дослідник констатував, що політика обох державних утворень вирізнялася толерантністю щодо національних меншин, хоча й різнилася підходом до реалізації етнополітики[211]. У праці М. Лазаровича «Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз» висвітлено особливості державної етнополітики в Україні, зокрема особливості співіснування титульної нації та національних меншин, напрями розвитку місцевого самоврядування та ін. Аналізуючи політико-правове забезпечення національних меншин, автор виокремлює документи, які засвідчують демократичний характер державної політики, а також здійснює порівняльну характеристику етнополітики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії [212].

У спільній роботі науковців Запорізького національного технічного університету М. Дедкова та А. Коянса «Формування діаспори волзьких татар в Запорізькому краї (кінець XIX – перша половина XX століття)» проаналізовано причини переселення волзьких татар на Південь України, зокрема під час першого його етапу до 1917 року. Питанню чеської меншини в Україні присвячена праця О. Місечко «Чехи на мовній карті України (остання третина XIX – перша третина XX століття.)» Важливе місце у сучасних наукових дослідженнях посідає вивчення участі національних спільнот у бойових діях в умовах національно-визвольних змагань. Контроверсійні питання соціальних потрясінь, політичних протистоянь з долученням до цієї боротьби національних меншин розглянуто у монографії Ю. Котляра «Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931)», у яких мова йдеться про діяльність Центральної Ради щодо забезпечення прав національних меншин України, участь національних меншин у повстансько-партизанському русі, напрями і типологію повстанського руху на Півдні України, кримськотатарські повстання, єврейські погроми на Півдні України, німецьке і болгарське населення в повстанській боротьбі[213].

[211] Лазарович М. Політика Української Центральної Ради та другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2012. Вип. 17. С. 94–100.

[212] Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: (монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013 760 с.

[213] Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931) (монографія). НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т. ім. П. Могили Миколаїв, 2008. С. 156.

Однією із провідних наукових установ з вивчення національного питання в Україні у період 1917–1921 років є Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. У період 1997–1999 років науковцями інституту (до 1998 року – Інститут національних відносин і політології НАН України) проведено комплексні дослідження, зокрема з ключових питань етнополітики державних утворень на території України та національних відносин, які були висвітлені у спеціальному номері збірника «Наукові записки»[214]. Проблемам етнополітики Центральної Ради та Директорії УНР присвячено наукові розвідки В. Солдатенка [215], Т. Горбань[216], В. Гусєва[217], Н. Макаренко[218], А. Гошуляка [219] та ін. Велику увагу вчені приділяли участі етнічних спільнот у революційних рухах, політичному житті країни, роботі органів державної влади та міського самоврядування.

Саме ці аспекти актуалізовані дослідниками О. Калакурою [220], Т. Щетиніною[221], Т. Бевз [222], О. Рафальським [223] та ін. Окрім того, В.Солдатенко визначив ключові закономірності міжнаціональних відносин в умовах національно-визвольних змагань, а також вио-

[214] Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 1999. Вип. 8. 200 с.

[215] Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження (1918–1920 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 1999. С. 3–21.

[216] Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. *Там само.* С. 30–37.

[217] Гусєв В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки. *Там само.* С. 72–80.

[218] Макаренко Н. Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР (1917-1918): за матеріалами періодичної преси. *Там само.* С. 80–86.

[219] Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 1999. С. 110–116.

[220] Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради. *Там само*. С. 103–110.

[221] Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об’єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.). *Там само.* 1999. С. 21–30.

[222] Бевз Т. Національне питання в діяльності Української партії соціалістів-революціонерів. *Там само*. С. 37–46.

[223] Рафальський О. Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні. *Там само*. С. 176–184.

кремив чинники, які впливали на участь національних меншин в революційних подіях[224].

У праці «Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр.» В.Солдатенко розкрив особливості поглядів на національне питання низки політичних партій, які на той час функціювали в Україні. Окремо дослідник приділив увагу діяльності єврейських політичних організацій[225].

Важливим історіографічним доробком на межі століть з проблематики національних меншин стала монографія О. Рафальського «Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис». Проаналізувавши великий пласт архівних джерел, а також мемуарів, наукових праць дослідників різних епох, учений визначив провідне місце національного питання в національно-визвольних змаганнях. Розглянувши основні дослідження істориків радянської доби та перших років незалежності України, він дійшов висновку про необхідність детального вивчення багатопланової проблеми національних меншин в умовах Української революції, оскільки станом на 2000 рік вона залишалася малодослідженою[226]. Автор окреслив коло актуальних наукових проблем, які потребували негайного розв'язання в сучасній соціогуманітаристиці.

У колективній монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» особливу увагу приділено формуванню етнополітики на території України. Треба вказати, що у цьому дослідженні було виділено у окремі підрозділи 3 основні напрями: 1) державотворення за часів Центральної Ради та питання національних меншин; 2) національні меншини в політиці більшовиків; 3) проблеми національних меншин у 1919–1920-х роках [227]. Порівнюючи політику УНР та радянської влади, Т. Горбань відмітила формування УНР демократично-правових засад національного будівництва, які передбачали захист інтересів усіх національностей як основи консолідації українського суспільства, тоді як

[224] Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження (1918–1920 рр.). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 1999. С. 3–21.

[225] Солдатенко В. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 роки. Київ, 2017. 748 с.

[226] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. Київ, 2000. С. 117.

[227] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса.. С.356.

більшовики, захопивши владу в Україні, відразу розгорнули кампанію зі скасування законів Директорії, зокрема позбавили національні меншини особливого статусу, а прагнення етнічних спільнот сформувати національні урядові органи відразу ж були відхилені радянською владою [228].

У 1990 році досить популярним було дослідження невідомих сторінок історії, які ретельно намагалася приховати радянська влада масовими фальсифікаціями та знищенням джерел. У 1997 році побачив світ словник-довідник «Українське державотворення: невитребуваний потенціал» за редакцією О. Мироненка. У ньому розкрито особливості внутрішньої та зовнішньої політики державних утворень на території України та одного з її ключових напрямів – етнополітичного питання і консолідації суспільства. Особливо потужно представлені розділи про діяльність Міністерства з міжнаціональних питань УНР, структурних підрозділів Генерального Секретаріату, які опікувалися питаннями російської, польської та єврейської спільнот. На широкій джерельній базі сформовано розділи про політичну організацію окремих меншин в УНР: «Єврейські партії та громади в УНР» та «Польські партії і громади в УНР»[229].

Проблематика розпаду Російської імперії спонукала до переосмислення науковим соціумом основних засад етнополітики. Дослідник В. Верстюк акцентував значну увагу на ключовому значенні національного чинника в розгортанні революційних рухів[230]. Під кутом зору дослідника національне питання відігравало чи не найбільшу роль у зміцненні позицій більшовиків, які використовували у своїй політиці гасло самовизначення народів. З іншого боку, постає питання, чому керівні структури УНР зазнали невдачі в урегулюванні міжнаціональних відносин, хоча їхня робота базувалася в цьому плані на принципах демократії. Відповідь треба шукати у відсутності єдності в таборі українського національно-демократичного руху, що нівелювало будь-які спроби утвердження принципу рівності та взаємозлагоди між національними меншинами. Відсутність єдності в таборі національно-демократичних сил використовували на свою користь більшовики, запропонувавши тезу про «самовиз-

[228] Там само. С. 109.

[229] Мироненко О. М., Римаренко Ю. І. та ін. Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. Київ, 1997. 559 с.

[230] Верстюк В. Українська Центральна Рада. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/2/2.pdf (Last accessed: December, 2019).

начення народів», якою ніхто із народів колишнього СРСР не скористався аж до його розпаду в 1991 році.

Якщо порівняти період національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 років і утвердження незалежності початку 1990-х років, можна помітити в обох випадках посилений вплив Росії на етнонаціональну сферу України і використання російської національної меншини для тиску на прийняття важливих внутрішньополітичних рішень вищими державними органами України. Етнічних росіян активно використовували під час нагнітання істерії нібито примусової українізації, під час кризових ситуацій у Криму і на Донбасі, а згодом у 2014 році під час війни і окупації цих територій. На жаль поетапне формування агресивної політики Російської Федерації щодо України на Півдні і Сході залишилося поза увагою цілого покоління дослідників. Загострення соціальної напруги було розглянуто ними, у кращому разі, як особливості кримськотатарського національного руху або ж у розрізі тогочасних виборчих кампаній та електоральних технологій.

Розкриваючи вплив етнонаціонального чинника на розвиток української революції, а також визначаючи його як одне із завдань революційних змін, Т. Макаренко окреслила концептуальні принципи побудови політики Центральної Ради у справах національних меншин[231]. Відомо, що УНР, яка базувалася на позиціях демократії з ліберальним ухилом, убачала перспективи в гармонізації етнічних відносин, з чим не погоджувалися самостійники. В. Котюк продовжив дослідницькі практики щодо етнонаціональної політики Центральної Ради та її ставлення до національних меншин[232].

Особливе місце в працях сучасних істориків відведено політико-правовому забезпеченню національних меншин. Порівнюючи особливості етнополітики та законотворчої практики уряду УНР та радянської влади, Л. Рябошапко відмітив відмінності поглядів щодо національного питання[233], тим самим підтверджуючи тезу Т. Горбань, викладену у монографії «Національні меншини України у

[231] Макаренко Т. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. канд. іст. наук. Луганськ, 2008. 20 с.

[232] Котюк В. Етнонаціональна політика Центральної Ради та Директорії Української Народної Республіки: автореф. канд. іст. наук. Київ, 2011. 20 с.

[233] Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні 1917–1920 років: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових вчень Харків, 2002.28 с

XX столітті: політико-правовий аспект» про повне нівелювання радянською владою національного питання в Україні[234]. Правові особливості етнополітики в Україні упродовж 1917–1921 років розглянула у своїй праці Н. Чеботок. Дослідниця вперше проаналізувала та порівняла ключові аспекти правового регулювання етнонаціональної політики в умовах постійної зміни влади на території України[235]. Монографічне дослідження О. Антонюка присвячене вивченню історичних особливостей та теоретик-методологічних засад формування етнополітики в Україні, питанням національного будівництва як складного процесу законодавчого забезпечення прав національних меншин[236].

Розвиваючи тезу про формування автономій на основі національно-культурних засад, І. Погребинська намагалася розкрити відповідну практику європейських країн, а також висвітлити особливості реалізації її в Україні [237]. Безумовно, її праця має не лише теоретичний характер, спрямований на узагальнення досвіду країн Європи у цьому ракурсі, а й практичний, для врахування прорахунків минулого у формуванні сучасної етнонаціональної політики. Серед монографічних видань, присвячених цій проблемі, варто відзначити працю В. Устименка «Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920)», у якій автор відслідковує характерні тенденції у законодавчому забезпеченні національних меншин в умовах громадянського протистояння в Україні та постійної зміни влади[238]. Зважаючи на це, дослідник виокремив не лише правовий складник, але й політичний, який зумовлював зміну в етнонаціональних відносинах.

Особливе місце в сучасній історіографії посідає праця М. Лазаровича «Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз», у якій автор розкрив особливості державної етнополітики в Україні, зо-

[234] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. За ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 87–110.

[235] Чеботок Н. Законодавче забезпечення етнонаціональної політики в Україні 1917–1921 рр. Маріуполь, 2005. 185 с.

[236] Антонюк В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: (монографія). Київ, 1999. 282 с.

[237] Погребинська І. Ідеали і реальність. Нариси з історії національно-культурної автономії в країнах Центральної і Східної Європи. Київ, 2010. 206 с

[238] Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920): Інститут історії НАН України. Київ, 2010. 144 с.

крема особливості співіснування титульної нації та національних меншин, напрями розвитку місцевого самоврядування та ін. Аналізуючи політико-правове забезпечення національних меншин, автор виокремлює документи, які засвідчують демократичний характер державних організацій: Закон «Про національно-персональну автономію» Центральної Ради, його імплементацію в Конституцію УНР[239]. Усе це започаткувало формування української політичної нації, яка на сучасному етапі вступає в завершальну фазу. Білоруський дослідник А. Грицкевич у монографії «Борьба за Украину» розкриває особливості внутрішньої політики українських урядів, громадських рухів та етнонаціональних процесів, уникаючи крайнощів та зважено вказуючи на тогочасні ключові проблеми державотворення[240].

Особливе місце у дослідженні періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 років посідає історіографія діаспори, презентована працями О. Субтельного[241], С. Плохія[242] та ін. Дещо тенденційно діаспорні дослідники висвітлюють основні причини та наслідки Української революції. Здебільшого вони зосереджені на негативних наслідках більшовицької окупації, однак менше уваги приділяють саме помилкам української політичної еліти. Розкриваючи національне питання, О. Субтельний відзначив, що євреї та поляки стали для УНР найбільшими союзниками серед національних меншин[243].

С. Гольдман, досліджуючи українсько-єврейські відносини на початку XX століття, надає виважену оцінку щодо подій Української революції. Він відмітив зростання етнополітичного та національного чинника національно-визвольних змагань, а також був переконаний, що єврейська автономія в Україні формувалась через демократичні перетворення в Росії у 1917 році [244]. Н. Полонська-Василенко у другому томі «Історії України», розкриваючи загаль-

[239] Лазарович М. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз. (Монографія). Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 760 с.

[240] Грицкевич А. Борьба за Украину 1917–1921. Минск, 2011. 528 с.

[241] Субтельний О. Україна. Історія. Київ,1991. 512 с.

[242] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. 496 с.

[243] Субтельний О. Україна. Історія. Київ,1991. 512 с.

[244] Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Записки НТШ. Мюнхен - Париж – Єрусалим, 1967. Т. 182. С. 103–105.

ні події національно-визвольних змагань 1917–1920-х років, писала про вплив національного чинника на внутрішню політику Центральної Ради та Гетьманату[245].

Узагальнюючи наукові напрацювання діаспорних дослідників щодо проблематики національно-визвольних змагань 1917–1920-х років, О. Вишиванюк відзначав, що вони намагалися розглядати причини поразки революції, а також указували на особливості взаємовідносин з національними меншинами та іншими країнами Європи [246]. Важливим аспектом дослідження подій 1917–1921 років стало вивчення українсько-російських відносин. Російські дослідники, зокрема С. Шумов, розглядали особливості боротьби більшовиків з «петлюрівщиною», яка поширювала «буржуазні ідеї» [247]. Аналізуючи вітчизняну історіографію, В. Устименко зауважив, що питання російської меншини в Україні упродовж 1917–1921 років не досить розкрите [248], хоча в дисертаційному дослідженні Н. Малярчук уже було порушено низку питань соціально-економічного та культурного життя росіян на Донбасі у 1920–1930-х років [249].

Подальше дослідження окресленої проблематики становить науковий інтерес під кутом зору з'ясування соціально-політичних, ідеологічних підвалин, закладених більшовиками для політизації національних меншин України в майбутньому. Уже на початку XXI століття російська сторона активно підтримувала сепаратистський характер автономістських тенденцій у діяльності деяких національних меншин, зокрема російської та угорської. Російська Федерація фінансувала діяльність на території України проросійських політичних сил, які вимагали визнання росіян на рівні з українцями державною нацією, запровадження подвійного громадянства, збереження спільного інформаційного простору з РФ, розширеної підтримки Української православної церкви Московського Патріарха-

[245] Полонська-Василенко Н. *Історія України. Київ : Либідь, 1995. Т. 2:* Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. 467 с.

[246] Вишиванюк О. Національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 років в історіографічному дискурсі діаспори. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2009. Вип. 18. С. 626–633.

[247] Шумов С. Петлюровщина. Москва, 2005. С. 25.

[248] Устименко В. Національні меншини в період Української революції 1971–1921 рр.: історіографічні нотатки. Проблеми вивчення Української революції 1917–1921 рр. 2016. Вип. 12. С. 83–84.

[249] Малярчук Н. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): автореф. дис. кандидата іст. наук. Донецьк, 2006. 19 с.

ту. Нещодавнє отримання Томоса Православною церквою України – це ще один крок до утвердження незалежної Української держави.

Окупація Російською Федерацією Криму, війна проти України на Донбасі, на думку В. Ткаченка, є великим моментом істини, коли нація звільняється від забобонів лицемірної пропаганди «старшого брата» і починає бачити світ у його справжніх вимірах. Формується новий тип українця, підготовленого до суворих історичних випробувань, здатного протистояти національним і геополітичним викликам[250].

Вагомим є внесок польських наукових і архівних інституцій у оприлюднення документальних свідчень щодо поляків України та польсько-українських взаємин у XX столітті, зокрема йдеться про п'ятитомний збірник документів, підготовлений Південно-східним науковим інститутом в Перемишлі за редакцією С. Стемпєня і О. Рубльова «Polacyna Ukrainie. Zbiyr dokumentyw cz.1: lata 1917–1939».

Висновки. Науковий дискурс з проблем національних меншин доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років засвідчив значний інтерес науковців до цієї проблематики. Через тривалу ідеологічну заангажованість, брак неупереджених досліджень з питань національних меншин в Україні впродовж 1921–1991 років, у нових реаліях відродження української державності, назріла потреба в переосмисленні ключових сторінок історії українського державотворення з урахуванням розширеного доступу до джерельної бази та методологічного інструментарію XXI століття. Сучасні дослідники відзначають демократизм державних органів влади УНР та ЗУНР у вирішенні національного питання та консолідацію української політичної еліти. Незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень, окреслена проблематика на сьогодні потребує поглиблених розвідок з багатьох аспектів етнонаціональної політики того періоду, зокрема особливостей національних рухів окремих етнічних спільнот та їхньої політичної спрямованості, а також під кутом зору історичного досвіду українського державотворення 1917–1921 років та його уроків для сучасного етапу на основі розбудови Українською державою європейських цивілізаційних цінностей.

У дослідженні систематизовано та комплексно проаналізовано науковий дискурс з проблеми національних меншин України в

[250] Ткаченко В.М. Росія: ідентичність агресора: монографія. Київ: ВУ академія, 2016. С. 25.

умовах Першої світової війни та національно-визвольних змагань (1917–1921 роки). Використання сучасної теоретико-методологічної бази дало змогу оцінити внесок наукових та політичних діячів у вивчення питання етнонаціональних відносин досліджуваного періоду. Детальний розгляд історичних розвідок учених та мемуаристики очевидців допомагає, керуючись уроками минулого, сформувати чіткі уявлення та прогнози щодо наслідків невдалої етнополітики на сучасному етапі. Враховуючи зазначене, варто зробити такі висновки:Історіографічний та джерелознавчий аналіз досліджуваної проблеми засвідчив значну актуальність її вивчення. Упродовж періоду з 1914 року до початку XXI століття здійснено низку важливих розвідок, у яких розкрито не лише перебіг політичних процесів в Україні, але й роль етнічного чинника в ньому. Як наслідок, у дослідженні систематизовані наявні наукові знання з цієї проблематики, які варто класифікувати за такими принципами: 1) походження (вітчизняна, зарубіжна, радянська); 2) проблемне наповнення (етнополітика Російської імперії, Центральної Ради, Директорії, Української Держави, більшовиків, питання окремих меншин); 3) територіальні межі дослідження (регіональні особливості, етнополітичні процеси в УНР та ЗУНР); 4) хронологія.

На основі характеристики наукових та мемуарних праць досліджуваного періоду сформовано таку періодизацію:

А) 1914–1921 роки – документи, спогади, мемуари очевидців, які оцінювали політичні процеси з погляду суб'єкта тих подій. У цей період були зафіксовані особливості перебігу політичних процесів, участь національних меншин у державотворенні та воєнних діях, а також особливості етнополітики різних державних утворень на території України;

Б) 1921–1991 роки – радянський період, який можна охарактеризувати оціненням подій в Україні як невід'ємного елемента Жовтневої революції. Відповідно до зміни внутрішньої політики СРСР відбувалася трансформація поглядів радянських істориків під запити держави, що зумовлювало нові тенденції у дослідженнях цих процесів. Основна увага була акцентована на вивченні революційних подій з точки зору основних постулатів ленінської теорії, зокрема щодо національного питання.

В) 1991 рік – початок XXI століття – сучасний етап, якому характерне переосмислення радянської, ідеологічно заангажованої наукової літератури та пошук нових документальних свідчень, за-

вдяки яким були створені наукові розвідки щодо невисвітлених подій в історії.

Наукові напрацювання, які ґрунтуються на детальному вивченні історіографічної бази, документальних свідченнях, спогадах очевидців, дають змогу об'єктивно розкрити цілісну картину революційних подій в Україні, визначити ключові причини поразки національно-визвольних змагань, а також висвітлити роль етнічних спільнот у державотворенні України.

Науковий дискурс з проблеми національних меншин України у політичних процесах 1914–1921 років засвідчив значну зацікавленість серед учених. Ключовими напрямами дослідження стали етнополітика Російської імперії, радянської влади, УНР, ЗУНР, Української Держави та більшовиків, формування національних організацій в умовах революції, етнічні групи під час воєнних дій, єврейське, польське та російське питання в Україні тощо. Завдяки комплексному аналізу наукових розвідок українських, зарубіжних та радянських дослідників розкрито особливості перебігу історичних дискусій з цього питання. Висвітлено розвиток поглядів вітчизняних учених, прослідковано тенденції та закономірності вивчення політичних процесів України в умовах національно-визвольних змагань та місце національних меншин у них.

З'ясовано, що для сучасних учених важливою для вивчення є низка проблем національних меншин у досліджуваний період, а саме: 1) національно-культурний розвиток етнічних спільнот в умовах Першої світової війни; 2) національні меншини України в урядових та військових структурах; 3) самоорганізація етнічних груп в умовах воєнних дій; 4) використання більшовиками етнічності як чинника дезінтеграції українських сил. Зважаючи на агресію Росії на сучасному етапі, яка використовує етнічний чинник для дестабілізації в Україні, дослідження четвертого напряму особливо актуальне. Важливо те, що детальнішого вивчення потребують окремі персоналії, діячі національно-визвольних змагань, їхні політичні портрети та погляди на етнонаціональне питання в Україні.

Важливе значення для російської та української історіографії має вивчення становища німців, євреїв, угорців, турків, болгар у прифронтових регіонах. Російські дослідники розглядали жорсткі заходи проти підданих ворожих країн як закономірне явище того періоду, характерне не лише для Російської імперії, але й для інших країн. Утім, вони вбачали й певні відмінності, які ставали причи-

ною дискримінації окремих етнічних груп, зокрема німців, євреїв, угорців та ін. Українські науковці розглядали російську національну політику в контексті ставлення російської адміністрації до українського населення.

Українська мемуаристика зафіксувала ставлення української політичної та військової еліти до національних меншин, що допомагає цілісно розкрити історичний перебіг подій. Її цінність полягає у альтернативних оцінках їх наслідків очевидцями і безпосередніми учасниками, що, попри їхню суб'єктивність, дає змогу нинішнім науковцям переосмислити особливості і значення того періоду в історії України.

Радянська історична наука розглядала події 1914–1921 років під кутом зору кризи капіталістичних країн, яка зумовила Першу світову війну і Жовтневу революцію і яка, на їхню думку, стала підґрунтям для національної злагоди на території Радянського Союзу. Водночас, через певні суб'єктивні чинники, вони характеризують події в Україні 1917–1921 років як невід'ємну частину Жовтневої революції, відкидаючи право українців на державність у цей період.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники по-іншому оцінюють цей період. Сформований пласт наукової літератури, написаної у роки незалежності, дає змогу детальніше розглянути проблему національної політики Російської імперії, що також стала однією з причин її розпаду, та врегулювання на державному рівні проблеми національних меншин в умовах національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Водночас чільне місце у дискурсі займає становище національних меншин в умовах революційних подій, їхня політична та військова участь. Детальне висвітлення цих аспектів допомагає чітко визначити ставлення різних етнічних груп до незалежності України у ці роки. Зарубіжні дослідники акцентують здебільшого увагу на становищі окремих етнічних груп в умовах Першої світової війни та національно-визвольних змагань. Особлива увага приділена ними саме єврейській меншині, яка, на їхню думку, найбільше постраждала в умовах революційних подій.

Дослідження політичної історії національних меншин України в період Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 років помітно активізувалися у зв'язку підготовкою до відзначення 100-річчя подій Української революції.

Розділ 3

СТУДІЇ З ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

3.1. НА ТЕРИТОРІЇ УСРР/УРСР

Історичні, етнологічні та етнополітичні дослідження життєдіяльності національних меншин, їх участі у політичних процесах УСРР/УРСР у міжвоєнний період тривають мало не століття і вже відображені в історіографічних студіях, насамперед у ґрунтовних монографіях О. Рафальського та Л. Якубової[1]. У процесі нагромадження етноісторичних та етнополітологічних знань простежуються *два періоди*: радянський та пострадянський, у рамках яких можна виділити *п'ять* умовних етапів.

Перший етап охоплює 1920–1940 рр., коли нагромаджувалися джерельні свідчення і були опубліковані твори учасників подій, насамперед співробітників Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ), інших радянсько-партійних установ, які опрацьовували національну політику, в тому числі щодо етнічних меншин, і висвітлювали її реалізацію на тлі коренізації та радянізації.

Незважаючи на їх ідеологічну заангажованість, возвеличення радянської національної політики, в них відображена хроніка подій, відзначені не тільки успіхи, але й окремі недоліки і проблеми у діяльності з її реалізації[2].

Самі ці публікації насичені значним масивом конкретно-історичних відомостей, статистичним матеріалом, а тому є вагомим джерелом для осмислення сутності політики коренізації та ходу її реалізації. Історико-аналітичні дослідження, започатковані в серед-

[1] Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 407 с.; Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст. : історіографія та джерела дослідження. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 170 с.

[2] Попов М. М. Національна політика Радянської влади. Харків, 1925; Затонський В. Національна проблема на Україні. Харків, 1926; Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. Харьков, 1926. 36 с.; Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине. *Совет. строительство*. 1927. № 1. С. 79–85; Глинський А. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей. Харків: Пролетар, 1931. 78 с. та ін.

ині 1920-х рр.[3], були поступово згорнуті разом з припиненням українізації, а тема коренізації на довгі роки була заборонена для досліджень, як і самі терміни «коренізація», «національні меншини».

Другий етап наукових зацікавлень долею національних меншин у міжвоєнний період у підрадянській Україні пов'язаний з процесами хрущовської «відлиги», засудженням культу особи Сталіна та початком реабілітації жертв сталінських репресій, розширенням доступу до архівів.

Однак у часи брежнєвщини ця тема не знайшла офіційної підтримки, оскільки на порядок денний став курс на стирання національних відмінностей і формування нової історичної спільноти – радянський народ. У тогочасних працях акцент робився на питаннях дружби народів СРСР, повернення до ленінської національної політики[4].

Третій етап зумовлений першими спробами лібералізації національної політики на тлі горбачовської «перебудови» і гласності в другій половині 1980-х рр., яка дала поштовх національно-культурному пробудженню українського етносу та етнічних груп і привернула увагу науковців до етнонаціональної історії, особливо до найбільш замовчуваних і спотворених у науці міжвоєнних років. Цей етап розтягнувся в часі на 1990-ті рр., коли після відновлення незалежності України розгорнулися глибинні трансформаційні процеси в усіх галузях суспільного життя, включаючи й міжнаціональні відносини.

Його важливим рубежем стало створення і початок діяльності академічного Інституту політичних і етнонаціональних досліджень (до 1997 р. – Інститут національних відносин і політології НАН України, з 2006 р. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України).

На цьому етапі, з одного боку, започатковується формування і становлення принципово нових засад української етнополітики, а з другого, академічного статусу набувають етнонаціональні нау-

[3] Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського. *Радянська Україна*. 1930. №8–9; Гитлянский А. Национальные еврейские советы в местечках. *Революция и национальности*. 1936. № 8; Мац Д. Спартаковский немецкий район Украины. *Революция и национальности*. 1937. № 1 та ін.

[4] Торжество ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. Львів, 1971; Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. Київ, 1971; Горовський Ф. Я. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР. Київ, 1973 та ін.

кові дослідження, в епіцентрі яких опинився суперечливий і багато в чому драматичний період національно-культурного життя 1920–1930 рр. Новий етап досліджень характеризувався викривальницькою спрямованістю проблематики і накопиченням джерел та знань про етнополітичні процеси в УСРР/УРСР, результативним пошуком архівних документальних свідчень стосовно так званих «білих плям» міжвоєнної історії[5].

Більшість дослідників на цьому етапі, особливо у перші роки, прагнули не тільки дослідити реалізацію «ленінської», як вони вважали, національної політики в Україні, але й запропонувати використати цей досвід для формування засад етнонаціональної політики незалежної України. Частково цей критично осмислений досвід політики українізації, як і Української революції 1917–1921 рр., був покладений в основу засадничих документів сучасної етнополітики, зокрема Декларації прав національностей, Закону про національні меншини, а відтак і Основного закону – Конституції України.

Українські дослідники намагалися досліджувати як сучасні межі України, так і більшість її етнографічних територій, зокрема етнополітичну історію Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (Молдавської АРСР) у складі Української СРР[6]. Детальний аналіз суспільно-політичного дискурсу щодо Молдавської АРСР, інших українських земель вважаємо науково некоректним, оскільки сьогодні вони не входять до складу України.

Одним із піонерів вивчення долі національних меншин у міжвоєнний період став Б. Чирко[7].

---

[5] Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. Вип. 1. Київ, 1997; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник / за ред. В. Ф. Панібудьласки. У 2-х част. Київ,1997; Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. Київ, 1998 та ін.

[6] Верменич Я. В. Молдавська АРСР. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл – О. С. 25.

[7] Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923 – 1930 рр.). *Укр. іст. журн*. 1988. №6. С. 68–77; його ж. Національні меншості на Україні в 20 – 30 рр. *Укр. іст. журн*. 1990. №1. С. 51–64; його ж. Национальные меньшинства на Украине. Киев, 1990; його ж. Національні меншості на Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. (огляд документів в ЦДАЖР УРСР). *Архіви України*. 1990. №1. С. 28–33; його ж. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). Київ, 1995.

Багато уваги історії етнічних меншин приділили О. Данильченко[8], В. Орлянський[9] , Л. Насєдкіна, Т. Єременко та ін.[10].

Вагомою подією став вихід друком колективної монографії «Національні меншини України у ХХ», у якій, чи не вперше у вітчизняній історіографії, автори розглянули життєдіяльність національних меншин в міжвоєнний період комплексно – на території УРСР, Західної України та Криму[11].

Історіографічний підсумок напрацювань українських дослідників у цей період здійснив О. Рафальський[12]. Цей плідний для історико-політологічної науки період заклав фундамент для подальших досліджень.

Другий період, і відповідно, *четвертий етап* досліджень етнонаціональних процесів в Україні був започаткований новим тисячоліттям і тривав до 2015 р. Знаковими явищами цього етапу стали Помаранчева революція, завершення формування основ етнонаціональної політики з урахуванням зарубіжного досвіду, Рекомендацій Ради Європи тощо.

Він характеризується більш об'єктивними та виваженими оцінками досвіду як українізації, так і досягнень меншин у ході коренізації. Саме в цей період були підготовлені історіографічні огляди щодо життєдіяльності найбільших меншин в УСРР/УРСР, напри-

---

[8] Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. Київ, 1993. 58 с.;

[9] Орлянский В. С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: автореф. ...канд. ист. наук. 07.00.01. Киев, 1992; Орлянський В. С. Євреї України в 20–30-ті рр. ХХ ст.: соціально-політичний аспект. Запоріжжя: ЗДГУ, 2000. 252 с.

[10] Наседкина Л. Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20 – нач. 30-х годов: дис. … канд. ист. наук. Киев, 1993; Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ століття. *Історичні зошити*. Київ: НАН України, Інститут Історії України, 1994. 74 с.; Національні меншини в Україні. 1920 – 1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 104 с.; Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20 – 30 рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996; Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1998. 210 с;

[11] Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. 356 с.

[12] Рафальський О. Національні меншини: «краплена карта» в етнополітичних іграх 20–30-х років. *Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис.* Київ: Полюс, 2000. С. 118–226.

клад, польської[13], грецької[14], та окремих напрямів етнонаціонального розвитку, зокрема освіти[15].

Велике значення дослідники приділили долі етнічних меншин у ході радянських суспільно-політичних та економічних експериментів: розселення селянства з аграрних перенаселених місцевостей, колонізації земельних фондів півдня України, руйнації традиційних форм господарювання, насильницької колективізації, відтак Голодомору, Великого терору[16].

---

[13] Калакура О. Я. Новітня історіографія української полонії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2001. Вип. 54. С. 48–52; Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930 років: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2006. 19 с.; Ващенко І. М. Репресії щодо польської людності України 1920–1930- х років: новітня вітчизняна історіографія. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 28. Київ, Хмельницький, Кам'янець-Подільський. 2004. С. 381–392; Ващенко І. М. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УРСР 1925–1935 рр. в історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Вип. 30. Київ, 2005. С. 202–215 та ін.

[14] *Трейтяк Д. В*. *Грецька етнічна меншина* на території України в 20–30-ті роки ХХ століття: історіографія проблеми. *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 138 (11). Ч. І. Історичні науки. С. 54–58.

[15] Кузьменко А. В. Освіта національних меншин України в 1920 – 1930-ті роки: історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2011. 16 с. та ін.

[16] Марочко В. І. Національні меншини в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 527–532; Марочко В. І. Голодомор і національні меншини в УСРР. *Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали ІІ Міжнародної конференції.* Київ, 28 листопада, 2003. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135; Якубова Л. Суцільна колективізація у селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 370–412; Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ: Тетра, 2000. 532 с.; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ : Знання України, 2007. 508 с.; Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: монографія. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2008. 204 с.; Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.): монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 227 с.; Митков В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е – 1940-е годы). Запорожье, 2009; Зарецька Т. І. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19, ч. 2. С. 60–70 та ін.

У згаданій монографії Л. Якубової, її інших публікаціях узагальнено напрацювання як щодо збагачення джерельної бази, так і самої історіографії[17]. Окремим напрямом досліджень на цьому етапі стало духовно-релігійне життя етнічних громад. Відданість радянської вдали принципам боротьби з релігією, потужна антирелігійна пропаганда у 1920-х роках враховувала особливості релігійного життя національних меншин як в місті так і на селі. У 1930-х віруючі та духовенство національних меншин стали жертвами масштабних каральних заходів [18].

Зріс інтерес до історії національних меншин радянського періоду у істориків української діаспори, започаткований ще в другій половині 1920–1930 рр. (О. Субтельний[19], Р. Шпорлюк[20], а відтак С. Плохій[21], П.-Р. Магочій[22])та дослідників з країн Центрально-Східної Європи та Північної Америки (Й. Баберовскі[23], Е. Еп-

[17] Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст. : історіографія та джерела дослідження. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 170 с.; Якубова Л. Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УСРР: напрямки досліджень, здобутки, перспективи. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 17. С. 376–388.

[18] Жолоб М. П. Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і роки XX ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 4. С. 264–269; Жолоб М. П. Ліквідація етнічних релігійних громад підрадянської України наприкінці 20–х – на початку 30–х рр. XX ст. *Гілея: науковий вісник.* 2013. Вип. 79. С. 36–40; Бикова Т. Політика Кремля щодо ісламу у Кримській АСРР (1921–1928 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 94–120 та ін.

[19] Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 718 с.

[20] Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі /пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с.; Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. Київ: Дух і Літера, 2013.

[21] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. Роман Клочко. Харків: КСД, 2016. 496 с.; Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / пер. Віктор Євменов, Єгор Євменов. Харків: Фоліо, 2019. 320 с.

[22] Магочій П.-Р. Ілюстрована історія України = Ukraine: An Illustrated History / пер. С. Біленький. Київ: Критика, 2012. 446 с.; Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / пер. Оксани Форостини; ред. укр. вид. Валерій Падяк. Вид. друге, доповн. Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2018. 340 с.

[23] Баберовскі Й. Червоний терор: історія сталінізму / пер. з нім. О. Маєвський. Київ: К.І.С., 2007. 245 с.

плбом[24], Т. Мартин[25], Т. Снайдер[26]).а також російські науковці (В. Возгрін[27], Є. Борисьонок[28], А. Дегтярьов[29]). Проблеми національних меншин України зарубіжні дослідники розглядають на широку європейському та світовому історичному тлі, вони використовують малодоступний для українських науковців джерельний комплекс.

Ці дослідники, у своїй більшості, світоглядно засуджують тоталітарні політичні режими, методи та засоби національної політики, розкривають асиміляційну спрямованість етнонаціональних процесів.Зі середини другого десятиріччя XXI ст. започатковується *п'ятий* дослідницький етап переосмислення радянських практик політичної історії національних меншин України. Його відмітними ознаками стали прискорення реформаційних та інтеграційних процесів, деколонізація та декомунізації свідомості українського суспільства, осмислення і відстоювання цінностей, задекларованих Революцією Гідності. Помітний відбиток на етнополітичних процесах, а відтак і на змісті досліджень відклала контрреволюційна російська війна проти України, анексія АР Крим і експансія парадигми «русского міра». Сучасний етап етнополітичних досліджень характеризується новими методологічними практиками: людиноцентризмом, посиленням гуманізації науки, соціокультурним поворотом, застосуванням методів суміжних гуманітарних дисциплін, а також суспільним акцентом на толерантні етнонаціо-

[24] Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: HREC PRESS, 2018. 440 с.

[25] Мартин Т. Империя положительной деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / пер. О. Р. Щёлоковой. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 663 с. (История сталинизма).

[26] Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

[27] Возгрин В. История крымских татар: в 4-х томах. С-Петербург, 2013.

[28] Борисёнок Е. Украинизация 1920-х – 1930-х годов в СССР в освещении современной украинской историографии. *Славяноведение*. 1999. № 5. С. 68–77; Борисёнок Е. Феномен советской украинизации, 1920–1930-е годы / Ин-т славяноведения РАН. Москва: Европа, 2006. 256 с.; Борисёнок Е. Методы решения проблемы национальных меньшинств в Украинской ССР (1920–1930-е гг.). *Проблемы национальных меньшинств в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. История: научно-образовательный журнал*, 2016. Том 7. Вып. 5 (49) та ін.

[29] Дегтярёв А. Политика украинизации советского государства 20-х годов XX века в контексте современной общественно-политической ситуации. *Наука. Искусство. Культура*. Выпуск 2 (18) 2018. С. 109–117.

нальні відносини і забезпечення прав меншин. Ці тенденції тією чи іншою мірою властиві працям як уже відомих істориків і політологів[30], так і наукової молоді[31]. Сучасні дослідники досить критично аналізують доробок попередників, нарощують джерельну базу досліджень, роблять спроби на якісно новому рівні осмислити політичне становище національних меншин у міжвоєнний період у контексті «комуністично-радянського експерименту». Досліджуються зміст національної політики в УСРР/УРСР у контекстах політики коренізації, історії Кримської автономії, Голодомору-геноциду, нищення духовності, політичного переслідування інакомислення, Великого терору. На основних напрямах сучасних досліджень трагічної долі національних меншин докладніше зупинимося далі.

Політика коренізації як засіб радянізувати національні республіки та національні меншини

Продовження агресії Російської Федерації щодо України, намагання розмити ідентичність її громадян, розхитати суспільство, ностальгія певних сил за політикою «твердої руки» викликали до-

[30] Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Київ: Інститут історії України, 2014. 406 с.; Марочко В. І. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс. *Історична пам'ять*. 2014. № 30-31. С. 53–62; Гуцало Л. Етнополітичні процеси в Донбасі: ретроспективний погляд у 1920–1930 рр. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2016. Вип. 3. С. 197–207; Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття) : монографія. Вид. 2-ге, допов. й розшир. Київ : Освіта України (Маслаков Р. О.): АМУ, 2016. 367 с.; Калакура О. Я. Етнополітологічний дискурс наслідків голодомору 1932–1933 рр. для національних меншин УСРР. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017 / 5-6 (91-92). С. 283–302; Мітков В. Болгари на запорізькій землі: сторінки історії та культури. Запоріжжя: Інтер-М, 2017. 198 с. та ін.

[31] Грищенко Ю. Інституалізація національної політики більшовиків та формування її болгарського напрямку в УСРР. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 141–156; Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР (20-ті рр. ХХ ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 186–205; Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя / відп. ред. Я. В. Верменич. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 269 с.; Гуменюк В. В. Повсякденне життя сільського населення етноспільнот Півдня України (20-ті – перша половина 30-х рр. хх ст.): дис. … канд. іст. наук. Київ, 2018 та ін.

датковий науковий інтерес до історії українсько-російських взаємин, у тому числі в міжвоєнний період, коли українці, як і національні меншини в УСРР, як і все населення ССРР, стали жертвою політики комунізації. Політичне розуміння безальтернативності євроатлантичного інтеграційного вибору, очищення суспільної свідомості від залишків комуністичного минулого знайшли відображення у більшості сучасних соціогуманітарних досліджень, присвячених проблемам насадження радянської влади, радянізації суспільства, проведенню більшовицьких соціально-економічних та культурно-духовних експериментів. Важливим кроком на шляху активізації досліджень, присвячених тоталітарній добі, ідеологізації суспільства стало ухвалення Законів «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»·[32].

Завданням цього підрозділу став більш докладний аналіз висвітлення в історичній, етнологічній, політологічній сучасній українській та зарубіжній науковій літературі долі національних меншин в УСРР у контексті політики коренізації. Більшість дослідників відштовхуються від резолюцій XII з'їзду РКП(б), який проголосив курс на коренізацію, який в УСРР дістав назву «українізації»[33] і супроводжувався цілою низкою заходів щодо правового та культурного захисту меншин, залучення їх до державного будівництва, опанування української та розвитку рідної мови. Паралельно з дослідженням трагічних за характером комуністичних трансформацій в УСРР, у т. ч. й щодо національних меншин України, відбувався процес історіографічного осмислення опублікованих праць. Найбільш вагомим з історіографічних досліджень й на сьогодні залишається монографія О. Рафальського[34], його докторська дисертація, в яких комплексно та системно розглянуті провідні тенденції й основні

[32] Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26, ст.219; Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26, ст.218; Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.

[33] «Українізація» 1920-х – 30-х років: Передумови, здобутки, уроки (В. М. Даниленко, Я. В. Верменич, П. М. Бондарчук та ін.). Київ, 2003 та ін.

[34] Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ, 2000.

етапи розвитку історико-етнологічних знань про національні меншини України у XX ст. Автор, окрім розгляду загальнометодологічних і суто історіографічних питань, проаналізував більшість праць, безпосередньо присвячених національним меншинам, які вийшли друком до 2000 р. Він справедливо вказав на згубний вплив національної політики імперських і тоталітарних режимів, а також політичної кон'юнктури на тематику, зміст і науковий рівень публікацій, присвячених життєдіяльності етнічних груп, переконливо довів, що лише за умов відновлення державної незалежності України, демократизації суспільного життя, в тому числі й національно-культурного, стало можливим продуктивне, науково-об'єктивне і правдиве дослідження етнонаціональних процесів. Своєрідним продовженням вивчення історіографії становища національних меншин в УСРР, його висвітлення у наукових працях стала ґрунтовна монографія Г. Васильчука[35]. Узагальнюючий аналіз історіографічного доробку проблеми історичної долі полонії (польської меншини) на тлі етнополітичних трансформацій у XX ст. здійснено у працях і автора цього розділу[36]. Низку важливих питань історіографії польської меншини в УСРР висвітлено у кандидатській дисертації і статтях І. Ващенка[37]. Він, зокрема, торкнувся праць польських авторів про суспільно-політичне, культурно-освітнє та релігійне життя польської людності, мотиви створення і причини ліквідації польського національного району, про масштаби репресій

[35] Васильчук Г. М. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст. : сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2008. 314 с.; Васильчук Г. М. Історія національних меншин Радянської України 1920-х – 1930-х років: історіографічні нотатки. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 213–223.

[36] Калакура О. Я. Новітня історіографія української полонії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2001. Вип. 54. С. 48–52; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. Київ: Знання України, 2007.

[37] Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920– 1930 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006; Ващенко І. М. Репресії щодо польської людності України 1920–1930-х років: новітня вітчизняна історіографія. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Вип. 28. Київ, Хмельницький, Кам'янець-Подільський. 2004. С. 381–392; Ващенко І. М. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УРСР 1925–1935 рр. в історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Вип. 30. Київ, 2005. С. 202–215.

більшовицького режиму супроти поляків України. Власну історіографію вже мають інші суспільні експерименти тоталітарного режиму, жертвами яких стали національні меншини[38], що може стати об'єднавчим напрямом досліджень як українських, так і міжнародних груп науковців.

Цінні історіографічні і джерелознавчі спостереження й узагальнення щодо національної політики радянської влади і долі етнічних меншин у означений період належать працям уже згаданої Л. Якубової. Авторка цілком доречно порушила питання щодо віднесення до історіографії публіцистичних творів чільних працівників Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, а також партійних функціонерів, наголосивши, що вони можуть слугувати хіба що історичним джерелом і то переобтяженим політичними та суб'єктивними оцінками. Міркування авторки важливе, оскільки деякі дослідники й досі розглядають цей різновид конкретно-історичних джерел як історіографічні. Можна погодитись і з її оцінкою радянської історіографії проблеми, яка була «методологічно, фактологічно і тематично скована принципом партійності»[39].

Відновлення державної незалежності України сприяло започаткуванню якісно нового періоду історіографії проблеми життєдіяльності етнічних груп, головні надбання якого припадають на 90-ті рр. XX ст. і початок XXI ст. Він пов'язаний з розривом із абсолютизацією марксистської парадигми етнонаціональних проблем, методологічною переорієнтацією пострадянських гуманітаріїв. Винятково благотворний вплив на утвердження нового етнополітологічного мислення справили демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, «реабілітація» етнології, виокремлення політології, етнодержавознавства та інституалізація етнополітології. Підвищена зацікавленість означеною проблематикою супроводжувалася формуванням спеціальних наукових осередків, а також низки університетських кафедр етнології, розгортанням міждисциплі-

[38] Антипова О. Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії. *Україна–Польща: історія і сучасність*. Ч. 2. Київ, 2003; Назарова К. В. Національні меншини України в період голодомору 1932–1933 рр.: історіографія проблеми. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 30. С. 132–144 та ін.

[39] Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 8–11, 20–21, 83.

нарних студій. Були запропоновані нові підходи до вивчення етнонаціонального розвитку України, повернуто до вжитку термін «національні меншини».

Активізація досліджень історико-етнологічних проблем національних меншин в Україні відбувалася досить суперечливо. З одного боку, над дослідниками тяжів контекст радянської історіографії і прагнення до заповнення лише так званих «білих плям», а з другого, утверджувалося нове бачення національної політики в СРСР, її маніпулятивного характеру, зокрема курсу на коренізацію, який виявився короткочасним ідеологічним маневром з метою ослаблення спротиву репресивному режиму.

Ця суперечливість особливо простежується в проблематиці публікацій на рубежі 80–90-х рр. XX ст. Рідко хто з тогочасних авторів наголошував на тому, що навчання дітей рідною мовою влада розглядала як засіб ідеологізації та формування комуністичної свідомості.

І все ж більшість дослідників процесів етнополітичного розвитку України середини та другої половини 1920-х рр. пов'язують їхню динаміку з реакцією суспільства на голод 1921–1923 рр., на утворення СРСР, рухом спротиву селянства політиці «воєнного комунізму», спробою центральної влади схилити на свій бік республіки. Тому відзначають, що поряд із курсом на інтернаціоналізацію та радянізацію суспільства XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) підтримав запровадження політики коренізації як своєрідний тактичний маневр з метою ослабити рух спротиву і залучити корінні народи та національні меншини до участі у політичних, соціально-економічних і культурних перетвореннях. Як відомо, українська республіканська версія політики коренізації була конкретизована в резолюції квітневого (1925 р.) Пленуму ЦК КП(б)У «Про українізацію», котра мала стати інструментом завоювання більшовиками українського загалу, послаблення національно-демократичних сил, засобом кадрової політики та насадження комуністичної ідеології[40]. З опублікованих за останні десятиріччя праць видно, що політика українізації в Україні поєднувалася з політикою коренізації національних меншин, стимулювала процес реформування на національній основі більшості суспільних інститутів, насамперед осві-

[40] «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки : кол. монографія / НАН України, Ін-т історії України; авт. кол.: В. М. Даниленко (керівник) та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. 391 с.

ти, з метою не тільки ширшого донесення знань і оволодіння масами культурними цінностями, але й насадження у суспільній свідомості ідей марксизму і світової революції, пролетарського інтернаціоналізму, войовничого атеїзму.

Політика коренізації, що в УСРР пов'язувалася з гаслом «українізації», також мала сприяти відродженню національного життя національних меншин, мови, розвитку їхньої національної освіти, преси, книговидавництва, але на партійно-класових засадах. Ця політика супроводжувалася залученням частини осіб з-поміж етнічних меншин, особливо комуністів, червоноармійців, робітництва та незаможних селян до участі в діяльності державних органів, партійних структур і громадських об'єднань та об'єктивно сприяла зростанню національної самосвідомості, їхньої консолідації, лояльному або в частині випадків нелояльному ставленню до нової влади.

Серед дослідників дедалі ширше утверджується думка про те, що уже із самого початку національна політика більшовиків у галузі міжетнічних відносин набула відверто деформованого, заполітизованого і класово-ідеологічного характеру. Будівництво соціалізму за ленінсько-сталінською моделлю цілком підпорядковувалося доктрині світової пролетарської революції. Тому реальні результати політики коренізації виявилися однобічними, короткочасними, мали пропагандистський характер і торкнулися лише невеликої частини населення, хоча й привели до певних тимчасових позитивних зрушень, особливо в галузі загальної освіти та масової культури.

Політика «коренізації» могла б мати успіх і вагомі наслідки для людності УСРР лише за умов демократизації політичної системи, гуманізації суспільного життя, реального забезпечення прав і свобод громадян. Вона ж вступила у пряму суперечність зі встановленням диктатури партії, централізацією управління та формуванням тоталітаризму, зведенням нанівець прав союзних республік і розгортанням репресій. На кінець 1930-х років домінуючими і в партії, і в суспільстві стали великодержавницькі, русифікаторські тенденції, які нищили любі позитивні досягнення політики коренізації та українізації.На нашу думку, одним і мотивів актуалізації досліджень політики коренізації і життєдіяльності національних меншин став пошук моральної підтримки національного відродження на межі 1980–1990-х рр., коли в суспільстві відчувалася ностальгія частини населення за старою системою. Не було випадковістю, що

ще радянські дослідники в умовах «перебудови» виявили зацікавленість до політики коренізації та українізації. Але спроби окремих із них представити активізацію національного життя у 1920-х роках майже як національно-культурний ренесанс суперечили реальним фактам політики більшовиків, пов'язаної з розгортанням фізичного та духовного терору, войовничого атеїзму, кон'юнктурного, ідеологізованого характеру національного життя. Торкаючись сталінських репресій, Голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр., низка дослідників гостро порушила питання деформацій і спотворень у національній політиці, обмеження прав українців і національних меншин, їх міфологізації. У цьому зв'язку не можна оминути значення для розуміння трагічної долі меншин України у радянську добу узагальнюючих праць з історії України[41] та її нового бачення, а також тематичних досліджень, присвячених викриттю злочинної суті сталінського режиму, Голодомору та масових репресій проти українського народу та інших народів, у тому числі й національних меншин[42].

---

[41] Історія України. Нове бачення / керівн. автор. кол. В. Смолій. У 2-х кн. Київ, 1995; Зашкільняк Л., Кучерепа М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до сучасності. Львів, 2002; Литвин В. М. Тисяча років сусідства і взаємодії. Київ, 2002; Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 512 с.; Цвилюк С. А. Українізація України. Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. Вид. 2-ге, перероб. й доп. Одеса: Астропринт, 2009. 382 с.; Маґочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / пер.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; Карти П.-Р. Маґочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012; Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013; Маґочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. 160 с; Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: Акта, 2015 та ін.

[42] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20–30-і роки. Київ, 1991; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У 2-х кн. Київ, 1994; Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000; Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. Київ : Тетра, 2000; Цвілюк С. А. Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. Видання друге, доповнене. Одеса, 2008; Круцик Р. М. Чекістське досьє окупованої України. Збірник документів. Т. 1, 1048 с., Т. 2, 992 с., Т. 3, 1216 с. Київ: Преса України, 2015 та ін.

Серед дискусійних питань новітніх досліджень з цієї проблематики є трактування змісту понять «коренізація» та «українізація», їх співвідношення.

Частина дослідників робить спроби розрізнити або й протиставити політику коренізації та українізації між собою, надати їм різного змістовного наповнення. Так, І. Васільєв вважає, що коренізація мала на увазі здебільшого звернення до укорінення традицій побуту, господарства, способу життя широкого загалу національних меншин, що вважалися «відсталими», а українізація – до культурно-ідеологічної сфери, сфери докладання зусиль освіченої і політично активної частини населення[43].

На нашу думку, поняття «коренізація» ширше, ніж «українізація», оскільки воно стосувалося всіх етнічних груп ССРР, а не лише українців. А політика коренізації була інструментом завоювання більшовиками всього національного руху, включаючи й український, для послаблення опору національно-демократичних сил, засобом її кадрового забезпечення та тотального насадження комуністичної ідеології. Можна погодитися з думкою Я. Дашкевича, який вважав, що період 1920 – початку 1930-х рр. у національно-культурній сфері значно ширший, ніж політика коренізації чи українізації. Йшлося про спроби національно-культурного реформування[44], котре мало як певні позитивні, так і негативні наслідки для всього суспільства, включаючи й життя українських євреїв, німців, поляків, болгар, греків та ін. меншин. Не випадково дослідники відзначають, що особливість етнополітики в Україні була пов'язана зі строкатістю населення, його етнічними, соціальними і регіональними особливостями [45].

На чисельність та національний склад населення УСРР суттєво вплинули Перша світова війна, Українська національно-демократична революція, окупація України Радянською Росією.

Етнічний склад населення УСРР/УРСР аналізує більшість дослідників, науковий інтерес яких фокусується на етнополітичних

[43] *Васильев* И. Ю. *Украинизация* и *коренизация*: *различие* и *сходство программ*. *Исторический формат*. № 2. 2016. С. 185–194.

[44] Дашкевич Я. Р. Українізація: принципи і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 56–57.

[45] Нечипоренко З. В., Шамара С. О. Регіональні особливості політики коренізації в Україні (на матеріалах Волині, Київщини і Поділля). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Вінниця. Серія, Історія. 2005. С. 137–149.

процесах у міжвоєнний період[46]. Вони аналізують результати переписів 1920, 1923, 1926, 1937, 1939 рр., порівнюють їх із результатами Всеросійського перепису 1897 р.[47]. Найбільш достовірними вважаються дані перепису 1926 р. Тоді в Україні проживало 28996540 осіб, з них українці становили 23218860 осіб (80,1% загальної кількості населення республіки), росіяни – 2677166 (9,2%), євреї – 1574391 (5,4%), поляки – 476435 (1,6%), німці – 393294 (1,3%), молдавани – 257794 (0,8%), греки – 14666 (0,3%), болгари – 9278 (0,3%), білоруси – 75842 (0,2%), [48]. Автори наголошують, що внаслідок виселень, розкуркулення та колективізації, Голодомору-геноциду, політичного терору, депортацій чисельність етнічних меншин УСРР/УРСР скоротилася, відзначають, що влада вдалася до фальсифікації даних перепису 1939 р., а дані перепису 1937 засекретила[49].

У процесі утвердження нового бачення політичної й етнічної історії України змінювалися й орієнтири дослідників історіографії національних меншин на українських землях.

На якісно новий рівень вона вийшла з початком XXI ст., коли більшість українських істориків відійшли від ідеологічних стереотипів минулого, появилася молода генерація, твердо ставши на шлях наукового осмислення історії українсько-російських, українсько-польських, українсько-німецьких, українсько-грецьких та ін. міжетнічних взаємин. Першими цеглинами у фундаменті новітньої історіографії національних меншини в УСРР стали праці С. Діброви,

[46] Чорний С. М. Національний склад населення України в XX сторіччі : Довідник. Київ : ДНВП «Картографія», 2001. 88 с.; Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей.* Випуск 32. 2012. С. 126–137 та ін.

[47] Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: VIII. Волынская губерния, XXXII. Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1904; Население Украины по данным переписи 1920 года. Сводные данные по губерниям и уездам. ЦСУ УССР. Харков, 1923; Население в городах Украины по данным Всесоюзной переписи 15 марта 1923 года. XIV. (ЦСУ УССР). Харков, 1924; Всесоюзний перепис людності 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по республіці. Москва, СРСР, 1929; Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. Харків, 1929; Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. Москва, 1992.

[48] Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕНД НАН України, 2000. С.116.

[49] Гладун О. М., Рудницький О. П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 2(12). С. 48–57. С. 53.

Т. Зарецької (Т. Єременко), А. Кондрацького, М. Панчука, Г. Стронського, Б. Чирка, М. Шитюка[50] та ін.

Нове покоління дослідників представляють Т. Кавун, К. Мануілова та ін.[51]. Сучасні теоретико-методологічні підходи дозволили підняти якість історико-політологічних праць, розширити їх тематику, зосередитися на найбільш актуальних проблемах життєдіяльності національних меншин.

Зважаючи на українсько-польське порубіжжя, історичні зв'язки України і Польщі, які сягають княжих часів, видається доцільним детальніше розглянути історіографію долі польської меншини у міжвоєнний період на основі праць сучасних дослідників.

Одним із перших дослідників, хто взявся за проблематику, був Г. Стронський. Він досить ґрунтовно розглянув ідеологічні мотиви утворення польських адміністративно-територіальних одиниць: сільрад і польського національного Мархлевського району,

[50] Діброва С. С., Панчук М. І. Вогонь і попіл. *Про минуле – заради майбутнього*. Київ, 1989; Кондрацький А. А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади. *Україна: Короткі нариси з історії*. Київ, 1992; Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності. *Україна: Короткі нариси з історії*. Київ, 1992; Єременко Т. І. Польське національне питання на Україні в 20-і рр. *Міжнародні зв'язки України: пошуки та знахідки*. Київ, 1993. Вип. 3; Нестеренко В. Національні відносини на Поділлі в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці, 1998. 16 с.; Місінкевич Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. ХХ ст. – Київ, 1999. – 73 с.; Панчук М. Німецька меншина в контексті політики коренізації. *Діалог. Історія, політика, економіка*. 2000. №1. С. 119–121; Нестеренко В. А. Ставлення етнонаціональних меншин Поділля до політики українізації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету: Історичні науки*. 07/2005. Том 15. С. 441–451; Поляки на Півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008; Шитюк М. М. Національні меншини Півдня УСРР в 20–30-ті рр. ХХ ст. Миколаїв: Інститут історії України НАН України, 2010 та ін.

[51] Кавун Т. Сучасний етап історіографії політики коренізації національних меншин в УСРР. *Вісник Київського нац. університету ім. Т. Шевченка: сер.: Історія*. 2007. Вип. 91/93. С. 19–24; Кавун Т. Коренізація нацменшин в УСРР у 20–30-х роках ХХ ст.: Сучасна історіографія. *Історичний журнал*. 01/2008. № 1. С. 62–67; Мануілова К. Політика українізації і національні меншини півдня Української СРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис ... к. іст. наук. Одеса: б. в., 2011. 11 с.; Мануілова К. В. Українізація інтелігенції національних меншин Південно-західного регіону УРСР. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 26: сер.: Історія. С. 116–125; Мануілова К. В. Еволюція теоретичних засад етнополітики УРСР (1920–1930-ті рр.). *Інтелігенція і влада*. 2013. Вип. 28: сер.: Історія. С. 70–79 та ін.

показав причини розгортання репресій та їх масштаби на початку 1930-х рр.[52].

Спираючись на нові, невідомі раніше джерела з'ясували деякі особливості репресій щодо польської меншини на релігійному ґрунті Т. Зарецька, О. Рубльов[53] та ін.

Системно підійшла до життєдіяльності польської меншини, поряд з іншими меншинами, Л. Якубова, зробивши акцент на взаємозв'язок політичного, соціально-економічного та культурного життя різних національних груп УСРР у 1920-х – першій половині 1930-х рр. на тлі коливань національної політики[54].

Відрадно відзначити тенденцію підвищення інтересу до історії української полонії і з боку польських колег[55]. У новітній польській історіографії доля поляків на землях України посіла ключове місце. Її періодизація за формальними ознаками є близькою до періодизації української історіографії, зокрема, діаспорної. Як справедливо зауважив Л. Зашкільняк, вона зазнала чимало метаморфоз, особливо після VII з'їзду польських істориків (1948 р.), більшість учасників якого підтримали марксистське трактування історії[56]. Зі встановленням у Польщі просталінського тоталітарного режиму в по-

[52] Стронський Г. Польські національні сільради на Україні у 1920–1930-ті роки. *Проблеми слов'янознавства : Республ. міжвід. наук. зб.* / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів: Світ, 1992. Вип. 44. С. 46–55; Стронський Г. Римо-католицька Церква в Радянській Україні у 2030-ті роки XX ст. *Ковчег : Наук. зб. із церковної історії.* Ін-т історії Церкви Львівської Богословської Академії. Львів, 2000. Ч. 2. С. 149–164; Стронський Г. «Прощай, Україно!..». До 75-річчя депортації поляків з України до Казахстану. ZN №865, 7 жовтня – 14 жовтня 2011, та ін.

[53] Див.: Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття. Київ, 1994; Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000.* №2-4; Рубльов О. П., Білоусов Ю. О. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.; Палладіна Т. О. Римсько-Католицька Церква у Києві. Київ, 2000; .

[54] Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.). Київ, 2004. 456 с.; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. Київ, 2006. 506 с. та ін.

[55] Szuba Z. Katolicy obrządku latyńskiego i Polacy w ZSRR – stan obecny. Polacy w kościele Katolickim w ZSRR. Lublin, 1991; Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR. 1917–1939. Zarys historii. Lublin, 1997; Szymański J. Kościele katolicki na Podolu: Obwód winnicki. 1941–1964. Lublin, 2001.

[56] Зашкильняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986. С. 67.

воєнні роки змінилися методологічні засади й ідейна спрямованість праць польських істориків, більшість з яких також опинилася в полоні ідеологічної зашореності. Якщо у 1930-х рр. домінуючим було критично-розвінчувальне ставлення до політики більшовиків щодо поляків, то в 1950–1970 рр. проблема поляків у СРСР була віднесена до неактуальних і зникла з тематики досліджень. Лише на зламі 1980–1990 рр. вона знову актуалізувалася. Вийшла низка праць, автори яких помітно змінили акценти у підходах до зарубіжної польщизни, у тому числі й української[57]. В «Історії України» Т. Ольшанського вміщено окремий додаток, присвячений українській полонії[58]. Однак навіть після повалення тоталітаризму, в умовах демократизації польського суспільства частина польських істориків і публіцистів так і не звільнилася від антиукраїнських стереотипів, зокрема міфу про втрату «східних кресів», який підігрівається певними шовіністичними колами, а також так званої «Волинської трагедії».

Центральне місце польські історики і надалі відводять подіям, пов'язаним з масовими репресіями, переселеннями та депортаціями. Цінність цих праць полягає в тому, що вони побудовані на маловідомих в Україні матеріалах польських архівів, а також на спогадах і листах, які надсилалися до Польщі. Новим явищем у сучасних дослідженнях польської меншини в Україні та української в Польщі стала співпраця українських і польських істориків, етнологів, спільні наукові конференції, узгодження підходів до найбільш контроверсійних проблем в історії українсько-польських взаємин,

[57] Sierocka K. Polonia radziecka. 1917–1939. Warszawa, 1968; Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII – XX w. / pod. red. A. Pilcha. Warszawa, 1989; Lizak W. Rozstrzelana polonia. Polacy w ZSRR. 1917–1939. Szczecin, 1990; Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim. 1921–1939. Warszawa, 1991; Mniejszości polskie i polonia w SZRR / pod red. H. Kubiaka. Wrocław, 1992; Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław, 1994; Eberhardt P. Polska Ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1998; Hryciuk G. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2000; Hryciuk G., Stoćky J. Studia nad demografia historyczna i sytuacja religijna Ukrainy. Lublin, 2000; Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie: poszukiwanie modelu polityki / red. T. Gasowski. Kraków, 2000; Ciesielki S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000; Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Kraków, 2002; Ciesielki S., Hryciuk G., Srebrakowsri A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2003 та ін.

[58] Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. Warszawa. 1994.

видання спільних документальних збірників, зокрема, серії невідомих документів із архівів радянських і польських спецслужб[59].

Подібні труднощі та досягнення щодо вивчення змісту життєдіяльності національних меншин властиві студіям з історії єврейської, німецької, грецької, болгарської меншин у міжвоєнний період. Єврейську громаду у міжвоєнний період, питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України, єврейський громадський рух, повсякденне життя євреїв плідно досліджували Л. Гуцало, М. Журба, В. Доценко, О. Козерод, В. Кононенко, Ф. Турченко, Я. Хонігсман[60] та ін. Вони наголошують, що у пере-

[59] Україна–Польща: важкі питання. Т. 1–2: *Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»*. Варшава, 22–24 травня 1997 / відп. ред. М. Кучерепа. Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі. Варшава, 1998. 245 с.; Історіографічні дослідження в Україні / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 13 : У 2 ч. : *Україна – Польща : історія і сучасність : Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Каленичен-ка (1923–1983)*. 330 с.; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття: Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту. 1996–2016 / ред.: Є. Беднарек, Ю. Шаповал. Інститут національної пам'яті. Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; Галузевий державний архів СБУ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Лодзь; Варшава; Київ, 2018. 207 с. та ін.

[60] Турченко Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. *Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність*. Ч. III. Запоріжжя, 1993. С. 245–249; Хонігсман Я. С. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні. *Український історичний журнал*. 1994. № 2-3. С. 66–74; Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. Київ, 2002; Журба М. А., Доценко В. О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки XX століття). Київ: «МП Леся», 2005. 230 с.; Доценко В. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років XX століття. *Культура народов Причерноморья*. 2007. № 122. С. 18–22; Гуцало Л. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів. *XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції*, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2011. С. 86–100; Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / М-во освіти і науки України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 40 с.; Кононенко В. Повсякденне життя євреїв Поділля у I половині XX століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Серія: Історія*. Вип. 32. 2015. С. 210–233 та ін.

важаючої більшості єврейського населення заклики влади переходити до землеробства позитивного відгуку не знайшли, і широкомасштабна політична кампанія по залученню євреїв до сільськогосподарської праці по суті провалилася. Німецька національна меншина стала об'єктом досліджень В. Євтуха, Н. Осташевої, С. Очеретянко, Сиволапова, Б. Чирка та ін.[61] Автори розкрили радянізацію німецьких колоній, утворення та адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів, німецьку національну освіту, у т. ч. і в регіональному розрізі.

Окрему увагу науковці приділили менонітським громадам. Вони дійшли висновку, що система німецького національного районування, мережа шкіл з німецькою мовою навчання були не стільки німецькими національними, скільки насамперед радянськими. Грецьку спільноту вивчали А. Гедьо, Л. Насєдкіна[62] та

[61] Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). Київ: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.; Осташева Н. В. На переломе эпох… Менонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва, 1998; Козырева М. Э. Немецкие районы Юга Украины 1920–1930 гг. как национальные административно-территориальные единицы. *Немцы России и СССР: 1901–1941 гг.* Москва, 2000. С. 298–304; Клец В. К. Немецкие национальные районы в социально-экономической жизни Днепропетровской области накануне их ликвидации. *Немцы России и СССР: 1901–1941 гг.* Москва, 2000. С. 318–328; Шевчук Н. А. Положение немецких колоний в Одесской губернии в 1920-е гг. *Немцы России и СССР: 1901–1941 гг.* М., 2000. С. 265–284; Безносов А. И. Меннониты Юга Украины в годы «Великого перелома» (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории: Сб. науч. тр.* Днепропетровск, 2001. С. 79–80; Очеретянко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки XX ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2003. 221 с.; Козирєва М. Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. XX століття. *Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення:* монографія. Київ–Миколаїв, 2006, с. 324–332; Сиволапов В. О. Радянізація німецьких колоній в Україні у 20–30-х рр. XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 210 с.; Філатова О. Є. Німецька національна меншина Харківщини в 1920-х роках. *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 253. С. 137–141; Анпілогова Т. Ю., Климова А. О. Німецькі колонії на Луганщині за радянської влади. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область.* Кн. 4. Луганськ, 2013. С. 16 та ін.

[62] Насєдкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки). *УІЖ*. 1992. № 6. С. 64–72; Наседкина Л. Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20-е – начало 30-х годов : дис... канд. ист. наук: 07.00.02; Акад. наук Украины, Ин-т истории Украины. Киев, 1993. 238 с.; Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов, Л. Яковлєва, О. Ясь. Київ, 2000. 448 с.; Гедьо А. Греки Північного Приазов'я в історичних та етнологічних студіях 20–30-х рр. XX ст. *Вісник Маріупольсь/ держ. ун-ту*. Маріуполь, 2011. С. 66–75 та ін.

інші. Дослідники розкрили питання національного районування, участі греків у соціальних, політичних, економічних та культурних перетвореннях тощо.

Досліджували міжвоєнну історію болгар України Ю. Грищенко, М. Дихан, В. Павленко, М. Станчєв[63] та ін. В працях цих науковців розглядаються етапи реалізації політики коренізаціії – болгаризації, розбудови мережі болгарських адміністративно-територіальних одиниць, формування органів влади, міліції та суду в місцях компактного розселення болгар. Значне місце дослідниками відведено висвітленню історії системи культурно-освітніх закладів, болгаромовної преси. В контексті згортання політики коренізації ними аналізуються процеси ліквідації болгарських національних районів та системи болгарських закладів освіти, висвітлюються репресії проти болгар України в ході «болгарської національної операції» доби Великого терору.

Вагомим аспектом висвітлення у суспільно-науковій літературі проблем політики коренізації стало дослідження утворення та діяльності Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ). Варто зазначити, що наукові студії з історії ЦКНМ зазнали значних трансформацій у роки незалежності України з урахуванням методологічних зрушень і збагачення джерельної бази. Це був перехід від замилування, певної глорифікації успіхів національно-культурних процесів 1920–1930 рр., у т. ч. діяльності ЦКНМ, до більш об'єктивних оцінок практики як українізації, так і досягнень меншин в ході політики коренізації.

Особливістю новітньої історіографії національних меншин стала поява монографічних досліджень. За останні три десятиріччя побачили світ десятки ґрунтовних монографій (автори: Л. Гуцало, О. Данильченко, Т. Єременко, О. Калакура, В. Орлянський, Б. Чирко та ін.), також дисертаційних робіт (О. Бистрицька, В. Гуменюк, Н. Мельник, Л. Насєдкіна, В. Орлянський, С. Очеретянко, В. Сиволапов, Р. Шарібжанов та ін.). Їх поява супроводжувалася публікацією сотень статей, присвячених етнонаціональній проблематиці у

[63] Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. Київ, 1995; Дихан М. Д. Българските национални райони в Украйна през 20–30-те години : Кратък. ист. очерк. Одеса : Маяк, 2004. 139 с.; Станчев М. «Дело 13-ти» (о процессе 1937–1938 гг. над так называемой «Болгарской контрреволюц. националистической организацией в Украине»). *Дриновський збірник.* Харків, 2012. Вип. 6; Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х–1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ, Інститут історії України НАН України, 2018. 269 с. та ін.

міжвоєнний період, більшість з яких так чи інакше або безпосередньо торкалися й діяльності ЦКНМ[64].

У новітній історіографії утвердилася думка про те, що творення спеціальних державних структур з впровадження етнонаціональної політики більшовиків зумовлювалось утворенням ССРР і переходом від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, коли гостро постала необхідність коригувати відповідно до нових умов і завдань міжетнічні відносини, у тому числі взаємодію держави і етнічних спільнот. Інституціональним чинником здійснення політики коренізації в середовищі етнічних меншин і стала Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК (утворена 28 квітня 1924 р. на базі відділу нацменшин НКВС) з відповідними структурами на місцях. Відома дослідниця діяльності ЦКНМ та політики коренізації в середовищі етнічних меншин України загалом Л. Якубова вважає, що радянська етнополітика відзначалася агресивним (у викладенні партійних лідерів – творчим) характером, адже вона мала на меті не стільки регулювання реальних етносоціальних й етнополітичних процесів, скільки їхнє моделювання й, зрештою, докорінну переорієнтацію відповідно до завдань при-

[64] Панчук М., Польовий П. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період. *Політика і час*. 1992. № 9–10. С. 61–66; Ставицька Н. П. Культурно-просвітницька робота центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.)*. Київ, 1996. Вип. І. С. 241–251; Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 41–55; Плясецький О. Діяльність Центральної Комісії Національних Меншин при ВУЦВК серед кооперативних об'єднань національних меншостей УРСР у 20 р. ХХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : До 170-річного ювілею*. Київ : НПУ, 2004. Вип. 1. С. 112–115; Плясецький О. В. Передумови створення Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (20 р. ХХ ст.). *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 62. С. 88–91; Орлянський В. С. Центральна комісія національних меншин та її робота щодо єврейського населення України в 1920-і роки. *Культурологічний вісник*. 2005. Вип. 14. С. 37–43; Жуковський О. І. *Формування спеціальних управлінських структур для обслуговування євреїв Правобережної України на поч. 20-х рр. ХХ ст. Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів*. 2009. С. 230–238; Іванова Т. Ю. Етнополітика більшовиків та її реалізація на території південних регіонів УРСР в міжвоєнний період. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. ХХХІІІ. С. 101–104 та ін.

скорення соціально-економічного розвитку країни. Авторка зазначила, що створеним у той час спеціальним державним структурам, що мали опікуватися справами етнічних меншин, відводилася непересічна роль у тактичних планах правлячої партії[65]. На нашу думку, до цього варто було б додати таке уточнення: на ЦКНМ покладалася функція ідеологічного контролю і завдання вести «спостереження» за діяльністю різноманітних національно-громадських, філантропічних, релігійних, спортивних та інших організацій національних меншин.

Л. Якубова та М. Зеркаль проаналізували склад ЦКНМ і дійшли висновку, що на початку до неї входили голова та кілька членів, які призначалися Президією ВУЦВК для обслуговування найчисельніших етнічних меншин (окрім російської): єврейської, німецької, польської, болгарської, молдавської та грецької. Згодом її завдання розширювалося, а склад змінювався. У різні роки в комісії головували: М. Совцов, М. Лобанов, М. Василенко, працювали: Я. Кантор, І. Гафтель, Я. Саулевич, Ю. Піотрович, М. Альтшулер, О. Левицький, С. Ялі, С. Міцев, Д. Мац, Ф. Бітнер, А. Дівіджієв, А. Гітлянський, А. Глинський. Протягом 1925 р. сформувалися місцеві осередки ЦКНМ, у 18 округах України почали роботу бюро у справах національних меншин при окружних виконкомах або уповноважені у справах національних меншин[66]. Торкаючись організаційної діяльності комісії, Л. Якубова зазначила, що положення про неї було оновлене урядовою Постановою «Про ЦКНМ при ВУЦВК і місцеві органи у справах національних меншостей» (29 лютого 1928 р.), оскільки за час її діяльності у 1924–1928 рр. набуло поширення виокремлення національних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі національних сільських і селищних рад, які потребу-

[65] Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924 – 1934 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 14. С. 329.

[66] Якубова Л. Д. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т-Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 457–458; Зеркаль М. М. Досвід державного регулювання міжнаціональних стосунків на теренах України в 1924–1934 рр. *Історичний архів. Наукові студії.* 2017. Вип. 19. С. 72–79; Зеркаль М. М. Міжнаціональні стосунки в Україні: досвід діяльності Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК в 1924–1934 рр. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. С.126–131.

вали практичної допомоги центру. На мапі України з'явилися 5 німецьких, 2 болгарських і 1 польський національні райони[67].

Ряд дослідників ЦКНМ вважає, що з організаційного погляду вона розглядалася як спеціальна державна установа, що мала координувати та консультувати щодо питань соціально-економічного регулювання та державної розбудови стосовно національних меншин УСРР на вищому рівні. Відповідно, їй відводилася центральна роль у здійсненні заходів політики коренізації в неукраїнському середовищі республіки. Першими «історіографами» популяризації її діяльності стали керівники і співробітники апарату ЦКНМ. Слід зауважити, що їхні публікації на перших порах поряд зі звеличенням радянської національної політики та наслідків діяльності комісії містили також критику окремих недоліків і проблем у життєдіяльності національних меншин в Україні[68]. Однак паралельно зі згортанням політики коренізації не тільки припиняється критика діяльності влади у цій ділянці, але й зникає з політичної лексики саме поняття «національні меншини».

Як уже зазначалося, в числі перших і найбільш плідних дослідників долі національних меншин у міжвоєнний період, їхньої участі у соціально-економічних та політичних експериментах був Б. Чирко. У його працях на межі 1980–1990-х рр. було не тільки актуалізовано поняття «національна меншина», але й розпочато осмислення виявлених ним архівних матеріалів, маловідомих публікацій 1920 х рр., насамперед матеріалів Першої Всеукраїнської наради з роботи серед національних меншин[69]. На їх основі було реконструйовано ідеологічні засади радянського бачення міжетнічних взаємин та політики щодо окремих етнічних спільнот. Важливо зазначити, що вже перші публікації щодо політики коренізації, діяльнос-

[67] Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР. 1924–1940. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. С. 279–307.

[68] Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924 – 1934 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 14. С. 330.

[69] Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. Харьков, 1927; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. Харьков, 1927.

ті ЦКНМ стали розглядатися як альтернатива тривалому замовчуванню тематики етнонаціональних проблем, як сигнал до активізації руху за відновлення прав етнічних спільнот. Ще радянські дослідники в умовах «перебудови» приділяли значну увагу правовим засадам та виконавчим органам політики коренізації та українізації. Це були спроби представити активізацію національного життя у 1920-х роках як «національно-культурний ренесанс». Такі підходи підтримували О. Данильченко, Л. Насєдкіна, Т. Єременко, В. Орлянський та ін. Певне «захоплення» дослідників діяльністю ЦКНМ можна зрозуміти, якщо проаналізувати обсяг проведеної нею роботи. Наприклад, лише з травня по грудень 1924 р. в її доробку фігурувало: підготовка статистичних матеріалів; участь представників національних меншин у роботі виборчих комісій під час виборів до органів радянської влади; впровадження декрету про рівноправність мов; організація землеустрою німців, болгар та румунів; залучення до землеробської праці євреїв; утворення національних адміністративних одиниць; обмеження еміграції німецького населення з України; поширення преси мовами національних меншин; упровадження судових установ із судочинством єврейською мовою тощо[70].

Серед державних рішень, які сприяли втягуванню національних меншин до радянського будівництва, дослідники насамперед називають ухвалену у листопаді 1925 р. спільну постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях», яка встановлювала, що збори виборців, районні з'їзди, засідання рад проводяться мовою національності, якщо вона становить більшість людності у цій адміністративно-територіальній одиниці. Усі документи публічно-правового характеру мали видаватися двома мовами: українською та мовою більшості населення[71]. Та рішення ЦКНМ від 27 липня 1927 р., за яким у національних одиницях усі вивіски, штампи та печатки мали виготовлятися українською та національною мовами[72].

Аналізуючи функціонування ЦКНМ, дослідники вказали на слабкість її низової ланки: місцевих структур, виконання обов'язків

[70] Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 118.

[71] Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і матер. / упорядн. М. І. Панчук та ін. Київ: Наукова думка, 1994. С. 126.

[72] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. Київ : Знання України, 2007. С. 205.

більшістю уповноважених райвиконкомів у справах національних меншин на засадах сумісництва. Зверталась увага на незацікавленість окружних виконавчих комітетів у проведенні роботи з представниками меншин, залишковий принцип фінансування співробітників окружних комісій національних меншин (ОКНМ). У ставленні окружних комісій до роботи, за спостереженнями Л. Якубової, виявлялася регіональна специфіка. Вочевидь, найбільш інертними в провадженні політики коренізації були східні та північно-східні регіони, в той час як найбільш строкаті в національному відношенні південно-східні регіони та окремі західні окружні виконавчі комітети виявляли значно більшу зацікавленість і активність у запровадженні коренізації стосовно етнічних меншин[73].

Новизною досліджень життєдіяльності національних меншин в умовах коренізації стало усвідомлення її асиміляторської складової. Автори колективної монографії «Національні меншини України у ХХ столітті» одними з перших назвали політику коренізації завуальованою формою асиміляції національного елементу, в тому числі й українського, побачивши в цьому продовження асиміляційної політики царату. Українці, лояльні до більшовиків, висувалися на керівні, але не на ключові посади. Те саме стосувалося представників національних меншин у місцях компактного проживання[74].

Період «рожевих окулярів» щодо можливості національного розвитку у тоталітарному суспільстві у різних дослідників тривав неоднаково, але більшість з них порівняно швидко побачили суперечливість гасел та реальних досягнень національної політики, почали більше уваги приділяти аналізу причин того, чому ЦКНМ була неспроможна розв'язати гострі проблеми, і дійшли висновку, що головною перешкодою було упосліджене ставлення радянської влади до так званих «ворожих елементів»: соціально впливових та активних заможних прошарків, кліру, усіх опозиціонерів, які зазнавали переслідування, фізичного знищення[75].

Говорячи про четвертий етап історіографії національних меншин, який умовно розпочався на початку 2000-х рр., слід підкресли-

[73] Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924 – 1934 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 14. С. 348.

[74] Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 355.

[75] Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 74–89.

ти, що дослідники почали більш критично ставитися до радянських новацій у сфері національних відносин, зосередилися на аналізі недемократичних практик і насиллі влади, що призвело до масштабних втрат різних етнічних груп населення України в ході соціально-політичних експериментів і особливо в результаті найбільшої трагедії українства у XX столітті – Голодомору 1932–1933 рр.[76]. Більшість дослідників зійшлися на тому, що нетривалість періоду політики коренізації та українізації була зумовлена стратегією правлячої партії на стирання національних відмінностей, тимчасовістю заходів щодо правового та культурного захисту меншин, залучення їх до державного будівництва, опанування та розширення сфер вживання рідної мови. Не випадково, що цей курс невдовзі змінився тоталітаризацією суспільства, яка супроводжувалася насадженням режиму одноособової влади, ігноруванням прав людини, масовими репресіями, депортаціями, Голодомором. За своїм задумом політика коренізації мала кон'юнктурний характер, була покликана послабити спротив національно-демократичних сил, долучити представників корінних народів і національних меншин до політичних, соціально-економічних і культурних експериментів[77].

Видається доречним зупинитися на періодизації радянської національної політики, яку, зокрема, запропонувала О. Сучкова, і яка, на нашу думку, має право на застосування в наукових практиках: 1921–1923 рр. – організаційний етап здійснення національної політики радянської влади в Україні; 1924–1928 рр. – період активного впровадження політики коренізації; 1929–1932 рр. – інерційний, стагнаційний період коренізаційної політики; кінець 1932 р. – перша половина 1937 р. – курс на зближення націй (намагання уніфікувати культурні та освітні процеси серед українців і представників нацменшин зі збереженням національної форми освіти і культури); з другої пол. 1937 р. – впровадження курсу на «злиття націй», русифікація[78]. Ця схема дозволяє простежити певну наступність на-

[76] Калакура О. Я. Етнополітологічний дискурс наслідків Голодомору 1932–1933 рр. для національних меншин УСРР. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017 / 5–6 (91–92). С. 283–302 та ін.

[77] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах ...С. 221.

[78] Сучкова О. Єврейська етнічна меншина в Донбасі в 1920–30-ті роки. *VI Конгрес Міжнародної асоціації україністів (Донецьк, 29 червня – 2 липня 2005 р.). Історія. Частина 2*. URL: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/suchkova.htm (Дата звернення: 11.01.2018).

ціональної політики, її націленість на кінцеву стратегію більшовиків – так зване «вирішення національного питання». Вона ілюструє напрям трансформації поглядів більшовиків на стан і кінцеву мету міжетнічних відносин, відносин держави і громадян, ставлення до цінностей, оголює справжні орієнтири радянського режиму.

Доречним буде порівняння діяльності ЦКНМ та національних міністерств УНР, яке провела Л. Якубова. Корінна різниця полягала не тільки в меті цих органів, але й у принципах їх формування. Центральна Рада, відтак Директорія УНР добирали до складу Генерального секретарства міжнаціональних справ, Генеральних секретаріатів у справах єврейських, польських, російських представників від найбільших етнічних груп (російської, єврейської, німецької, польської, болгарської і молдавської національностей), а ЦКНМ – з радянських працівників (водночас членів ВКП(б)), які, навіть будучи не українцями за національністю, проте представляли не певні етнічні меншини, а більшовицьку пролетарську владу та її концепцію вирішення національного питання в УСРР. У цьому, наголошує авторка, корінна відмінність, яка фактично позбавляла етнічні групи статусу національних меншин у сучасному значенні цього слова разом з можливостями реального політичного впливу на формування етнополітики радянської держави[79].

Звертаючись до архівних документів, актуалізованих у новітніх дослідженнях, зокрема інструктивного листа ЦКНМ «Про виділення однорідних у національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення» (1924 р.)[80], відстежуючи його реалізацію, не важко помітити, що в ряді випадків національні ради, зокрема польські, створювалися згори і штучно навіть у селах із невеликою перевагою поляків, без урахування думки інших односельчан. Про динаміку виокремлення польських сільрад можна судити з таких даних: 1925 р. – 64 одиниці, 1927 р. – 139, 1929 р. – 150, 1931 р. – 164. При цьому слід мати на увазі, що навіть у 1931 р. вони охоплювали не більше третини польського населення УСРР, а значна частина поляків взагалі не бачила доцільності їхнього створення. Подібні темпи органі-

[79] Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924 – 1934 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 14. С. 339.

[80] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. Київ. С. 171.

зації національних сільрад та проблеми їхньої життєздатності були властиві і іншим етнічним меншинам.

Найбільше розчарування населення УСРР викликали недемократизм і адміністративна заорганізованість зверху виборів, масове позбавлення виборчих прав, що створювало атмосферу політичної те соціальної напруги. Дослідники звертають увагу на спеціальні ухвали, які приймали ЦК КП(б)У, губкоми партії щодо посилення партійного керівництва виборами до місцевих рад, скеровували своїх уповноважених на місця для проведення виборчої кампанії і контролю за нею, насамперед у районах, заселених національними меншинами. Зокрема, ще в березні 1921 р. на Поділля ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У відрядили М. Калініна, Д. Мануїльського, Г. Петровського та ін. За маршрутом Жмеринка–Вінниця–Проскурів–Кам'янець-Подільський було відіслано інструкторсько-агітаційний потяг на чолі з Г. Петровським, учасники якого взяли участь у роботі повітових з'їздів рад, виступали на зборах, мітингах, знайомилися з настроями населення, за допомогою озброєних спецзагонів вели боротьбу проти сил опору.

Аналізуючи цифрові показники результатів виборів, необхідно враховувати, що радянська виборча система мала формальний, здебільшого пропагандистський і показний характер, не забезпечувала демократичний вияв волі і свобод громадян. Посилаючись на матеріали архівів і преси, автори показують, що насадження бюрократично-адміністративних методів, доведення до абсурду регламентації, встановлення тотального контролю за роботою голів і секретарів національних сільських рад з боку вищих партійно-державних структур разом із абсолютизацією партійно-класового підходу до формування рад зводили нанівець професіоналізм і ефективність роботи з національними меншинами. Пріоритет класового підходу під час виборів голів і секретарів, членів виконкомів національних сільрад, президії райвиконкомів призводив до того, що до влади приходили здебільшого малоосвічені люди, ущемлені своїм соціальним походженням або становищем, готові до вислужування перед начальством, до зловживання службовими правами.

Переконливим доказом цього є залучення авторами матеріалів обстеження національних районів та сільрад, проведених ЦКНМ у 1926–1927 рр. та ін. рр. Вони засвідчують, що діяльність більшості з них була слабо пов'язана з інтересами селян, оскільки співробітники місцевої влади не виступали їхніми захисниками, не спирали-

ся на них, а зводили роботу до виконання директив вищих органів влади, займалися проведенням хлібозаготівель, страхуванням, державними позиками та податками, збиранням компромату на місцевих жителів.

На тлі дослідження діяльності ЦКНМ науковці вийшли на дуже важливий, на нашу думку, висновок про зв'язок з монополізацією впливу на суспільні процеси самої ВКП(б). Навіть через десятиріччя після захоплення і досягнення монопольної влади – на початку 1927 р. партія усе ще відчувала хиткість і нестабільність свого становища, а тому намагалася вміло використати ЦКНМ, заходи щодо українізації та коренізації для його зміцнення. Іншими словами, йшлося про використання політичного потенціалу гасел національного відродження з метою зміцнення більшовицької влади[81]. Виступи місцевих працівників на Першій Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин засвідчили, що робота бюро національних меншин (БНМ) протягом перших трьох років існування ЦКНМ мала переважно випадковий характер і залежала від особистісного фактору. На думку О. Рубльова та Л. Якубової, хід наради відображав реальну боротьбу двох таборів у нацменосередках України.

Перший, щиросердно сприйнявши гасла коренізації, спромагався якнайглибше розгорнути політику, вважаючи її дійсним знаряддям побудови нового суспільства в традиційному середовищі національних меншин.

Причому одним із засобів її розгортання мала стати ініціатива низів і використовувана творчість останніх для вдосконалення і якісного покращення клімату міжетнічного спілкування. Другий, репрезентований на Нараді вищими ешелонами партійної та радянської бюрократії, прагнув керованого й жорстко регламентованого розвитку коренізації, метою якої була прискорена радянізація етнічних меншин[82]. Виявлені дослідниками архівні матеріали свідчать, що владні структури були стурбовані активізацією життя і консолідацією національних меншин, особливо наприкінці 1920-х ро-

[81] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 246.

[82] Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 166.

ків, навколо ідеї національного єднання. Тому так критично було розцінено виступ на Першій Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича, який відстоював ідею створення «єдиного фронту національних меншостей»[83].

На час проведення Першої Всеукраїнської наради з роботи серед національних меншин у республіці було практично завершено виділення 872 національних сільрад, із них: 292 російські, 273 німецькі, 139 польських, 56 єврейських, 45 болгарських, 30 грецьких, 57 молдовських, 13 чеських, 2 білоруські та 1 шведська. На той же час завершилося законодавче оформлення 12 національних районів (7 німецьких, 3 болгарські, 1 польський та 1 єврейський). Станом на 1930 рр. кількість національних рад уже становила 1121: 450 російських, 254 німецькі, 151 польська, 156 єврейських, 45 болгарських, 30 грецьких, 16 молдовських (без Автономної Молдавської СРР), 12 чеських, 4 білоруські, 3 албанські. Завершилося оформлення 26 національних районів (9 російських, 7 німецьких, 3 болгарські, 3 єврейські, 3 грецькі та 1 польський)[84].

На сьогодні маємо цілу низку досліджень, присвячених національно-територіальному районуванню, життю національних меншин «за правилами більшовицького самоврядування». Зокрема, О. Бут, Л. Насєдкіна досліджували грецькі національні одиниці, І. Балуба, Т. Єременко, О. Калакура, Л. Місінкевич[85], В. Нестеренко[86] – польські, О. Доценко, В. Орлянський, Я. Хонігсман, Л. Якубова – єврейські, Ю. Грищенко[87], М. Дихан, В. Мітков – болгар-

[83] ЦДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр. 368, арк. 14.

[84] Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995; Якубова Л. Д. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 457–458.

[85] Місінкевич Л. Польські сільські Ради на Поділлі в 1920 – 1930-ті роки. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конф., 23–24 червня 1999 р*. Хмельницький, 1999. С. 306–315.

[86] Нестеренко В. А. Польські національні ради на Кам'янеччині у міжвоєнний період (1921–1938 рр.). *Ukrainian-Polish scientific dialogues. International Scientific Conference (16–19 October 2019)*. – С. 39–41.

[87] *Грищенко Ю. В.* Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (1920-ті рр.). *Український історичний журнал : Наук. журн.* / НАН України, Ін-т історії України, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. № 3. С. 88–105.

ські, В. Євтух, В. Марочко, О. Філатова, Б. Чирко – німецькі. Їх порівняльний аналіз частково узагальнила Л. Гуцало[88], відстеживши формування системи національно-територіального районування в УСРР, організацію суспільного життя і господарської діяльності, політичного і культурно-духовного розвитку національних меншин у національних одиницях.

Важливу роль, на думки більшості дослідників, відіграла ЦКНМ у процесах колективізації. 10–12 липня 1928 р. ЦКНМ провела другу Всеукраїнську організаційну нараду з роботи серед національних меншин. У доповіді Я. Саулевича «Про радянське будівництво серед національних меншин» основний наголос був зроблений на завданні досягнення соціального розколу в етнічних громадах, зменшенні представництва заможних верств нацменселянства у радах (на той час у радах українських сіл вони становили 11,4%, німецьких – 30%, чеських – 46%, грецьких – 37%, болгарських – 23%.). Ряд дослідників пов'язує початок суцільної колективізації національних сіл з рішеннями розширеного пленуму ЦКНМ (28–29 серпня 1929 р.), який висловився за форсовані темпи цієї кампанії з тим, щоб завершити її до кінця 1930 р. Уся робота місцевих осередків національних меншин мала підпорядковуватися створенню колгоспів у стислі строки без врахування специфіки регіонів. Оскільки виконання цього завдання опинилося під загрозою зриву, в листопаді 1930 р. було скликано ІІ Всеукраїнську нараду з роботи серед національних меншин, на якій гостро ставилося питання про боротьбу із куркулями і саботажниками колективізації. Для їх виявлення і прискорення колективізації в усі населені пункти скеровувалися уповноважені з-поміж партійних і радянських працівників, правоохоронних органів, пропагандистського активу. В. Польовий та Б. Чирко навели приклади з Проскурівської округи, куди ЦК КП(б)У відрядив у 1929–1930 рр. 63 комуністи. Водночас до кожного району доводився «план розкуркулювання», далі він «розверстувався» на села, а оскільки «куркулів» для плану бракувало, то його виконували за рахунок міцних селянських господарств, середняків. Для останніх ідеологи придумали «пом'якшувальний» термін – «підкуркульники», чим створювалося ідеологічне підґрунтя для ліквідації одноосібних господарств. Форсовані темпи насильницької колективізації мали місце і в селах Шепетівської та інших

[88] Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 227 с.

округ республіки. Вони забезпечувалися такими методами, як залякування, шантаж, погрози, арешти, утримання під вартою, застосування фізичних покарань, знущання[89].

Праці дослідників політики коренізації, діяльності ЦКНМ наповнені численними фактам зловживання владою партією більшовиків, пов'язаної з розгортанням фізичного та духовного терору, войовничого атеїзму, кон'юнктурного, ідеологізованого характеру національного життя. Торкаючись сталінських репресій, Голодомору 1932–1933 рр., низка дослідників гостро порушила питання деформацій і спотворень у національній політиці, обмеження прав українців і національних меншин. Дослідник болгарської меншини В. Мітков вважає період 1920–1940 рр. періодом масових репресій[90]. За його підрахунками в 1928–1930 рр. розпочався примусовий загін болгарських селян в колгоспи з конфіскацією майна та виселенням заможних селян на Схід і Північ СССР (Сибір, Урал, Архангельська область). За той час було «розкуркулено» близько 3500 болгарських господарств та 10000 болгар було висилено на «спецпоселення»[91].

Звичайно, організовані зверху соціально-економічні та суспільно-політичні кампанії початку 1930-х рр. щодо так званих соціалістичних перетворень призвели до суперечливих і далеко неоднозначних змін у національних регіонах. Водночас почався очевидний занепад активності нацменроботи та поступова реорганізація місцевої мережі ЦКНМ. О. Рубльов та Л. Якубова показують тенденцію зниження активності й самої ЦКНМ. Якщо в 1924 – 1926 рр. відбувалося близько 70 засідань на рік, то в 1929 р. – близько 40, на кінець жовтня 1931 р. було проведено лише 11 засідань установи, а до листопада 1932 р. – 15. Причому в 1932 р. протоколи 13 засідань ЦКНМ охоплюють лише 26 аркушів тексту. Причини згортання активності ЦКНМ дослідники вбачають у політичній площині і пояснюють це поступовим загостренням політичної реакції наприкінці 1920-х рр., яка логічно переросла в запровадження зламних, з історичної точки зору, колективізації та індустріалізації, що

[89] Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал*. 1993. № 3. С. 64–65.

[90] Митков В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е – 1940-е годы). Запорожье, 2009.

[91] Митков В. Болгары на Запорожской земле: Страницы истории и культуры. Запорожье, 2007. С. 93–94.

зруйнували традиційний спосіб життя та етнозбереження народів України й кинули їх у м'ясорубку, в якій створювалося нове позакласове суспільство[92]. Принагідним видається одне уточнення позиції авторів, адже радянська влада тоді ще не прагнула до формування позакласового суспільства – класи, робітничий клас і трудове селянство залишалися – а схилялася до позаетнічного суспільства «радянських людей», пропагуючи ідею створення єдиної за соціалістичним змістом міжнародної пролетарської культури всіх націй СРСР. Слід зазначити, що місцеві органи ЦКНМ протягом усього часу свого існування постійно реорганізовувалися внаслідок проведення адміністративно-територіальних змін, у тому числі й через створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Останній удар місцевому апарату ЦКНМ завдала адміністративно-територіальна реформа початку 1930-х рр., яка збігшися зі суцільною колективізацією, практично зруйнувала його[93]. Нове «Положення про обласні комісії у справах національних меншин при облвиконкомах» (1932 р.), фактично обмежило їх компетенцію у справах національних меншин культурницькою діяльністю. Протягом 1930–1933 рр. місцевий апарат комісії через реорганізаційні зміни адміністративної реформи 1930 р. переважно внаслідок колективізації, було розмито, попередні досягнення коренізації зійшли нанівець. У 1934 р. ЦКНМ була реорганізована у відділ у справах національних меншин при ВУЦВК (з 1935 р. – при ЦВК) УРСР. Його діяльність тривала до 1941[94].

За висновком О. Рубльова та Л. Якубової, ЦКНМ була одним із найбільш вдалих управлінських проектів часів коренізації, а ефективність її діяльності вражає і заслуговує на подальше вивчення[95]. Аналізуючи зміст національної політики більшовиків, вони цитують дисертаційне дослідження К. Нікульшиної, в якому на широкому матеріалі доведено, що місцеві органи влади комплектували-

[92] Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 354.

[93] Рубльов О., Якубова Л. Назв. праця. С. 357.

[94] Якубова Л. Д. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 457–458.

[95] Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід ... С. 344.

ся (принципово важливо розуміти, що вони саме «комплектувалися», а не обиралися, як зазначалося в офіційних документах, законодавчих актах, пресі і, значною мірою, історіографії – *О. Рубльов та Л. Якубова*) з таким розрахунком, аби, з одного боку, забезпечити національне представництво в органах влади; з іншого – очолити й контролювати розпочатий процес радянсько-партійного будівництва. Не менше умотивованими є й наступні два зауваження дослідниці: 1) «Основною причиною протистояння центральних органів влади з керівництвом національних окраїн, що зростало протягом усіх 20-х років, була суперечність між задекларованими самими більшовиками принципами «самовизначення» й децентралізації господарського життя країни (в роки НЕПу) та сталою тенденцією на формування централізованої держави»; 2) «Політика коренізації була спрямована на формування такого складу національних кадрів партійного та радянського апаратів автономій, які б були активними провідниками та беззастережними виконавцями політики партії в регіоні. Тим самим повною мірою забезпечувалося централізоване керівництво з Москви, необхідне для ефективного функціонування радянської держави»[96].

Інша дослідниця національної політики в УСРР/УРСР у міжвоєнний період, Л. Гуцало, акцентує увагу на тотальній політиці русифікації, денаціоналізації радянського режиму, складному переплетенні процесів урбанізації, змаганні і домінуванні двох різноспрямованих історичних векторів – російського та українського[97].

Як уже зазначалося, на сучасний етап історіографії національних меншин міжвоєнних років впливають Революція Гідності, контреволюційна війна Росії проти України, які прискорили соціокультурний розрив з радянським минулим, започаткували низку нових підходів до проблеми міжвоєнних трансформацій у національній сфері. Цьому сприяло ухвалення важливих законодавчих актів щодо декомунізації суспільства і відтворення історичної правди. Прийнято Закони «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в

[96] Никульшина Е. А. Национальное представительство в местных органах власти автономных республик и областей РСФСР в 1920-е годы: дис… канд. истор. наук. Москва, 2004. 229 с.

[97] Гуцало Л. Етнополітичні процеси в Донбасі: ретроспективний погляд у 1920–1930 рр. *Intermarum: історія, політика, культура.* 2016. Вип. 3. С. 197–207.

Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», а відтак з'явилися праці, в яких переосмислені діяльність ЦКНМ і політика радянізації загалом з врахуванням людиноцентричних підходів (цінності людського життя) та дотримання прав меншин. Поряд з уже розглянутою узагальнюючою працею О. Рубльова та Л. Якубової «Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід» побачили світ й інші дослідження. У них на тлі суспільно-політичної історії радянської України автори досліджують обставини створення та організаційні проблеми існування інституцій, відповідальних за здійснення політики коренізації в середовищі етнічних меншин[98].

Нового осмислення потребує з огляду на сучасні обставини життєдіяльність російської меншини в Україні в контексті міжвоєнної політики коренізації. Наявні публікації[99] не розкривають повною мірою політику влади щодо етнічних росіян, насамперед у місцях більш-менш компактного проживання у національних територіальних одиницях, їхнього ставлення до українізації та її результатів. Справедливим видається вислід І. Терлюка щодо статусу росіян в Україні на початку XX ст. як «імперської нації», а у радянській імперії особливий статус росіян визначався їхньою політичною роллю, вони стали національною більшістю[100].

У 1920–1930 рр., вважають сучасні етнополітологи, політика русифікації проводилась у формі організації масової трудової міграції

[98] Чернега П. М., Фесенко В. В**.** Адміністративно-територіальний устрій та органи місцевого самоврядування польської етнічної меншини в УСРР (1923–1932 рр.). *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць***.** Київ, 2018. Випуск 128 (№1). С. 44–49; Чернега П. Фесенко В. Національно-культурна політика комуністичного режиму щодо польської етнічної меншини в Україні (1920 – середина 1930 років). *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : науковий вісник : збірник наукових праць* / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ : Гілея, 2018. Вип. 134 (7). С. 46–53 та ін.

[99] Роговий В. М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. XX ст. : дис... канд. іст. наук. Київський національний ун-т будівництва і архітектури. Київ, 2001; Малярчук Н. Росіяни в Донбасі (20–30-ті рр. XX ст.). автореф. дис. … канд. іст. наук. Донецький національний університет, 2006; Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с. та ін.

[100] Терлюк І. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального і політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Випуск 51. С. 303–324.

росіян в Україну (передовсім на Донбас і Південь республіки)[101]. Таким чином, політика коренізації, діяльність ЦКНМ знайшли досить ґрунтовне відображення у більшості публікацій, присвячених етнополітичним процесам міжвоєнної доби. Вийшли друком спеціальні дослідження, які дають великий фактологічний матеріал, показують склад і долю деяких очільників комісії. На кожному із означених нами етапів історіографії історико-політичних досліджень достатньо публікацій як схвального характеру до національної політики більшовиків, особливо у галузі освіти та культури, так і критичного ставлення до досягнень етнічних спільнот у тоталітарному суспільстві.

Водночас ряд аспектів діяльності ЦКНМ залишається малодослідженим. Ідеться про зв'язки з іншими партійно-державними органами, Центральною адміністративно-територіальною комісією (ЦАТК), співвідношення політики українізації та коренізації, участі національних меншин саме в українізації, можливостей національної політики більшовиків як інтеграційного чинника суспільного життя. І все ж, не слід переоцінювати роль ЦКНМ, маючи на увазі, що на її діяльності позначився тоталітарний, антигуманний характер тодішньої політичної системи і радянської влади.

Незважаючи на великий масив праць щодо практики міжетнічного адміністрування у 1920–1930 рр., ця тема не може вважатися вичерпаною, оскільки більшість студій мають локальний або вузькотематичний характер. Інноваційне осмислення історії етнополітичних процесів в УСРР міжвоєнної доби, врахування досвіду державотворчих процесів 1917–1921 рр. може дати додатковий аргумент на користь збереження спеціального державного органу з етнополітики в системі виконавчої влади.

Опубліковані праці та захищені упродовж останніх десятирічь дисертації за спеціальностями історія, етнологія та етнополітологія, присвячені національним меншинам України, дають підстави для висновку про те, що поряд з дослідженнями, виконаними за старими лекалами, появляється все більше досліджень, у яких аналізуються диференціація ставлення національних груп до політики владних структур, спростовуються твердження радянської пропаганди тогочасної преси про одностайне схвалення нацменшинами економічних і культурних перетворень. Нова генерація дослід-

[101] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014.

ників етноісторичних, етнополітичних та етнокультурних процесів має враховувати, що чимало поспішливих оцінок, запропонованих на початку 1990-х рр., не знайшли підтримки в подальших дослідженнях.

Можна згадати, наприклад, що В. Орлянський, А. Дизанова[102] та інші дещо глорифікували тоді політику «коренізації», прагнули виявити демократичні тенденції політики щодо національних меншин. Натомість праці інших авторів, дисертаційні дослідження І. Балуби, О. Жуковського, О. Калакури, А. Кузьменко, О. Мягкої та ін.[103] містять принципово інші оцінки. Вони будуються на основі більш широкого кола джерел і узагальненнях життєдіяльності національних меншин у загальноукраїнському вимірі різних етапів міжвоєнного періоду.

В новітніх дисертаційних дослідженнях і відповідних публікаціях помітно більше місця відводиться критичному аналізу наслідків комунізації суспільно-політичного, економічного та культурного життя національних меншин. Дослідниками акцент робиться на тоталітарному характері політичного режиму, тотальних класово-ідеологічних репресіях, депортаціях, втратах, які стосовно певних етнічних груп набули характеру геноциду.

Разом з тим насторожує, що в останнє десятиріччя дослідження етнонаціональних процесів 20–30-х рр. ХХ ст. втратили свою інтенсивність порівняно з попередніми роками. Вселяє надію, що це тимчасове явище, адже праці В. Ганзуленко, О. Городецького,

[102] Орлянский В. С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1992; Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1992.

[103] Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1995; Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997; Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000; Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2006; Шарібжанов Р. В. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. ХХ ст.: дис. … канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2007. 211 с.; Кузьменко А. В. Освіта національних меншин України в 1920–1930-ті роки: історіографія : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2011; Мягка О. А. Польська національна меншина Півдня УСРР в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис… канд. іст. наук. Миколаїв, 2013 та ін.

Е. Гриневич, О. Третякової, О. Сушко та ін.[104] засвідчили потенційні можливості подальшого розширення тематики досліджень, виявлення нових архівних джерел та введення у науковий обіг аналітичних узагальнень на основі невідомих раніше фактів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що життєдіяльність національних меншин України, процес їхньої комунізації в рамках політики коренізації у 1920–1930 рр. уже набув досить повного висвітлення в історичній та етнологічній науці українськими та частково зарубіжними дослідниками, визначилися нові етнополітологічні підходи до цієї проблеми, нагромаджено великий фактичний матеріал. Однак багато питань лише поставлено. Вони залишаються малодослідженими або й зовсім не актуалізованими, зокрема, з'ясування загальних тенденцій та регіональних особливостей політики радянського тоталітарного режиму і місцевих владних структур щодо меншин України, катастрофічних наслідків політичних репресій, депортацій, Голодомору, насильницької асиміляції, простеження змін етнополітичного статусу етнічних груп, їх участь у русі за відстоювання своїх політичних прав і свобод. Дослідження цих проблем покликані істотніше впливати й на сучасний стан українсько-європейських (українсько-польських, українсько-німецьких, українсько-грецьких, українсько-болгарських, українсько-угорських та ін.) відносин, поглиблювати

[104] Городецький О. Колективізація як складова національної політики КП (б)У стосовно польської національної меншості на Півдні України у 1920-х роках. *Питання аграрної історії України та Росії*. Д. : Вид-во ДНУ, 2004. С. 128–132; Ганзуленко В. Репресивна політика радянської влади щодо римо-католиків Херсонщини в 20–30-х рр. XX ст. *Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство* Вип. 2. Острог : Нац. ун-тет «Острозька академія», 2010. С. 68–74; Гриневич Е. Политические репрессии против польского населения Николаевщины в 20–30-х гг. XX ст. *VIII Микол. обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»*. Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2010. С. 160–164; Третякова О. Національно-культурний розвиток польського населення Південної України в 20-х рр. XX ст. *Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*. Львів: Добрий друк, 2015. С. 121–129; Сушко О. Польські педагоги Поділля – об'єкт державного терору 1930-х рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації* / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 251–263; Ніколаєв І. Є. Етнополітичні процеси на Півдні України в період становлення тоталітарної системи в 20-х роках XX століття (на прикладі польських національно-культурних об'єднань Миколаївської області). *Музейний вісник.* № 11/2. Запоріжжя, 2011. С. 149–154 та ін.

міжнаціональний діалог, сприяти об'єднанню дослідницького потенціалу науковців. Спираючись на досвід створення регіональних праць з історії етнонаціональних процесів на Донбасі, Галичині, Закарпатті, в Криму, набутий в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, видається доцільним приступити до підготовки як комплексного етнополітологічного дослідження національних меншин в Україні, в тому числі у міжвоєнний період, на основі системного та міждисциплінарного вивчення політики владних структур щодо неї, аналізу наслідків цієї політики в демографічному, соціальному, економічному, культурному, духовному, політичному, ментальному розвитку, їхньої участі в усіх сферах життя українського суспільства на цьому історичному етапі, так і продовжити дослідження історико-політологічного дискурсу.

Студії з етнополітичних процесів у Кримській АСРР

Російська анексія Автономної Республіки Крим і так званий «референдум» 2014 р. про статус Криму стали грубим порушенням Конституції України, основоположних принципів міжнародного права, двосторонніх угод і знайшли засудження з боку світового співтовариства.

Ці події актуалізують необхідність історико-політологічного та етнонаціонального осмислення не тільки самого факту російської окупації півострова, але й історичних, соціокультурних та етнічних процесів, які відбувалися тут упродовж усієї історії, включаючи й міжвоєнний період.

В останні роки з'явилася низка праць, в епіцентрі яких етнополітичні процеси в Криму, Донбасі, Закарпатті, Галичині, які закладають методологічне підґрунтя для поглибленого аналізу минувшини тих регіонів України, які тривалий час перебували у складі інших держав, зазнали асиміляційних впливів з їх боку та демографічних змін[105]. В епіцентрі уваги дослідників: Т. Бикової, А. Зару-

[105] Донбасс и Крым: цена возвращения : монография / Нац. ин-т стратег. исследований; гл. ред. В. П. Горбулин; редкол. А. Н. Ляшенко. Киев : НИСИ, 2015. 221 с.; Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; гол. ред. О. О. Рафальський. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 266 с.; Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. / Укр. ін-т нац. пам'яті; упоряд. і вступ. ст. С. В. Громенко. Київ : К.І.С., 2016. 314 с.; Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017 та ін.

біна, Д. Урсу, Р. Хаялі[106] питання радянізації Криму, червоного терору, голоду 1920–1921 рр., політики коренізації, утворення національний територіально-адміністративних одиниць, спроб єврейської колонізації, колективізації та розкуркулення, переслідування інокодумців. Велику увагу до дослідження історії Криму упродовж багатьох років приділяли кримські наковці, частина яких вже устигла інтегруватися до російського історико-політичного та історіографічного контексту[107] .

Очевидно, не став випадковим підвищений інтерес до кримської минувшини з боку російських дослідників, свідченням чого є наспіх виданий у 2018 р. двотомник «История Крыма» за редакцією А. Юрасова[108], нові шкільні підручники з кримської історії. Червоною ниткою через ці публікації проходить ідея «Крым русский». Чи означає все це, що українські науковці мають відмовитися від кримської проблематики. Аж ніяк ні. Понад те, наше завдання значно посилити увагу до неї, адже рано чи пізно Крим повернеться до скла-

[106] Зарубин А. Г. Основные проблемы советского периода истории Крыма (1917–1941). *Ватан (Родина).* (Симферополь). 1992. №3. С. 9–22; Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). Симферополь, 1999. 144 с.; Мусаєва У. К. Історико-етнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 19 с.; Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: историографические очерки / Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. Симферополь: Таврия, 2004. 214 с. (Биобиблиография крымоведения. Вып. 2); Брошеван В. Татары в Крымской АССР: 1921–1941 гг.: Хроника в документах и материалах. Симферополь, 2005; Хаяли Р. И. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 65. С. 91–96; Бикова Т. Кримськотатарський аспект національної політики Кремля у кримській АСРР (1921–1928 рр.) *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 98–125 та ін.

[107] Севастьянов А. В. О некоторых тенденциях современной историографии крымоведения: «зияющие высоты» и перспективные достижения. *Электронное научное издание Альманах Пространство и Время* Т. 12. Вып. 1. 2016. Крымоведение: пространство и время Крыма; *Непомнящий А. А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (1921–1945). Симферополь: ООО «Антиква», 2015. 936 с. (Сер. «Библиография крымоведения». Вып. 25 «Крым в истории, культуре и экономике России»); Прохоров Д.А. Караимы в Российской империи в конце XVIII – начале XX века. Симферополь: Изд-во ООО «Антиква», 2019. 632 с.: ил. («Золотой век» крымских караимов) та ін.

[108] Юрасов А. В. (отв. ред.) История Крыма: В 2 т. Т. 1. Москва: Кучково поле, 2019. 600 с.

ду України. На жаль, тільки в останні роки стало зрозумілим, що проект «Автономна Республіка Крим» виявився на руку російським великодержавницьким силам, які невдовзі після проголошення незалежності України розробили і крок за кроком підступно реалізовували стратегію його анексії. До того ж у російському науковому середовищі були і є дослідники, які намагаються більш об'єктивно аналізувати кримську минувшину, політичні експерименти над корінним народом Криму. Відзначимо праці В. Возгрина, К. Скоркіна та ін.[109].

Відрадно, що кримська проблематика не тільки не зникла з українського суспільно-політичного дискурсу, але й набула нового дихання. Його започаткувала книги «Історія Криму в запитаннях та відповідях», «Крим за завісою» [110], а також інші праці.

Повертаючись до нашої теми, треба зазначити, що проблема історії і культури Криму, його пам'яток мала суспільно-політичну актуальність упродовж усіх років незалежності України[111]. Це стосується і періоду автономізації Кримської області, і насамперед сучасного етапу, коли розробляються стратегії деокупації та реінтеграції Криму до складу України. В усіх цих наукових розвідках значна увага приділялася періоду утворення та діяльності Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, усім соціально-політичним експериментам, які тоталітарний режим упроваджував на території півострова. Етнополітичні процеси міжвоєнного періоду в Криму одним із перших комплексно студіював О. Галенко у розділі «Крим у міжвоєнний час (1921–1941 рр.): від татаризації до совєтизації» колективної монографії «Національні меншини України у XX столітті»[112]. Автор правильно розставив акценти в самій назві дослідження, підкресливши, що 20–30-ті рр. XX

[109] Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992; Возгрин В. Е. Немецкие колонисты и коренной народ Крыма в национальной политике Российской империи. Санкт-Петербург: изд-во РХГА, 2015. 416 с.; Скоркин К. В. Обречены проиграть (Власть и оппозиция 1922–1934). Москва: ВивидАрт, 2011. 892 с. та ін.

[110] Історія Криму в запитаннях та відповідях / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. 527 с.; Крим за завісою. Путівник зоною окупації. Київ, 2019 та ін.

[111] Зінченко Ю. І. Кримські татари: історичний нарис. Київ, 1998; Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001 та ін.

[112] Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 165–178.

ст. були спрямовані на звуження кримськотатарської присутності в Криму та його радянізацію, до цього варто було б додати: на асиміляцію та російщення. Дещо пізніше в іншій колективній монографії «Крим в етнополітичних процесах»[113] О. Галенко більш широко розкрив значну частину питань життєдіяльності автономії через дилему двох тенденцій етнополітичних процесів: відцентрової – татаризації та доцентрової – радянізації, з'ясував їхні наслідки та уроки. Д. Омельчук у цій самій книзі навів приклади політичного терору проти національних меншин у Криму, масових репресій, які не оминули жодну з національних груп, частково використавши матеріали іншої монографії[114].

Дослідники зазначили, що встановлення режиму більшовиків на території Криму супроводжувалося не тільки військовою окупацією, запровадженням «червоного терору», але й певним заграванням на перших порах із кримськотатарським етнічним елементом та обговоренням можливості утворення національної держави. За наказом В. Леніна після захоплення Криму тут розгорнулася широкомасштабна каральна операція. Однією з перших жертв більшовицького режиму став голова кримськотатарського національного уряду муфтій Н. Челебіджіхан, страчений 23 лютого 1918 р. у Севастополі.

Було створено надзвичайні органи влади, насамперед Кримський революційний комітет (Кримревком), який очолив етнічний угорець Бела Кун. Важливою постаттю у новій владі була Р. Землячка (Розалія Залкінд) – секретар Кримського комітету РКП(б). Саме вони стали головними провідниками ленінської ідеї нещадної розправи з «контрреволюційними елементами»[115]. У книзі Л. Абраменка «Последняя обитель: Крым 1920–1921 годы»[116] наводяться десятки розстрільних списків, які авторові, колишньому прокуророві, вдалося розшукати в архівах. У них тисячі прізвищ і знищених

[113] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с. С. 170–213.

[114] Омельчук Д. В., Акулов М. Р., Вакатова Л. П., Шевцова Н. Н., Юрченко С. В. Политические репрессии в Крыму (1920 – 1940 годы). Симферополь, 2003. 208 с.

[115] Верстюк В. Якими були наслідки червоного терору в Криму 1920–1921 рр.? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 431.

[116] Абраменко Л. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. Киев, 2005.

доль. Сучасні дослідники схиляються до думки, що червоний терор у Криму забрав життя 96 тис. осіб[117].

Великою трагедією, пов'язаною із насадженням тоталітарного режиму, став голод 1921–1923 рр., який за підрахунками, наведеними Т. Биковою, призвів до жахливих наслідків. За час з 1 травня 1921 р. до 1 січня 1923 р. чисельність мешканців кримських сіл зменшилася на 76,6 тис. осіб, а міст – на 75,5 тис. Коли у квітні 1921 р. на півострові було проведено загальний перепис населення, тут проживало 719 тис. 513 осіб. За два роки, згідно з даними Кримського статистичного відділу, кількість населення скоротилася до 569 тис. 500 осіб, тобто, за офіційною статистикою, на 150 тис. 13 осіб. Проте можна стверджувати, що кількість тих, хто загинув від голоду, була значно більшою, адже було багато випадків, коли від голоду вимирали цілі села. Майже 66% померлих становили кримські татари, які були переважно мешканцями сіл. У Карасубазарі чисельність жителів зменшилася на 48%, у Старому Криму – на 40,9%, у Феодосії – на 35,7%, у Судацькому районі – на 36%. Багато сіл гірського Криму вимерли повністю. Тобто загальна кількість тих, хто загинув від голоду на півострові в 1921–1923 рр., за різними оцінками, коливається в межах 100–150 тис. осіб (15% населення Криму), більшість з яких становили кримські татари. Останнє пояснюється тим, що голод найсильніше вразив гірські та передгірські райони, серед населення яких домінували татари, котрі мали мінімальні ділянки землі та не вели зернового господарства. Наслідки голоду давалися взнаки ще не один рік і остаточно були подолані лише наприкінці 1920-х років[118]. За час голоду різко зменшилося виробництво хліба на півострові, значно скоротилося загальне поголів'я худоби: коней – на 72%, великої рогатої худоби – на 62%, овець – на 70%, свиней – на 92%, кіз – на 81%.

На сьогодні не знайдено переконливої відповіді на суттєве питання: на яких засадах створювалася Кримська АСРР (листопад 1921 р.) – правових, політичних, тактичних, територіальних, національних чи інших. Офіційна версія стверджувала, що Кримська

[117] Гладун О. М., Рудницький О. П., Кулик Н. В. Оцінка демографічних втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації 1944 року. *Демографія та соціальна економіка,* 2017, № 2 (30). С. 14.

[118] Бикова Т. Що спричинило голод 1921–1923 рр. у Криму? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 431.

республіка постала як радянська, соціалістична і національна, але залишалося не зрозумілим, якої національності. Серед істориків є щонайменше три погляди на цю проблему. Прихильники першого стверджують, що основою для майбутньої кримської автономії були рішення Політбюро ЦК РКП(б) і вона проголошувалася на територіальній основі в повній згоді з ленінськими програмними положеннями щодо обласної (територіальної) автономії. Другого – що основу для автономії треба шукати в характерних особливостях півострова, і головним чином у багатонаціональному складі його населення, а отже, автономну республіку слід вважати територіальною, але створеною за національно-територіальною ознакою. Із третього погляду, якого дотримуються переважно представники кримськотатарського народу, основа Кримської АСРР – національна[119].

Утворення Кримської АСРР більшість дослідників розглядає як спосіб радянізації півострова, а стан речей був такий, що жодна з національностей не могла претендувати на статус титульної нації. Це призвело до нейтралізації претензій кримських татар на національну державність, обмеження прагнень політиків України щодо приєднання цієї території до УСРР та до політичної нейтралізації етнічних українців, їх культурної русифікації[120], а на практиці створення автономії у складі РСФРР підвищувало статус росіян.

Дослідники наводять дані Першого загального Всеросійського перепису населення 1897 р., за якими на кінець XIX ст., попри те, що частка етнічних росіян серед мешканців Криму після його завоювання зросла до 33,11% (180 963 особи), а українців – до 11,84% (64703 особи), кримські татари, втративши абсолютну першість, усе ж і надалі залишалися найбільшою етнічною групою більш як півмільйонного (546592 особи) населення півострова, становлячи 35,55% (194294 особи)[121]. Водночас аналіз документів та літератури свідчить, що у 1921 р. російське населення переважало в містах (60,1% або 196 487 осіб), а татарське населення – в сільській місцевості, де становило 37,8%, або 148 751 особу. До того ж татар-

[119] Бикова Т. Кримська автономія 1920-х – 1930-х років: національна чи територіальна? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 349.

[120] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. С. 181.

[121] Любченко В. Чи відбувся «народ Криму»? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 51.

ське населення переважало в південноузбережній смузі (від 71,6% до 79,3%). В степовій частині Криму татар залишилося 17,7%: там їхнє місце посіли німецькі колоністи[122]. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., кількість росіян майже подвоїлась і вони вже становили 42,22 % (301398 осіб) мешканців Кримської АСРР (713823 особи), тоді як на частку кримських татар припадало 25,09% (179094 особи), українців – 10,84 % (77405), німців – 6,11% (43 631), євреїв – 5,59% (39921 особа). Також у Криму проживали 43,6 тис. німців (6,1 %), 16,0 тис. греків (2,2%), 11,4 тис. болгар (1,6%), 10,7 тис. вірмен (1,5%), решту –33,8 тис. (4,7%) – становили представники інших національностей. За даними перепису 1939 р., російська громада зросла до 558,5 тис. (49,6 %), татарська – до 218,9 тис. (19,4 %), українська – до 154,1 тис. (13,7%), єврейська – до 64,5 тис. (5,7%), німецька – до 51,3 тис. (4,6 %), грецька – до 20,7 тис. (1,8%), болгарська – до 15,3 тис. (1,4%), вірменська – до 12,9 тис. (1,1%)[123]. Тобто напередодні Другої світової війни, на тлі загального збільшення населення півострова (1123,8 тис. осіб), частки росіян та українців зросли, а частка кримських татар – зменшилася[124]. Така етнодемографічна динаміка зумовлена, на думку Т. Бикової, Л. Якубової та ін. дослідників, результатами голоду 1921–1923 рр., соціально-економічною політикою радянської влади, яка сприяла переселенню етнічних росіян до Криму.

Дослідники суспільно-політичної історії автономії відзначають деякі позитивні зміни, правда короткочасного характеру, в період коренізації. Вони наголошують, що голова КримЦВК В. Ібраїмов висував на керівні посади чимало татар, котрі представляли активну, національно свідому, найдосвідченішу частину кримськотатарської інтелігенції. Ця робота невдовзі привела до того, що татари кількісно почали переважати в керівних партійних і господарських органах. У вересні 1925 р., за даними коренізації апарату, у складі КримЦВК було 32 татарина, росіян – 29, німців – 3, євреїв – 1; се-

[122] Бикова Т. Б. Національне питання в Криму в 1920-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* 2012. Вип. 21. С. 101.

[123] Якубова Л. Як і за рахунок яких чинників населення Криму стало переважно російським? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 66.

[124] Любченко В. Чи відбувся «народ Криму»? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 51.

ред членів районних виконавчих комітетів росіян налічувалося 140, татар – 42, німців – 5, євреїв – 6[125].

Б. Чирко вважає, що політика коренізації у Криму набула форми татаризації, яка передбачала забезпечення національно-культурних, мовних та інших запитів не тільки кримськотатарського народу, але й представників інших етнічних груп, зокрема етнічних німців і менонітів[126]. Отже, у Кримській АСРР у місцях компактного розселення кримських татар було створено 6 кримськотатарських національних районів (Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський, Судацький), 144 татарські національні сільські ради, а також 368 шкіл. Також у Криму існували єврейські, німецькі та один український район. Станом на 1925 р. було утворено 345 національних сільрад (татарських – 145, російських – 102, грецьких – 5, вірменських – 1, естонських – 1, змішаних – 53, німецьких – 29, болгарських – 7 , чеських – 1, єврейських – 1). У 1927 р. їхня кількість дещо змінилася, у т. ч. з'явилися 3 українські сільські ради[127].

Т. Бикова звернула увагу на те, що в постанові ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. «Про роботу Кримської партійної організації» кримський обком був звинувачений у «викривленні класової лінії». Після цього розгорнулася нова хвиля політичних репресій, «показових» процесів проти видатних представників національного руху, інтелігенції та колишніх членів партії «Міллі-Фірка». Дослідниця показує, що якщо на початку 1920-х рр. гонінь зазнали головним чином представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції, учасниках революції та громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані. Наведені авторкою архівні джерела свідчать, що під час цих репресій постраждало щонайменше 3500 татар[128].

[125] Крим у етнополітичному вимірі. Київ, 2005. С. 188.

[126] Чирко Б. В. До історії етнополітичних та етносоціальних процесів у Криму в контексті політики радянської влади. *Вчені записки Таврійського національного ун-ту імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. 2018. Т. 29(68), № 3. С. 106–109.

[127] Крим у етнополітичному вимірі. Київ, 2005. С. 193.

[128] Бикова Т. Як здійснювався терор проти кримськотатарської інтелігенції у 1928–1930 рр.? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 366–369.

Після 1930 р. коренізація відбувалася фактично вже без участі старої кримськотатарської інтелігенції.

На думку більшості вітчизняних істориків, Великий терор 1937–1938 рр. став для автономії справжньою катастрофою. Хвиля репресій накрила весь півострів. Якщо 1937 р. почався з переслідувань «троцькістів» або «дворушників», тобто за партійною ознакою, то з літа гоніння набули національних ознак. У Криму, як багатоетнічній автономії, де були представлені практично всі зазначені групи населення, масові арешти торкнулися кожної з них, хоча й різною мірою. Дослідники зазначають, що співробітники НКВС нерідко проводили арешти саме на підставі національності, а вже потім «підганяли» звинувачення. В залучених ними документах найчастіше фігурують «шпигунська діяльність», «шкідництво» на виробництві або у сільському господарстві. Іншою особливістю Великого терору була значна кількість групових справ, так звана колективна відповідальність . Так, наприклад, у 1937 р. у Джанкойському районі за ними проходило 8 із 10 заарештованих. Виконуючи вказівки керівництва, чекісти прагнули відрапортувати про «викриття ворогів» у всіх національних групах. Т. Бикова називає показовою у цьому плані справу 12 корейців, заарештованих у грудні 1937 р. Оскільки вони не мешкали компактно, то їх «збирали» по всьому Криму: у Феодосії, Сімферополі, Керчі, Євпаторії, Сакському районі[129].

Дослідники наголошують на ущемленні прав передусім кримських татар. Окрім згадки в Конституції про державну мову, прапор, герб і фіксовану квоту татар в органах влади, власне кримськотатарський народ не виділявся серед інших національностей, які проживали на півострові[130]. До того ж у новій редакції Конституції Кримської АРСР (4 червня 1937 р.) закріплювався статус Верховної Ради Кримської АРСР, а пункт про дві державні мови (російську та кримськотатарську) був знятий.

Отже, наявні праці про етнонаціональні процеси у міжвоєнному Криму засвідчують, що їх загальні тенденції були схо-

[129] Бикова Т. Як здійснювався Великий терор у Криму в 1937–1938 рр.? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. С. 370–372.

[130] Бикова Т. Б. Національне питання в Криму в 1920-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* 2012. Вип. 21. С. 100–113; Бикова Т. Б. Національно-культурне будівництво 20-х рр. в Криму. .2013. Вип. 22. С. 219–243.

жі аналогічними явищами в інших регіонах СССР. Разом з тим, Кримська АСРР стала полігоном для комуністичного експерименту щодо обезкровлення і знищення неросійських етносів, у тому числі й корінних народів, якими були кримські татари та караїми. Ця політика стала своєрідною репетицією драматичних подій травня 1944 р., коли сталінський режим «покарав» кримських татар майже тотальною депортацією.

Геноцидний характер Голодомору і його наслідки для національних меншин УСРР/УРСР

Як уже зазначалося, історична наука як найбільшу трагедію у міжвоєнній історії України та національних меншин розглядає масові репресії та Голодомори, спровоковані тоталітарним режимом, наголошуючи при цьому на геноцидному характері Голодомору 1932–1933 рр. Більшість дослідників схиляються до думки про те, що він став способом придушення українського руху опору, нищення його провідників і головної сили – українського селянства – у відповідь на насильницьку колективізацію, захмарні обсяги хлібозаготівель і згортання політики коренізації та українізації. Наше завдання полегшується тим, що ця проблема вже набула певного осмислення у низці загальних історіографічних праць, автори яких не оминули наслідків Голодомору для національних меншин[131]. Крім того, ключові питання долі національних меншин в умовах масових репресій і Голодомору знайшли відображення у згадуваних історіографічних працях О. Рафальського, Г. Васильчу-

[131] Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932–1933 років в України. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*. Київ, Нью-Йорк: Вид. Спілки визволення України, 2000. С. 15–26; Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Київ: ІІУ НАН України, 2004. Вип. 27. С. 271–302; Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Наук. вісн. Миколаїв. НУ ім. В. О. Сухомлинського. Вип.3.35.* 2013. С. 262–268; Зеркаль М. М. Історіографія досліджуваності історії голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині в роки незалежності та перспективи для подальшого вивчення. *Історичний архів. Наукові студії. Вип. 17*. 2016. С. 114–119; Калакура Я. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УСРР 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації.* Київ: Меморіал жертв голодомору, 2017. С. 116–121; Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с. та ін.

ка, Л. Якубової та ін. Невдовзі після Революції Гідності п'ятий Президент України П. Порошенко назвав моральним обов'язком молодшого покоління не дати згаснути пам'яті про Голодомор, дбайливо передати її наступним генераціям українців[132]. Додамо, що це завдання безпосередньо стосується і представників соціогуманітарних наук, які в сучасних умовах війни покликані зосередитись як на дослідницькій, так і на просвітницькій, світоглядній роботі, спрямованій на формування спільної для різних регіонів України історичної пам'яті. Кристалізація історичної правди є величезним стимулом для розвитку суспільних наук, зокрема історії та етнополітології, поглибленого опрацювання теоретико-методологічних засад дослідження складних суспільно-політичних та етнонаціональних процесів з погляду людиноцентризму, розгляду під цим кутом зору таких концептів, як нація, національна меншина, національна ідея, національні цінності, націоналізм, ідентичність, їх сучасного трактування. Опора на цей інструментарій разом із застосуванням методів цивілізаційного та соціокультурного пізнання є важливою передумовою поглибленого дослідження таких складних, драматичних і суперечливих явищ, як злочини проти людства, до яких належить Голодомор-геноцид 1930-х рр.

З історіографії відомо, що наукове пізнання причин та наслідків такого злочину проти людяності, як Голодомор 1932–1933 рр., визнання його геноцидом українського народу, тривалий час залишалося поза увагою як вітчизняних, так і частково зарубіжних дослідників. У радянській історіографії трагедія Голодомору належала до табуйованих дослідницьких проблем. Незважаючи на те, що історіографія проблеми започаткована ще в 1930-х р., повноцінна аналітична її розробка почалася лише з кінця 1980-х рр., в межах ліквідації «білих плям» радянського періоду історії. До цих «невідомих», «забутих» питань, а насправді заборонених до дослідження та навіть до згадування у радянські часи, потрапив значний пласт міжвоєнного періоду історії УСРР/УРСР. Нині кількість наукових праць, присвячених Голодомору в Україні, вимірюється тисячами. Голодомор 1932–1933 рр. став об'єктом досліджень істориків різних держав, а рішення визнати його геноцидом ухвалили 17 країн.

[132] Виступ Президента України під час вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. URL: http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-vshanuvannya-pamyati-zhe-44698 (дата звернення: 13.02.2018)

Як суспільне явище, Голодомор потребує подальшого і більш ґрунтовного історіографічного осмислення, особливо з погляду етнічної історії. Такий стан речей, на думку К. Назарової та М. Шитюка[133], з якою загалом можна погодитися, зумовлений такими чинниками. По-перше, незважаючи на актуалізацію у вітчизняній історичній науці досліджень Голодомору 1932–1933 рр., його історіографічне опрацювання залишається недостатнім. Насамперед, це стосується розвитку історичної думки в рамках надбань англо-американської та європейської історіографії. По-друге, переважна більшість праць вітчизняних дослідників, присвячених тематичній історіографії Голодомору, недостатньо розкривають проблему з погляду системного підходу. Українська історико-політична наука ще не виробила системного бачення сучасної історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, на основі чого можна було б простежити взаємодію різних історичних шкіл та напрямів, їх зв'язок з іншими галузями гуманітаристики. По-третє, надзвичайно важливим є розуміння історичної ґенези зарубіжної і вітчизняної історіографії в контексті сучасних соціальних, політичних, культурних і ментальних процесів та дослідження ідейно-інформаційного обміну, що мав місце у вивченні цієї проблеми. Такий підхід дає змогу розглянути українську та зарубіжну історіографію в стані динамічної взаємодії, що особливо важливо для розуміння природи дискусії й обміну фактографією і науковими ідеями між прихильниками різних моделей інтерпретації подій 1932–1933 рр. задля досягнення історичної істини. По-четверте, подальше дослідження гуманітарної катастрофи початку 1930-х рр., спровокованої радянським режимом, неможливе без проведення попереднього глибокого та всебічного історіографічного осмислення проблеми, у т. ч. в розрізі окремих етнічних груп України.

У цьому зв'язку актуалізувалася ще одна проблема – персоналізація не лише жертв Голодомору, але і його винуватців – замовників, організаторів та виконавців. Не можна заплющити очі на те, що серед цієї категорії осіб, причетних до трагедії, були й представники національних меншин. Назрів час і для дослідження долі свідків Голодомору, тих, хто, переживши трагедію, залишив спогади про неї нащадкам. Важливе значення для розуміння долі етнічних груп у радянську добу мають тематичні дослідження, при-

[133] Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). Миколаїв, 2012. С. 5–6.

свячені викриттю злочинної суті сталінського режиму, його політики Голодоморів та масових репресій проти українського народу та інших етносів[134]. У 1992 р. була заснована Всеукраїнська громадська науково-дослідницька культурно-просвітницька організація «Асоціація дослідників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні». Вона об'єднала багатьох небайдужих задля дослідження та збереження в історичної пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок історії – Голодомору 1932–1933 рр., а також голоду 1921–1923 рр. та голоду 1946–1947 рр. в Україні, поширення серед широких верств населення інформації про Голодомори та їх наслідки. Серед результатів роботи асоціації Енциклопедія Голодомору[135], спеціальне дослідження Голодомору серед німецьких колоністів[136]. Поряд з громадськими організація до вивчення Голодомору вдалися дослідні інституції НАН України, кафедри провідних вишів країни. Голодомор 1932–1933 рр. став оцінюватися як найтяжчий злочин тоталітаризму не тільки перед українською нацією, а й перед представниками національних меншин, що проживали на території України, узагальнення вивчення якого вийшло на спеціальне історіографічне дослідження[137].

[134] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.; Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінські репресії на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 142 с.; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20–30-і роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 352 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ : Либідь–Військо України, 1994. 432 с.; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 482 с.; Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. Київ: Тетра, 2000. 532 с.; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с. та ін.

[135] Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / М-во культури України, Нац. музей «Меморіал жертв Голодомору», Асоціація дослідників голодоморів в Україні ; авт. тексту В. І. Марочко. Дрогобич : Коло, 2018. 575 с.

[136] Геноцид проти німців-колоністів в Україні – складова голоду 1932–1933 років. *Самостійна Україна*. 2002. 3 січ. С. 4–5. (Жнива скорботи / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; № 1).

[137] Назарова К. В. Національні меншини України в умовах голодомору 1932–1933 рр.: історіографія проблеми. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 30. С. 132–144.

На першому етапі (кінець 1980-х – 2004 р.) вивчення долі національних меншин у міжвоєнний період історики розглядали питання Голодомору в національних та змішаних районах здебільшого на тлі політики колективізації, форсованої індустріалізації всієї економіки. В працях початку–середини 1990-х рр.: Т. Зарецької (Т. Єременко), В. Марочка, Л. Насєдкіної, Л. Польового, Б. Чирка, Я. Хонігсмана, Ю. Шаповала та ін. вперше порушуються питання колективізації та наслідків Голодомору для етнічних меншин, що проживали на той час в УСРР. На основі архівних матеріалів, що стали доступними та відкритими лише в умовах незалежності, науковцям вдалося віднайти незаперечні докази Голодомору в національних районах. Велике значення для дослідження Голодомору мала пошукова робота в архівах, виявлення необхідних документів, а відтак їх публікація[138]. Особливо цінним у цьому сенсі стали тематичні збірники документів державних архівів України про національні меншини, зокрема німецьку в 1920–1930-ті рр. Збірник, що вийшов у 1994 р. став першою успішною спробою в українській етнологічній документалістиці показати мовою архівних документів долю німецької національної групи в Україні в умовах сталінського тоталітарного режиму. До нього увійшли документи з фондів ЦДАВО та ЦДАГО України, що розкривають політику радянської влади щодо німецького населення УСРР в 20–30-ті рр., а також ряд незаперечних доказів Голодомору 1932–1933 рр. (документи № 77, 82, 83, 85, 87 та ін.)[139]. Вперше були наведені документи (№ 83), які засвідчили випадки канібалізму серед німецької меншини. Автори, як і більшість радянських-пострадянських дослідників вважали, що це лихо стало наслідком злочинних методів проведення хлібозаготівель, здійснення нелюдської аграрної політики. Подібний збірник, який містив факти Голодомору щодо польської меншини на Житомирщині, був опублікований роком раніше[140]. На основі матеріалів ЦДАГО та ЦДАВО України: постанов органів влади, розпоряджень, протоколів засідань, доповідей, доповідних записок, листування та особис-

[138] Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали/ упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.

[139] Німці в Україні. 20 – 30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України / упоряд. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. Київ, 1994. 244 с.

[140] Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади. Житомир, 1993. 84 с.

тих звернень громадян про становище на місцях історики намагалися відтворити страшну картину голодного лихоліття. Вчені звернули увагу на насильницькі методи проведення колективізації в національних районах, прояви опору, який чинили селяни, та наслідки такої політики. Загалом тогочасні праці з зазначеної тематики заклали фундамент наукового дослідження трагедії та встановлення масштабів людських втрат, у тому числі і серед представників національних меншин, які зазнали не меншого лиха поряд із корінним населенням.

Осмислюючи сам факт Голодомору, з'ясовуючи його характер, масштаби і наслідки, науковці особливу увагу приділяють аналізу причин трагедії.

Так, Л. Польовий та Б. Чирко у статті «Національні меншини українського села в умовах колективізації» доходять висновку, що колективізація в національних районах відбувалася в контексті загальної політики, що проводилася в країні, та застосовувалися такі самі методи насилля, як і в селах з корінним населенням, що і призвело до страшного Голодомору 1932–1933 рр.[141].

Найгрубіші порушення законності та нехтування елементарних людських прав здійснювалися відносно сотень і тисяч українських, німецьких, польських, єврейських, грецьких, болгарських та інших національних сіл (погрози, шантаж, утримання під вартою, знущання, побиття тощо).

Окремо варто виділити праці В. Марочка, як одного з провідних дослідників Голодомору в Україні[142]. Він вказує на необхідність комплексного дослідження Голодомору, що пов'язане з недостатнім висвітленням національного аспекту проблеми. Як справедли-

[141] Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал*. 1993. № 4-6. С. 64–69.

[142] Марочко В. І. Голод у національних районах України. *Еврейские вести*. 1996. № 15-16. С. 1–2; Марочко В. І. Національні меншини в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 527–532; Марочко В. І. Голодомор і національні меншини в УСРР. *Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали II Міжнародної конференції*. Київ, 28 листопада, 2003. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135; Марочко В. І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурси. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр.* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Вип. 22. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 166–178; Марочко В. І. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс. *Історична пам'ять*. 2014. № 30-31. С. 53–62 та ін.

во зазначають В. Марочко та Б. Чирко, голод за своїм призначенням і трагічними наслідками мав і етнонаціональні виміри. В статтях «Національні виміри Голодомору 1932–1933 рр.» та «Хунгер – значить голод»[143] науковці шляхом публікації відповідних архівних документів, їх аналізу висвітлюють факти голоду у німецьких та польських національних районах.

У вже згадуваній монографії Б. Чирка «Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.)»[144] переконливо доведено, що соціально-економічна політика більшовиків щодо етнічних меншин – це цілеспрямоване руйнування їхньої традиційної господарської діяльності та соціальної структури. Автор оцінює колективізацію як страшну трагедію селянства етнічних меншин, показує політичне й економічне підґрунтя Голодомору 1932–1933 рр., трактує цей курс як такий, що перекреслив відчутні позитивні результати політики коренізації в УСРР.

Важливою подією на шляху аргументації штучного характеру голоду в Україні щодо національних меншин став вихід у світ колективної монографії «Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект» (керівн. автор. кол. М. Панчук). У параграфі, присвяченому долі національних меншин у системі соціально-економічних експериментів, узагальнено трагічні наслідки економічної політики радянської влади: руйнація традиційних форм господарювання, насильницька колективізація, хлібозаготівлі та Голодомор, які вкрай негативно відбилися на долі українців і всіх етнічних груп України[145].

На важливих особливостях колективізації у національних районах зосередилася Л. Якубова[146]. Однією з причин Голодомору 1932–1933 рр. вона називає глибоку соціально-економічну кризу, яка охопила УСРР унаслідок одержавлення засобів виробництва в усіх виробничих секторах.

[143] Марочко В. І., Чирко Б. В. Національні виміри Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Відродження. 1993. № 8. С. 57–65; Марочко В. І. Хунгер – значить голод. *Віче*. 1993. № 8. С. 136–146.

[144] Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.). Київ : Асоціація «Україно», 1995. 215 с.

[145] Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 147.

[146] Якубова Л. Суцільна колективізація у селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 370–412.

В. Марочко вказав на деяку специфіку політики режиму стосовно німецької, російської, єврейської та болгарської меншин у період голодного лихоліття, характеризуючи політику розкуркулення як терористичний акт упокорення селян та прискорення хлібозаготівель[147].

У новітніх дослідженнях поглиблюється системний аналіз сутності і методів колективізації, застосування примусу, розкуркулювання та депортацій до представників національних меншин. В. Ченцов зазначає, що методи розкуркулення стали одним із елементів цілої репресивно-каральної системи радянської влади, а голод 1932–1933 рр. став незворотним результатом політики колективізації загалом та в німецьких національних районах зокрема. Опираючись на архівні матеріали, вчений встановив, що найбільше постраждали саме селяни Високопільського, Люксембурзького та Молочанського німецьких національних районів, у яких вимирали цілі родини, діти переставали ходити до школи, лежали дома опухлими. За свідченнями очевидців, обезсилені селяни у німецьких селах, що були занесені на «чорну дошку», покинули просити допомоги, лежали у холодних неопалюваних домівках та чекали смерті.

Саме тут органи ГПУ відзначали чисельні випадки канібалізму. Автор справедливо зазначає, що встановити точну кількість померлих від Голодомору серед національних районів досить складно, оскільки тут не можна розраховувати на достовірність статистичних даних[148].

Іншого погляду дотримуються О. Іванов та І. Іваньков. Вони, спираючись на дані німецьких колег, документів ЦДАВО України, наводять приблизні цифри жертв у регіональному та місцевому вимірах, які, зокрема у Житомирській області, коливалися від 7–8% до 20%, насамперед серед чоловіків та дітей[149]. Загальна кількість ет-

[147] Марочко В. І. Голод у національних районах України. *Еврейские вести*. 1996. № 15-16. С. 1–2; Марочко В. І. Голодомор і національні меншини в УСРР. *Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали II Міжнародної конференції*. Київ, 28 листопада, 2003. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135.

[148] Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы. Москва: Готика, 1998. С. 59–60.

[149] Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Демографічні втрати етнічних німців УСРР у роки голодомору. *Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 519.

нічних німців, які стали жертвами Голодомору, за їхніми розрахунками, щонайменше 20 тис. осіб.

З урахування нового бачення політичної й етнічної історії України, опублікованих документальних збірників та узагальнюючих праць формується новітня історіографія Голодомору на українських землях[150].

На якісно новий рівень вона вийшла з початком XXI ст., коли більшість українських істориків, насамперед молодша генерація, відійшли від ідеологічних стереотипів минулого, твердо стали на шлях комплексного наукового осмислення історії українського народу.

Одним з перших, хто відстоює сучасне бачення Голодомору як геноциду серед дослідників, став С. Кульчицький. Ще в 1991 р. він почав вживати поняття геноцид у прямому розумінні цього слова, як фізичне знищення народу[151], а у книзі «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків» він пише: український народ слід сприймати не тільки як етнос, але й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932–1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель[152]. За В. Марочком, «самомобілізація» українських істориків на визнання Голодомору актом геноциду не була інспірована політиками, а відбулася задовго до усвідомлення цієї суспільної необхідності керівництвом держави[153].

Помаранчева революція, ухвалення Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.), в якому Голодомор ви-

[150] Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 27. С. 271–301; Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. *Персонал*. 2008. № 1. С. 105–113; Шкварець В. П., Горбуров Є. Г., Горбуров К. Є. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині. Миколаїв, 2008. 288 с. та ін.

[151] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.

[152] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. НАН України, Інститут історії України. Київ : Наш час, 2008. С. 95.

[153] Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. С. 512.

знано геноцидом Українського народу[154], створення Українського інституту національної пам'яті започаткували другий, якісно новий період дослідження та публікації результатів науково-дослідницької роботи з проблеми Голодомору 1932–1933 рр. Було продовжено пошук і публікацію документів з історії Голодомору[155], обґрунтовано його оцінку як організованого владою масового терору-геноциду, доведено його виразно антиукраїнський характер[156]. Пам'ять про жертви фіксувалася в українській історіографії та меморіально-документальних виданнях, які стали інтелектуальним надбанням України. З 2008 р. розпочато публікацію серії «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка є наразі найповнішим мартирологом. Вона складається із загальнонаціонального тому та 18 регіональних томів, які підготовлені в регіонах, що постраждали від Голодомору. Підготовка томів здійснювалася обласними та Київською міською державними адміністраціями під керівництвом Українського Інституту національної пам'яті. Це видання документально підтвердило 882510 імен та прізвищ мешканців України, встановлених на той час, які стали жертвами Голодомору. Зимою 2010 р. розпочав свою роботу Національний музей «Меморіал жертв Голодомору». За оцінками демографів, істориків загальна кількість жертв коливається від 3,9 млн осіб[157] до

[154] Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 50. Ст. 504.

[155] Голодомор 1932-33 рр. / упоряд. Н. Я. Дзюбенко-Мейс. Київ: Міжнародний Фонд «Україна 3000», 2003. 48 с.; Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2005. 336 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Міжнар. благод. фонд «Україна 3000»; упоряд. Р. Я. Пиріг; голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченко; Національний ін-т стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2008. 336 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с. та ін.

[156] Серія: «Голодомори». Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / пер. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с. та ін.

[157] Прес-реліз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf (дата звернення: 11.12.2019).

7-10 млн осіб [158]. Голодомор-геноцид став найбільшою трагедією міжвоєнної доби. За підрахунками О. Рудницького та А. Савчука, надсмертність етнічних українців у республіці досягла 3568 тис. осіб (91,1% усіх жертв), ще 349,7 тис. жертв припало на національні меншини[159]. Звичайно, ці цифри не відбивають всієї повноти трагедії. За експертними оцінками авторитетних дослідників Голодомору, зокрема В. Марочка та В. Сергійчука, вони становлять від 7 до 10 млн осіб[160].

Сучасна історико-політична наука трактує Голодомор як геноцид усього українського народу, включаючи й національні меншини[161]. Однією з особливостей вивчення Голодомору у середовищі національних меншин є те, що воно розгортається шляхом встановлення втрат кожної етнічної групи окремо[162] та з'ясування регіональних особливостей трагедії[163]. С. Водотика доводить, що

[158] Історія Голодомору. URL: http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/history/ (дата звернення: 11.12.2019).

[159] Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: *матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р.* / ред. кол.: Л. Губерський, С. Квіт, В. Смолій. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 286.

[160] Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 168 с.

[161] Калакура О. Етнополітологічний дискурс наслідків Голодомору 1932–1933 рр. для національних меншин УСРР. *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017 / 5-6 (91-92). С. 283–302.

[162] Дихан М. Д. Българските национални райони в Украйна през 20–30-те години : Кратък ист. очерк. Одеса : Маяк, 2004. 139 с.; Журба М. А., Доценко В. А. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки XX століття). Київ: «МП Леся», 2005. 230 с.; Зарецька Т. І. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2010. Вип. 19, ч. 2. С. 60–70; Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття) : монографія. Вид. 2-ге, допов. й розшир. Київ : Освіта України (Маслаков Р. О.) : АМУ, 2016. 367 с.

[163] Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: монографія. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2008. 204 с.; Назарова К. В. Становище національних меншини Півдня України в період колективізації та голодомору 1932–1933 рр. : історіографія проблеми. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали VIII Миколаївської обласної краєзнавчої конф*. Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2010. С. 16–20 та ін.

Голодомор-геноцид на Херсонщині, яка мала обмаль залізниць та великих заводів, що перешкоджало міграції голодуючих, відрізнявся небаченими за розмахом жахіттями канібалізму, божевілля, самогубств, епідемій. Висока смертність містян та національних меншин у регіоні були специфічними порівняно з багатьма іншими регіонами України. Надлишкова смертність у регіоні у 1932–1933 рр. становила 20–24,9%[164].

У праці «Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр.: Науково-документальне видання» М. Старовойтов та В. Михайличенко одними з перших звернулися до мови документів, які раніше були невідомі, тривалий час перебували під грифом «секретно», і намагалися максимально об'єктивно відтворити жахливі картини найтрагічнішої події в історії України, в тому числі і в долі поляків Донбасу[165].

У цьому контексті важливою є думка В. Марочка про те, що Голодомор поєднав український і російський Донбас, де від голоду помирали як українські і російські селяни, так і представників інших етносів. Тут Голодомор безпосередньо торкнувся національних меншин, отже, був грецьким і німецьким[166]. Дослідник наголошує, що голод, як фізіологічне явище, однаково діяв на людський організм, супроводжуючись відповідними фізичними та психічними розладами кожної людини індивідуально, не зупиняючись на «національних» чи «соціальних» рисах обличчя, розмірах черепа, контурах та кольорі очей. Інша справа – концентрація національної та етнічної меншини на території села, району, міста. Чим вищою була концентрація і щільність моноетнічної меншини, тим більшою та інтенсивнішою була кількість жертв Голодомору. У таких випадках необов'язково було вишукувати «вістря голоду» за національною ознакою, достатньо системно позбавляти хліба і продовольства в окремих селах, районах, особливо національних, щоб досягнути його руйнівної сили[167].

---

[164] Водотика С. Г. Вступна стаття. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область* / С. Г. Водотика та ін.; редкол.: І. О. Яковлєв (голова) та ін., відп. ред. О. О. Марущак. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. С. 21.

[165] Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр.: Науково-документальне видання / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. Київ: «Стилос», 2008. 288 с.

[166] Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. (Студії з регіональної історії.). С. 7.

[167] Там само. С. 17.

За спостереженнями В. Марочка, смертність серед представників національних меншин, які проживали в селах, як правило, перевищувала сумні показники втрат міського населення, особливо на Правобережжі. В той же час сумнівною видається його теза, що «поки що не знайдено повідомлень про факти масового голодування в польських та чеських селах Правобережжя та Полісся»[168]. Ці дані наведені у вже згаданому збірнику «Голодомор на Житомирщині», у тогочасних[169] і більш пізніх дослідженнях. Наприклад, у новітніх етнополітологічних працях доведено, що голод у польських селах почався ще з кінця 1931 р. і тривав до 1934 р., супроводжувався жахливими фактами людоїдства, забрав життя не менш 80 тис. українських поляків[170]. Сучасні польські дослідники наводять іншу кількість жертв серед польської людності України – 20 тис. осіб[171]. У збірці «Чехи на Волині» викладені спогади професора Житомирського державного університету ім. І. Франка С. Пультера про смерть двох його сестер від голоду[172].

Важливим аспектом досліджень Голодомору в середовищі національних меншин є висвітлення їх контактів з історичними батьківщинами та закордонними благодійними організаціями як засобу виживання або еміграції в умовах Голодомору. Ряд авторів наводить конкретні приклади, коли представники національних меншин зверталися до консульських представництв та радянських органів з проханням на виїзд з СССР, зокрема, чимало поляків з прикордонних сіл намагалося через Збруч утікати до Польщі. Однак так звана зелена границя скоро виявилася закритою, оскільки з радянського боку було ущільнено варту, а подекуди пробували навіть вибудувати мур (район містечка Сатанів). Відомі також непоодинокі випадки, коли жителі прикордонних сіл збирались і колективним по-

[168] Марочко В. І. Національні меншини в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки /* редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 529.

[169] Калакура О. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917–1939 роках. *Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика*. Київ, 1999. С. 175–180.

[170] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. Київ : Знання України, 2007. С. 245.

[171] Hołodomor. Polska. Polskie Ofiary 1932–1933 / red. M. Dworczyk, R. Kuśnierz. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019. 232 s.

[172] Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць / за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 35.

ходом вирушали в напрямі держкордону з метою рятуватися втечею від колгоспів і голоду[173].

В новітніх дослідження дедалі більше утверджується теза, що застосований Сталіним терор голодом в Україні був геноцидом передусім українських громадян. З цього погляду особливе значення для історіографії Голодомору мають роботи В. Сергійчука, В. Марочка, С. Кульчицького, В. Василенка та ін., які, говорячи головним чином про його український вимір, не оминають і трагічне становище представників національних меншин. З точки зору міжнародного права, наголошує В. Василенко, масова загибель від голоду представників національних меншин України є злочином винищення і одночасно обставиною, що обтяжує вину і підвищує рівень відповідальності організаторів українського Голодомору[174]. У цьому контексті видається доречним звернутися до книги «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» Е. Епплбом, яка доводить, що штучний голод у радянській Україні та репресії проти української інтелігенції на початку 1930-х стали складовими єдиного наміру Сталіна та його поплічників. Більшовицькі лідери добре пам'ятали, як вони могли втратити Україну в 1917–1920 рр., коли, серед іншого, відбувалися масові виступи українських селян проти радянського режиму. Ця загроза з новою силою виникла на тлі колективізації, і тоді комуністична влада вдалася до політики творення голоду, який забрав життя мільйонів людей. Проте, як зазначає Е. Епплбом, в історичній перспективі Сталін програв війну проти України, котра, врешті, виборола незалежність. І хоча працю «Червоний голод» написано не у відповідь на сучасні події, розуміння причин, механізму та наслідків Голодомору можуть багато чого прояснити в нинішніх українсько-російських відносинах і трактуваннях так званого спільного радянського минулого[175].

Лейтмотивом новітньої історіографії Голодомору є доведення висновку про те, що тоталітарний режим здійснив злочин проти людяності двічі. Спочатку фізично було знищено голодом мільйони

[173] Стронський Г. «Прощай, Україно!...». До 75-річчя депортації поляків з України до Казахстану. ZN №865, 7 жовтня – 14 жовтня 2011. URL: https://dt.ua/article/print/SOCIETY/proschay,_ukrayino__do_75-richchya_deportatsiyi_polyakiv_z_ukrayini_do_kazahstanu.html (дата звернення: 11.12.2019) та ін.

[174] Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 24.

[175] Епплбом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: HREC PRESS, 2018. 440 с.

людей, а паралельно заміталися сліди і нищилася пам'ять про цей злочин, на багато десятиліть було заборонено навіть згадувати про трагедію. В. Марочко наводить приклад, коли кільком сотням німців, які були репресовані у 1937–1938 рр., інкримінувалося те, що вони інформували німецьке консульство у Харкові про голод. Можна подумати, ніби німецькі консули не бачили на вулицях столиці УСРР сотні трупів голодних людей. Архівно-кримінальні справи, які зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ, свідчать про системний і цілеспрямований характер розправи над етнічними німцями. Переслідуючи людей після кількох років Голодомору, влада зайвий раз намагалася приховати правду про злочин[176].

Таким чином, після розвалу СРСР і здобуття Україною незалежності однією із центральних тем у дослідженнях вітчизняних соціогуманітарних наук стала найбільша трагедія XX ст. – Голодомор як об'єднавчий чинник історичної пам'яті українського та інших народів. Проте історіографія проблеми, зокрема у розрізі етнонаціональних відносин, протягом тривалого періоду не була окремим предметом дослідження і тільки в останні десятиріччя були опубліковані узагальнюючі історіографічні праці. Аналізуючи наявні дослідження, їх тематику, зміст і науковий рівень, можна стверджувати, що вчені значно розширили та поглибили джерельну базу, у т. ч. шляхом залучення джерел усної історії, спогадів тих, кому вдалося пережити трагедію, оприлюдненням архівних документів. Тематика досліджень становища національних районів в умовах Голоду 1932–1933 рр. охоплює аналіз його причин, характеру, масштабів демографічних втрат з-поміж національних меншин, уточнення географії Голодомору, з'ясування певних особливостей порівняно з українським населенням загалом. Відзначимо, що значно повніше вивчена доля великих меншин: грецької, єврейської, німецької, польської, російської, частково: білоруської, болгарської, вірменської, молдавської, румунської, ромської, гірше – малих: албанської, литовської, македонської, татарської, швецької та ін. Разом з тим, це настільки актуальна, важлива і широка проблема, що потребує подальшого дослідження. Особливо це стосується аналізу форм опору колективізації та хлібозаготівлям у національних районах, порятунку голодуючих та підтримки з боку міжнародних ор-

[176] Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. (Студії з регіональної історії. Степова Україна). С. 73.

ганізацій. Виявлення і дослідження нових архівних матеріалів дає змогу продовжити студії з тим, щоб повніше окреслити масштаби та наслідки трагедії як для українців, так і для національних меншин. Сучасна російська пропаганда та історіографія, у т. ч. засоби масової інформації на окупованих українських землях Криму та Донбасу, заперечують сам факт Голодомору, забороняє книги, присвячені голоду, як екстремістські. Продовжуючи вивчення трагедії Голодомору в етнополітичному вимірі, варто відійти від суто краєзнавчого та суто регіонального характеру досліджень, залучити досвід зарубіжних істориків у вивченні подібних явищ, зосередитися на підготовці комплексних праць міждисциплінарного характеру. Найбільш актуальним напрямом подальших досліджень залишається аналіз мотивів і наслідків політики терору голодом у демографічному, соціальному, економічному, культурному, духовному, політичному, ментальному розвитку українського народу.

Репресії за етнічною ознакою в інтерпретаціях дослідників

Сьогодні мало в кого викликають сумніви тези, що більшовики, окупувавши в 1919–1920 рр. більшість території України, перетворили її в експериментальний полігон так званих «соціалістичних перетворень» шляхом насилля, репресій, голодоморів, насадження комуністичної ідеології, денаціоналізації (зросійщення), ігнорування прав і свобод людини. Все це у радянські історіографії трактувалось як відповідь на контрреволюційні заворушення, загострення класової боротьби, зазіхання імперіалістів і буржуазних націоналістів, слугувало виправданням мілітаризації країни, одержавлення економічного та суспільно-політичного життя, нівелювання інтересів людини, корінних народів, етнічних меншин під виглядом забезпечення стабільності правлячого політичного режиму. Незважаючи на те, що українські соціогуманітарні науки вже нагромадили значний масив знань про сутність радянської «модернізації», «Розстріляного відродження» та «Великого терору» в УСРР, про величезні людські втрати, у т. ч. й в етнічному вимірі, означена тема залишається актуальною і потребує подальшого вивчення. Новацією тут є відстеження певної заданості і безперервності процесу переслідування «інакших», який у різних масштабах тривав весь період, починаючи від захоплення більшовиками влади в Україні і впродовж наступних років.

Аналізуючи висвітлення в новітніх соціогуманітарних дослідженнях тих аспектів життєдіяльності національних меншин, які пов'язані з ущемленням прав та свобод їх представників, переслідуваннями та репресіями, ми враховуємо уже наявні історіографічні студії, насамперед праці О. Гончарова, О. Довбні, К. Назарової, О. Рафальського, І. Терлецької, а також сучасні виклики, які постають перед етнополітологією та етнічною історією України.

Новітня соціогуманітаристика дедалі повніше сповідує принцип антропоцентризму, за яким найбільшою цінністю є життя людини.

Ось чому більшість авторів праць з етнонаціональної проблематики, зокрема, О. Бажан, Л. Гуцало, В. Котигоренко, С. Кульчицький, В. Мітков, В. Нікольський, В. Орлянський, М. Панчук, О. Рафальський, О. Рубльов, О. Сирота, Ю. Шаповал, М. Шитюк, В. Шкварець, Б. Чирко, Л. Якубова та ін. наголошують, що саме цей принцип найбільше був спотворений в добу сталінізму, коли пріоритетом для правлячого партії стала світова революція, знищення приватної власності, класова боротьба, подолання будь-яких проявів інакомислення, особливо у сфері політики і міжнаціональних відносин.

Вони показують, що короткочасний період політики коренізації мав характер маневру і невдовзі був замінений гаслом інтернаціоналізації суспільства, згортанням українізації, посиленням репресивного апарату, пошуком «контрреволюційного елементу», змінами у ставленні до етнічних меншин, насамперед у прикордонній зоні, жителі якої апріорі розглядалися як шпигуни, диверсанти, «вороги народу».

Переміг курс на централізацію національної політики, включаючи й мовну, звуження ролі національних мов і підвищення значення російської, взятий з початку 1930-х рр., унаслідок якого зросли масштаби репресій, особливо проти українського селянства та інтелігенції, розгорнулося переведення службової документації партійних і державних установ, а також навчання у школах на російську мову, а з 1938 р. запроваджувалось обов'язкове вивчення російської мови в усіх школах, посилилося російщення професійної та вищої освіти, видавничої справи.

Брутальне порушення прав людини, переслідування етнічної компоненти в усіх сферах суспільного життя засвідчило курс радянської влади на прискорену і остаточну русифікацію.

Залучаючи великий пласт засекречених раніше архівних документів[177], українські дослідники підготували і опублікували цілу низку узагальнюючих і монографічних праць, наукових статей, присвячених репресивній природі тоталітарного режиму, його людиноненависницькій сутності і дійшли висновку, що масштаби репресій, вершиною яких стали Голодомор-геноцид і Великий терор, наростали по мірі формування і утвердження режиму одноособової влади Сталіна, мілітаризації економіки, колективізації села, боротьби проти старої ідеології, особливо націоналізму і релігії.

Відтак автори доводять, що вже перші репресії не оминули й радянських активістів з-поміж етнічних груп, звинувачених у різного роду ухилах, троцькізмі, «скрипниківщині», «волобуєвщині», націоналізмі. Під пошук ворогів, пособників «фашистів» у середовищі національних меншин потрапили, насамперед, етнічні німці та поляки.

З часом огульні звинувачення у «шкідництві» та «контрреволюційній діяльності» поширилися на греків, болгар, молдаван та представників інших груп (національних меншин).

Як наголошував Б. Чирко, політика влади щодо мешканців так званих колишніх німецьких колоній та менонітів, почата ще з 1920-х років, мала упереджений і класово загострений характер як до «міцних хазяїв», «куркулів», «контрреволюційних» або антирадянських елементів, чия діяльність, мовляв, стала відверто ворожою з початку 1930-х років[178]. Автор звернув увагу на те, що цілеспрямовані викривальні кампанії та репресивні дії каральних органів режиму, цільовим об'єктом яких були етнічні меншини, зокрема етнічні німці в СРСР, почалися набагато раніше, ніж погіршення радянсько-німецьких відносин. Про це, зокрема, йдеться також і в публікаціях доктора В. Хеделера та російського дослідника історії німців СРСР А. Савіна.

[177] Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. Зб. док. держ. архівів України / упоряд. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. Київ, 1994. 243 с.; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: Польська операція 1937–1938. У 2 ч. Ч. 1. Варшава; Київ, 2010. 1037 с.; Ч. 2. Варшава; Київ, 2010. 1983 с.; Репресії проти поляків Луганщини в роки сталінського терору / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. Київ, 2018. 484 с. та ін.

[178] Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія. Київ : АМУ, 2015. 248 с.

На підставі аналізу архівних документів А. Савін дійшов висновку, що задовго до приходу в Німеччині до влади нацистів, а також виникнення воєнної небезпеки керівництво радянських спецслужб почало формулювати концепцію німецької діаспори «як шпигунської та диверсійної бази» в СРСР[179].

У процесі вивчення масових репресій проти населення Півдня України, в тому числі селянства та національних меншин, М. Шитюк встановив, що влада розглядала штучний голод як ефективну складову системного терору, розгорнутого в УСРР у 30-х рр. нарівні з насильницькими методами колективізації, розкуркулення, арештами і депортацій за національними мотивами. На його думку, насильницька колективізація та нищення голодом непокірних новому укладу системно застосовувалися правлячою верхівкою для встановлення командно-адміністративного контролю над селом та забезпечення гарантованих зернопоставок[180]. Селянство у системі більшовицьких політичних умонастроїв та репресивної практики залишалося підозрілим і нерівноправним суб'єктом суспільного життя і розглядалося владою лише як реакційна дрібнобуржуазна верства, яку необхідно приборкати, трансформувати та скоротити, в тому числі засобом голоду. Як зазначалося у попередньому підрозділі, трагедія Голодомору-геноциду не тільки не оминула своїми наслідками національні меншини, але, за твердженням Л. Якубової, вона була доповнена іншими засобами репресій, зокрема, тотальними депортаціями, спрямованими на нищення їх національної самобутності[181].

Як одну із репресивних акцій і засобів безпардонного порушення прав і свобод етнічних меншин дослідники розглядають ліквідацію національно-територіальних адміністративних одиниць. Одними з перших у серпні 1935 р. були розформовані Мархлевський польський та Пулинський німецький національні райони. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгари, як і інші національні групи,

[179] Савин А. И. Формирование концепции немецкой «пятой колонны» в СССР (середина 1920-х годов). *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* / отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск: Пороги, 2007. С. 215–226.

[180] Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX ст. Київ : Геліон, 2001. С. 157.

[181] Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.01 / Ін-т історії України. Київ, 2007. 572 с.

були перетворені в меншість, або принаймні не мали суттєвої чисельної переваги.

Паралельно відбувалося згортання системи освіти рідною мовою, наростав пошук «класово-ворожих елементів», «шкідників», репресії, терор та депортації. Масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх історичного проживання в Україні.

За твердженням Б. Чирка, депортації населення за етнічним походженням з України розпочалися за 9 років до трагічних подій 1944 р., коли були насильно виселені чеченці, інгуші, кримські татари[182]. За підрахунками дослідників (О. Калакури, В. Міткова, В. Репринцева, О. Рубльова[183], Г. Стронського, Б. Чирка та ін.), сотні тисяч поляків, німців, греків, євреїв та ін. були вирвані з традиційного середовище проживання і депортовані у східні райони СРСР.

Ще на початку 1990-х рр. М. Іванов[184] назвав поляків в СРСР першим покараним народом, він був одним з тих, хто розпочав об'єктивне дослідження долі української полонії на тлі більшовицьких експериментів: радянізації суспільного життя, денаціоналізації (зросійщення), ігнорування прав і свобод людини, форсованої індустріалізації, колективізації, Голодомору, «Великого терору» та депортації. В умовах нав'язування народам колишньої Російської імперії ідеології і практики більшовизму репресії стали невід'ємною частиною усіх започаткувань комуністичної влади.

Ряд дослідників вважає, що Голодомору та «Великому терору» передувала етноцидна політика щодо українських національних меншин (німців, поляків, греків, болгар), започаткована в часи експропріації та індустріалізації.

На новобудовах, шахтах та підприємствах індустрії за невиконання нереальних планів виготовлення продукції чи видобутку вугілля на Донбасі їх карали як «шкідників», «винних» шукали і серед талановитих керівників та вмілих робітників старої школи. Підставами для ухвалення смертних вироків, окрім зриву виконання плану, були, як правило, дрібні упущення і помилки спеціалістів, робіт-

---

[182] Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.). Київ : Асоціація «Україно», 1995. С. 157.

[183] Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 1995. № 1/2 (2/3).

[184] I*wanow M.* Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa, 1991.

ників, колгоспників у виконанні своїх професійних обов'язків: ненавмисне псування інструментів, низька якість продукції. На території Донеччини ще в 1920–1936 роках було репресовано 10012 людей[185].

Трагічні долі етнічних меншин України, що мешкали на Донбасі: греків, євреїв, німців, вже досліджувались українськими істориками[186]. За даними Гіроакі Куромія, на цей регіон України припала майже третина всіх страчених в республіці, хоч частка його населення в усій людності республіки не перевищувала 16%[187].

Важливим для історіографії означеної проблеми є меморіальне видання «Репресії проти поляків Луганщини в роки сталінського терору»[188], здійснене за сприяння Посольства Республіки Польща та представництва Польської академії наук у Києві, в якому вміщено 2118 коротких біографічних довідок про осіб польської національності, які зазнали репресій політичного характеру на теренах Луганщини. Довідки складені на підставі архівно-слідчих справ репресованих, що зберігаються в державному архіві Луганської області та в архіві Управління Служби безпеки України в Луганській області.

Таким чином автори й упорядники М. Старовойтов та В. Михайличенко прагнули повернути людству пам'ять про невинних жертв радянського тоталітаризму. Такий підхід, у центрі якого доля кожної жертви режиму, видається найбільш сучасним, характерний

---

[185] Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) : автореф. дис… канд. іст. наук. Донецьк, 2005. С. 12.

[186] Никольский В. Н., Сорокина С. В. Репрессии против греков в 1937 – 1938 гг. *Правда через роки. Статті, спогади, документи*. *Вип. 3.* Донецьк: Регіон, 1999. С. 32–42; Сучкова О. Ю. Політичні репресії щодо євреїв Донеччини у 1937 – 1938 роках (аналіз статистики). *Український історичний збірник. Вип. 7.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 309–317; Лихолобова З. «Великий терор» 1937 – 1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: *Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(1). С. 466–480; Шаповал Ю. І. Україна в добу «Великого терору»: етапи, особливості, наслідки. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР.* Київ : Інститут історії України, 2013. С. 128–163 та ін.

[187] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 284.

[188] Репресії проти поляків Луганщини в роки сталінського терору/ М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. Київ, 2018. 484 с.

і для монографії Л. Якубової та Я. Примаченко «В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні», в якому є спеціальний розділ «Коренізація в Україні: доля народів крізь особисті життєписи», який описує біографії та трагічну загибель значної кількості як керівників радянських органів влади, зокрема ЦКНМ (Я. Саулевича, С. Міцева, А. Дівіджієва, С. Ялі, Д. Маца, А. Гітлянського), так і пересічних громадян зі середовища національних меншин (німців, поляків, болгар, греків, євреїв)[189]. Цілком закономірно, що дослідники чільне місце відвели аналізу причин та соціально-демографічних наслідків політичних репресій сталінського режиму проти етнічних груп в Україні.

Розглядаючи причини та механізми провадження репресій проти етнічності, вони наголошують, що влада сформувала в суспільній свідомості думку, ніби німці, поляки – це представники «шкідницьких націй» (з виступу О. Шліхтера на XIII з'їзді КП(б)У 1937 р.), потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, чия шкідницька діяльність повинна викорінюватися всіма способами.

Поширення таких соціально-психологічних настроїв супроводжувалося широкомасштабними каральними акціями, спектр застосування яких був надзвичайно широким, починаючи від звільнення людей з роботи через їх етнічну належність, виключення з партії та комсомолу і закінчуючи арештами членів неіснуючих «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій. Їх наслідком стала атмосфера абсолютної небезпеки традиційним формам життєдіяльності етнічних груп.

У 1930–1934 рр. Державне політичне управління сфальсифікувало справи низки так званих «контрреволюційних» організацій: Спілки визволення України (СВУ), Українського національного центру, його підрозділу Української військової організації (УВО), Польської військової організації (ПОВ)[190],

[189] Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 115–185.

[190] Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки). *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф.,* Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ; Нью-Йорк, 2003. С. 201–227; Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. *Історіографічні дослідження в Україні* / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2003. Вип. 13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). Ч. 1. С. 275–319 та ін.

Національного Союзу німців на Україні[191], уцілілі «члени» яких були реабілітовані лише в часи хрущовської «відлиги», а фактологічний та науковий аналіз безпідставності цих звинувачень триває.

З наведених дослідниками документів видно, що заяви, нерідко інспіровані, про німецьких, польських та інших «націоналістів» й «фашистів» використовувалися як сигнал для посилення шовіністично-каральних кампаній, у перших ешелонах замовників яких було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. Серед них дослідники виділяють рішення Оргбюро ЦК КП(б)У «Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК і ЦК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. «Про кадри шкіл нацменшостей» (19 квітня 1934 року), постанову Секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму» (7 квітня 1935 р.), постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про Одеський німецький педагогічний інститут» (4 грудня 1937 р.). На підставі зазначених й інших рішень та постанов німецькі національні навчальні заклади були розформовані, а частина викладацького складу та студентів була піддана репресіям. Паралельно із ліквідацією національних навчальних закладів та інших культурно-освітніх установ проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі національних районів та сільрад.

У 1935–1937 рр., поряд з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, продовжувалися арешти, заслання та розстріли тих, хто проходив за сфальсифікованими справами «контрреволюційних» та «націоналістичних» організацій. Поряд з жертвами у середовищі Розстріляного відродження (Червоного ренесансу) були активісти політики коренізації, зокрема, виконавці політики еллінізації грецького населення України[192].

[191] Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины; НАН Украины, Институт истории Украины; Главная редколлегия научно-документ. серии книг «Реабилитированные историей», Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ; Гёттингенский исслед. центр (ФРГ); науч. ред.: А. Айсфельд; составитель А. С. Рублёв. Киев: Клио, 2016.

[192] Якубова Л. Д. Еллінізація грецького населення України 1926–1938. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й* / редкол.: В. А. Смолій. 2005. 672 с.

Наукові розвідки про «Великий терор» і жертви українського народу, етнічних груп викликали суспільний інтерес і громадське обговорення цих драматичних сторінок історії, що спонукало ухвалення державного рішення про формування спеціальної програми із підготовки і проведення заходів у зв'язку з 80-ми роковинами «Великого терору», яке націлювало на продовження досліджень та популяризацію знань про трагедію[193], а відтак і появу нових праць, розвідок[194]. Їх автори вважають, що апофеозом політики «Великого терору» 1937–1938 рр. стали «національні операції» НКВС.

Систематизуючи хронологію репресій проти німецького населення, С. Бобильова виділила чотири етапи: 1920–1928; 1929–1932; 1934–1936; 1937–1938, причому четвертий етап вона назвала піком репресій влади проти власного народу, який у науковій літературі цілком аргументовано дістав назву «Великий терор». У період «Великого терору» німецька діаспора України зазнала значних людських жертв, німці піддавалися репресіям як через своє соціального походження, так і за національною ознакою. Особливо масштабних втрат зазнала німецька управлінська еліта та інтелігенція: остаточно були ліквідовані німецькі церкви, припинила своє існування німецька національна школа, почали проявлятися і розвиватися інші деструктивні процеси як на рівні окремих сімей, так і в середовищі німецької спільноти в цілому, активно відбувався процес руйнування національної ідентичності[195].

З погляду історіографічного процесу дуже важливо, що він супроводжувався збагаченням джерельно-документальної бази дослі-

[193] Указ Президента України №75/2017 «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років». URL: https://www.president.gov.ua/documents/752017-21514.

[194] Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–94 рр. Вид-ня 2-ге, виправл. і допов. Київ: Пенмен, 2017. 1066 с.; Бут О. Трагедія греків Донбасу в історичній пам'яті українського народу . *Історичні і політологічні дослідження.* Спец. випуск. Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2018. С. 237–241; Грищенко Ю. Болгарська «національна операція» під час Великого терору в УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2018. № 2 (50). С. 5–24; Гедьо А., Ґрідіна І. Неприпустимі «операції» пам'яті: репресії проти греків в Україні. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2019. № 2(9). С. 19–26 та ін.

[195] Бобылева С. «Большой террор» как завершающий этап насильственной трансформации немецкой диаспоры Украины. *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 102, 109.

джень. У 2018 р. вийшов друком збірник документів «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років», в якому наведені дані, що висвітлюють процес підготовки і проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» – складової «Великого терору» в СРСР у 1937–1938 рр. Наведені у ньому документи дозволяють глибше зрозуміти обставини появи наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операції із репресування німецьких підданих, запідозрених у шпигунстві проти СРСР» та специфіку його виконання в УРСР. Ідеться про «методику» відбору «контингенту», який підлягав репресіям, масштаби жертв операцій, технологія їх проведення і трагічні наслідки для німецького населення України[196]. У підсумку німецька національна меншина в УСРР/УРСР скоротилася з 395 до 37 тис. чол.[197].

Також дослідники аналізують виконання Наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп і організацій ПОВ (Польської військової організації), перебіжчиків з Польщі, політемігрантів, політобмінних з Польщі, колишніх членів ППС та інших польських політичних партій» («Польська операція»). В цьому ракурсі особливе значення мало звернення дослідників до невідомих раніше архівних документів та свідчень, які були розсекречені в центральних, галузевих та обласних архівах України. Для збереження пам'яті про жертви трагічних сторінок історії української полонії багато зробили українські та польські дослідники архівних матеріалів, опублікувавши низку документально-дослідницьких праць[198]. Під час розправи над

[196] «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років: збірник документів / ред. кол.: А. Айсфельд, А. Когут, С. Кокін, О. Лухтерхандт, Н. Сердюк, Й. Таубер; упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи при університеті м. Гамбурга (ФРН). Київ: К.І.С., 2018. 1248 с.

[197] Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕНД НАН України, 2000. С.158.

[198] Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: Польська операція 1937–1938. У 2 ч. Ч. 1. Варшава; Київ, 2010. 1037 с.; Ч. 2. Варшава; Київ, 2010. 1983 с.; ROZKAZ nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938 – НАКАЗ № 00485. Антипольська операція НКВС в Радянській Україні 1937–1938 / Instytut Pamięci Narodowej, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Архів Інституту національної пам'яті, Комісія з переслідування злочинів проти польського народу. Warszawa – Варшава, 2018. 64 с.

учасниками «Польської операції» було репресовано щонайменше 55928 осіб у радянській Україні[199]. Значна частина їх під тортурами, катуванням та застосуванням інших протиправних засобів наговорювала на себе, «зізнавалася» в причетності до ворожої діяльності. 80 зі 100 арештованих за цією справою були розстріляні.

Важливим для долі українських греків став Наказ НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 р. на проведення так званої «Грецької операції». Опублікована за редакцією В. Нікольського «Книга пам'яті греків України»[200] містить дані на 3606 репресованих, а також всі 24 «альбомні» протоколи НКВС СРСР та прокурора СРСР від 10 січня 1938 р. по 11 березня 1938 р. Автори зазначають, що слідчі нерідко вдавалися до вигадок, підробляли підписи обвинувачених і уявних свідків, а обвинувальний висновок складався через кілька днів, тижнів і навіть місяців після винесення смертного вироку. Дослідниками названі виконавці злочину. Розстрільні вироки виконувались у Сталіно (нині Донецьку), серед виконавців: заступник начальника УНКВС у Сталінській області капітан держбезпеки Шашков, начальник першого спецвідділу Зуйков, начальник внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Дерновий. Історіографічний аналіз наукового вивчення «Грецької операції» здійснили О. Богатікова та В. Романцов[201].

У ході болгарської «національної операції» під час Великого терору в УРСР, за неповними даними, були репресовані понад дві тисячі болгар (1101 особа репресована на території Одеської обл., 18 – Дніпропетровської, 237 – Запорізької, 150 – Миколаївської) [202].

Як уже зазначалося, дедалі більше дослідників убачає в радянській національній політиці прояви етноциду[203], в процесі реалізації якого представники національних меншин ставали жертвами то-

---

[199] Репресії проти поляків Луганщини в роки сталінського терору / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. Київ, 2018. С. 5.

[200] Нікольський В. М., Бут О. М., Добров П. В., Шевченко В. О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. Донецьк, 2005. 457 с.

[201] Богатікова О. В., Романцов В. М. «Грецька операція» 1937–1938 рр. у Північному Приазов'ї: історіографія проблеми. *Вісник Маріупольського держ. ун-ту*. 2012. Вип. 3. С. 30–38.

[202] Грищенко Ю. Болгарська «національна операція» під час Великого терору в УРСР. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 2 (50). С.9

[203] Чирко Б. В. Репресивна політика радянської влади щодо німецької етнічної групи України в умовах сталінського тоталітарного режиму (1920-ті – 1930-ті роки). *Гілея: науковий вісник.* 2016. Вип. 112. С. 46.

талітарної машини не менше, ніж українці. Західні дослідники, насамперед Й. Баберовскі та Т. Снайдер[204], наголошують на «етнічному характері» найбільш масштабних акцій НКВС, етнізації репресій сталінізму щодо радянських громадян. За підрахунками Т. Снайдера, знищувальні операції були спрямовані проти етнічних груп, які разом представляли лише 1,6 % радянського населення, однак становили не менш 36 % від загальної кількості жертв Великого терору. У громадян, які ідентифікували себе з національними меншинами, яких переслідували, ймовірність бути розстріляними під час «Великого терору» була у понад 20 разів вища за звичайних радянських громадян. Як резюмує О. Довбня, «Великий терор» був спланованою та цілеспрямованою акцією з метою знищення патріотичних сил і конструювання соціальної, політичної та національно однорідної спільноти «радянський народ»[205]. Загальна кількість репресованих у ході «Великого терору» в Україні за 1937–1938 рр., за даними В. Литвина, становила понад 265,7 тис. осіб (у 1937 р. – 159,6 тис., у 1938 р. – 106,1 тис.)[206].

Вивчення репресій «Великого терору» щодо національних меншин виступає складовою частиною більш широкого наукового напряму досліджень державного терору, який застосовував тоталітарний режим до соціальних та національних груп упродовж усього міжвоєнного періоду. Незважаючи на проведену досить плідну дослідницьку роботу щодо з'ясування етнічного забарвлення репресій і «Великого терору», не можна вважати, що ця багатогранна тема вже вичерпана. Попереду подальше складання повного мартирологу жертв сталінських злочинів, формування Національної бази даних жертв політичних репресій, продовження регіональних комплексних досліджень історико-демографічного характеру, а серед завдань соціогуманітарних наук – суспільне усвідомлення масштабів трагедії.

Сьогодні у науковців ще немає належного розуміння, якими могли б бути нові мотиви, засоби і масштаби репресій та депортацій українців та представників етнічних груп меншин, якби не почала-

[204] Баберовскі Й. Червоний терор: історія сталінізму / пер. з нім. О. Маєвський. Київ: К.І.С., 2007. 245 с. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с

[205] Довбня О. Регіональна специфіка «Великого терору» у сучасній українській історіографії. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2018. № 1 (49). С. 209.

[206] Литвин В. М. Історія України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 528.

ся Друга світова війна[207]. Таким чином, історіографічний аналіз антигуманної політики влади в УРСС засвідчує, що в тоталітарному суспільстві права людини, національних суб'єктів, етнічних меншин були зведені до формальності, фікції. Ось чому так важливо, з одного боку, науково обґрунтовувати і виставляти червоні лінії перед тоталітарною ідеологією, концепціями «русского міра», «русскої православної цивілізації», «слов'янського братства», а з другого, сприяти утвердженню загальнолюдських цінностей, захисту прав людини і її безпеки в міжетнічній комунікації та діалозі.

Підсумок

Таким чином, сучасне переосмислення української минувшини на тлі російської агресії та декомунізації суспільства безпосередньо торкнулося історії національних меншин в УСРР/УРСР. Новітня історіографія нагромадила великий масив історичних, етнологічних, політологічних, демографічних знань, системний аналіз яких дозволяє вибудувати драматичний образ титульної нації і національних меншин міжвоєнної України.

Більшість авторів наголошує на вині у цій драмі тоталітарної політичної системи, її антилюдської сутності та злочинної діяльності, що призвела до катастрофічних наслідків, масштабних демографічних втрат українців, національних меншин, деформацій в їх соціокультурному розвитку. В той же час, визнаючи усі злочини режиму, сучасний історико-політологічний дискурс намагається об'єктивно показати долі різних особистостей, можливості/неможливості їхньої самореалізації, яка зводилася до виживання, пристосування, засвоєння ідеологем більшовизму, що у підсумку також не гарантувало це виживання.

Історики та етнополітологи у новітніх працях, присвячених періоду національно-культурного реформування (українізації), не применшуючи значення соціально-економічних трансформацій у життєдіяльності національних меншин: індустріалізація, колективізації, переселення євреїв у південні регіони, культурно-освітніх зрушень: ліквідації неписьменності, розвитку національної пролетарської культури і мистецтва, не припиняють зосереджуватися здебільшого на вузлових проблемах політики коренізації, її суперечч-

[207] Кокін С. Виселення німців з території України у 1934–1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР (За документами ГДА СБУ). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 111.

ливому характері, дослідженні етнонаціональної взаємодії у Кримській АРСР, аналізі найбільшої трагедії українства у XX столітті – Голодомору-геноциду, масових депортацій та ідеологічних переслідувань у часи Червоного ренесансу (Розстріляного відродження) і Великого терору.

Серед малодосліджених проблем залишається механізм політики денаціоналізації етнічних меншин, визначення соціальних мотивів щодо участі їх представників у суспільно-політичних експериментах, прагнення національних меншин до збереження традиційної культури, духовно-релігійних цінностей. Потребує подальшої науково-пошукової праці, державної підтримки формування повного мартирологу жертв режиму від репресій та Голодомору, подолання певних «перекосів» у структурі цінностей регіональної пам'яті, насамперед Сходу та Півдня України. Окремим напрямом можуть стати порівняльні дослідження долі національних меншин у різних складових радянської імперії: України, Білорусі, Молдови тощо.

3.2. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА РУМУНІЇ

Після закінчення Першої світової війн, в міру того, як на місці нещодавно могутніх Російської та Австро-Угорської імперій поставали національні держави, у Східній Європі формувалася нова система міжнародних відносин. «Хоча принцип самовизначення націй дістав загальне визнання, однак, – стверджував О. Субтельний, – застосовувався він не завжди, унаслідок чого не всі народи здобули державність. Ті ж, що здобули її, мали великі та неспокійні національні меншини. Відтак у міжвоєнний період національне питання лишалося нерозв'язаним»[208].

На жаль, українці виявилися єдиною великою нацією, яка у ході національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. зазнала поразки, а українські етнічні землі були поділені та увійшли до складу чотирьох держав – Радянської Росії, Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Польща

На підставі рішень Паризької мирної конференції і Ризького договору до складу відродженої Польської держави (Другої Речі

[208] Субтельний О. Україна: історія пер. з англ. Ю.І Шевчука. Київ: Либідь, 1991. С. 369.

Посполитої) увійшли такі українські території, як: Східна Галичина, західна частина Волині і Полісся, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Посяння.

За далеко необ'єктивним переписом населення Польщі у 1921 р. українці становили майже 15% мешканців Польської держави, поляки – 69%, євреї – 10%. Інші меншини: німці, чехи та білоруси були нечисленними.

Найбільша кількість українців мешкала у Східній Галичині – 66,2%. Зокрема, у Станіславському воєводстві проживало 70,2% українців, Тернопільському – 50,2%, Львівському (без приєднаних до нього західних повітів) – 35,9% . Переважно українці проживали у селах і працювали в галузі сільського господарства[209].

У міжвоєнній Польщі мешкала значна кількість євреїв, яка була однією з найчисельніших єврейських діаспор у світі. За даними перепису населення 1921 року у Польщі проживало 2,8 млн осіб єврейської національності, або 10,4% від усього населення Другої Речі Посполитої[210].

Розселення євреїв було нерівномірним. Найбільше їх проживало у Центральних воєводствах Польщі, де їхня кількість у 1930-х рр. становила близько 57%. Так, у Варшаві мешкало 355 тис. євреїв (30% від загальної кількості населення столиці), у Лодзі – близько 205 тис. осіб, або 33%, у Кракові – 60 тис. осіб, або 25%, у Тарнові – 25 тис. осіб, або 45% населення міста[211]. У містах Західної Волині, зокрема Рівному, проживало 56,0% євреїв, Любомлі – 91,3%, Корці – 83,5%, Ратному – 58,4%, Луцьку – 48,9%, Ковелі – 46,4%, Володимирі – 43,4%, Кремінці – 36,5%. Водночас їхня частка упродовж міжвоєнного періоду постійно скорочувалася. Так, якщо в 1921 р. у Польщі проживало 10,5% осіб єврейської національності, то у 1931 р. – 9,8%. А у 1939 р. – 9,7%.

Зменшення кількості євреїв відбувалося як унаслідок природного руху, так і вимушеної еміграції[212].Структура професійної за-

[209] Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. С. 14 – 16.

[210] Лисенко В. Між двох світів: єврейське питання в національній політиці Другої Речі Посполитої. *Критика.* 2019. URL: https://krytyka.com/ua/articles/mizh-dvokh-svitiv-ievreyske-pytannya-v-natsionalniy-polityts-druhoyi-rechi-pospolytoyi (дата звернення 23.03. 2019)

[211] Polacy i Żydzi w II RP. Dzennik polski. URL: https://dziennikpolski24.pl/polacy-i-zydzi-w-ii-rp/ar/3857719 (дата звернення 23.03. 2019)

[212] Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warsawa: Czytelnik, 1985. S. 8.

йнятості євреїв також мала свої особливості. Якщо поляки Волині переважали серед адміністрації та великих землевласників, то євреї сконцентрували у своїх руках значну частину торгівлі – 40,1% та мали широке представництво у місцевих радах. Суттєвою була їхня частка у гірництві і промисловості – 38,3%[213]. Впливовою національною меншиною Польщі також були німці. Свій високий соціальний статус вони успадкували з часів Австо-Угорської імперії, зосередивши у своїх руках велику кількість сільськогосподарських земель. Переважно вони становили сільське населення (72%), яке об'єднувалося в хліборобські колонії [214]. Однак після прийняття Земельного кодексу 1924 р. становище німців відчутно погіршилося (переважні права на придбання і використання земельних ресурсів отримали виключно поляки), що викликало серед них протестні настрої: «Польські репресії вже призвели до того, що низка нестійких елементів серед німців виявляє симпатії до більшовизму», – повідомляли в Берлін лідери волинських німців [215]. У 1921 р. за своєю сукупністю національні меншини Польщі становили близько 30% населення держави. У 1931 р. параметри національної структури Другої Речі Посполитої мали такий вигляд (Таблиця 1)[216]:

Таблиця 1.

Національна структура польського населення

Національність	Тис. осіб	У відсотках
Населення загалом	32 107	100
Поляки	20 650	64
Українці	5 145	16
Євреі	3 133	10
Білоруси	1 966	6
Німці	784	2
Литовці	200	1
Росіяни	140	1
Інші	89	0

[213] Макарчук С. А. Етнічна історія України: навч. посібник. Київ: Знання, 2008. С. 230.

[214] Чорний П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919 – 1939): демографічні та етнокультурні процеси: автореф. … дис. канд. іст. наук. Львів, 2011. С. 8.

[215] Кретинин С. В. «Польша для поляков»: политика полонизации и разнемечивания в Польской Республике в первой половине 1920-х годов. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология.* 2014. №1. С. 54.

[216] Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce w XX w. Warszawa, 1991. S. 23.

Найбільш складним і обговорюваним у міжвоєнній Польщі було українське питання. Українці були частиною великої, понад 30 мільйонної нації, проживання якої поширювалося на територію СРСР (згідно з переписом 1926 р. тут мешкало 31 194 800 осіб), Чехословаччину (у 1921 р. тут проживало 461 849 осіб) та Румунію (790 000 осіб).

Українці хоч і зазнали поразки у боротьбі за незалежність, але не відмовилися від створення власної національної держави. Уряди Української Народної республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) перебували в екзилі, забезпечуючи своєю діяльністю тяглість національного державотворення поза межами України, що робило українське питання не лише чинником внутрішньої політики, але й зовнішньої. Своїм прагненням здобути Українську соборну самостійну державу вони також послаблювали СРСР. Унаслідок перелічених обставин у міжвоєнній Польщі українців сприймали і як можливих союзників, і як можливих опонентів, що знайшло своє відображення у поширенні різноманітних інтелектуальних проєктів. Серед усього їх різноманіття найбільшою підтримкою користувалися дві концепції – концепція інкорпорації, яку підтримували польські націонал-демократи (ендеки – Є. Гертих, С. Грабський, Й. Бартошевич) на чолі з Р. Дмовським, і концепція прометеїзму (федералізації), відомими ідеологами якої були Ю. Пілсудський, Т. Голувко, Л. Василевський, В. Бончковський, Г. Юзевський, Ю. Лободовський, Е. Хорашкевич.

На думку ендеків, Польській державі необхідно було інкорпорувати стільки східних земель, скільки вона буде здатна це зробити з їх подальшою полонізацією та перетворення країни на мононаціональну державу. Міністр освіти та релігії Польщі С. Грабський (1923 р. та 1925 – 1926 рр.) з цього приводу прямо заявляв: «Необхідною умовою утримання наявних кордонів є перетворення державної території Речі Посполитої у національну польську територію. З федеративним устроєм вона проіснує не більше кількох десятків років» [217].

Концепція національної політики, запропонована ендеками, передбачала повну асиміляцію українців та білорусів як «неісторичних», «недержавних» націй. Щодо євреїв та німців було переконання, що вони не можуть інтегруватися в польську політичну спільноту як меншини з високим рівнем національної свідомості, а отже,

[217] Grabski S. Naród i państwo. Lwów, 1922. S. 9 – 10.

мають залишити межі Польщі. Водночас процес асиміляції, на думку Р. Дмовського, повинен був відбуватися без приниження гідності нетитульних культур, що сприяло б формуванню лояльного ставленню до Польської держави («Niemcy, Rosja i kwestia polska » («Німеччина, Росія і польське питання»).

Провідною релігією в Польщі мав стати католицизм. Інші релігії позбавлялися державної підтримки як такі, що перешкоджають формуванню образу «поляк – католик».Будь-які державницькі ініціативи українців Р. Дмовський вважав загрозою для Польщі. У своїй праці «Kwestia ukrainska» («Українське питання»), яка побачила світ у 1930 р., автор доводив, що у найближчому майбутньому «українське питання» стане найактуальнішим у Східноєвропейському регіоні.

Постання незалежної України, та ще й пронімецьки зорієнтованої, на його думку, призведе до послаблення Польщі, яка, цілком ймовірно, підпаде під протекторат Німеччини. Тому усі країни, які інкорпорували українські землі, мають об'єднати свої зусилля з метою унеможливити здобуття Україною державної незалежності. Після підписання договору між СРСР і Польщею про ненапад у 1932 р. Р. Дмовський уже відверто закликав розділити територію України між Польщею і СРСР («Polityka polska i odbudowanie panstwa». «Повоєнний світ і Польща»).

За словами польського історика Р. Висоцького, в суспільній свідомості поляків Р. Дмовський був і залишається символічною постаттю, творцем цілісної концепції нації, головним мислителем і організатором польського націоналістичного руху. І хоча сам Р. Дмовський вважав себе представником західної цивілізації, втім, на думку вченого, методи його політичної боротьби були далеко не демократичними[218]. З такою, за його твердженням, вузьконаціоналістичною характеристикою Р. Дмовського не погоджувався його колега з Вроцлава Я. Кенсик, який зазначав, що Р. Дмовський, формулюючи своє бачення майбутніх кордонів Польщі, ніколи не наполягав на поверненні до історичного східного кордону Польщі часів Першої Речі Посполитої.

Визначаючи кордони на Паризькій конференції, польський представник керувався, перш за все, прагматизмом, щоб забезпечи-

[218] Wysocki R. W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynny nacjonalizm Dmytra Doncova na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego Studium porównawcze. Lublin: Wydavnictwo Universytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. 543 s.

ти більшу згуртованість держави [219]. Водночас, на думку російської дослідниці О. Борисьонок, Р. Дмовський не обмежувався вимогами відновлення Польської державності в її етнографічних межах. «Східні креси» (назва території сучасної Західної України, Білорусі і Литви, що до 1939 р. входили до складу Польщі) він розглядав як невід'ємну частину Польської держави, оскільки вважав їх «національним полем польської національної експансії», де польська культура протягом століть досягла значних успіхів [220]. Указуючи на цивілізаційну роль поляків, Р. Дмовський переконував, що майбутня Польська держава «має право вийти за межі польських етнографічних кордонів у тій мірі, щоб це відповідало цінностям історичної Польщі, і реалізувати цивілізаційний потенціал великого народу»[221]. При цьому він чітко усвідомлював, що ідея відродження Польської держави в кордонах 1772 р. є нездійсненною.

На думку українського дослідника М. Зелінського, доктрина Р. Дмовського відіграла особливу роль у формуванні та встановленні польської національної свідомості й ідеології, а сам він став головним ідеологом етноконфесійного розуміння польської нації, прагнучи створити етнооднорідну національну Польську державу [222].

Інша концепція – концепція прометеїзму передбачала утворення на базі польських, українських та білоруських земель федеративної держави Другої Речі Посполитої. Провідну роль у ній мала відігравати Польща. Один з творців цієї концепції Т. Голувко пропонував проводити таку політику, завдяки якій національні меншини «вважали би відокремлення від Польської держави своєю поразкою…», щоб вони « … полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертовних і патріотичних громадян». Уряд повинен забезпечити «свободи і можливості для національного розвитку усім меншинам у такій формі, аби ті не послаблювали, а навпаки, зміцнювали Польську державу»[223].

---

[219] Kęsik J. Wokół pisarstwa historycznego Romana Wysockiego. Przegląd nauk Historyzcznych, 2015. R. XIV, NR 2. S. 282.

[220] Борисёнок Е. Несоветская украинизация: власти Польши, Чехословакии и Румынии и «украинский вопрос» в межвоенный период. Москва: Алгоритм 2018, 141 с.

[221] Dmowski R. Myśli novoczesnogo polaka. Lwów, 1907. S. 144 – 145.

[222] Зелінський М. В. Українське питання у публіцистичній і політичній діяльності Романа Дмовського (1888 – 1939 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Миколаїв, 2016. С. 12.

[223] Holówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce.Warsyawa, 1922. S. 20 – 21.

Ідеї прометеїстів ще називають рухом поневолених народів. Цей рух був спрямований проти впливів більшовицької Росії і передбачав створення федеративної держави поляків, литовців, українців, білорусів. Однак йшлося виключно про Велику Україну, яка мала постати на теренах радянської України внаслідок розпаду СРСР. Західноукраїнські землі, на переконання «федералістів», повинні були залишитися частиною Польщі як споконвічна польська земля і невід'ємна частина Польської держави. Українська держава претендувати на них не могла.

І хоча обидва табори ставилися вороже один до одного, зокрема, перебуваючи в опозиції, ендеки деякий час навіть піддавалися репресіям з боку влади пілсудчиків, однак на практиці їхня політика мало чим відрізнялася. Травневий переворот (переворот 12–14 травня 1926 р., за підсумками якого до влади прийшов Ю. Пілсудський), писав Є. Томашевський, змодифікував практику внутрішньої політики тільки в обмеженому розмірі, і лише на кілька років. Був то, однак, короткий період своєрідного флірту з національними меншинами. Тим більше, що, за його ж словами, практика діяльності державної адміністрації на Східних кресах – байдуже, хто стояв на її чолі – від самого початку була близька програмі національних демократів.

Остаточним відходом Ю. Пілсудського від ідеї федералізації Другої Речі Посполитої стала сумнозвісна «пацифікація» (умиротворення) українців Галичини, апогей якої припадає на період з 20 вересня – по 16 жовтня 1930 р. Ця акція повинна була «усмирити» українців, натомість радикалізувала два підпільні напрями – націоналістичний та комуністичний.

Організаційне становлення націоналістичного табору українців відбулося ще у 1920 р., коли було утворено підпільну Українську військову організацію (УВО) на чолі з Є. Коновальцем. Основною метою своєї діяльності її учасники окреслили дії, спрямовані на перешкоджання зміцненню польського окупаційного режиму. Поширеними методами боротьби УВО були акти саботажу (підпали, руйнування телеграфної і телефонної мережі, диверсії на залізницях тощо), а також терористичні акти. Зокрема, 25 листопада 1921 р. колишнім старшиною Української галицької армії (УГА) С. Федаком було здійснено замах на життя Ю. Пілсудського [224]. Також були

[224] Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи. Київ: Голов. Спеціаліз.ред. літ мовами нац. меншин України, 2004. С. 71.

організовані та реалізовані замахи на міністра освіти С. Грабського (1922 р.) та президента Польської республіки С. Войцеховського (1924 р.).

Готуючись до створення її наступниці, на більш ширшій основі, зазначають автори навчального посібника «Історія України» (головн. ред. В. Смолій), Є. Коновалець надавав важливого значення розробленню ідеології нового формування. Основна робота в цьому напрямі покладалася на Д. Донцова. У 1926 р. у Львові вийшла друком його книжка «Націоналізм». Водночас, вона була досить неоднозначно сприйнята в емігрантському українському середовищі. Один із найвидатніших українських істориків та ідеологів XX ст. В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів», що вийшла того самого 1926 р., піддав нищівній критиці працю Д. Донцова та визнав інтегральний націоналізм охлократичним. Негативну оцінку цьому явищу дав також І. Лисяк-Рудницький, який охарактеризував цю ідеологію як войовничо-ірраціональну та антиінтелектуальну. «Суть справи, – писав він, – не в окремих «елементах програми» ОУН (Організація українських націоналістів, заснована 3 лютого 1929 р. у Відні. Визначивши себе як рух, а не партію, ставила собі за мету встановлення Української соборної самостійної держави, її збереження та розвиток. Основними регіонами діяльності ОУН були Східна Галичина та Волинь. Засуджувала діяльність всіх легальних партій Галичини як колабораціоністських), але в цілій суспільній програмі націоналістичного руху, яка була виразно тоталітарна та співзвучна з фашистськими течіями, що в тому часі ширилися в багатьох європейських країнах»[225].

Комуністичне підпілля було представлене Комуністичною Партією Західної України (КПЗУ). До жовтня 1923 р. – Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), яка була утворена в лютому 1919 р. на першій крайовій партійній конференції в м. Станіславі (сучасний Івано-Франківськ). Впливовість партії трималася на популярності та підтримці УРСР, а тому і коливалася відповідно до ситуації в СРСР. Наприкінці 1920-х р. радянська Україна перестала бути привабливою внаслідок погіршення економічної та суспільно-політичної ситуації, а з нею і комуністичний рух.

Після смерті Ю. Пілсудського у 1935 р. політика полонізації національних меншин посилилася, а прихильники толерантності

[225] Історія України за ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 2002. С. 331 – 332.

втратили свої позиції в новому національному таборі. Оцінюючи реалізацію прометеїзму як ідеологічного конструкту, Ю. Щегельська, зокрема, зазначає: «Пілсудський не спромігся реалізувати ні концепцію створення багатонаціональної, багатокультурної та багатоконфесійної польської держави, ні створення федерації з групи союзних із нею держав. У тогочасній Польщі гору взяли процеси полонізації та інкорпорації»[226].

На думку В. Комара, причинами, які не дозволили реалізувати ідеї прометеїзму, були: слабкість Польщі, одночасна загроза її незалежності з боку Німеччини і Радянського Союзу, небажання Литви, Білорусі й України жити в одній державі та політична неоднорідність польського правлячого табору. Незважаючи на це, робить висновок учений, «концепція прометеїзму» залишила глибокий слід у суспільній свідомості та політичному житті міжвоєнної Польщі, а також наступних поколінь поляків»[227].

Оцінки власного політичного, соціально-економічного та релігійного становища у складі Другої Речі Посполитої самих українців були неоднозначними. Так, на думку відомого українського історика, публіциста та дипломата С. Томашівського (1875 – 1930 рр.), новопостала Польська держава, на відміну від Радянського Союзу, хоч і була авторитарною, але водночас й плюралістичною державою і українці в ній, незважаючи на усі перешкоди, мали все-таки можливість захищати свої інтереси. Однак, зазначає вчений, Польща так і не виконала узятих на себе міжнародних зобов'язань: не надала українським землям статусу політичної автономії. Також ігнорувався ухвалений нею ж закон 1922 р., який передбачав надання самоврядності трьом східногалицьким воєводствам (Львівському, Станіславському, Тернопільському). Понад це, на території Східної Галичини були ліквідовані всі інституції, які забезпечували їй статус окремої адміністративної одиниці[228].

Значна увага в польському міжвоєнному дискурсі приділяється висвітленню міжнаціональних відносин на території Волині. Волинське воєводство як адміністративно-територіальна одиниця Дру-

[226] Щегельська Ю. Вплив політичних поглядів польських мислителів на роль, місце та цивілізаційну місію Польщі і поляків у світі, на формування інтегрованого образу країни. *Віче.* 2008. №1. С. 51 – 53.

[227] Комар В. Л. Концепція прометеїзму в Політиці Польщі (1921 – 1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 301 – 302.

[228] Томашівський С. Десять літ українського питання у Польщі. Львів, 1929. С. 17.

гої Польської Республіки було утворене 19 лютого 1921 р. на основі Волинської округи. Охоплювало територію семи колишніх західних повітів Української Народної Республіки (аналогічних повітам колишньої Волинської губернії Російської імперії). Перепис населення 1921 р. зафіксував 1 437 907 мешканців воєводства. У наступні роки кількість населення поступово збільшувалася. За результатами перепису 1931 р. на території Волинського воєводства вже проживало 2 085 574 осіб.

Національна структура регіону була неоднорідною. Близько 70% населення краю становили українці, 17% – поляки, 10% – євреї. Незважаючи на розширення мережі польських військових поселень та приплив польських колоністів, в основному з середовища колишніх військових та невеликої кількості селян (осадництва), загальна частка польського населення Волині поступово скорочувалася: з 17,3% у 1921 р. до 16,7% у 1937 р. [229].

Поляки переважали серед адміністрації та великих землевласників. Євреї майже повністю монополізували місцеву торгівлю та мали широке представництво у місцевих радах. Зокрема, на виборах до місцевої ради Луцька (протягом 1919 – 1927 рр. місто мало статус воєводського центру) у 1927 р. євреї здобули 18 місць, у той час як поляки лише 6. Одне місце виборов росіянин. На виборах 1931 р. депутатами місцевої ради стали 14 євреїв. Найбільшу підтримку мало об'єднання Бромберга (9 місць)[230]. Впливовість єврейської громади в м. Луцьку була спричинена насамперед демографічними чинниками. Зокрема, за переписом населення 1921 р. чисельність євреїв становила 14 860 осіб, або 70,2% загальної кількості населення міста. За результатами перепису населення 1931 р. у місті проживало 17 366 осіб єврейської національності. Проте їхня частка серед усього загалу мешканців міста суттєво зменшилася і становила 42,2%[231].

---

[229] Przyborowski K. Henryk Józewski – twórca «eksperymentu wołyńskiego». *Histmag.org*. URL: https://histmag.org/Henryk-Jozewski-tworca-eksperymentu-wolynskiego-7743 (останнє відвідування 11.05.2019)

[230] Шваб А., Малеончук Г. Єврейське життя міжвоєнного Луцька. Товариства і сфери. *Хроніки Любарта*. URL: https://www.hroniky.com/articles/view/389-ievreiske-zhyttia-mizhvoiennoho-lutska-tovarystva-i-sfery (відвідування 2. 01 2019)

[231] Шваб А., Малеончук Г. Єврейське життя міжвоєнного Луцька. Товариства і сфери. *Хроніки Любарта*. URL: https://www.hroniky.com/articles/view/389-ievreiske-zhyttia-mizhvoiennoho-lutska-tovarystva-i-sfery(відвідування 2. 01 2019)

Серед причин – активна еміграція євреїв у зв'язку зі світовою економічною кризою, яка в Польщі була особливо відчутною.

У висвітленні міжнаціональних відносин на території Волині у міжвоєнній Польщі особливу цінність має праця волинського та лодського воєводи, міністра рільництва Української Народної Республіки (УНР), Г. Юзевського «Замість щоденника», в якій поєдналися тенденції тогочасної суспільно-політичної думки з індивідуальністю та світоглядними засадами самого воєводи.

Не менш цінною є публікація львівського (1927 – 1928 рр.) і познанського (1928 – 1929 рр.) воєводи П. Дуніна-Борковського «Проблема сокальського кордону», що була опублікована в «Бюлетні Польсько-Українському». У праці всебічно проаналізовано тогочасну суспільно-політичну ситуацію на Волині та національну політику, яку провадив Г. Юзевський.

Міжнаціональні взаємовідносини українців і поляків у книзі Г. Юзевського зображено в романтичному дусі «кресового дискурсу». «Саме на Волині, – писав воєвода, – поєдналися усі справи, якими я давно жив: легенди минулого та майбутнього. Саме тут Польща співіснувала з українською дійсністю, а Україна – із польською. Пишучи про Польщу й Україну, маю на увазі – «я є Польща» та «я є Україна», польсько-українське й українсько-польське «ми»[232]. «На Волині стояли дві дивізії піхоти та бригада кавалерії. Велика сила на ті часи. Офіцери та солдати були поляками. …Не пам'ятаю конфліктів між армією й місцевим українським населенням. Панував мир. Військо відігравало позитивну роль у житті краю»[233].

Найбільшим ворогом Волині Г. Юзевський вважав комунізм. За його словами, Москва вигадала власну «модель України» і ніколи «не спускала очей з Волині». Іншим ворогом він називав націоналізм Малопольщі (Східної Галичини), який, за його словами, «пронизував Волинь уздовж і впоперек, «завойовував» її». Однак ворогом, який «особливо нервував», була польська ендецька ментальність, зокрема, Сторонництво народове [234].

Не менш важливою в контексті розуміння тенденцій тогочасної суспільно-політичної думки на Волині є публікація П. Дуніна-Борковського «Проблема сокальського кордону». Як і Г. Юзев-

[232] Юзевський Г. Замість щоденника за ред. М. Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 134.

[233] Юзевський Г. Замість щоденника. С. 152.

[234] Юзевський Г. Там само. С. 135.

ський, він належав до опозиційного табору польської владної еліти. За його словами сокальський кордон (умовний термін для визначення адміністративної межі між Галичиною й українськими північно-західними землями – Волинню і Холмщиною у часи Другої Речі Посполитої) почали створювати від самого початку існування Польської держави. Його основною метою було не допустити поширення впливу на Волинь галичан та уніатської церкви. Але справжній сокальський кордон, переконаний автор, створив воєвода Г. Юзевський, який ліквідував на Волині всі українські культурні та економічні установи, пов'язані з Галичиною, одночасно підтримавши «Волинське українське об'єднання» (ВУО), засноване місцевими українськими організаціями та емігрантами з Наддніпрянської України.

Українських емігрантів, за словами П. Дуніна-Борковського, воєвода цілеспрямовано спрямовував на Волинь з огляду на брак української інтелігенції в краї, водночас зазначаючи, що такі дії воєводи піддавалися критиці не лише з боку польських політиків, але й польського суспільства, переконаних, що в умовах незначної кількості української інтелігенції набагато швидше вдалося б асимілювати українські маси. Водночас, на думку П. Дуніна-Борковського, це було малоймовірним з огляду на чисельне співвідношення українців і поляків, зокрема, переважанням перших над другими. «Хто мав здійснювати асиміляцію місцевої сільської людності, коли насправді вона не мала ніяких контактів з польським елементом?»[235], – запитував він. Однак, змушений був констатувати П. Дунін-Борковський, і політика Г. Юзевського, спрямована на підтримку Наддніпрянської української інтелігенції, якій відводилася роль провідника волинських українців з огляду на її готовність домовлятися з польською владою, щоб здобути незалежність над Дніпром, також не мала успіху. Місцева українська людність не бажала поступатися своїми правами. Отже, ця інтелігенція не мала жодного впливу на Волині.

Однією з можливих точок співпраці місцевого польського й українського громадянств, на думку П. Дуніна-Борковського, міг стати б локальний патріотизм українців і поляків як поєднання локальних і державних польсько-українських інтересів. Деякі поступки від держави, вважав він, тісніше згуртували б українців з Поль-

[235] Дунін-Борковський П. Проблема сокальського кордону. *ZBRUČ*. URL:https://zbruc.eu/node/11818(відвідування 20.10.2018).

ською державою. Деструктивними, на думку автора, були дії, спрямовані на те, щоб позбавити адміністративної протекції прихильників Волинського українського об'єднання за подальшого втримання сокальського кордону, як цього вимагали польські націоналісти. П. Дунін-Борковський був переконаний, що така політика лише б посилила орієнтацію місцевих українців на радянську Росію та створила б додаткове підґрунтя для українського революційного підпілля.

У підсумку це б призвело до послаблення державних позицій Польщі на Волині[236].

Однак на погляди П. Дуніна-Борковського мало хто зважав. «Бюлетень Польсько-Український» («Biuletyn Polsko-Ukraiński»), в якому надруковано більшість його публікацій, хоч і мав неофіційну підтримку польського зовнішньополітичного відомства, але аж ніяк не репрезентував реальну польську політику. За словами відомого українського громадського діяча, співредактора львівського часопису «Діло» І. Кедрина-Рудницького (з 1935 р.) П. Дунін-Борковський, як і більшість його однодумців, були лише «білими круками» серед польського суспільства.

В Україні діяльність Г. Юзевського оцінюється неоднозначно, але переважно критично. Зокрема, Ю. Крамар звинувачує воєводу в цілеспрямованому знищенні значної кількості кооперативів, хоча і зазначає, що останні перебували під впливом тих українських партій, які вороже ставилися до польської державності. «У 1933 р. на Волині, – писав Ю. Крамар, – діяло 588 кооперативів, більшість з них – 392 підпорядковувались Ревізійній спілці кооперативів у Львові (РСУК). До 1 червня 1933 р. воєводська адміністрація ліквідувала на терені Волині 52 українські кооперативи. Діяльність ще 72 було призупинено. Однак навіть такі темпи ліквідації Г. Юзевський вважав вкрай повільними.

У листопаді 1934 р. правління РСУК отримало розпорядження міністра фінансів про вилучення українських кооперативів на Волині зі свого підпорядкування. З цього часу вони почали підпорядковуватися Союзу сільськогосподарських і заробітково-господарських кооперативів у Варшаві» [237].

[236] Дунін-Борковський П. Проблема сокальського кордону. *ZBRUČ*. URL: https://zbruc.eu/node/11818(відвідування 21.02. 2019).

[237] Крамар Ю. В. Політика воєводи Г. Юзевського стосовно української кооперації на Волині у міжвоєнний період. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 241.

На думку автора, основною метою політики волинського воєводи було руйнування єдності українців Галичини і Волині, що цілком відповідало засадам національної політики Польщі щодо українців краю.Сучасні польські дослідники (Є. Томашевський[238], Я. Кенсик[239], А. Хойновський[240], Є. Миронович[241], Р. Тожецький[242]) волинський експеримент трактують переважно як приклад польсько-українського порозуміння.

Не менш складним і обговорюваним у Другій Речі Посполитій був комплекс питань, пов'язаних з єврейською меншиною. Євреїв звинувачували у розширенні комуністичного впливу, особливо у Східних кресах, співпраці з більшовиками та антипольській діяльності. Їм закидали і той факт, що під час існування Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) працівники різних державних установ єврейської національності симпатизували ЗУНР та залишилися на своїх посадах. Пізніше це стало причиною звинувачення їх у зраді і звільнення з роботи після відродження польської державності. Однак, на думку сучасного польського дослідника Є. Томашевського, у комуністичному русі брала участь лише невелика частина євреїв, в основному єврейська радикальна молодь[243].

З найбільшим застереженням польська влада ставилася до сіоністів, які, на переконання урядовців, сприймали Польщу як систему утиску і гноблення усього, що було єврейським. Сіоністи виступали за надання євреям національної автономії. Зокрема, це питання обговорювалося на конференції сіоністів у Варшаві, яка відбулася 21 – 22 жовтня 1918 р., а також порушувалося єврейською делегацією під час проведення Паризької мирної конференції.

У 1925 р. відбулося об'єднання різних сіоністських організацій в одну – Організацію сіоністів Польщі (І. Грюнбаум, М. Аполіна-

---

[238] Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polakw. Mniejszoci narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa, 1985. 223 s.

[239] Kęsik, J., Józewski, J. H. Zaufany komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892 – 1981. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego,1995.

[240] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowociowej polskich w latach 1921–1939. Wrocaw, 1979.

[241] Mironowicz E. Biaorusini **i** Ukraicy w polityce obozu pisudczykowskiego. Biaystok, 2007.

[242] *T*orzecki R. Kwestia ukraiska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989.

[243] Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. Warsawa: Czytelnik, 1985. S. 68.

рій Хартглас, Л. Реіх) підпорядковану Світовій Сіоністській організації. Основною метою діяльності сіоністів було національне відродження євреїв і створення власної держави в Палестині. У Польщі сіоністи прагнули створити культурно-національну автономію та вимагали захисту своїх національних і господарських прав. В основному поляки співпрацювали з групою Бунд (Загальноєврейський робітничий союз), яка підтримувала раціональну асиміляцію з польською нацією, а її учасники були опонентами сіонізму. На думку І. Федика, попри переслідування, євреїв нова влада толерувала більше, ніж, наприклад, українців чи білорусів[244].

Кінець 1930-х років – це наростання антисемітизму у Польщі та радикалізація ставлення владної коаліції до євреїв. Значною мірою це було пов'язано зі світовою економічною кризою 1929 – 1933 рр., яка загострила соціальну та економічну конкуренцію та посилила націоналістичні настрої серед поляків. Витіснити євреїв з торгівлі та ремесел прагнуло дрібне міщанство та вихідці з села; загострилася конкуренція між польською та єврейською молоддю за робочі місця; селянство вимагало усунути єврейське посередництво у торгівлі; деякі представники польської інтелігенції говорили, що євреї загрожують польській культурі. Особливо антиєврейську позицію займали Студентський відділ табору Партії Великої Польщі й так звана група «всепольської молоді». Діячі обох організацій висловлювалися за цілковиту ізоляцію євреїв від політичного життя Польщі та наполягали на необхідності зробити для них неможливим доступ до закладів освіти. «Населення, яке має громадянство Польщі, – стверджував один з керівників «всепольської молоді» Я. Мосдорф у 1932 р., – має бути поділено на громадян та приналежних, які повинні бути позбавлені політичних прав. До останніх потрібно зарахувати євреїв без огляду на те, чи вони юдейського віросповідання, чи ні. В політиці євреї не можуть мати жодних виборчих прав. Також вони не можуть бути урядовцями, професорами, вчителями, навіть біржовими маклерами. Вони не мають права брати собі польські прізвища. Також їм забороняється вступати у шлюб з корінною нацією» [245].

[244] Федик І. Національна політика міжвоєнної Польщі в Галичині: єврейський контекст (на прикладі діяльності правоохоронних органів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* 2012 – 2013. Вип. 13 – 14. С. 590.

[245] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921 – 1938. S. 220

Відчутним кроком для звуження громадянських прав осіб єврейської національності стала денонсація у 1935 р. декрету начальника держави, що окреслював компетенції єврейських гмін і визнавав їх як державні інституції, прийнятий ще у 1919 р. Проте найбільше обурення серед єврейської меншини викликав Закон «Про позбавлення громадянства» від 31 березня 1938 р., який дозволяв владі лишати громадянства осіб «за втрату зв'язку з державою». Хоча закон поширювався на всіх громадян Другої Речі Посполитої, але здебільшого йшлося про осіб єврейської національності. З вимогою відібрати у євреїв їхні політичні права виступили Національно-радикальний табір і «Сторонніцтво народове». Ізоляції євреїв, звуження їхніх прав домагалася також частина консерваторів та інші партії [246]. Розроблялися навіть плани запровадження для євреїв принципу національної пропорційності в окремих професіях[247].

В українському суспільно-політичному дискурсі єврейській меншині також приділяється чимало уваги. Причиною цього є численні звинувачення українців в антисемітизмі та погромах. Досить виваженою, зокрема, позбавленою однобічних трактувань у висвітленні цієї непростої та болісної теми є публікація М. Гона «Український націоналізм і євреї» [248].

На думку дослідника, не можна стверджувати, що серед членів Організації українських націоналістів (ОУН) не було антиєврейських настроїв, особливо якщо йдеться про другу половину десятиліття, і що деякі «політично не вироблені українські елементи дали себе втягнути до участі у погромницькій акції»[249]. Проте, зазначає М. Гон, речники українського інтегрального націоналізму, як і представники центристських сил, зазвичай демонстрували повагу до сіонізму. Цей факт він пояснює двома причинами. Передусім метою сіонізму, яка передбачала створення незалежної держави і яка була аналогічна тій, яку сповідували українські націоналісти. А також тим, що за умови розвитку сіонізму і створення незалежної держа-

[246] Mich W. Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiazani problemu mniejszosci narodowych 1918–1939. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skladowskiej,1994. S. 61, 69.

[247] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1938. . S. 169.

[248] Гон М. Український націоналізм і євреї (1918 – 1939). *Україна Модерна*. 2010. № 5 (16). С. 251 – 268.

[249] Гон М. Український націоналізм і євреї (1918 – 1939). С. 263.

ви можна було би досягнути зменшення кількості євреїв на українських землях[250]. За твердженням дослідника, емігрантський варіант вирішення єврейського питання був поширений не лише серед націоналістів, але і серед українських центристських партій, насамперед УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання) та продукувався економічними чинниками: прагненням українців вижити в умовах світової економічної кризи та модернізувати свою соціальну структуру, а саме: стати більш конкурентоспроможними в боротьбі за економічні та соціальні ресурси.

Інший український дослідник П. Чорний, характеризуючи українсько-єврейські відносини, звертає увагу на той факт, що міжетнічні шлюби (один із важливих показників вимірювання рівня міжнаціональної толерантності) між українцями та євреями майже не траплялися. «Так, – пише він, – шлюби були з поляками, німцями, але між євреями й іншими їх майже не було. Був один єврей, який жив у Гусакові, що одружився з українкою. Через це єврейська громада відреклася від нього… У Добромилі траплялися випадки міжетнічних шлюбів. Нараховувалось їх близько трьох. Один шлюб був українсько-єврейський, а два – польсько-єврейських. У більшості випадків євреї, після одруження, приймали християнство»[251].

За твердженням П. Чорного, найчастіше міжетнічні шлюби фіксувалися між українцями і поляками. Спорадично українці чи поляки одружувалися з німцями та євреями. Вірмени, як і євреї, одружувалися переважно між собою[252].Антиєврейською вважає польську національну політику український дослідник В. Гайдай. У її розвитку він виділяє три етапи. Перший етап: з моменту утворення Польської держави і до встановлення режиму санації (1918 – 1925 рр.), коли антисіонізм ще не набув рис державної політики і мав локальні та нерадикальні прояви. Другий – з 1925 до середини 1930-х років, коли антисіоністські настрої, як серед польських можновлад-

[250] Гон М. Український націоналізм і євреї (1918 – 1939). С. 63.

[251] Чорний П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919 – 1939): демографічні та етнокультурні процеси: автореф. … дис. канд. іст .наук. Львів, 2011. 23 с.

[252] Чорний П. Ставлення жителів Галичини міжвоєнного періоду (1919 – 1939 рр.) до твореного ними поліетнічного та мультикультурного простору. *Historians.* 27 February 2013. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/601-petro-chorniy-stavlennia-zhyteliv-halychyny-mizhvoiennoho-periodu-19191939-rr-do-tvorenoho-nymy-polietnichnoho-ta-multykulturnoho-prostoru (відвідування 27 вересня 2017 р.).

ців, так і серед польського суспільства значно посилилися. І третій етап – з 1935 до 1939 рр., коли після смерті Ю. Пілсудського, який намагався проводити виважену і об'єднавчу політику в польському суспільстві, антисіонізм набув рис державної політики [253].

Як уже зазначалося, чисельною і соціально впливовою національною меншиною в Польщі також були німці. Її визнаним лідером був доктор теології Т. Цеклер (1867 – 1949 рр.). У Галичину він прибув у 1891 р. з метою поширення євангелістської течії серед осіб німецької національності. Свою діяльність Т. Цеклер провадив у Станіславі (сучасний Івано-Фрнківськ). Належав до євангельсько-авгсбурзького та гельвецького віросповідання (лютеранського та кальвіністського спрямування).

Коріння цієї релігійної течії сягає 1781 р., коли габсбурзька влада своїм законом визнала юридичні права протестантських громад у своїх володіннях. З появою Т. Цеклера євангельсько-авгсбурзьке та гельвецьке віросповідання остаточно утвердилося в Галичині. Крім релігійної діяльності, Т. Цеклер активно займався підприємництвом. Під його керівництвом було збудовано фабрику з виробництва агротехніки, яка мала конструкторське бюро. Крім виробничого процесу, тут навчалися юнаки із німецьких сиротинців. 10 лютого 1919 р. у Станіславі було відкрито німецьку гімназію, яка проіснувала до 1939 р. Німецька національна меншина не виявляла значної політичної активності, прагнула налагодити хороші взаємовідносини з польською владою і спрямовувала свої зусилля на збереження національної самобутності, забезпечення соціальної захищеності та зростання економічного добробуту членів громади.

Незважаючи на це, влада ставилася до німців із насторогою. На думку С. Шумихіної, ставлення до німців визначалося переважно міжнародними аспектами.

Після приходу в Німеччині до влади А. Гітлера у польському суспільстві склався негативний образ німця: брутального солдата, який шанує тільки силу, переконаний у власній вищості й тяжіє до традицій хрестоносців [254]. Особливо польська влада була занепокоєна міжнародними контактами Євангелістської церкви, передусім

[253] Гайдай В. Суспільно-політичне життя євреїв в роки Другої Речі Посполитої. *Грані.* 2015. №4. С. 163 – 168.

[254] Шумихіна С. Українська історіографія відновлення і утвердження Другої Речі посполитої. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. 2007. Вип. 15. С. 243.

обсягами фінансової допомоги з-за кордону. Що стосується німецької наукової думки, то вона в основному зосереджувалася на культуртрегерській місії колоністів та на утисках пануючої нації щодо німців у міжвоєнному часі [255].Серед німецьких дослідників міцно утвердилася думка, що польське керівництво проводило по відношенню до національних меншин дискримінаційну політику полонізації[256].

Серед плеяди українських дослідників соціально-економічне становище та культурне життя німців Галичини вивчав П. Сіреджук[257]. Німецьке шкільництво Станіслава досліджували В. Полєк і Б. Ступарек. Етнічні процеси у середовищі галицьких німців висвітлено у збірнику наукових праць «Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура» (1996). Релігійні відносини у Східній Галичині проаналізовано у публікації Л. Пунько[258].

Що стосується німецької наукової думки, то вона в основному зосереджувалася на культутуртрегерській місії колоністів та на утисках пануючої нації щодо німців у міжвоєнному часі[259].

Польська політика стосовно білорусів була доволі прямолінійною. Білорусів вважали етнічною групою, яка, з огляду на низький рівень національної свідомості, легко піддається асиміляції. Головну загрозу влада вбачала у соціально-економічних прагненнях білорусів та комуністичній інфільтрації. Як писав польський дослідник А. Котовські, легалізувавши Білоруську селянсько-робітничу громаду у березні 1927 р., уряд Ю. Пілсудського відразу висунув їй звинувачення у діяльності, спрямованій на приєднання білоруських земель до Радянського Союзу та в реалізації завдань комуністичного руху, ворожих щодо польської держави[260]. Яскравим свідченням ставлення тодішньої польської політичної еліти до білору-

[255] Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20 – 30 рр. ХХ ст..): автореф. дис. … док-ра іст. наук. Івано-Франківськ, 2010. 38 с.

[256] Кретинин С. В. «Польша для поляков»: политика полонизации и разнемечивания в Польской Республике в первой половине 1920-х годов. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология.* 2014. № 1. С. 51.

[257] Сіреджук П. Назв. праця. С. 4.

258 Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві у контексті етнополітики Польщі (1919 – 1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 257 – 265.

[259] Сіреджук П. Назв. праця.

[260] Kotowski A. Polska polityka narodowciowa wobec mniejsząci niemieckiej w latach 1919 – 1939. Turiń, 2002.

сів є вислів відомого польського політика та великого землевласника А. Мейштовіча, який у січні 1922 р. у розмові з головою Робітничого союзу у Вільно підкреслював, що Білорусії самою історією визначено бути мостом для польської експансії на Схід. Білоруська етнографічна маса повинна бути трансформована у польський народ. Це вирок історії, і поляки повинні цьому сприяти.

Загалом польський суспільно-політичний дискурс міжвоєнного періоду можна охарактеризувати як дискримінаційний стосовно групових прав українців, євреїв та інших меншин, адже йшлося виключно про національні інтереси поляків. Національні меншини трактувалися в категорії «проблеми» – насамперед української, єврейської та німецької.

Різниця в концепціях полягала лише в методах реалізації моноетнічної моделі держави. У питанні кордонів погляди польських соціалістів та ендеків відмінностей не мали. «Польській та українській науковій літературі і суспільній думці міжвоєнного періоду та перших років після Другої світової війни, – писав Т. Стрияк, – були властиві зосередженість на власній національній мартирології, брак емпатії до мотивів діяльності та настроїв протилежної сторони, спрямованість на створення національного наративу, який паралельно з істотними типологічними подібностями у польському випадку був, насамперед, дискурсом колоніальним, а в українському – дискурсом національної емансипації й етнічної автохтонності»[261].

Зрештою, доходять висновоку польські науковці Ч. Бжоза і А-Л. Сова, цього не можна було зробити. Адже переважна частина національних меншин неприязно або вороже ставилася до Польщі, а численні польські уряди не змогли запропонувати відповідної об'єднавчої у цьому питанні програми.

Здійснені на користь національних меншин поступки, вважають дослідники, були завжди надто малими, порівняно з очікуваними, а висунуті українцями, литовцями, німцями та представниками інших меншин національні вимоги польський уряд, у принципі, реалізувати не міг[262]. «Кожна з етнонацій, – констатує український нау-

[261] Stryjek T. Historiografia a konflikt o Kresy Wschodnie w latach 1939 – 1953: Radzieskie, rosyjskie i polskie prezentacji dziejów ziemwscodnich dawnej Rzechpospolitej jako część «wojny ideologiynej» w okresie lat 1930 – 1950-tych. Tygiel narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitey 1939 – 1953. Warszawa–London, 2002. S. 559 – 560.

[262] Бжоза Ч., Сова А.-Л. Історія Польщі 1918 – 1945. Краків, 2006. 754 с.

ковець І. Монолатій, – керувалася цілями, які відповідали їхнім інтересам без урахування прагнень «чужих».

При цьому за ознакою суб'єктності зіткнення відбувалися між нерівноправними (поляки – євреї) та рівноправними (українці – євреї) групами.

Посиленню конфліктності взаємовідносин між етнонаціями сприяло використання практики політичного терору, …який тут виконував захисну функцію (аналогічну до «охоронного націоналізму») національно-визвольної боротьби етнічної більшості регіону та мав індивідуальну форму[263].

У дискурсі українських радянських дослідників (Ю. Сливка, Б. Штейн, М. Супруненко, А. Лихолат, Р. Симоненко та ін.), орієнтованому на обґрунтування ідеї, що лише в соціалістичному суспільстві можна розв'язати одну з найскладніших соціальних проблем – національну та розвивати рівноправні міжнародні відносини, вільні від дискримінації, панування і підкорення народів, характерних для капіталістичного світу, становище національних меншин у міжвоєнній Польщі характеризувалося виключно в негативному руслі.

Це пов'язано з тим, що тодішні історичні та політологічні дослідження підпорядковувалися партійним настановам, в яких чітко вказувалося, що потрібно «наочно, на конкретних фактах показувати невикоріненість національного гніту і нерівності у світі капіталу, прояви національних і расових антагонізмів, грабіжницький характер відносин, нав'язуваних імперіалізмом народам країн, які розвиваються[264]».

Саме тому найбільша увага у дискурсі радянської доби приділялася соціально-економічній проблематиці та показові безправного становища національних меншин у складі Другої Речі Посполитої з особливим наголосом на колоніальному характері економічної політики польських урядів щодо національних меншин. «Доступ українського населення до служби в державних установах, – писав Ю. Сливка, – був, по суті, закритий.

У Польщі не було жодного українця, який би, наприклад, був керівником державної адміністрації, працював на дипломатичній службі, в поліції, армії тощо. В 1925 р. з 150 членів міської ради Львова

[263] Монолатій І. С. Взаємодія етнічних політичних акторів на західеоукраїнських землях у модерну добу. *S.P.A.C.E.* 2016. №1. С. 102 – 109.

[264] Про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 р. Київ. 1982. С. 28, 30.

було лише 2 представники від українського населення»[265]. Під різними приводами польський уряд масово звільняв з роботи службовців і робітників української національності, які були зайняті на залізничному транспорті, на пошті і телеграфі та в інших державних установах… У 1921 р. у Рівно і Здолбунові звільнено з роботи 80% українських залізничників»[266].

Не менш важливими питаннями, на яких зосередилася радянська пропаганда, були: питання «українсько-російської дружби»; обґрунтування вирішальної ролі КПЗУ у процесі возз'єднання українських земель; доведення антинародної, злочинної ролі Греко-Католицької церкви, особливо діяльності митрополита А. Шептицького, на західноукраїнських землях.

Порівняно з концептуальними засадами української і польської історіографії 1970–1990-х рр. інший характер трактувань українсько-польської історії мали праці колективу часопису «Культура» (Париж), засновником і головним редактором якого був Є. Гедройц (1906 – 2000). В українському питанні ключовою для нього була ідея українсько-польського примирення. Зокрема, він висунув тезу, що поляки мають говорити про свої провини перед українцями, а українці – про свої провини перед поляками, і ніколи навпаки[267]. Саме йому належить вислів, що «не може бути вільної Польщі без вільної України». Є. Гедройц виступав не лише за незалежність України, а й вважав, що вільна Україна може стати основою нової міжнародної безпеки Центрально-Східної Європи, змінити невигідний геополітичний устрій регіону, послабити російський імперіалізм та сприятиме подоланню радянського поневолення і тоталітаризму [268]. Важливою подією, організованою Є. Гедройцем, стало підписання у 1977 р. «Декларації в українській справі», в якій представники польської, російської, чеської й угорської еміграції заявили про пріоритетність відновлення української державності для справи визволення решти країн комуністичного табору. В «Декларації» заявлялося, що долі одних і других тісно пов'язані, і не буде по-справжньому вільних поляків, чехів і угорців без вільних українців, білорусів, литовців і росіян». «Без росі-

[265] Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939 рр.). Київ: Наукова думка. С. 124.

[266] Там само.

[267] Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. Warszawa: Czytelnik, 2004. S 34-39.

[268] Сенич М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення. *Проблеми слов'янознавства.* 2010. № 59. С. 237.

ян, вільних від імперських амбіцій, які розвиватимуть своє власне національне життя та поважатимуть право інших народів на самовизначення» [269].

Завдяки багаторічній діяльності Є. Гедройця і колективу «Культура, вважає М. Сенич, двом народам – українському і польському – вдалося досягти порозуміння стосовно кордонів і національних меншин, уможливило координацію визвольної боротьби за національну незалежність поляків та українців. Ініційований Є. Гедройцем діалог про примирення між Польщею та Україною допоміг уникнути конфліктів за югославським зразком у період розпаду СРСР, унеможливив зовнішню інспірацію міжнаціональної конфронтації та посприяв демократичним трансформаціям у регіоні Центрально-Східної Європи [270].

Характеризуючи національну політику польської влади, більшість сучасних українських дослідників одностайні в тому, що її внутрішня спрямовувалася на повну інтеграцію українських земель у складі Другої Речі Посполитої і що правлячі кола цієї країни всіляко намагалися зміцнити «польськість» Східних кресів, усуваючи будь-які характерні ознаки українськості, і, таким чином, поставити світову громадськість перед доконаним фактом анексії краю, щоб українське питання або зовсім зникло, або не поставало у такій гострій формі [271].

У працях авторитетних українських дослідників стверджується, що польський режим у всіх своїх проявах був «окупаційним», а національна політика Польської держави мала характер цілеспрямованої реалізації раніше сформованих концепцій[272]. Серед основних аргументів асиміляторських прагнень політики польської влади, намагання позбавити українців їхньої національної ідентичності, насамперед наводиться акт «Пацифікації» – репресивної акції, проведеної за наказом Ю. Пілсудського із застосуванням поліції та армії у вересні – листопаді 1930 р., яка охопила 16 повітів Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств. За даними української сторони, репресіям було піддано близько 750 сіл, 250 з яких

[269] Сенич М. Назв. праця. С. 239.

[270] Там само. С. 242.

[271] Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918 – 1923 рр. Проблеми взаємовідносин: Монографія. Київ 1998. С. 151.

[272] Зашкільняк Л. Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: організаційні та методологічні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія: Історія.* 2014. Випуск. 50. С. 56.

зазнали важких матеріальних втрат і руйнувань. Офіційні польські дані підтверджували пацифікацію лише щодо 450 сіл (10% усіх сіл Галичини)[273].

Також наголошується на невиконанні польською стороною своїх міжнародних зобов'язань, зокрема, норм ухваленого Сеймом Другої Речі Посполитої закону про автономію трьох галицьких воєводств. Крім зазначеного, вважає дослідник І. Зуляк, посилення конфронтації між українцями і поляками було спричинене такими діями польської влади, як: зволікання з відкриттям українського університету у Львові, обмеження використання української мови в урядових установах, утворення утраквістичних (двомовних) шкіл, дискримінація української інтелігенції під час прийому на роботу, насадження осадників та усунення українського селянства від купівлі землі [274].

Відзначається, що всюди – і в офіційних документах, і в засобах масової інформації назву Східна Галичина польська влада наполегливо замінювала на «Malopolska Wschodnia». «Іншим болючим натиском польського уряду на українське населення, – пише у своїй праці Т. Гунчак, – стали закони про земельну реформу й колонізацію здавна аграрно перенаселеної Галичини напливом польського елементу. Частиною тієї політики стала військова колонізація північно-західних українських земель. Уже до січня 1923 р. між поляками було розподілено: в Галичині – близько 200 тис. га землі, на Волині – 112 тис., на Поліссі – 113 тис.» [275].

Водночас проти визначення характеру польської влади у Східних кресах як окупаційної заперечують польські науковці. Зокрема, керівник наукових проєктів Центру польсько-російського діалогу та порозуміння Л. Адамські, аргументуючи свою позицію, звертається до тексту Гаазької конвенції 1907 р. «В ній, – пише дослідник, – термін «окупація» означає захоплення території однієї дер-

[273] Пацифікація. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Patsyfikatsiia (відвідування 28 вересня 2019 р.).

[274] Зуляк І. Українці у Дугій Речі Посполитій. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Zuliak_Ivan/Ukraintsi_v_Druhii_Rechi_Pospolytii.pdf(відвідування 2.10.2018).

[275] Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. С. 204 – 205.

жави військами іншої держави… Польські війська дійсно окупували Галичину на кілька місяців, але не як частину України, а як провінцію колишньої Австрії. Як прикро це не звучить, – зазначає Л. Адамський, – але з точки зору міжнародного права, ЗУНР (Західноукраїнська Народна Республіка) не була державою, оскільки вона ніким не була визнана, а її територія не була сталою. Польські війська у Галичині знищили радше «державу in statu nasciendi», тобто таку, що тільки створювалась… Згодом і Галичина, і Волинь стали визнаними світом частинами Польської держави. Інша річ, що в Україні плутають окупацію з національним поневоленням і чужою владою. Кожна влада здається окупаційною, якщо вона не українська. Однак терміни мають свої межі»[276].

Позиція Л. Адамського є ідентичною позиції офіційної Варшави: «Польща ніколи не окуповувала Україну. Деякі території сьогоднішньої Української держави входили до складу Республіки Польща на підставі міжнародного права» (Заява МЗС Польщі від 17 жовтня 2017 року). «Це не була польська окупація. Це була незалежна Республіка. Республіка була домом не тільки для поляків, але й для українців, євреїв, білорусів. Окупація була німецька, совітська, але ніколи не було польської окупації у Львові» (з інтерв'ю голови Інституту національної пам'яті Польщі Я. Шарека)[277]

У свою чергу, український історик О. Зінченко наполягає на тому, що польська сторона, заперечуючи факт окупації, свідомо ігнорує відомі історичні джерела, зокрема, текст львівського примірника Інструкції тимчасового Голови Польської держави Ю. Пілсудського, адресованої генералу Т. Розвадовському, в якій прямо вказується: «… Вважаю, що єдиним виходом є введення на території Східної Галичини, зайнятої нашими військами, військової окупації, на яку ми маємо право через проголошення українцями відкритої війни польському населенню, що проживає у Східній Галичині»[278].

[276] Між Україною та Польщею заморожена ситуація: потрібно щось робити з Бандерою і УПА. Польський історик Лукаш Адамський про відносини України і Польщі. *Апостроф*. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2019-01-10/mejdu-ukrainoy-i-polshey-zamorojennaya-situatsiya-nujno-chto-to-delat-s-banderoy-i-upa---polskiy-istorik/23098 (відвідування 3.02.2019).

[277] Українська революція 1917 – 1921. Ціною української незалежності. Чи окуповувала Польща Україну? URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2018/11/8/153235/ (відвідування 16.12.2018).

[278] Українська революція 1917 – 1921. Ціною української незалежності. окуповувала Польща Україну?

У зв'язку з наведеною дискусією варто зазначити, що термін «окупація» вживає і авторитетний польський історик А. Новак у своїй статті «Польща, Росія і Україна: стратегічний трикутник Юзефа Пілсудського у 1918 – 1920 рр.», в якій, зокрема, пише, що Ю. Пілсудський рекомендував окупувати Східну Галичину, що б дозволило не розв'язувати політичних питань. Як на джерело він, так само як і О. Зінченко, посилається на Інструкцію Ю. Пілсудького, адресовану генералу Т. Розвадовському.

На думку іншого авторитетного польського дослідника – А. Хойновського, становище українців у Польщі не можна визначити якоюсь однією формулою, хоча українці часто приписували польській стороні бажання знищити їхнє національне життя, але ці звинувачення, за його словами, занадто перебільшені. В українців, пише він, була сильно розвинена національна свідомість, завдяки чому вони здатні були дати відсіч будь-яким адміністративним обмеженням. У свою чергу, політика влади, як і усереднений результат багатьох тенденцій, була непослідовною і пасивною, чергуючись час від часу з репресіями (в основному як відповідь на українські акції терору). Також, визнає вчений, постійним явищем були дрібні, але принизливі адміністративні переслідування. Однак, на його думку, не стільки проступки польської поліції, скільки відчуття безперспективності сприяло поширенню радикалізму серед українців.

Уникнути однобічних трактувань, одночасно вказуючи на прогалини польської національної політики, намагається директор Південно-Східного інституту у Польщі С. Стемпень[279]. На його переконання, уряди Другої Речі Посполитої не змогли конструктивно розв'язати українську проблему, роблячи напівкроки, і то не завжди послідовно втілюючи їх у життя. Водночас, відмічає науковець, у ті нелегкі для української громадськості часи не бракува-

[279] Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. *Przemyskie Zapiski Historyczne.* 1987. T. 4-5. S. 137–174; Stępień S. Kształtowanie się warstwy inteligenckiej w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, widział historii i nauk społecznych; Instytut historii PAN; red. W. Mędrzecki, J. Kochanowicz. Poznań – Warszawa, 2006. T. LXVI – za rok 2006. S. 111–135; Stępień S. Wysiłki Polaków i Ukraińców na rzecz wzajemnego porozumienia w latach 1918–1939. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.* Warszawa, 1994. T. 2. S. 96 – 104

ло особистих прикладів співпраці, особливо у колі письменників. З польської сторони – це Т. Голлендер, Ю. Лободовський, К. Симонолевич, А. Казімеж Яворський, С. Стемповський, В. Бочковський, Ф. Бохенський, Є. Погоновський, М. Гандельсман та інші. З боку українців співпрацю з польськими колегами розвивали Б. Лепкий, У. Самчук, Є. Маланюк, Р. Смаль-Стоцький, О. Лотоцький, П. Зайцев, І. Огієнко, М. Кордуба, М. Рудницький, І. Кедрин, С. Тудор, П. Козланюк, О. Гаврилюк.

Особливо позитивно вчений оцінює видання «Польсько-Українського Бюлетня» («Biuletyn Polsko-Ukraiński»), що, на його думку, давало змогу вести пропаганду української справи через самих українців, і у такій формі, яку пересічні українці вважали найсприятливішою. «На сторінках видання, – пише С. Стемпєнь, – могли публікуватися люди різних професій, політичні погляди яких не завжди узгоджувалися з інтересами Польської держави. Сюди потрапляли навіть статті представників ОУН, які підписувалися псевдонімами»[280].

Львівський історик Л. Зашкільняк вважає, що основна помилка національної політики польських урядів щодо українців полягала у тому, що вони за жодних обставин не погоджувалися надати українцям територіальну автономію, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями. «Можна припустити, – пише вчений, – що виконання Польщею міжнародних зобов'язань щодо Галичини і впровадження тут територіальної автономії було б важливим розв'язанням українсько-польських суперечностей на тому етапі, оскільки створювало б підстави дійсного політичного співробітництва на засадах утворення в майбутньому незалежної України, для якого поляки спричинилися б не стільки деклараціями, скільки реальними діями»[281].

У сучасному політологічному дискурсі більшість робіт як українських, так і зарубіжних науковців присвячено Східній Галичині. Це пов'язано з тим, що ще до початку Першої світової війни

[280] Стемпєнь С. Польсько-українські культурні взаємини упродовж віків. *Ї.*, 1998. Число 12. URL: http://www.ji.lviv.ua/n12texts/stepien.htm (відвідування 17.05. 2017)

[281] Зашкільняк Л. Огляд проблем спільної (важкої) історії Українців і поляків XX століття. URL: https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoi-istorii-ukraintsiv-i-polyakiv-khkh-stolittya (відвідування 12.12.2019).

тут сформувався потужний центр українського політикуму, громадянського суспільства, національно-культурного руху та історіографії [282]. У міжвоєнний період політичний вплив Галичини на західноукраїнські землі лише посилився. Серед праць, які висвітлюють участь національних меншин у політичних процесах на теренах Східної Галичини, необхідно відзначити фундаментальні роботи В. Кубійовича[283], О. Красівського[284], М. Кугутяка[285], В. Футали[286], І. Лісної[287].

Значним є також масив літератури, в якій відображено різні аспекти суспільно-політичного життя національних меншин на Волині. Насамперед, це роботи Б. Гудя[288], В. Надольської[289], Г. Шпиталенко[290]. О. Дарованець[291]. Цінністю роботи Б. Гудя є велика кількість архівних матеріалів, більшість з яких учений уперше вводить до наукового обігу. Дослідник переконаний, що якщо у XIX ст. конфлікти між українцями і поляками були детерміновані суто класовими або становими інтересами, то у першій половині XX ст. відбувається трансформація соціального протистояння руського се-

[282] Зашкільняк Л. Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: організаційні та методологічні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2014. Вип. 50. С. 55.

[283] Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. Національна статистика Галичини. Wiesbaden: Harrassowitz, 1983. 215 с.

[284] Красівський О. Польсько-українські відносини в Східній Галичині в контексті польської національної політики (1918 – 1923 рр.): дис. … д-ра іст. наук. Київ, 1999. 435 с.

[285] Кугутяк М. Національно-політичний рух у Галичині в 1890 – 1939 роках: дис. … д-ра іст. наук. Київ, 1996. 435 с.

[286] Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921 – 1939): монографія. Львів – Дрогобич: Коло, 2010. 456 с.

[287] Лісна І. Становлення національної державності в Галичині (1918 – 1923 рр.): автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів, 1998. 15 с.

[288] Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Поляки і українці на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2017. 440 с.

[289] Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття): дис… канд. іст. наук. Луцьк, 1996. 258 с.

[290] Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX століття): дис… канд. іст. наук. Київ, 2003. 198 с.

[291] Дарованець О. Я. Політика польської влади щодо Української Військової Організації та Організації Українських націоналістів на Волині (1927 – 1939): дис… канд. іст. наук. Львів, 2007. 203 с.

лянства з ляхами/панами в конфлікт етнополітичний/національний. Іншою лінією протистояння, на думку вченого, стали релігійні відносини: конфлікт між українським православним/уніатським (греко-католицьким) населенням і поляками – римо-католиками. До того ж, переконує Б. Гудь, якоїсь надзвичайно організуючої сили національно-визвольних структур українців на Волині не існувало.

Значну увагу у своїй праці вчений приділяє Волинській трагедії 1943 р. Критикуючи офіційну позицію польської сторони щодо її причин, викладену у Постанові Сейму від 22 липня 2016 р., він, зокрема, зазначає, що найбільший вплив на цих теренах мали комуністи, а через їхні організації і Радянський Союз, і що всі 1920-ті роки, аж до 1932-го року на Волині періодично виникали антипольські повстання включно до подій 1939 – 1941 рр. То ж, хто є відповідальним за ті настрої волинського селянства і його моральний стан цілком слушно запитує Б. Гудь, адже Українська держава існувала там кілька місяців: у період 1918 – 1919 років? При цьому, зазначає дослідник, і мови немає, щоб щось змінилося у висвітленні тих подій. Щодо власної позиції він пише, що є прихильником твердження, яке сформулював Я. Дашкевич ще у 1993 р., а саме: те, що відбулося на Волині в 1943 – 1944 роках, навіть якщо намагатися пояснити це міжвоєнною політикою польського уряду, радянською та німецькою провокаціями, то так чи інакше заслуговує на суворе і беззастережне засудження[292]. Критики автора зазнають і ті польські дослідники, які, вказуючи на причини Волинської трагедії, обмежуються лише дослідженням процесів виключно міжвоєнного періоду, що ,на його думку, є засадничою і методологічною помилкою, адже в такому разі волинські події виявляються позбавленими свого історичного коріння.

Не погоджується Б. Гудь і з тими польськими дослідниками, які вважають, що міжвоєнна ситуацію на Волині була досить спокійною. Зокрема, вчений цитує слова відомого польського діяча тих часів Вінцентія Вітоса, який, побувавши на Волині, писав: «Ситуація є катастрофічною. Волинь дихає ненавистю до Польщі. Є погано, а буде ще гірше»[293]. Б. Гудь нагадує, що останнє прорадянське повстання на Волині було придушено у 1932 р. Причому це було зроблено за допомогою десятків тисяч війська, поліції, танків і на-

[292] Гудь Б. Правда нас визволить. *Zbruč.* URS: https://zbruc.eu/node/83326 (відвідування 18.12.2019).

[293] Там саио.

віть літаків. Пише дослідник і про політику ревіндикації на Волині («ревіндикація» в перекладі з польської означає повернення майна) – руйнування православних церков з метою навернення місцевого православного населення до римо-католицької віри, проведеної у 1937 – 1938 рр. силами польського Корпусу охорони прикордоння, польської армії та поліції. «Так от, – зазначає Б. Гудь, – професор Кшановський, історик мистецтв, який в цих місцинах провів своє дитинство, згадував, що його батько, коли довідався, що руйнують церкви, бігав по хаті, проклинав уряд, Славоя (прем'єра) і навіть самого Ридза й кричав, що русини нас усіх виріжуть, безжально виріжуть, і що ніколи нам цього не подарують»[294].

Значно менше дослідної уваги вчених присвячено аналізу національних меншин на колишніх землях України – Холмщині та Південному Підляшші.

На відміну від Галичини, означені території не були ареною гострого політичного протистояння між поляками та українцями, за винятком акції ревіндикації. Перебігу національних процесів на цих територіям в основному присвячені роботи Ю. Макара[295], Т.Є. Шевчук[296], В. Сергійчука[297], С. Макарчука[298]. Проблематика українського життя на Холмщині і Підляшші у міжвоєнний період також досліджувалася місцевими науковцями українського походження в Польщі – Г. Купріяновичем та В. Назаруком. Значне місце в тематичній спрямованості праць Г. Купріяновича відведено висвітленню акції «ревіндикація», яку він вважає найбільш грубою і відкритою реалізацією концепцій полонізації, вписаних у принципи політики Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви та

[294] Гудь Б. Правда нас визволить. *Zbruč.* URS: https://zbruc.eu/node/83326 (відвідування 18.12.2019).

[295] Макар Ю. І. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 2003. 86с.

[296] Шевчук Т. Є. Роль української політичної еліти Холмщини і Підляшшя у виборах 1922 року в другій Речі Посполитій. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* 2006. Вип. 6. С. 252 – 262.; Шевчук Т. Є. Встановлення польського політичного режиму на Холмщині і Підляшші (1918 – 1923 рр.). *Південний архів. Серія: Історичні науки.* 2008. Вип. 28 – 29. С. 178 – 185.; Шевчук Т. Є. Етносоціальна ситуація на Холмщині і Підляшші в першій чверті ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії.* 2008. Вип. 1. С. 92 – 103.

[297] Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. 439 с.

[298] Макарчук С. Доповідь на світовому конгресі українців Холмщини і Підляшшя (м. Рівне 19 – 21 вересня 1997 р.). Рівне, 1998.

українського православного населення на Холмщині та Південному Підляшші[299] .

Досліджують життя українців на території Холмщини та Підляшшя і представники української діаспори, зокрема Є. Пастернак[300] (Канада). Остання праця є цінною в тому плані, що її автор був безпосереднім учасником і свідком тих подій. Особливо докладно в ній висвітлено політичну боротьбу українців у відстоюванні власних національних інтересів у польському Сеймі, повсякденне життя українців та спроби польської влади навернути українців до католицизму.

Серед проблемно-тематичних блоків українських дослідників переважають праці, присвячені діяльності політичних партій[301], питанням науки та освіти[302], соціально-економічному розвитку[303], релігійній проблематиці[304]. Водночас, зазначає М. Литвин, в українському дискурсі все ще відсутні студії щодо воєводської та повіто-

[299] Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші. Холм: L – Print, 2008. 120 с.

[300] Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи. 2-ге вид. Вінніпег – Торонто, 1989. 466 с.

[301] Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929 – 1939 роках. Львів, 2010. 368 с.; Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923 – 1928 рр.). Львів, 2010. 150 с.; Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні у міжвоєнний період (1919 – 1929 рр.). Тернопіль, 2005. 946 с.; Гаврилів І. Військово-політична діяльність УВО-ОУН в боротьбі за Українську державу (1920 – 1941): дис. … док-ра. іст. наук. Львів., 2016. 598 с.; Підбережник Н. П. Взаємовідносини державної влади з українськими політичними партіями на західноукраїнських землях у складі Польщі у міжвоєнний період: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Львів, 2012. 20 с.; Матюшко Л.І. Галицьке москвофільство міжвоєнного періоду: дис. … канд. іст. наук. Львів, 2006. 233 с.; Гусак Р. Політичне життя в західноукраїнських землях (1921 – 1939 рр.): автореф. дис. …канд.. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2013. 20 с.

[302] Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

[303] Монолатій І. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772 – 1923 рр): дис. … канд. іст. наук. Київ, 2002. 210 с.; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20 – 30 рр. ХХ ст.). Тернопіль, 2008. 752 с.

[304] Вітвіцький О. Діяльність духовенства Української греко-католицької церкви як чинник формування національної ідеї у Східній Галичині в першій чверті ХХ століття: дис. … канд. іст. наук. Київ, 2004. 192 с.; Пунько Л. Етноконфесійні процеси в Галичині (1919 – 1939 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2009. 20 с.

вої структури; складу польського та єврейського політикуму в Галичині та на Волині у першій третині XX ст. Є потреба й у дослідженні зовнішньополітичних орієнтирів українських партій у міжвоєнний період, зокрема так званих конформістських чи пропольських. Ґрунтовнішого вивчення потребує діяльність місцевих органів влади і самоуправління в Галичині та на Волині, а також силових структур, насамперед місцевих військових гарнізонів і прикордонних служб[305].

Маловивченими, переконаний М. Литвин, залишаються і питання міжнародної дипломатії на західноукраїнських землях. На підтвердження своєї тези він наводить той факт, що у Львові до 1939 р. діяло 17 консульств іноземних держав, а опубліковано лише декілька розвідок про Генеральне консульство СРСР у Львові, яке було відкрите у 1929 р. й фактично стало центром поширення радянської ідеології. На думку М. Литвина, глибшого аналізу також потребує характер взаємин Римо-католицької і Греко-католицької церков у міжвоєнний період.

Аналіз сучасного дискурсу був би неповним без з'ясування поглядів російських та угорських науковців. Цікавою щодо трактування українсько-польських відносин є праця випускника Московського державного університету ім. Ломоносова та Центрального європейського університету (Будапешт) К. Федевича[306]. На думку автора, польсько-українські відносини у міжвоєнній Галичині, попри польсько-українське запекле збройне протистояння і війну 1918 – 1922 рр., були, в першу чергу, історією мирного міжнаціонального співіснування і державної інтеграції, а не конфлікту. Радикальні прояви антипольської боротьби українського націоналістичного підпілля, констатує автор, були відносно рідкісним явищем. У повсякденному житті переважної більшості галичан вони були або цілком відсутні, або їхня доля була мінімальною[307]. На підтвердження своїх слів дослідник наводить той факт, що у міжвоєнній Галичині виникли і швидко розвивалися такі організації, як

[305] Литвин М. Проблеми дослідження українсько-польських відносин новітньої доби. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 135 – 136.

[306] Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920 – 1939 (інтеграція галицьких Українців до польської держави у 1920 – 1930 – ті рр.). Київ: Основа, 2009. 280 с.

[307] Федевич К. Назв. праця. С. 7.

«Просвіта», «Рідна школа», «Ревізійний союз українських кооперативів», «Центробанк», «Земельний банк», банк «Дністер», «Міщанське братерство».

Постання цих інституцій, на його думку, важко було реалізувати без лояльного ставлення галицьких українців до польської влади і польсько-українського діалогу[308]. З такими твердженнями автора важко погодитися, адже фінансова підтримка кооперативних об'єднань українців була, скоріш за все, поступкою, зробленою з боку держави у зв'язку зі світовою економічною кризою, яка охопила Польщу наприкінці 1920-х років. Ситуація в країні виявилася настільки катастрофічною, що призвела до протестів, урядових криз та обмеження демократичних свобод. Зокрема, у 1935 р. було ухвалено нову Конституцію Польщі, яка закріпила режим особистої влади Ю. Пілсудського.

Віднині президента обирали терміном на 7 років загальним голосуванням. Допускалася можливість висування на президентську посаду лише двох кандидатів. Президент відповідав тільки перед Богом та історією: всі інші органи державної влади – сенат, сейм, уряд, суди, збройні сили – підпорядковувалися президентові, якого обирала вузька колегія. Зважаючи на викладене, таке трактування становища українців у складі Другої Речі Посполитої у викладі К. Федевича можна розцінювати як продовження імперської традиції російського дискурсу щодо поневолених народів де політика асиміляції є звичною та постійною практикою.

Інший російський науковець С. Ольховський зазначає, що до початку 1930-х років Польща, реалізовуючи свої цілі інтеграції новоприєднаних земель, балансувала між політикою державної та національної асиміляції українців. Після смерті Ю. Пілсудського та приходу до влади військового керівництва розпочалася активна полонізація національних меншин. Однак заходи полонізації, проведені польською армією з використанням репресивних методів, зокрема, ревіндикація церков на Холмщині і переведення православних храмів у католицизм та уніатство на Волині, на думку вченого, призвели до зростання антипольських настроїв серед українців Волині[309].

[308] Федевич К. Назв. праця. С. 53.

[309] Ольховский С. Основные тенденции развития украинского национального движения в межвоенной Польше. *Проблемы истории, филологии и культуры*. 2013. №4. С. 278.

Закарпаття

За умовами Сен-Жерменського мирного договору (від 10 вересня 1919 р.) Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини на правах національно-територіальної автономії. Статус належності краю до Чехословаччини було закріплено Тріанонським мирним договором 1920 р.(від 4 червня 1920 р.), укладеного між союзними державами Антанти у Першій світовій війні та Королівством Угорщина, до складу якого Закарпаття входило як автономна одиниця з 24 грудня 1918 р. по травень 1919 р. і мало назву «Руська крайна».

Певне зацікавлення чехословацьке керівництво виявляло і до Східної Галичини. Як стверджує сучасна українська дослідниця О. Бетлій, Чехословаччина не визнавала польських претензій на Східну Галичину і навіть розглядала проект утворення Західноукраїнської держави. Однак він так і не був реалізований[310].

Як свідчать статистичні дані першої Чехословацької Республіки (ЧСР) у 1921 році у всій ЧСР проживало 461 849 осіб російської, малоруської/української (ruskej, maloruskej/ukrajinskej) національностей. Відповідно, у 1930 році таких було 549 169 осіб. Кількість чехів і словаків у 1921 р. становила 8 760 937 осіб; у 1930 р. – 9 688 770 осіб. Чисельною була також німецька меншина: 3 123 560 осіб у 1921 р. і 3 231 688 осіб у 1930 р. Значно меншою була кількість угорців: 754 431 осіб у 1921 р. і 691 923 – у 1930 р.[311].

Провідною тезою чехословацьких державних діячів міжвоєнного періоду було твердження того, що саме в період перебування Закарпаття у складі Чехословаччини відбулося відродження національної самосвідомості карпаторуського народу. Збільшилася кількість навчальних закладів з руською/русинською мовою навчання. Відбулося відродження економічного життя. Що ж стосується звинувачень Чехословаччини у невиконанні умов Сен-Жерменського мирного договору, насамперед у частині надання Закарпаттю статусу політичної автономії, то основною причиною цього Едвард Бенеш називає політичну, господарську і соціальну слабкість слов'янського елементу, порівняно з угорцями та євреями, які, на

[310] Бетлий О. Украина 1919 – 1923: пражский проект. *Европа: журнал польського института международных дел*. 2006. №2 (19). С. 120

[311] Historická a sociokultúrna realita Rusínov na Slovensku. zborník recenzovaných vedecko-odborných prác z medzinárodných a domácich seminárov poriadaných v roku Slovenské národné múzeum-Múzeum rusínskej kultúry v Prešove, 2009. S. 31.

його переконання, з часів старого режиму були краще озброєні. За словами Е. Бенеша, негайне надання автономії Підкарпатській Русі означало б відкрити шлях до національних утисків: «Меншість, – писав він, – панувала б над більшістю… За такої ситуації було обов'язком празької демократичної влади передовсім взятися за довголітні політичні, господарські й культурні підготування, щоб витворити правдиву демократичну автономію. Треба було створити власні народні школи й таким чином підготувати політично освічені народні маси, треба було підготувати організації політичних партій, яких тут досі не було, треба було впорядкувати самоврядування і народну гігієну, підготувати нову церковну організацію… »[312].

Подібну позицію обстоює і сучасний чеський дослідник П. Шворц, котрий також вважає, що нормальним політичним життям місцеве населення Закарпаття почало жити з часу входження краю до складу Чехословаччини. За його словами, будь-який слов'янський елемент сприймався владою апріорі позитивно. Українці та русини були слов'янською групою, які посилювали ідею Чехословацької держави[313].

У радянському дослідницькому дискурсі історія міжвоєнного Закарпаття подавалася, переважно, як історія безперервної боротьби трудящих народних мас на чолі з Комуністичною партією проти соціального і національного гніту чеських колонізаторів за возз'єднання з Радянською Україною. Такими є, зокрема, праці С. Білака[314], Б. Співака [315], Ю. Сливки[316] та ін. Діяльність інших політичних партій у регіоні в публікаціях названих та багатьох інших радянських суспільствознавців представлена як буржуазно-

[312] Бенеш Е. Промова про підкарпаторуський проблем і його відношення до Чехословацької Республіки. Прага: Краєва Управа ЧСЛ. Легіонерської Громади Підкарпатської Руси в Ужгороді. В генеральній комісії видавництва Орбіс, 1934. С. 37.

[313] Švorc P. Zakliata Krajina (Podkarpatská Rus 1918 – 1946). Prešov, 1996. 126 s.; Švorc P. Zaclenenie Podkarpatskej Rusi do CSR. *Cesko-Slovenska historicka rocenka.* 1997. S. 36 – 61.

[314] Білак С. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938 – 1939 рр.). *Український історичний журнал.* 1972. №5. С.31 – 40; Білак С. Народ за ними не пішов. Ужгород: Карпати, 1981. 216 с.

[315] Співак Б. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках. Львів, 1963. 381 с; Співак Б. Революційний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 роках . Ужгород, 1964. 144 с.

[316] Сливка Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. Київ. Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. 156 с.

націоналістична та ворожа інтересам широких верств населення; діячі українського національно-визвольного руху описуються виключно в негативному контексті: як пособники окупантів та зрадники інтересів власного народу.

Національна політика чехословацької влади щодо українців характеризувалася як шовіністична, спрямована на придушення їхньої національної свідомості та віри у возз'єднання з Радянською Україною. Виявами такої політики називали створення різного роду шовіністичних теорій про культурну місію чеського народу щодо українського населення регіону, твердження про нездатність місцевого населення до самоврядування і самостійного життя. Для більш переконливого обґрунтування шовіністичного характеру чехословацької політики на Закарпатті наводилися також відомості про національність осіб різних професій і соціальних статусів. «Досить сказати, – писав Ю. Сливка, – що ще в 1920 р. буржуазний уряд під приводом боротьби з «саботажем» та за нелояльність до нової влади звільнив 428 місцевих учителів. На їх місце в Закарпаття було направлено «заслужених» людей республіки – легіонерів та російських і українських білоемігрантів, завданням яких було виховувати підростаюче покоління у дусі покірності і лояльності щодо нової влади. В 1933 р. на Закарпатті з загальної кількості державних службовців українці становили 11 %, а на транспорті – лише 2,2%»[317].

Провідне місце в дослідженнях радянського періоду відводиться діяльності Комуністичної партії та соціально-економічній проблематиці. Подається детальний аналіз економічного розвитку регіону. Так, пише Ф. Шевченко, за підрахунками О. Хланти у 1921 р. у промисловості й ремісництві краю працювало 10,6% населення. У 1930 р. питома вага промисловості краю становила лише 2,2%[318]. Наголошується на експлуататорсько-колоніальному характері соціально-економічної політики чехословацької влади стосовно населення краю.

Значне місце в роботах радянських науковців відводиться вивченню стану шкільної та вищої освіти. Відмічається розширення мережі освітніх закладів та збільшення кількості освічених людей серед місцевого населення. Водночас, аналізуючи ситуацію в освіт-

[317] Сливка Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. *Український історичний журнал.* 1962. № 1. С. 125.

[318] Шевченко Ф. Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. Київ, 1950. С. 31.

ній сфері, дослідниця Я. Козловська вказує на той факт, що якщо в перші роки після включення Закарпатської України до складу Чехословаччини (1919 – 1925 рр.) уряд, викорінюючи мадяризацію, якоюсь мірою сприяв розвиткові українських шкіл на Закарпатті, то згодом повів на них рішучий наступ, розпочавши чехізацію населення. Про насильницьку чехізацію українців Закарпаття, складовою частиною якої було призначення чеських учителів в українські школи під приводом відсутності місцевих кваліфікованих кадрів писав також А. Ігнат.

Ю. Сливка, зі свого боку, відмічав той факт, що неофіційний орган аграрної правлячої партії чехословацької буржуазії на Закарпатті «Podkarpatskehlasy» з усією відвертістю вимагав рішуче засновувати школи з чеською мовою викладання», бо нібито чеська мова для місцевого народу ближча і більш зрозуміла, ніж українська. Вчений також звертав увагу на те, що на розвиток народної освіти на Закарпатті чехословацький уряд виділяв набагато менше коштів, ніж для інших частин республіки. В 1930 р. із загальної суми асигнувань на освіту у середньому на одну особу на Закарпатті, писав він, припадало тільки 3,3 крони, в той час як у Чехії – 11,4 крони. Тому на Закарпатті багато дітей не навчалися, росли неписьменними. В 1928/29 навчальному році з 116 тис. загальної кількості дітей шкільного віку 25,5 тис. дітей не були охоплені навчанням. У 1930 р. серед українського населення на 1 тисячу осіб (старше десяти років) 424 особи були неписьменними[319].

У радянський час інтенсивно досліджувалось церковно-релігійне життя. Предметом найбільшої критики радянських суспільствознавців була Греко-католицька церква. Так, дослідниця А. Грабовська називає об'єктом свого дисертаційного дослідження «експлуататорську діяльність уніатської церкви Галичини і Закарпаття та боротьбу проти неї прогресивних сил»[320]. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що хоча вище керівництво СРСР вважало Греко-католицьку церкву своїм ворогом, але багато греко-католицьких священників Закарпаття не відносили себе до українців та не мали прямого стосунку до українського національно-визвольного руху.

[319] Сливка Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. С. 26.

[320] Грабовська А. Експлуататорська діяльність уніатської церкви Галичини і Закарпаття та боротьба проти неї прогресивних сил у першій третині XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1970. С. 4.

Найбільш комплексною у висвітленні історіографічних досліджень, присвячених Закарпаттю, є робота Д. Данилюка «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985)». Хоча деякі висновки вченого не позбавлені впливу радянської політичної ідеології та цілком справедливо критикуються сучасними українськими науковцями, проте це жодним чином не применшує його наукового внеску у розвиток вітчизняного суспільствознавства.

Політичні наслідки перебування Закарпаття у складі Чехословаччини Д. Данилюк оцінює негативно. Економічну політику чехословацької влади автор характеризує як колоніальну, спрямовану на згортання місцевої промисловості, пограбування природних багатств, жорстоку експлуатацію трудящих. «Із приєднанням Закарпаття до буржуазної Чехословаччини, – пише вчений, – становище трудящих не поліпшилося. Вони й надалі залишалися під тяжким соціально-економічним та політичним гнітом, з тією лише різницею, що нові господарі – чеська буржуазія разом з місцевими експлуататорами – модернізували цей гніт, прикриваючись буржуазним демократизмом»[321]. Проте в пізніших своїх працях Д. Данилюк не заперечує того факту, що Конституція ЧСР та діяльність президента Т. Масарика створили можливості для деяких демократичних зрушень: розвитку українського шкільництва, появи українських політичних партій, активізації українського руху. Згодом, на його думку, це привело до часткової автономізації краю і створення восени 1938 р. уряду Карпатської України спочатку на чолі з А. Бродієм, а потім А. Волошиним[322].

Одночасно з радянськими науковцями історію Закарпаття міжвоєнного періоду досліджували історики української діаспори. Їхні концептуальні підходи й оцінки були близькі до підходів і оцінок інших учених зарубіжжя. До таких, зокрема, належить канадський дослідник П. Стерчо. У своїй книзі на ґрунтовній документальній базі він детально проаналізував міжнародне становище Карпатської України, дав оцінку внутрішньополітичній діяльності уряду А. Волошина, висвітлив загарбницьку діяльність польських та угорських військ на Закарпатті[323].

---

[321] Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985). Львів: Виша школа. Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1987. С. 48.

[322] Там само. С. 177 – 178.

[323] Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 рр. Львів: За вільну Україну, 1994. С. 48.

Через призму національних інтересів закарпатських українців перебіг суспільно-політичних процесів у Центрально-Східній Європі досліджував відомий діяч українського національно-визвольного руху на Закарпатті та української політичної еміграції в США В. Шандор (1907 – 2003). Міжвоєнний період в історії Закарпаття вчений оцінює неоднозначно. «З одного боку, – пише він, – із всіх держав Європи політика Чеської влади по відношенню до українців була найбільш демократичною. Вона довгі роки утримувала український Вільний університет, Українську господарську Академію в Подєбрадах, Педагогічний інститут у Празі, Українську гімназію та інші… Еміграційне студентство зі всіх українських земель аж до років великої економічної депресії отримувало стипендії та закінчувало студії. Проте в реальному житті виглядало так, що можна було бути українцем в Празі, але не в Ужгороді… Чеська політика, – писав В. Шандор, – завела й підтримувала в нас москвофільський культурний рух, чим спричинила багато лиха. Тільки під кутом запамороченого чеського москвофільства могла з'явитися така нелогічність, що українці є теж членами великого російського народу»[324].

Про досить сприятливі умови розвитку українців у міжвоєнній Чехословаччині пише й канадський історик О. Субтельний, зазначаючи, що з усіх новостворених держав Східної Європи Чехословаччина була найбільш демократичною. Вона не проводила щодо своїх меншостей відкритої політики дискримінації та асиміляції, як Польща та Румунія. Найбільш конфліктним у відносинах Праги з її східною провінцією дослідник вважав питання автономії, що робило ці відносини постійно напруженими. Однак, на думку О. Субтельного, чехи дозволили карпатоукраїнцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали[325].

У працях науковців української діаспори також детально проаналізовано державно-церковні відносини, зокрема, діяльність Греко-католицької церкви. Так, у роботах С. Зеркаль[326] та А. Пекар[327] наведено статистичні дані про кількість віруючих, проведено

[324] Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. С. 153.

[325] Субтельний О. Україна: історія: Київ: Либідь, 1991. С. 387 – 388.

[326] Зеркаль С. Національні та релігійні відносини на Закарпатті. Нью-Йорк, 1956. 37 с.

[327] Пекар Атанасій В. Нарис історії церкви Закарпаття. Т.1: Єрархічне оформлення. Серія: II «Записки ЧСВВ». Рим: Видавництво ОО Василіян, 1967. 241 с.

порівняльний аналіз греко-католиків з іншими вірянами, розкрито діяльність окремих владик та їхній вплив на національну самосвідомість русинів/українців.

Зокрема, С. Зеркаль звертав увагу на велику кількість серед греко-католицьких священників проугорськи налаштованого духівництва. Зі свого боку, А. Пекар, висвітлюючи діяльність церкви та її керівників, писав про негативний вплив на життя краю саме Православної церкви, яка, на його думку, була лише спробою розчленувати народ.

Колектив американських науковців, робота яких цілком присвячена дослідженню національних меншин у країнах Центрально-Східної Європи у 1919 – 1980 рр., доходить висновку, що, незважаючи на прихильне ставлення нової держави до русинів, більшість їхніх політичних партій критично ставилися до офіційної влади. Звинувачення мали політичний, релігійно-культурний та економічний характер. Зазначається, що чехословацький уряд не розумів психологію русинів, їхній релігійний світогляд, культурні звички, масову бідність та не виконав свою обіцянку надати краю статусу національно-територіальної автономії.

Підсумки парламентських виборів 1935 р., на яких чехословацькі політичні партії здобули меншість голосів у Підкарпатській Русі, продемонстрували масштаб протестних настроїв місцевого населення. Зокрема, Комуністична партія здобула 25,6% усіх голосів виборців, хоча від провінції – лише 10%. Стільки ж набрали комуністи у Національній Асамблеї. Автономний блок підтримало 14,9% виборців провінції. За угорські Християнсько-соціалістичну та Національну партію проголосувало 11% виборців. Католицька партія здобула 2,8% голосів[328].

Однією з основних причин зростаючого невдоволення національних меншин своїм становищем автори дослідження називають соціально-економічну політику правлячих кіл Чехословаччини. На думку дослідників, саме наявність диспропорцій у доступі до соціально-економічних ресурсів не дозволила посилити національні меншини в економічному плані та позитивно вплинути на гармонізацію міжнаціональних відносин. «Розподіляючи населення на громадян першого, другого та третього сортів з огляду на їхнє етнічне походження, ті, хто керував Польщею, Румунією, Югославі-

[328] Horak, Stephan M. Eastern European. National Minorities, 1919 – 1980. Littleton: Libraries Unlimited, INC, 1985. S. 127.

єю, меншою мірою Чехословаччиною, отримали наслідки, до яких були не готові, і їхня політика почала руйнуватися»[329]. Одночасно з процесами суверенізації Української РСР і становлення сучасної держави Україна відбувалося певне зближення концептуальних підходів вітчизняних і зарубіжних (у тому числі діаспорних) учених до вивчення й описання суспільно-політичних відносин у теперішній Закарпатській області України в міжвоєнний період.

Найперше це зумовлювалося ослабленням, а згодом і усуненням пресингу на вітчизняне суспільствознавство комуністичної ідеології, розширенням доступу українських учених до раніше закритих для них архівних джерел інформації, а також до результатів дослідницької праці їх зарубіжних колег.

Доволі повне уявлення про відповідні трансформації дають фундаментальні історіографічні дослідження О. Рафальського[330]та О. Феркова[331]. Ці та інші автори проаналізували динаміку тематичних переваг українських учених, які продовжували або долучалися до дослідження суспільних процесів на Закарпатті, у тому числі етнополітичних. «Варто зазначити, – пише О. Рафальський, – що саме в 1920-х роках учені української діаспори заклали принципово новий напрям досліджень – націологію – спеціальну соціологічну дисципліну, предметом якої стало комплексне вивчення сучасних або модерних націй» [332].

Лідер цього напряму професор Української господарської Академії в Подєбрадах О. Бочковський, обґрунтовуючи доцільність теоретичних досліджень з націології, підкреслював їх вплив на практичну політику в галузі національних відносин, на необхідність розробки правових засад функціонування націй.

У його працях «Націологія і націографія» (1927), «Вступ до націології» (1934) та ін. викладені підходи до взаємовідносин нації і держави, вказано на недопустимість примусової асиміляції, кваліфіковано її як «політичний анахронізм». На думку вченого, тільки демократія закладає реальний ґрунт для пробудження і самовизначення націй[333]. Найбільш дослідженими у сучасному вітчизня-

[329] Horak, Stephan M. Ibid. S. 21.

[330] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті... 447 с.

[331] Ферков О. Історія Закарпаття у крайовій угорськомовній історіографії ХІХ – початку ХХ ст.: дис. … канд. іст. наук. Ужгород, 2004. 205 с.

[332] Рафальський О. Назв. праця. С. 23.

[333] Рафальський О. Там само.. С. 23 – 24.

ному дискурсі є теми: проголошення державної незалежності Карпатської України[334], суспільно-політичні погляди і життєвий шлях її першого і єдиного президента А. Волошина[335], діяльність українських політичних партій[336], національно-культурних товариств та громадських організацій, насамперед товариства «Просвіта»[337].

Окремі аспекти досліджуваної тематики висвітлено в дисертаційних дослідженнях М. Вегеша[338], С. Віднянського[339], публікаціях І. Мищака[340], І. Мацелюх[341]. Оцінки сучасними українськими науковцями національної політики Чехословацької держави міжвоєнного періоду на території теперішньої Закарпатської області України в окремих аспектах суголосні з характеристиками, які да-

[334] Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення: монографія. Ужгород: Карпати, 2009. 448 с.; Лемак В. Карпатська Україна 1938 – 1939 років: державно-правовий аспект. Ужгород, 1993. 73 с.; Мірчук П. Карпатська Україна (витяг з «Нарису історії ОУН 1920 – 1939 роки»). Київ: УВС, 2009. 86 с.

[335] Вегеш М. Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге вид., допов. Ужгород: Карпати, 2008. 480 с.

[336] Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939): монографія. Ужгороод, 2006. 380 с.

[337] Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939): Монографія. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. 328 с.; Яцина О. Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті (1920 – 1939 рр): автореф. дис. … канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2009, 20 с.; Токар М. Коротка історія «Просвіти» в Сторожниці: до 75-ї річниці заснування «Просвіти» в Сторожниці та 80-річчя крайової «Просвіти». Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. від. ком. інформ., 2000. 33 с; Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920–1939). Ужгород, 1991. 52 с.; Данилюк Д. Роль товариства «Просвіта» у розвитку історичної науки на Закарпатті. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 583–588; Шикітка Г. Становлення та організаційна діяльність «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі». *Наукові записки. Серія: Педагогіка.* 2015. № 2. С. 9 – 14.

[338] Вегеш М.М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: дис… док-ра іст. наук. Київ, 1998. 379 с.

[339] Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис… док-ра. іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. 108 с.

[340] Мищак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2008. №19. С. 410 – 421.

[341] Мацелюх І. Правовий статус українського Закарпаття за Конституційною хартією Чехословацької республіки 20 лютого 1920 року. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. №5. С. 5 – 9.

ють цій політиці тогочасні чехословацькі керівники та дослідники, а в інших – якщо й не діаметрально протилежні, то відмінні. Так, закарпатський дослідник діяльності політичних партій на Закарпатті у 1919 – 1939 роках М. Токар наполягає, що «національності, які вирішили жити і творити в Чехословаччині, дістали рівні політичні права і свободи. Виразниками їхніх інтересів стали політичні партії»[342]. Водночас, пише вчений: «угорські, єврейські, німецькі політичні партії Закарпаття у 20 – 30-х роках XX століття влилися в загальнодержавне багатопартійне життя по-різному… Своєрідність існуючих у згаданий період політичних організацій полягала і в тому, що процес їх формування відбувався на суто національній основі в умовах, коли панівною нацією в державі стала чеська»[343]. Вчений констатує, що «розвиток багатопартійності в Чехословацькій республіці мав об'єктивно позитивний характер… Практика політичного рівноправ'я в міжвоєнне двадцятиріччя законодавчо була для них своєрідним раєм»[344]. На його переконання, «чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що, перш за все, виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я національностей. Масштабна розбудова демократичних засад дала можливість вільно провадити політичні ідеї різних національних орієнтацій у життя»[345].

Натомість А. Ковач переконаний, що якщо у перші роки існування Чехословацької республіки, у змадяризованому краї було взято курс на українізацію шкільництва з метою чого на допомогу шкільній місцевій інтелігенції приймалися вихідці з українських земель та Росії, то надалі їхня кількість почала зменшуватися. По-перше, вони створювали загрозу політичній стабільності в Чехословаччині, а тому їх приймали з великою обережністю; по-друге, частина іммігрантів повернулася згодом на батьківщину[346]. Іншу позицію займає І. Мацелюх, яка пише, що «із усіх іноземних країн,

[342] Токар М. Політичні партії Закарпття в умовах багатопартійності (1919 – 1939 рр.): монографія. Ужгород, 2006. С. 242.

[343] Токар М. Назв. праця. С. 243.

[344] Там само. С. 286.

[345] Токар М. Закарпаття багатонаціональне: мирний регіон перевірений часом. Пізнання змінює сприйняття: навчально-методичний посібник за. ред. Маріяна Токаря. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2018. С. 13.

[346] Ковач А. Педагогічна діяльність В. Пачовського на Закарпатті у 1920-х рр. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/42_1/visnuk_32.pdf (відвідування 22 жовтня 2019 р.)

до складу яких історично входило Закарпаття, Чехословаччина виявилася найбільш демократичною і лояльною щодо розвитку національних меншин, компромісною щодо засад віросповідання, прихильною до розвитку національних мов»[347].

Історик С. Віднянський, всебічно проаналізувавши як позитивні, так і негативні моменти перебування Закарпаття у складі Чехословаччини, зазначає, що, незважаючи на те, що практично до останніх днів існування Чехословацької республіки автономія Закарпаття залишалася на папері (з ряду суб'єктивних та об'єктивних причин деякі зрушення відбувалися тільки з жовтня 1938 р. до 15 березня 1939 р.), а політика чехословацького уряду в краї мала непослідовний, багато у чому суперечливий характер, усе ж не можна заперечити загалом позитивних тенденцій соціально-економічного й культурно-політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнні роки. Вчений переконаний, що доля до закарпатців на цей раз була значно «прихильнішою», ніж, наприклад, до населення Буковини та Східної Галичини й Волині, які перебували, відповідно, «під Румунією та Польщею»[348]. За твердженням С. Віднянського, у населені українцями території чехословацький уряд вкладав більше коштів, ніж вилучав. «З 1919 до 1933 р., – пише дослідник, – державні інвестиції на розвиток Закарпаття становили близько 1,6 млрд крон. Усе це сприяло значному пожвавленню економічного життя в Закарпатті у 20–30-ті роки»[349].

Водночас, переконаний В. Лемак, починаючи з другої половини 1920-х років Чехословаччина почала проводити по відношенню до Закарпаття політику уніфікації та централізації управління землями, що віддаляло русинів-українців від можливості автономії. «Якщо в 1921 р., – зазначає автор, – Закарпаття було поділено на три жупи – Ужгородську, Мукачівську та Мароморoську, то після ухвалення Закону «Про організацію політичного управління» від 14 липня 1927 р. край було поділено на округи (або повіти, землі) з центрами в містах Берегове, Великий Березний, Волове, Іршава, Мукачево, Перечин, Рахів, Свалява, Севлюш, Тячево, Ужгород, Хуст. Новий адміністративно-територіальний поділ Чехосло-

[347] Мацелюх І. Правовий статус українського Закарпаття за Конституційною хартією Чехословацької республіки 20 лютого 1920 року. С. 9.

[348] Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. … д-ра. іст. наук у формі наук. доповіді: Київ, 1997. С. 12.

[349] Віднянський С. Там само. С.12.

ваччини «Підкарпатську Русь» уже називав «Землею Підкарпаторуською» та де-факто прирівняв її до інших чеських провінцій. У краї скасовувалася посада губернатора і запроваджувалася посада крайового президента. Замість губернської ради – представницького органу, було створено крайове заступництво. Округи очолювали крайові президенти. Керівні посади в окружних жандармських та поліцейських управах, а також судах посіли чеські урядовці»[350].

Провідною думкую, яка пронизує більшість наукових праць сучасних українських науковців, є переконання в тому, що проголошення державної незалежності Крпатської України було наслідком усвідомленого підґрунтя політичної думки міжвоєнного Закарпаття, яка формувалася і розвивалася у гострій боротьбі за національне виживання українців регіону. Попри те, що з початком століття закарпатці перебували в пригніченому політичному, соціально-економічному та культурно-освітньому становищі (безземелля, еміграція та мадяризація – символи тодішнього часу), інтеграція до демократичної системи Чехословаччини після Першої світової війни сприяла плюралізму суспільно-політичних думок і заклала основи громадянського суспільства в закарпатському регіональному соціумі.

Можна констатувати, що протягом 1920 – 1930 років суспільно-політичну думку в краї формували два ідеологічно протилежні табори – українофільський та русофільський. Однак лише перший з них здійснив еволюцію в напрямі чіткого обґрунтування національної ідентичності місцевих жителів регіону і, зрештою, зумів, хоч і на короткий час, утілити в практичній площині свої політико-державницькі та культурно-національні ідеї. Водночас, незважаючи на запеклі суперечки двох політичних угрупувань в українському таборі на Закарпатті наприкінці 1930-х років щодо шляхів і методів боротьби за політичну самостійність (поміркованого та радикального), їх спільною метою було проголошення державної незалежності Карпатської України, що, врешті, й сталося. Ця визначна подія дала можливість вписати героїзм карпато-українців у періоди становлення української державності у XX столітті, а ідеологів національно-державницької позиції (А. Волошина, С. Клочурака, братів Юлія і Михайла Бращайків, братів Реваїв (Федіра та Юліана), С. Росоху, І. Рогача та інш.) – в істрію політичної думки Укра-

[350] Лемак В. Карпатська Україна 1938 – 1939 років: державно-правовий аспект. Ужгород, 1993. С. 10 – 23.

їни. Їхні політичні погляди визначальним чином вплинули на подальшу еволюцію соборності політичної думки українців по обидва боки Карпат.

Цей етап став вершиною державотворчих змагань закарпатських українців, які в повну силу заявили про себе як про українську політичну націю.

Серед колективних праць, присвячених висвітленню міжнаціональних відносин на Закарпатті у міжвоєнній Чехословаччині, необхідно відзначити колективну монографію співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України «Закарпаття в етнополітичному вимірі» (2008 р.)[351], виконану під керівництвом М. Панчука, навчально-методичний посібник «Карпатська Україна в контексті українського державотворення» (2008 р), українсько-угорське видання «Закарпаття 1919 – 2009 років» (2010 р.)[352].

У працях українських науковців приділено багато уваги й суспільно-політичному життю єврейської меншини на Закарпатті у міжвоєнний період. Зокрема, у згаданій праці «Закарпття в етнополітичному вимірі» зазначається, що «інтереси єврейської національної меншини в краї представляли декілька партій: Єврейська народна (сіоністська) під керівництвом Х. Кугеля та О. Шпегеля, яка об'єднувала дрібних ремісників, вимагала навчання єврейських дітей та молоді мовою іврит з метою їх подальшої еміграції до Палестини, та Єврейська демократична (ортодоксальна) партія на чолі з К. Вайсом, А. Еіро, Г. Райзманом, яка в основному була представлена працівниками торгівлі Ужгорода, критикувала сіоністів та засновані ними освітні заклади, зокрема, єврейську гімназію у Мукачевому. Заможні верстви представляла Єврейська громадянська партія М. Гутмана, створена у Севлюші. Загалом єврейські партії займали лояльну до уряду ЧСР позицію»[353].

Українсько-єврейським відносинам на Закарпатті присвятили свою публікацію також Б. Балабан та Т. Гайдук[354]. Зокрема, вони де-

[351] Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.

[352] Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.

[353] Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 243.

[354] Балабан Б., Гайдук Т. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 – березень 1939). *Україна Модерна*. Т. 24/2017 (Єврейські історії українських теренів). С. 41 – 63.

тально проаналізували наявну історіографію з вказаної проблематики та виокремили два напрями у її розвитку. До першого напряму вони віднесли тих науковців, які стверджують, що український рух на Закарпатті мав антисемітський характер[355], до другого – еміграційні кола дослідників та сучасних українських істориків (М. Вегеша, П. Стерчо), які характеризують уряд А. Волошина як демократичний[356]. Проблему обох підходів автори публікації вбачають у відведенні непомірно великої ролі спогадам очевидців тих подій (євреїв, з одного боку, діячів Карпатської України, з іншого). Адже, стверджують Б. Балабан та Т. Гайдук, будучи написаними постфактум, ці свідчення не верифікуються джерелами іншого походження. Подальші наукові пошуки, на їхню думку, потребують ширшого контексту та залучення більшої кількості джерел [357]. Висловлюючи власне ставлення до зазначеної проблеми, вони, зокрема, констатують, що хоча в базових програмних документах Карпатської України антисемітизм був відсутній, водночас це не дозволяє заперечувати наявності побутового антисемітизму як серед членів Карпатської Січі, так і серед діячів уряду Карпатської України. «Проте, – пишуть автори дослідження, – ми не можемо порівнювати побутові та поодинокі випадки антисемітизму з антиєврейською політикою як системою, яка була на території Німеччини та Угорщини»[358].

Досліджують українські науковці суспільно-політичне становище угорської меншини на Закарпатті [359].

Як уже зазначалося, у міжвоєнний період на території Чехословацької республіки проживало понад 600 тис. осіб угорської національності. Втрата Угорщиною частини своїх земель (Закарпаття та Словаччини) негативно позначилася на характері міждержавних відносин між Угорщиною та Чехословаччиною. До того ж, угорські політичні кола вважали Чехословаччину штучним утворенням, яке довго не проіснує. На думку М. Вегеша, діяльність угорців мала

[355] Радченко Ю. Забуте: Карпатська січ та євреї (1939 – 1939). *Україна Модерна.* 2016. Т. 26. С. 313 – 336.

[356] Радченко Ю. Забуте: Карпатська січ та євреї (1939 – 1939). С. 41.

[357] Там само. С.41.

[358] Радченко Ю. Забуте: Карпатська січ та євреї. С. 58.

[359] Вегеш М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної напередодні Другої світової війни: автореф. дис. … д-ра іст. наук. Київ, 1998. 30 с.; Гиря В. Закарпаття та вплив угорського фактора на його політичний розвиток між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Ужгород, 2010. 22 с.

антиукраїнську і античехословацьку спрямованість. Зокрема, автор зазначає, що політичні кола Угорщини вороже сприйняли рішення Паризької мирної конференції і прагнули повернути до складу Угорщини землі, які з позиції Будапешта вважалися «віковічною угорською територією». Вже у червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини було створено офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії за назвою «Охорона меншин окупованих територій», який розпочав методичну підготовку іредентських діячів (В. Гиря). У самій Чехословаччині, пише С. Віднянський, діяльність угорців у державних установах, владних інститутах на місцях, партійних структурах була спрямована на формування негативної громадської думки щодо чехословацької владної політики в краї й створення позитивного іміджу колишньому, угорському, періоду панування. За твердженням В. Гирі, для досягнення своїх цілей Угорщина використовувала різні методи: засилання агентів, розповсюдження листівок, газет і журналів. Робилися спроби ввезення на територію Закарпаття зброї, поширювалися чутки про підготовку збройного путчу. Водночас, констатує автор, празький уряд нерідко заплющував очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті. Такої самої думки дотримується і словацький історик П. Шворц, пишучи, що угорці становили доволі сильну позицію проти чехословацьких громадян[360]. Більш оптимістичну позицію щодо угорського чинника в регіоні займає російська дослідниця О. Борисьонок. На її переконання, чехословацька влада призупинила мадяризацію русинського населення краю, характерну для періоду угорського панування. Однак, зазначає дослідниця, враховуючи значну кількість угорського населення в регіоні, влада постійно висловлювала занепокоєння, що мадяронська інтелігенція ще не повністю втратила свій вплив[361].

Ще один масив вітчизняних досліджень історії Закарпаття утворюють праці про життєдіяльність та суспільно-політичні погляди діячів української еміграції в Чехословаччині, про їхній внесок у становлення української національної ідентичності населен-

[360] Трутненко І. Українська національна меншина у Чехословаччині: погляд чеських істориків. Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29577318.htm (відвідування 13 гудня 2018).

[361] Борисёнок Е. Ю. Концепции «украинизации» и их реализация в национальной политике в государствах восточноевропейского региона (1918–1941 гг.): дис. … д-ра. ист. наук. Москва, 2015. С. 368.

ня краю. Так, сучасний закарпатський дослідник П. Ференц[362] подає детальні біографії І. Панькевича, В. Пачовського, А. Алиськевича. У роботах А. Ковача[363] та П. Ходанича[364] представлено результати дослідження наукової і суспільної діяльності В. Пачовського та І. Панькевича. Про життєвий шлях та громадянську позицію К. Заклинського дають уявлення роботи В. Габора[365] та М. Мушинки[366].

На окрему увагу заслуговує праця О. Довганича «Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівників»[367]. У ній зібрано біографічні довідки усіх 32 послів Сейму Карпатської України. Тривалий час імена цих людей були в цілковитому забутті. Майже половина з них були репресовані угорським та радянським режимами. Лише після здобуття Україною державної незалежності почали з'являтися окремі статті про їхні суспільно-політичні погляди та життєвий шлях. Було надано об'єктивну оцінку їхній діяльності.

На переконання угорських аналітиків, вирішення українського питання було невигідне жодній з країн (Росії, Польщі, Угорщині, Румунії), бо кінцева мета всеукраїнського руху – об'єднання підросійської України, Галичини, Рутенії, Буковини, інших земель, що надійно утримувалися зазначеними державами, в єдину країну. Український рух розцінювався в Угорщині не як національно-визвольний рух, а як специфічний прояв панславізму, ворожий Угорщині, Польщі, Румунії. Зокрема, такі угорські політичні діячі, як І. Егрі та І. Фенчік стверджували, що цей рух у майбутньому зіткнеться з угорськими державними інтересами в Карпатах, тому Угорщина не може його підтримувати, навіть якщо українську ідею підтримують Німеччина і Австрія. «Українська держава, чи в со-

[362] Ференц П. Національно-культурна українська еміграція на Закарпатті в 20-30-х роках XX ст. *Карпатика*. Вип. 9. Ужгород, 2001. С. 106 – 117.

[363] Ковач А. Педагогічна діяльність Василя Пачовського на Закарпатті у 1920-х роках. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2012. Вип. 42 (1). С. 250 – 256.

[364] Ходанич П. М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті у міжвоєнний період (1919-1939 рр.): автореф. канд. … пед. наук. Київ, 2000. 20 с.

[365] Габор В. Заклинський Корнило Романович. *Українська журналістика в іменах*. Львів, 1997. Вип. 4.

[366] Мушинка М. Син славетного роду: до 110-річчя з дня народження Корнила Заклинського. Календар «Просвіти» на 1999 р. Ужгород, 1999.

[367] Довганич О.Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівників. Ужгород: Гражда, 2007. 140 с.

юзі з Німеччиною, чи самостійна, означає шкоду і небезпеку для Угорщини»[368].

Висновки. Проведений аналіз засвідчив неоднозначний характер оцінок розвитку Закарпаття у міжвоєнний період. Як вітчизняні, так і зарубіжні науковці одностайні в тому, що, порівняно з попередніми режимами, чехословацький був найбільш демократичним у ставленні до українців. У країні були створені умови для активізації українського суспільно-політичного та культурного життя, формування політичних партій та громадських організацій, розширено мережу навчальних закладів з українською мовою навчання. Однак, з погляду багатьох дослідників, Чехословаччина, як і більшість утворених після Першої світової війни держав Східної Європи, виявилася не готовою до справедливого вирішення національного питання. Серед першопричин поширення опозиційних настроїв щодо чехословацької влади на Закарпатті як українські, так і зарубіжні науковці називають невиконання нею узятих на себе міжнародних зобов'язань щодо надання краю статусу національно-територіальної автономії, гарантованого Сен-Жерменським мирним договором. Також вказується на наявність суттєвих диспропорцій у доступі до соціально-економічних ресурсів та нерозв'язанням проблем, пов'язаних з масовою бідністю українського населення.

Несприйняття чехословацької влади угорцями, як стверджується в українській науковій думці, було спричинене втратою Угорщиною (на переконання угорської сторони) частини її етнічних земель (Закарпаття та Словаччини). До того ж угорські політичні кола вважали Чехословаччину штучним утворенням, яке довго не проіснує.

Румунія

Іншою країною, котра в хаосі 1918 – 1919 рр. захопила значну частину українських земель, була Румунія. До складу Румунії увійшли такі українські території як Бессарабія (9 квітня 1918 р.) у складі Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів та Північна Буковина (2 січня 1919 р.). «Більшість сучасних дослідників, – зазначає І. Мищак, – відзначають, що входження українських земель до складу Румунії стало наслідком політики держав Антанти, які намагалися убезпечити Європу від нових воєнних потрясінь піс-

[368] Україна в концепціях і доктринах Угорщини. Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. Київ: Політична думка, 1996. URL: http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm (відвідування 6.03.2018 р.)

ля Першої світової війни»[369]. На думку В. Фісанова, «одним з важливих моментів, який прискорив визнання союзниками прав Румунії на Бессарабію та всю Буковину, був розгром білого руху на Півдні Росії й необхідність у зв'язку з цим створення санітарного кордону проти більшовиків»[370].

Однак приєднання Бессарабії до Румінії Радянським Союзом та Українською РСР так і не було визнано. Як зазначає С. Гакман, радянські дипломати апелювали до того, що «Бессарабія до Першої світової війни була частиною Російської імперії, яка ніколи не перебувала в стані війни з Румунією і тому не могла бути об'єктом винагороди, а також тим, що Радянська Росія не була запрошена до участі у Паризькій мирній конференції, вона не визнавала приєднання цієї території до сусідньої держави»[371].

Майже третину населення Румунського королівства (28,8%) становили національні меншини: угорці – 17%, українці – 3%, а також болгари і серби. За цим показником Румунія знаходилася на третьому місці в Європі після Чехословаччини (34,6%) та Польщі (31,2%). Водночас українські дослідники з великим застереженням ставляться до результатів румунського перепису населення 1930 р. Так, історик Г. Кожулянко вважає, що влада свідомо вдалася до фальсифікації результатів перепису. Національність визначалася за конфесійною належністю. Завдяки цьому усіх православних записували як румунів, а представників інших конфесій до інших етнічних груп. Тому значну кількість православних українців було зараховано до титульної нації. Такі маніпуляці, пише автор, дали підстави говорити, що румуни становили на Буковині 32,5%, а українці – 49,4% мешканців краю. Насправді ж українське населення становило трохи більше 60%, румунське – близько 10% та майже 30% становили інші етноси. За словами Т. Рендюка, національні меншини сприймали румунів як окупантів, прагнучи до возз'єднання з історичною батьківщиною[372].

[369] Мищак І. Становище Північної Буковини та Бессарабії у складі Румунії перед приєднанням до Української РСР: історіографія. *Спеціальні історичні дисципліни*: *питання теорії та методики.* 2007. Вип.15. С. 22.

[370] Фісанов В.П. Проблема майбутнього Буковини у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни. *Буковинське народне віче.* Чернівці, 1990. С. 40 – 41.

[371] Гакман С.М. Бессарабія та Буковина в системі міжнародних відносин у міжвоєнний період: Конспект лекцій. Чернівці, 1998. С. 217.

[372] Рендюк Т. Становище українців Північної Буковини у складі Великої Румунії впродовж 1918 – 1940 років. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 246 – 254.

Найбільша кількість українців (461 тис. осіб) населяла Південну Бессарабію, що до Першої світової війни була частиною Російської імперії. Ще 302 тис. українців проживали переважно в північній частині колишньої австрійської провінції Буковина. Решта українців (17 тис. осіб) проживала в північній частині колишнього угорського округу Мароморщина[373]. Відразу після окупації, румунський уряд запровадив режим воєнного стану, що протримався до 1928 р. У статті 1 Конституції Румунії від 23 березня 1923 р. чітко зазначалося, що Румунське королівство є національною, унітарною та неподільною державою.

Водночас, пише Т. Рендюк, у статті 7 Конституції фіксувалося положення про те, що в Румунії належність до різних віросповідань і конфесій, до іншої національності та мови не могло бути перешкодою для отримання цивільних і політичних прав та для користування ними. У Конституції від 27 лютого 1938 р. у статті 5 також повторювалося положення про те, що усі румунські громадяни, незалежно від етнічного походження та віросповідання, рівні перед законом. Крім цього, відповідні статті міжнародних договорів, підписаних Румунією у рамках Паризької мирної конференції, а саме: Договору між Союзними силами і Румунією (Париж, 9 грудня 1919 р.) та Договору між Румунією та Великобританією, Францією, Італією, Японією про об'єднання з Бессарабією (Париж, 28 жовтня 1920 р.), передбачали, що румунська сторона захищатиме інтереси національних меншин, у тому числі й етнічних українців, які опинилися на її території внаслідок укладення цих договорів[374].

На практиці ж, основою національної політики Румунського королівства стала насильницька румунізація. Вже 21 липня 1919 р. за спеціальним декретом румунського уряду на Буковині були змінені майже всі українські назви населених пунктів. При цьому в декреті вказувалося, що «населеним пунктам присвоюються їх давні історичні румунські назви»[375]. З метою зміни етнічної структури населення етнічним українцям нв'язувалися румунські прізвища та імена. Так, пише Т. Рендюк, Боднарюки стали Бутнарами або Боднарашами, Констанчуки – Констанчанами, Куневичі – Кунеску, Кравці – Краєску, Поповичі – Попеску тощо[376].

[373] Магочій П-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: В-во В. Падяка, 2012. С. 588.

[374] Рендюк Т. Назв. праця. Там само С. 248 – 249.

[375] Північна Буковина її минуле і сучасне. Ужгород: Карпати, 1969. С. 91.

[376] Рендюк Т. Назв. праця. Там само. С. 249.

У 1927 р. Буковина втрачає статус автономії, який вона мала, перебуваючи під владою Австрії. «Чернівці, – писав П-Р Магочій, – раніше багатонаціональний адміністративний і культурний центр, перетворився – принаймні за зовнішніми атрибутами – на румунське місто»[377].

Націоналістично налаштований[378] румунський історик того часу Й-Я Ністор (1976 – 1962 рр.), який особисто брав участь у творенні тодішньої історії Буковини та Румунії, зокрема, був міністром-делегатом у румунському уряді від Буковини в Бухаресті, міністром, депутатом, сенатором, писав: «Румуни – єдине автохтонне населення Буковини; українці на Буковині – це вигадка австрійців після 1848»[379]. Цю антиукраїнську теорію, яку заперечували буковинські науковці Р.-Ф. Кайндль (1866 – 1930), С. Смаль-Стоцький (1859 – 1938), М. Кордуба та ін., Румунія використала у 1918–1920 рр на Мирній конференції в Парижі для виправдання окупації української частини Буковини[380]. А з 1924 р. вона стає офіційною політикою королівського уряду. В подальшому, погляди Й-Я. Ністора про належність Буковини до Румунії обґрунтовували і розвивали І. Йосифа, Н. Чіббіна, Н. Чуперке[381].

Із встановленням румунської влади на Буковині, звертають увагу українські дослідники, почалася ліквідація існуючої за часів Австро-Угорської імперії системи українських початкових шкіл, гімназій та ліцеїв, їх насильницька заміна румунськими навчальними закладами, а також позбавлення українців Буковини можливості навчатися у Чернівецькому університеті[382] своєю рідною мовою. Декретом-законом короля Румунії Фердинанда І від 23 вересня 1919 р. (№ 4091) Чернівецький університет був оголошений румунським. Як пише Л. Медвідь, якщо у 1914 р. на Буковині діяло 218 українських початкових шкіл, 2 українські та 2 змішані гімназії, то до 1940 р. тут не залишилося жодного українського навчального закладу. 24 липня 1924 р. було прийнято спеціальний декрет Міністерства освіти Румунії, який передбачав: «Громадяни румун-

[377] Магочій П-Р. Назв. праця. Там само. С. 589.

[378] Там само. С. 590.

[379] Огуй О. Ністор Йон-Янку. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.

[380] Огуй О. Назв. праця. Там само .

[381] Торончук І. Буковина в правовій системі Румунії (1918-1940 рр.): до історіографії проблеми. *Порівняльно-аналітичне право.* 2014. №7. С. 41.

[382] Рендюк Т. Назв. праця. Там само. С. 249. С. 250.

ського походження, які втратили свою материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання»[383]

Румунізаторська політика уряду призвела до того, що уже в 1927 р. на Буковині не залишилося жодної української школи. Українська мова була заборонена не тільки в установах, але й на вулиці. «Із спільності, котра з усіх західних українців користувалася найбільшим сприянням, – писав О. Субтельний, – буковинці стали найбільш гнобленими»[384].

Румунізація охопила усі сфери суспільно-політичного життя. Зокрема, 27 червня 1920 р. румунський уряд прийняв рішення про обов'язкове володіння румунською мовою особами, які беруть участь у здійсненні судочинства. Оскільки ці норми не виконувалися, зокрема, суддями і адвокатами (у 1921 р., наприклад, у м. Кіцмані суддя Б. Романович не дозволив представнику сигуранци виступати свідком у суді румунською мовою як усно, так і письмово, обґрунтовуючи це тим, що процес здійснюється німецькою мовою), 24 червня 1924 р. було прийнято закон, яким дозволялося звільняти всіх суддів, які не здійснювали судочинство румунською мовою[385].

Православна церква, митрополичий центр якої був у Чернівцях, також стала румунською за характером. Мовою внутрішнього управління була тільки румунська, а від парафій в українських селах традиційну церковнослов'янську літургію вимагали правити в окремих уривках румунською (цієї вказівки, хоч і рідко, та все ж дотримувалися). Зрештою, було змінено юрисдикційний статус церкви. У 1921 р. її назву змінили з Грецької Східної на Православну румунську церкву (orthodox-romana) У 1928 р. з початком політичної та економічної кризи в Румунії спостеріг певна лібералізація політичного, а також національного життя. Проте вже в лютому 1938 р. тут встановлюється режим особистої диктатури Кароля II, розпущено всі політичні партії, розгромлено громадські організації. Румунізація краю посилюється. Заборонялося не лише користуватися іншою мовою, крім румунської, але й у випадку порушення перед-

[383] Західноукраїнські землі між двома війнами. Історія України за ред. В. Смолія. Київ: Альтернативи, 2002. С. 324.

[384] Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 386 – 387.

[385] Торончук І.Ж. Судоустрій на Буковині у складі Румунії (1918 – 1940 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Випуск 682. Правознавсво. С. 43.

бачалося покарання судом військового трибуналу. У 1940 р. в країні фактично встановлюється диктатуру генерала І. Антонеску [386].

Антиукраїнська політика влади відразу викликала широкий опозиційний рух українців, щоправда в Південній Бессарабії та Північній Буковині мав різне ідеологічне спрямування. Так, Південна Бессарабія була більш сприятливою до комуністичних ідей (С. Канюк, В. Гаврилюк, Ф. Стасюк та ін). У 1924 р. тут спалахнуло Татарбунарське повстання, яке згодом жорстко придушили. Натомість Північна Буковина надавала перевагу націоналістичним ідеям. Націоналістичний табір охоплював в основному студентську молодь (спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізняк»).

Його лідерами були О. Зибачинський, І. Григорович, Д. Квітковський. На території Північної Буковини діяли навіть осередки ОУН. Однак, через переслідування румунської влади, вони вимушені була перейти у підпілля.

Частина українців схилялася на користь «органічної» роботи й компромісу з режимом[387]. Протягом 1928 – 1938 рр. вони відновили культурні товариства, хори, театральні трупи, студентські гуртки та органи преси. Їхні інтереси представляла Українська національна партія (УНП), створена у 1927 р. на чолі з В. Залозецьким, яка проіснувала до кінця 1938 р.

На переконання Р. Смаль-Стоцького, В. Залозецького можна вважати саме тією людиною, якій вдалося перенести справу української Буковини з внутрішньої проблематики Румунії у міжнародно-європейську. «Жоден буковинський діяч, писав О. Масан, – ні раніше, ні пізніше не перевершив президента УНП в галузі міжнародної діяльності з питань, які безпосередньо торкалися інтересів, прав і сподівань українців Буковини і Бессарабії»[388]. У Румунському парламенті В. Залозецький був єдиним українцем.

Іншою чисельною меншиною в Румунії були євреї, які становили майже 4% населення країни. У порівнянні з попередніми періодами їхнє становище покращилось. Проте, зазначає І. Піддубний, не дивлячись на положення угоди про права національних меншин до якої приєдналася і Румунія, євреї, як і християнські меншини,

[386] Північна Буковина її минуле і сучасне. Ужгород: Карпати, 1969. С. 92.

[387] Субтельний О. Субтельний О. Україна: Історія. С. 387.

[388] Щербанюк Л. Пасіонарій із Чернівців. ZBRUČ. URL: https://zbruc.eu/node/24987 (відвідування 25.12.2019).

залишалися обмеженими у своїх правах. До них, як і до представників інших меншин, застосовувалися заходи, спрямовані на обмеження їхніх прав в здобутті освіти та зайнятті державних посад. До проголошення королівської диктатури державний антисемітизм мав прихований характер і лише в умовах королівської диктатури проявлявся відкрито. Останнє було реакцією румунських очільників на події, що відбувалися в світі[389].

Отже, узагальнюючи становище національних меншин на землях Західної України у міжвоєнний період, можна погодитися з висновками тих науковців, які стверджують, що внаслідок недовготривалості української державності, переважний влив на формування національної політики на цих землях здійснювали представники пануючої національної більшості тих держав, до складу яких вони увійшли.

Спільною для політики цих держав було прийняття доктрини моноетнічної національної держави; поступова асиміляція національних меншин: полонізація, румунізація, мадяризація і чехізація, а асиміляційний тиск диференціювався у залежності від культурно-політичних особливостей та національної структури цих держав[390]. Тодішні уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини або не усвідомлювали, або виявилася нездатними розв'язувати міжнаціональні проблеми у дусі компромісу та партнерства. Спільним для суспільно-політичного дискурсу країн, до складу яких входили українські етнічні землі, можна назвати намагання виправдати асиміляційний характер їхньої національної політики, спрямованої на створення моноетнічних держав.

З іншого боку, гармонізації міжнаціональних відносин на землях України не сприяло як прагнення українців до державної незалежності, так і реваншистські прагнення сусідніх країн, зокрема Угорщини та Німеччини. Діяльність угорської іреденти на Закарпатті у міжвоєнний період, на думку українських дослідників, прискорило загарбання краю Угорщиною. До позитивних моментів у житті національних меншин міжвоєнного двадцятиріччя українські науковці відносять організаційне оформлення та діяльність по-

[389] Піддубний І. Становище євреїв у Румунії міжвоєнного періоду. *Історична панорама.* Вип. 5. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-4769.html (відвідування 21.12.2019).

[390] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 163.

літичних партій, громадських організацій, національно-культурних товариств, розвиток кооперативного руху, центрів соціальної взаємодопомоги, що, на думку вчених, завадило правлячим режимам здійснити денаціоналізацію та асиміляцію національних меншин, а у випадку українців Закарпаття, суттєво вплинуло на формування української національної свідомості та проголошення незалежної держави – Карпатської України.

Загалом як у вітчизняній, так і зарубіжній науці введено до наукового обігу та проаналізовано значну кількість праць, ознайомлення з якими дає змогу верифікувати оцінки українських та зарубіжних науковців щодо національних меншин у політичних процесах на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, виявити розбіжності в методологічних підходах, сформувати пріоритети подальших наукових пошуків.

Розділ 4

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Друга світова війна – наймасштабніший військовий конфлікт, який знало людство – спричинила величезні людські жертви, матеріальні втрати, а також територіальний переділ світу на користь переможців. За висловом класика німецької військової думки К. Клаузевіца, «війна у людському суспільстві… є не лише політичний акт, але й істинне знаряддя політики, продовження політичних відносин, утілення їх іншими засобами»[1]. Це визначення війни підкреслює похідне значення військових дій від політичних. Як і більшість воєн, Друга світова війна була політичним актом і являла собою інструмент, за допомогою якого мали бути досягнуті певні політичні цілі. Водночас масштабність бойових дій вимагала об'єднання їх учасників на основі цінностей та інтересів, які б сприймалися більшою частиною громадян воюючих країн. Серед них потужним чинником залучення громадян до участі у бойових діях були актуалізовані стереотипи та міфи етнонаціонального характеру. Вони виявилися сильнішими за соціально-класові, регіональні, партійні інтереси, а також уявлення про громадянський чи військовий обов'язок. У деяких випадках національні почуття навіть переважили сімейні цінності чи обов'язки.

Протиріччя між провідними гравцями на політичній арені Європи, що оформилися на «поствестфальському просторі», вже мали не релігійні корені, а були породжені уявленнями про національні, державні та геополітичні інтереси. Баланс сил у Європі на основі взаємоузгодження таких інтересів на Віденському конгресі був заснований на ідеї про неможливість досягнення перемоги однієї з провідних країн Європи над іншими у ході збройного протистояння через брак сил. Проте протиріччя між європейськими країнами через деякий час проявились у створенні двох союзів, протистояння між якими переросло у Першу світову війну. Спроби повоєнного врегулювання взаємних претензій між провідними учасниками війни вже ґрунтувалися не на принципі балансу сил, а засновувалися

[1] Клаузевиц К. О войне. Москва, 1934. С. 54–55. URL:http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html (Last accessed: 11.12.2019).

на пріоритеті силового «примусу до миру» в Європі за рахунок потужних французьких збройних сил. Відновлення військової могутності Німеччини після приходу до влади А. Гітлера за сприяння Великобританії та СРСР здійснювалося на фоні пропаганди про необхідність розширення «життєвого простору» для німців. Фактично реалізація уявлень про національні інтереси провідними європейськими країнами тісно пов'язувалась із можливістю застосування сили. Саме тому у період між двома світовими війнами у Європі сформувався порядок, не заснований на чіткому балансі сил, що зробило можливою Другу світову війну.

Деякі загальноісторичні та історико-етнологічні дослідження відносять національні проблеми до числа пріоритетних серед причин Другої світової війни, простежують їх місце і роль на кожному з її етапів[2]. Силовий характер розв'язання таких проблем визначав і долю національних меншин у країнах, які опинилися в зоні конфлікту. Більшість науковців сходяться на думці, що доля національних меншин у роки війни багато в чому залежала від етнополітичних практик воюючих сторін, характеру етнополітичного менеджменту, специфіки міжетнічної взаємодії та етнокультурних процесів передусім на землях, де розгорнулося збройне протистояння. Відповідно, така залежність зумовлювала й специфіку аналізу науковцями історії національних меншин України в роки війни. А залежність їх долі від позиції сильніших суб'єктів міжнародної політики багато в чому визначала оціночні аспекти наукових досліджень. Для неупередженого погляду на події війни потрібен був час, упродовж якого відійшов у минуле категоричний поділ учасників війни на «переможців» та «переможених», а сформувалося уявлення про Другу світову війну саме як про трагедію людства.

Друга світова війна спричинила породжене крайніми проявами шовінізму масове знищення певних етнічних груп поза межами бойових дій. Спроби втілення у життя уявлень про расову вищість, реалізація тотальної війни явили світу приклади масового винищення цивільного населення. Крім того, набули поширення масові депортації.

Зазвичай найголовніша соціальна причина загострення відносин між етнічними групами поліетнічних держав полягає у разючій відмінності соціальної структури та зайнятості населення різ-

[2] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

ної етнічної належності. Проте загострення таких відносин нечасто призводить до збройного конфлікту. Але в роки Другої світової війни стараннями лідерів тоталітарних держав міжетнічні відносини використовувалися для формування образу ворога (взаємне ставлення, наприклад, росіян і німців), ескалації джерел напруги (розпалювання ворожнечі між українцями та поляками), що призводило до збройного протистояння між певними етнічними групами або до формування стійкого взаємного неприйняття. Сучасними українськими дослідниками переконливо доведено, що розпалювання міжетнічної ворожнечі, штучне загострення міжетнічних конфліктів спрямовувалося, насамперед, на реалізацію загарбницьких планів радянського чи німецького вищого керівництва, які нехтували загальнолюдськими принципами співіснування.

Застосування сили за задумом вождів диктаторських режимів Німеччини та СРСР, чи не найбільше зацікавлених у розгортанні війни, мало забезпечити втілення у життя їхніх планів переділу світу. Але формування мотиваційних установок пересічних громадян, які мали б відмовитися від мирного життя та піти воювати, потребувало широкого комплексу заходів у сфері маніпуляцій свідомістю.

Досягнення цілей воюючими сторонами передбачало масштабні маніпуляції етнічними цінностями, історичною пам’яттю. Закладені у основі мобілізації людей на війну, подібні маніпуляції неминуче впливали на характер організації пропагандистських кампаній, а з часом і на висвітлення дослідниками подій війни. Сформовані переважно у таборі переможців результати маніпуляцій свідомістю громадян тривалий час «мандрували» науковими працями у вигляді штампів. Їх породження найчастіше зумовлювалось уявленнями про громадянські обов’язки, оцінками цілей і характеру бойових дій та ролі окремих країн у її розпалюванні, а також союзницьких стосунків між країнами-учасниками війни. З огляду на це оцінки участі населення України у Другій світовій війні багато в чому зумовлювалися включенням її земель до складу різних держав (і, відповідно, різницею оцінок громадянських обов’язків), зміною союзницьких пріоритетів СРСР та Німеччини у ході війни та специфікою уявлень вищого керівництва саме цих держав про цілі і завдання етнополітики.

Загалом міфологізація історії Другої світової війни в умовах тривалого ігнорування так званої усної історії у період існування СРСР, спроби неупередженого аналізу подій того часу у працях

українських пострадянських істориків, коригування оцінок подій війни залежно від інтересів політичної верхівки у різні часи, намагання політтехнологів штучно створити «місця пам'яті» тісно переплелися у дискурсі про Другу світову війну і справили значний вплив як у цілому на українське суспільство, так і на спрямування наукових пошуків.

Після розпаду Радянського Союзу аналіз доступних матеріалів із використанням новітніх методів досліджень на основі міждисциплінарного підходу дозволив українським дослідникам суттєво посилити аналітичну частину багатьох наукових праць. Відбулась інстуціалізація відгалужень, що, як свого часу військова історія, теорія військового мистецтва, політична історія війни, перетворилися на повноцінні дослідницькі напрями. Постали соціальна, усна історія, військова антропологія, історія повсякденності, предметне поле дослідження яких передбачало й суттєве розширення «кутів зору» на події війни.

Це сприяло й урізноманітненню оцінок долі національних меншин України: відбувся відхід від усталеної в радянській історіографії практики своєрідного їх поділу на тих, хто переважно підтримав радянську владу (їх позиція всіляко популяризувалася в основному на рівні військових епізодів чи прикладів праці в тилу), і тих, хто віддав перевагу боротьбі проти її відновлення (про них або воліли не говорити, або таврували як «фашистів», «зрадників» чи «буржуазних націоналістів»).

Певний поштовх для появи неупереджених досліджень був забезпечений у зв'язку з ознайомленням зі студіями істориків української діаспори. Популярність їхніх праць, особливо у першій половині 1990-х років, зумовлювалася кризою історіографії Другої світової війни на тлі розпаду СРСР. Стислість та чітке формулювання позиції, гостро спрямованої проти комуністичного режиму, виразна національна домінанта перетворювали праці зарубіжних авторів українського походження на бестселери і навіть основні підручники для середньої та вищої школи[3].

Серед істориків української діаспори у контексті цього дослідження варто виділити роботу В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», у якій проаналізовано передумови та харак-

[3] Лисенко О. Є. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст.* У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 14.

тер українського повстанського руху, визначено причини участі національних меншин у боротьбі у складі УПА. Однак твердження дослідника про те, що «більшість населення національних республік сподівалася, що конфлікт, який розпочався, принесе народам національну свободу»[4], видається не беззаперечним.

Дослідження українських пострадянських істориків були більш поміркованими, що суттєво позначилося на висвітленні історії національних меншин України у роки війни. Вже протягом 1990-х років більшість українських пострадянських дослідників схилялися до думки, що масштаби боротьби українських повстанців проти гітлерівців значно поступалися масштабам боротьби Червоної Армії. І саме зусиллями червоноармійців вдалося визволити Україну від навали Німеччини та її союзників. А відмінності у ставленні західно- та східноукраїнського населення до боротьби Червоної Армії та УПА не дозволяють вести мову про спільну позицію українського населення щодо відновлення Української держави. Ставлення національних меншин до війни також було неоднозначним, враховуючи, наприклад, позицію німців та поляків, про що більш детально буде сказано нижче.

Водночас у процесі співпраці українських пострадянських та діаспорних науковців було започатковано дискусії, у рамках яких обговорювалася проблема «заміни німецького окупаційного режиму на радянський» під час вигнання нацистів і відновлення радянської влади на українських землях. Така постановка питання не дивна з огляду на постання власне української історіографії, яка, розвиваючись як пострадянська, робила важливі кроки, що віддаляли її від історіографії української радянської.

Розвиваючись паралельно із відновленням та розвитком Української держави, українська історіографія одночасно була змушена й відповідати на виклики часу. Одним із них стала зміна і в дослідженні, і у провадженні політики пам'яті, яка відбувалася на тлі розбудови Російської Федерації та України. Оцінки подій Другої світової війни поступово постали одним із чинників формування національної та громадянської ідентичностей населення обох держав. Після розпаду СРСР перед науковцями був відкритий шлях до переоцінки подій війни. Така переоцінка могла бути здійснена не з позицій «переможців» чи «переможених», а на основі цивілізацій-

[4] Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. С. 106.

ного підходу, коли війна оцінюється передусім як трагедія на шляху розвитку людства. Однак від ореолу «переможців» не бажали відмовлятися керівництво та політичні й наукові еліти Російської Федерації, що наклало суттєвий відбиток на формування російського чи російськоцентричного дискурсу про війну. Наукові дискусії навколо визначення ролі СРСР у розпалюванні Другої світової війни, поширення колабораціонізму виявилися набагато більш болісними для російського суспільства, аніж для українського. Друга світова війна займала і займає у російській історичній свідомості надзвичайно важливе місце. Тому «битва за мізки» у цьому принциповому питанні мала не лише «абстрактний» характер, а завжди мала політичне значення[5].

Половинчатий характер політичних і економічних реформ 1990-х років став причиною того, що на рубежі тисячоліть у російських правлячих колах черговий раз переважили авторитарні тенденції, що виявилися, серед іншого, і у заохоченні націоналістичних ідей. 30 грудня 1999 р. В. Путін відверто сказав про головну проблему російського суспільства, яка, на його думку, полягала у «ідейному і політичному розколі суспільства». Подолання кризи він бачив у «реалізації нової російської ідеї», яка «органічно поєднувала загальнолюдські цілі із істинно російськими»[6].

Задля цього здійснювався пошук символів національної громадянської ідентичності. Таким символом виявилася Перемога СРСР у Другій світовій війні, яка залишилася у масовій історичній свідомості росіян найбільш важливою подією XX ст. Це визначило ідеологічний зміст урядових заходів із соціального конструювання. Проте наслідком створюваного «культу Перемоги» стала часткова реабілітація сталінізму із поділом учасників війни на «своїх» та «чужих» і, відповідно, неприйняттям будь-яких проявів колабораціонізму.

Це вилилось у те, що пам’ять про війну знову стала розмінною монетою офіційної пропаганди, а «архівна революція» змінилася повторним жорстким засекреченням низки документів, деякі з

[5] Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Вторая мировая война и историческая память: образ прошлого в контексте современной геополитики. *Вестник МГИМО*. 2009. Специальный выпуск. С. 301.

[6] Путин В. В. Россия на рубеже тысячилетий. *Независимая газета*. 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html (Last accessed: 15.12.2019).

яких на той час були вже опубліковані. З подібною зміною «держзамовлення» активізувались автори, які виправдовували політику сталінського керівництва, у тому числі й у передвоєнний період. Крім того, позначився явний дефіцит кваліфікованих спеціалістів і якісних досліджень з історії війни, внаслідок чого лакуна, що утворилась у літературі, почала заповнюватися непрофесійними дослідженнями різного рівня та роботами публіцистичного характеру[7].

Зі збільшенням тиску Росії на Україну в умовах, коли вище керівництво РФ не полишало надій на втілення у життя власних імперських амбіцій, у російській історіографії дії, спрямовані проти радянського режиму, дедалі частіше стали таврувати як дії «фашистів» незалежно від етнічної належності осіб, які їх чинили.

Російське керівництво стало використовувати пам'ять про Другу світову війну задля консолідації російського суспільства, а також з метою посилення зовнішньополітичного впливу, коли противники керівництва РФ автоматично отримували ярлик «фашисти», боротьба з якими була проголошена однією із ознак «русского міра». До цього процесу активно залучали й російських священнослужителів. Так, 2007 р. протоієрей РПЦ О. Іляшенко наголошував, що в Росії «День Перемоги чи не єдине свято, яке об'єднує людей різних поглядів, світоглядів та конфесій, і було б неправильно зараз знайти у цьому святі якийсь привід для розбрату і опору. Тому те, що нас об'єднує, потрібно всіляко підтримувати». У контексті необхідності забезпечення всебічної підтримки єдності населення РФ у оцінці подій війни він підкреслив, що згідно з рішенням Архієрейського собору 1994 р. День Перемоги – це день загальної молитви про співвітчизників, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни[8]. Тобто загиблих протягом 1939–1941 рр. бійців та командирів Червоної Армії згадувати у молитві не передбачалося, незважаючи на численні людські втрати, наприклад, під час радянсько-фінської війни. Та й у ході приєднання до СРСР на початку Другої світової війни територій на основі визначених у секретному протоколі до радянсько-німецького пакту про ненапад домовленостей Червона Армія зазнала втрат.

---

[7] Начало Великой Отечественной войны : современная историография: сб. обзоров и реф. Москва, 2011. С. 5.

[8] Ильяшенко А. Великая Победа русского народа, была ли она случайностью? URL: https://www.pravmir.ru/velikaya-pobeda-russkogo-naroda-byla-li-ona-sluchajnostyu/ (Last accessed: 15.12.2019).

5 травня 2014 р. президент РФ підписав ухвалений перед тим Державною думою Федеральний закон «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації», яким вводилася карна відповідальність за посягання на історичну пам'ять стосовно подій, що мали місце у період Другої світової війни. Федеральним законом вводилася карна відповідальність за відкидання фактів, встановлених вироком Міжнародного трибуналу для суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн вісі, схвалення злочинів, визначених вказаним вироком, а також за поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР в роки Другої світової війни[9]. Це суттєво обмежувало науковий пошук у царині історії Другої світової війни, штучно «заганяючи» науковців у рамки прийнятної для вищого керівництва РФ моделі висвітлення та аналізу воєнних подій.

Важливим кроком, який визначав підходи російських науковців до аналізу міжетнічних відносин у роки Другої світової війни, було твердження В. Путіна 9 травня 2017 р., коли, виступаючи у Кремлі на урочистому прийомі, він наголосив, що поразка у війні проти Німеччини могла стати причиною винищення російської нації[10]. Тим самим усі, хто у будь-який спосіб підтримував німецький вермахт, ототожнювалися із запеклими ворогами росіян, що намагалися знищити російську націю.

Такий підхід суттєво обмежував аналіз російськими науковцями причин і характеру колабораціонізму, у тому числі й у середовищі національних меншин України.

У контексті цього російське керівництво намагалося сформувати уявлення про СРСР та РФ як послідовних борців проти нацизму. У 2018 р. у доповіді Міністерства закордонних справ Російської Федерації «Нацизм – небезпечний виклик правам людини, демократії та верховенству права» стверджувалося про те, що після «державного перевороту у лютому 2014 р. і приходу до влади в Україні націоналістичних сил курс на історичний ревізіонізм став визначальним для офіційної політики Києва. Свідоме викривлення подій Дру-

[9] О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации. *Федеральный закон от 05.05.2014 г. № 128-ФЗ*. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/38395 (Last accessed: 11.01.2018).

[10] Путин рассказал, что стало бы с русской нацией, если бы войну выиграли фашисты. URL : https://informburo.kz/novosti/putin-rasskazal-chto-stalo-by-s-russkoy-naciey-esli-by-voynu-vyigrali-fashisty.html (Last accessed: 28.12.2019).

гої світової війни, виправдання нацистських посіпак, приниження значення подвигу радянського народу у перемозі над фашистською Німеччиною, потурання сучасним проявам ксенофобії, націоналізму і неонацизму – все це невід'ємна частина сучасної історичної політики, яку втілює у життя майданне керівництво». Укладачі цього документа наголошували, що «у контексті нинішнього русофобського курсу як моральні орієнтири суспільству нав'язуються апологети українського націоналізму»[11].

Таким чином у дусі радянської пропаганди черговий раз була використана пам'ять про війну, коли пам'ять про тих, хто воював заради миру, мала бути поставлена на службу тим, хто прагнув загострення збройного протистояння, дестабілізації ситуації в Україні. На жаль, така позиція керівництва РФ стала на заваді неупередженому аналізу величезного масиву унікальних даних про війну, який зберігається саме у російських архівах, а також сприяла глорифікації участі росіян у війні за применшення чи ігнорування внеску у здобуття Перемоги певних етнічних груп, держав чи союзних об'єднань.

Натомість в українському дискурсі про війну залишалося місце для плюралізму, деідеологізованої позиції та неупереджених оцінок. Якщо в Росії були зроблені вагомі кроки на шляху конструювання пам'яті про німецько-радянську війну у контексті об'єднання російського суспільства на основі тверджень на кшалт «наші діди спільно вели боротьбу з фашизмом», то в Україні науковці дедалі більше уваги приділяли висвітленню боротьби українських повстанців із наголосом на їх протидію відновленню радянської влади.

Політична ситуація зумовлювала й посилення як «масштабування» тематики російських дослідників, так і її «деталізацію» українськими науковцями, які дедалі більш критично ставилися до радянського минулого. Увага українських істориків до деталізації аналізу подій війни (не в останню чергу зумовлена специфікою матеріалів, що зберігаються в українських архівах і обмежують предметне

[11] Доклад МИД России «Неонацизм – опасный вызов правам человека, демократиии и верховенству права». URL:http://www.mid.ru/documents/10180/659066/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4_%D0%9C%D0%98%D0%94_%D0%A0%D0%A4_%D0%9D%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B7%D0%BC.pdf/6ce5d456-f2e5-477b-b47e-3f3d65dfee56 (Last accessed: 28.12.2019).

поле досліджень) зумовила й зростання уваги до долі національних меншин України у цей час.

У хронологічних межах періоду Другої світової війни можна виділити три основні етапи історіографії долі національних меншин України. Перший етап охоплює початок Другої світової війни (1939–1941 рр.), в ході якого сталися істотні зміни статусу корінного населення і етнічних груп західноукраїнських земель у зв'язку з їх включенням до складу СРСР і УРСР, здійсненням тут так званих соціалістичних перетворень та розгортанням депортацій та репресій. Другий етап (1941–1943 рр.), започаткований нападом Німеччини на СРСР, пов'язаний із масштабним розгортанням бойових дій і встановленням нацистського окупаційного режиму на українських землях. Упродовж третього періоду (1944–1945 рр.) відбулося відновлення радянської влади, але продовжувалася боротьба українських повстанців, були здійснені депортації етнічних груп Криму, був визначений державний кордон між СРСР і Польщею та здійснено взаємний, переважно примусовий обмін населенням, крім того подібний обмін населенням мав місце і з Чехословаччиною, а Закарпаття було приєднане до УРСР.

Національні меншини України у контексті етнополітичних практик воюючих сторін на початку Другої світової війни (1939–1941): науковий дискурс

Характер Другої світової війни багато в чому визначався специфікою уявлень її провідних учасників про особливості міжетнічних конфліктів, міжетнічної взаємодії та технічних можливостей ведення бойових дій. Поряд з тим у роки війни важливе місце в етнонаціональних процесах відігравали проблеми політичних взаємовідносин державної нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями на її території, а також етнічних спільнот між собою. Це зумовлювало й оціночні характеристики, пов'язані із визначенням «паліїв війни», «визволителів» та «поневолювачів», ворогів та союзників, а також уявлення про «свої» та «чужі» території, що, зрештою, визначало й тематику наукових студій.

Німецьке керівництво прагнуло мобілізувати народ на війну, використовуючи переважно міжетнічні суперечності, а радянське – соціально-класові. Саме це й визначало характер етнополітики СРСР та Німеччини на початку Другої світової війни і специфіку її висвітлення та аналізу на сторінках наукових досліджень. Якщо ге-

неральними топіками пропагандистського контенту вищого керівництва Німеччини напередодні та на початку Другої світової війни була расова вищість, необхідність відвоювання «життєвого простору» передусім для німців, то в СРСР – «класове протистояння», «боротьба із фашизмом».

Певний час уявляючи світову війну як свого роду «повстання» проти буржуазії чи «визвольний похід» пролетаріату, радянське керівництво до початку німецько-радянської війни у 1941 р. майже не приділяло уваги використанню етнічних цінностей для мобілізації громадян на війну. Використання тези про захист українського та білоруського населення як мотивацію «визвольного походу» зумовлювалося прагненням радянського керівництва уникнути відповідальності за розпалювання війни.

На запит німецької сторони, стурбованої затягуванням вступу СРСР у війну, В. Молотов просив врахувати скрутне становище радянського уряду щодо офіційного визначення мотивації участі у бойових діях, оскільки «раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі»[12]. Виходячи з цього, війна проти Польщі у радянській пресі обумовлювалася необхідністю визволення українського та білоруського населення, яке перебувало під гнітом польських фашистів.

Сучасні українські дослідники підкреслюють, що країна Рад із самого початку не мала майже нічого російського: це була виключно інтернаціональна «машина побудови нового світу», для котрої будь-які нації й етноси – лише матеріал для такої побудови[13]. Цій самій меті мало слугувати переформатування історичної пам'яті громадян, яке здійснювалося шляхом репресій за соціальним чи етнічним походженням, коли людей змушували відмовлятися від етнічних традицій, культури, родинних зв'язків, віри. Проте після «Великого терору» значна кількість населення СРСР втратила віру у Бога. Водночас саме таке налаштування чи не найкраще відповідало ідеалу армії вторгнення, більшість воїнів якої, нехтуючи загальнолюдськими цінностями, були готовими воювати на чужій території.

---

[12] Кульчицький В. Друга поява лінії Керзона. Як дипломатія часів Другої світової працювала над визначенням кордонів Польщі. *Український тиждень*. 2017. № 48. С. 41. URL https://tyzhden.ua/History/204844: (Last accessed: 27.12.2019).

[13] Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна. Київ: НІСД, 2015. С. 102.

У СРСР уже на 1939 р. було утворено, за влучним висловом російських науковців, «озброєну деспотію», раби якої валили ліс, вручну рили котловани у вічній мерзлоті, видобували золото, олово та інші корисні копалини, будували підприємства, аеродроми, прокладали шосейні шляхи та залізниці, експлуатацію яких забезпечували кадрові чекісти[14].

Величезні людські та матеріальні ресурси були використані для виробництва військового спорядження та зброї, які мали бути застосовані у слушний час. Його визначення залежало від конфігурації сил провідних європейських країн та дипломатичних зусиль, головною метою яких було створення вигідних умов для вступу СРСР у війну.

Зближення СРСР та Німеччини у 1939 р. було продиктоване тактичними міркуваннями: для Німеччини цей крок зумовлювався прагненням уникнути війни на два фронти і необхідністю забезпечити промисловість стратегічною сировиною та матеріалами, а для СРСР – бажанням розв'язати руки для приєднання ряду територій Східної Європи, відмобілізувати армію вторгнення, отримати у своє розпорядження німецькі технології виготовлення новітньої зброї.

Попри очевидність того, що Німеччина та СРСР виступали на початку Другої світової війни як союзники, висвітлення цього її аспекту тривалий час перебувало під суворою забороною в СРСР. Радикальне переосмислення початку війни почалося в роки «перебудови» після зняття цензурних заборон.

У той період найбільш жваві дискусії стосувалися перш за все секретних протоколів до радянсько-німецьких договорів від 23 серпня та 28 вересня 1939 р. А після розпаду СРСР в умовах так званої «архівної революції» 1990-х років та появи нових методологічних підходів (військово-історична антропологія та історія повсякденності) до висвітлення подій війни увагу дослідників дедалі частіше привертали цілі та завдання радянської зовнішньої та воєнної політики у 1939–1941 рр.

Вагомим каталізатором подібних наукових пошуків стала поява праць В. Суворова (В. Різуна) «Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну» та «День М: когда началась Вторая мировая война?». Саме у ході дискусії навколо позиції В. Суворова про планування нападу СРСР на Німеччину у ході операції «Гроза» поступово

[14] История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. С. 902.

з'явилися дослідження, автори яких намагалися осмислити загальні засади етнополітики радянського режиму на початку Другої світової війни[15]. Проте до останнього часу практично відсутні наукові пошуки, автори яких висвітлювали політичні настрої національних меншин України, визначаючи їхнє ставлення до участі у наступальній війні проти Німеччини та її союзників.

Початок Другої світової війни у контексті історії національних меншин тривалий час досліджувався через призму включення Західної України до складу СРСР. Війна проти Польщі у радянській пресі обумовлювалася необхідністю визволення українського та білоруського населення, яке перебувало під гнітом польських «панів» чи польських «фашистів». Для радянської історіографії було властивим однобоке висвітлення питання приєднання західноукраїнських земель до складу Української РСР, а сам процес розглядався як «омріяний століттями акт возз'єднання українського народу в єдиній державі»[16].

[15] Анфилов В. А. Дорога к трагедии сорок первого года. Москва: Акопов, 1997. 304 с.; Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Інститут історії АН України, 1994. 58 с.; Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Книга пам'яті України, 1997. 568 с.; Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів: XX сторіччя: Політика в портретах. Київ, 1993. 335 с.; Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. Київ: Наукова думка, 1995. 192 с.; Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М. Україна в Другій світовій війні. Київ: Школяр, 1998. 122 с.; Дробот І. І., Кучер В. І., Слюсаренко А. Г., Чернега П. М. Український народ у Другій світовій війні. Київ: Школяр, 1998. 238 с.

[16] Дружба народов СССР – источник силы и могущества Советского государства. Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1954. 27 с.; Тетерін І. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України. Київ: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1954. 31 с.; Дружба не знает границ. Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1960. 57 с.; Івасюта М. К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. Київ: Тов-во для поширення політ. і наук. знань Української РСР, 1960. 39 с.; Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг). Киев: Политиздат Украины, 1962. 80 с.; Дружба міцніша від сталі. Київ: Держполітивидав УРСР, 1962. 80 с.; Дружбою міцні. Ужгород, 1963. 48 с.; Дружбе крепнуть: Очерки. Донецк: Донецк. кн. изд-во, 1963. 100 с.; Дружба народів СРСР – велике завоювання ленінської національної політики КПРС. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1969. 170 с.; Івасюта М. К., Ковальчук Г. І., Кошарний І. Я. Історіографія соціалістичного будівництва в західних областях України. *У боротьбі за світлі ідеали комунізму*. Львів: Каменяр, 1970. С. 228–241; Івасюта М. К. В сім'ї вольній, новій. Київ: Знання, 1979. 48 с.

Уже протягом 1990-х років у вітчизняних істориків викристалізувалося розуміння того, що події «золотого вересня» 1939 р. виходять за рамки тлумачення їх як «визвольного походу» задля возз'єднання українського та білоруського народів.

Питання легітимності приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР і УРСР залишається одним з найбільш дискусійних не лише в українській, а й зарубіжних, зокрема польській і російській, історіографії, де такі події називають різними термінами – возз'єднанням, приєднанням, інкорпорацією, окупацією, загарбанням[17]. Участь СРСР у Другій світовій війні протягом 1939–1941 рр. у дослідженні російських учених «Великая Отечественная война. 1941–1945 годов» (2014 р.) взагалі розцінено виключно як зміцнення безпеки радянської держави шляхом «переміщення своїх кордонів» у західному напрямку на 250–300 км[18].

При тому таке «переміщення» назване «зовнішньополітичною акцією» і подається як цілком логічне з точки зору зовнішньополітичних інтересів Радянського Союзу. І це при тому, що втілення у життя такої «акції» було здійснене силою зброї у союзі із Німеччиною, яку радянська та сучасна російська пропаганда подавала як «палія війни». На тлі дискусій про значення цих подій поступово виокремилися й дослідження не лише про характер бойових дій СРСР проти Польщі[19], а й про становище населення, яке про-

[17] Мищак І. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939–початок 1950-х рр.) : історіографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. С. 154–155.

[18] Великая Отечественная война. 1941–1945 годов. В 12 томах. Т. 10: Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 38.

[19] Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни. *Україна–Польща: важкі питання: матер. III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни»*. Луцьк, 20–22 травня 1998 р. Т. 3. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. С. 223; Руккас А. О. Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст.* У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 165–196; його ж. Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. Київ : Міжнар. фін. агенція, 1997. 31 с.; Руккас А. О. Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року. *Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : збірник наукових праць*. Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 149–152; його ж. Участь українців-вояків польської армії у вересневій кампанії 1939 року. *1939 рік в історичній долі України і українців: матер. Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р.* Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. С. 142.

живало на її колишніх землях. Українські дослідники І. Андрухів та П. Кам'янський справедливо відзначили, що у тексті договору про ненапад та у таємному протоколі відсутні згадки про наміри радянського уряду возз'єднати західноукраїнські землі із Радянською Україною. Натомість тут фігурують такі терміни, як «сфера впливу», «інтереси сторін», «політичні перетворення»[20].

Ю. Сливка дійшов висновку, що в переговорах і підписаних документах ішлося лише про імперські інтереси двох сторін. Саме тому учасники змови, визначаючи німецько-радянський кордон, зупинилися на «лінії Керзона», а не на більш логічному, на перший погляд, етнічному кордоні[21].

Факт агресії Радянського Союзу проти Польщі визнають і деякі сучасні російські дослідники. Проте у російському дискурсі у руслі збереження імперських амбіцій акцентується увага на тому, що поляки раніше силою приєднали ці землі, тому дії Червоної Армії можна розцінювати як повернення втрачених територій. У новітньому багатотомному виданні «Великая Отечественная война 1941–1945 годов» (2014 р.) стверджується, що з точки зору «історичної справедливості» необхідно пам'ятати про факт належності Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії та інших регіонів саме «до Росії (Російської імперії)»[22]. Позитивну оцінку російських дослідників нерідко дістає й підписання пакту Молотова–Ріббентропа, оскільки він «значною мірою визначив переможне завершення Великої Вітчизняної війни», забезпечивши два додаткові роки підготовки до бойових дій[23].

Водночас і в українському дискурсі, виходячи із важливої для українського суспільства думки про доцільність і обґрунтованість об'єднання українських етнічних земель, помітне небажання ототожнювати напад Німеччини на ІІ Річпосполиту й захоплення польських земель та приєднання Радянським Союзом Західної України[24].

---

[20] Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. С. 8.

[21] Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні : національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. Львів, 2005. С. 28.

[22] Великая Отечественная война. 1941–1945 годов. В 12 томах. Т. 10: Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 6.

[23] Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект-Пресс, 2006. С. 280.

[24] Мищак І. Інкорпорація та радянізація ...С. 155.

Чіткий висновок про спільні агресивні дії СРСР та Німеччини проти Польщі у 1939 р. поширений у польській історіографії[25]. Мотивуючи свої претензії на так звані «східні креси» порівняно тривалим пануванням на заселених переважно українцями (русинами) західноукраїнських землях, частина польських науковців негативно ставиться до їх включення до складу УРСР. Таким чином, оцінки подій «золотого вересня» у російській, українській та польській історіографії визначаються за вагомого впливу геополітичних чинників. Важливо, що в україноцентричному та російськоцентричному дискурсі щодо оцінок подій «золотого вересня» помітний спільний підхід до виправдання дій Червоної Армії. Ця спільність полягає у обґрунтуванні силового приєднання західноукраїнських територій та застосування сили проти польського населення попередніми діями польської сторони. При тому росіяни акцентують увагу на поразці у війні 1920 р., а українці – на ставленні поляків до українців у роки існування Польської держави.

Поряд з тим, у сучасній українській історіографії поширилася думка, що пакт про ненапад та договір про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною були важливою передумовою Другої світової війни. Забезпечуючи А. Гітлеру можливість уникнути у 1939 р. війни на два фронти і потужну сировинну підтримку, вкрай важливу для німецької економіки, угоди з Радянським Союзом дозволили Німеччині окупувати значну частину Європи. Але такий підхід, із акцентом на вигоди для німецької сторони, частково маскує роль СРСР у розпалюванні війни. Частина дослідників, оцінюючи вказані домовленості, що передбачали й розподіл сфер впливу у Європі, не наголошують на їх важливості для реалізації планів Сталіна та його найближчого оточення у майбутньому протистоянні. Однак, крім поширених думок про «виграш часу для підготовки відсічі ворогу» та значних територіальних надбань, змова двох диктаторів могла забезпечити значні стратегічні переваги для ведення наступальної війни Радянським Союзом. Важливою стратегічною перевагою у такому разі виступала можливість почати наступ з-поза

[25] Zmowa: IV rozbiór Polski. Wstęp i oprac. Andrzej L. Szcześniak. Warszawa: ALFA, 1990. 209 s.; Korman A. Stosunek UPA do Polaków naziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrocław : Norton, 2002. 168 s.; Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941, pod redakcją Piotra Chmielowca. Rzezów–Warszawa, 2005. 248 s.; Dębski S. Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941.Warszawa, 2007, wyd. II poprawione. 800 s.

меж лінії укріплень на старому державному кордоні, яка внаслідок свого оборонного призначення гальмувала б розгортання наступу. Іншою перевагою було оволодіння значною і порівняно досконалою транспортною інфраструктурою, що також забезпечувала можливості для розгортання масштабного наступу. Крім того, СРСР отримував у своє розпорядження значні людські та матеріальні ресурси, які могли бути використані для війни (територія УРСР зросла з 450 до 540 тис. км^2, а населення – з 30960 до 38890 тис. осіб[26]).

Г. Кіссінджер, який протягом 1960–1970 рр. виконував обов'язки держсекретаря США, у своєму дослідженні «Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті», оцінюючи експансіоністські плани російського керівництва, відзначав, що політика Росії «століттями керувалася власним особливим ритмом, здійснюючи безперервну експансію на землях, що охоплювали майже кожен клімат і цивілізацію, і перериваючись час від часу хіба з необхідності скоригувати свою внутрішню структуру відповідно до масштабів завдань – і тільки для того, аби знову повернутися, як приплив, що розбивається об берег. Від Петра Великого до Володимира Путіна змінювались обставини, однак незмінним залишався ритм»[27]. Проте твердження про історично сформований експансіоністський характер зовнішньої політики Росії та СРСР неоднозначно сприймаються у російському суспільстві. Та й частина українського суспільства із певним розумінням ставиться до реалізації Й. Сталіним планів щодо розширення впливу СРСР.

У більшості досліджень українських авторів польсько-українські стосунки аналізуються, виходячи з характеристики західноукраїнських земель як українських етнічних територій, що входили напередодні війни до складу Польщі[28]. Таке твердження підкріплюється й результатами спеціальних наукових студій, де

---

[26] Кульчицький С. В. І знову про 17 вересня 1939 року. URL:https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/i-znovu-pro-17-veresnya-1939-rok (Last accessed: 28.02.2020).

[27] Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ: Наш формат, 2017. С. 44.

[28] Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 39–55; Віднянський С. В., Калінчик В. О. Українсько-польські відносини 1917 – 1926 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2007. № 1. С. 44–51.

аналізувалася етнічна структура населення цих територій. Так, за даними В. Кубійовича, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тарнопільського воєводств ІІ Речіпосполитої проживало 5824100 осіб, з яких 3727000 були українцями, які розмовляли українською мовою (64,1 %), 16300 (0,3%) українцями, які розмовляли польською мовою, а також тут проживало 874700 поляків (15%), 73200 (1,2 %) польських колоністів, 514300 латинників (8,8%)[29], 569400 євреїв (9,8%) та 49200 представників інших національностей (0,8 %), переважно німців. У січні 1939 р. у Львівському воєводстві 58 % населення становили українці, 29% – поляки, 13% – євреї, у Тарнопільському воєводстві проживало 61% українців, 30% поляків, 8% євреїв, у Станіславському воєводстві проживало 75 % українців, 15 % поляків, 9 % євреїв[30]. Водночас порівняно високою була й питома вага неукраїнського населення. Так, близько 1/5 населення українських етнічних територій у складі ІІ Речіпосполитої становили поляки.

У дослідженнях вітчизняних науковців підкреслюється, що на зміст та перебіг польсько-українського конфлікту в умовах Другої світової війни вплинуло прагнення обох сторін до створення суверенної і захищеної національної держави в ситуації, коли реалізація цих прагнень залежала від відносин набагато впливовіших суб'єктів міжнародної політики. Ця думка знайшла своє підтвердження й у роботах зарубіжних учених. За словами професора історії, директора Центру східноєвропейських і середземноморських студій Нью-Йоркського університету Л. Вульфа, саме на галицьких землях антагонізм між поляками та українцями був чи не найбільшим у міжвоєнний період існування Польської держави[31].

[29] Латинники – римо-католики, які мовою, традиціями і побутом майже не відрізняються від українців. За часів Австро-Угорщини їх національність була невизначеною, за часів міжвоєнної Польщі вони переважно ставали поляками, переходили на польську мову. Проте польська мова використовувалася серед латинників не повсюдно. Невеликою була група римо-католиків з польською розмовною мовою (між Сяном і Вислоком). Так звалися також польські колоністи – польські селяни, вихідці з Польщі, що поселилися на проданій їм польськими поміщиками землі (Заставний Ф. Д. Населення України. Львів: Край, 1993. С. 28).

[30] Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. Вісбаден, 1983. С. 14.

[31] Вульф Л. Національні ідентичності є «уявними спільнотами». URL: http://ukrainian.voanews.com/a/invention-galicia-117821583/239222.htm (Last accessed: 22.12.2019).

На тлі дискусій про початок Другої світової війни поступово сформувався науковий дискурс не лише про характер бойових дій СРСР проти Польщі, а й про становище населення, яке проживало на її колишніх землях (переважно українців та поляків). У дослідженнях польських авторів неодноразово акцентувалася увага на масових антипольських виступах українського населення Східної Галичини та на Волині, які сприяли знищенню II Речіпосполитої. Подібні твердження містяться і у дослідженнях українських учених. Так, у колективній монографії українських учених «Терор і тероризм в Україні» стверджується про напади на відступаючі польські частини, відкриті збройні виступи боївок ОУН, повстання на Миколаївщині, роззброєння польської поліції, бої українських повстанців із поляками поблизу Жидачева та криваве протистояння у Стрию, де поляки вчинили розправу над мирним українським населенням. Крім сутичок із військом і поліцією, траплялися також випадки вбивств мирних поляків українськими націоналістами[32].

Проте Т. Гривул стверджував, що після розгрому польської армії та ліквідації у вересні 1939 р. Польської держави українці перестали розглядати поляків як загрозу для розвитку своєї нації. Тому в українському середовищі із розумінням поставилися до поневолення польського народу і, хоча мали місце вбивства цивільних поляків, не починали масштабних акцій помсти, а випадки побутового міжетнічного протистояння не мали масового характеру[33].

У дослідженнях українських учених неодноразово підкреслювалося, що дії українців з усунення поляків із західноукраїнських земель грали на руку радянському керівництву, яке намагалося викорінити польський вплив у краї, де переважало українське населення.

Позиція радянського керівництва не передбачала у 1939 р. існування Польської держави, навіть у квазіформі. 31 жовтня 1939 р. у доповіді про зовнішню політику уряду на позачерговій V сесії Верховної Ради СРСР В. Молотов навіть дозволив собі назвати II Річпосполиту «потворним дітищем Версальського договору». Проте, як відзначив В. Стецкевич, у скрутний для СРСР час 30 липня 1941 р. ніщо не завадило підписанню угоди із урядом Польщі, згід-

[32] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2002. С. 573.

[33] Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2003. Зб. 2. С. 93.

но з якою уряд Радянського Союзу визнав радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу[34].

Різні аспекти протиборства українців та поляків на західноукраїнських землях на початку Другої світової війни висвітлені у наукових студіях І. Ільюшина, який є одним із визнаних фахівців у цій сфері. Таке протиборство він охарактеризував як трагічну сторінку їхньої історії, зумовлену активними діями повстанських загонів та тривалим небажанням польської сторони вирішувати «українське питання»[35].

Значна кількість досліджень українських істориків про період 1939–1941 рр. присвячена висвітленню змін етносоціальної структури західноукраїнського населення, пов'язаних як із добровільним переміщенням українців, поляків, німців, євреїв, так і з ініційованими радянськими владними структурами депортаціями[36]. Нерідко історія національних меншин Західної України 1939–1941 рр. подається сучасними українськими істориками саме через призму репресивних дій сталінського тоталітарного режиму. Науковці наголошують, що основна причина порушень національних прав наро-

[34] Стецкевич В. В. Возз'єднання українських земель 1939 – 1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми. *Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.*). Кривий Ріг : Мінерал, 2000. С. 85.

[35] Ільюшин І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни. *Український історичний журнал.* 2003. № 1. С. 82–96; Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 288 с.; Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 77–78; Ільюшин І. Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі і Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939 – 1941 рр. *Український історичний журнал.* 1999. № 6. С. 70–81; Ільюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 567–594.

[36] Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 33–35.

дів СРСР крилася в самій тоталітарній системі, у відсутності демократії і правових гарантій задоволення національних потреб усіх громадян. Репресивний режим, за висловом українського дослідника О. Рафальського, утверджуючись на західноукраїнських землях, Буковині та Бессарабії, поширював тут практику політичного стеження, арештів, репресій, депортацій щодо численних представників як корінного населення, так і національних меншин[37]. Проте деякі сучасні російські автори здійснення депортацій пояснювали «потенційною нелояльністю» певних етнічних груп[38] чи необхідністю «подолання опозиційності» деяких соціальних груп[39].

Упродовж 1940–1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тарнопільського, Станіславського воєводств радянськими органами було здійснено чотири масові депортації. Науковці називають різні дані щодо кількості депортованих. У колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси» відзначено, що було вивезено майже 550000 осіб, і жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України[40].

Проте така кількість жертв депортаційної політики видається дещо заниженою. Тільки на території Галичини, за наведеними вище даними В. Кубійовича, проживали близько 6 млн осіб, а депортації здійснювалися й на Волині. Це ставить під сумнів і визначену питому вагу депортованих серед мешканців західноукраїнських областей. У дослідженні О. Калакури стверджується про 1173 тис. депортованих[41]. О. Романів та І. Федущак вели мову про 1080 тис. депортованих[42]. Точну кількість депортованих поляків визначити досить складно, але однозначно можна стверджувати, що масштаби репресій могли б бути ще більшими. Українські вчені переконливо довели, що масові репресії проти польського населення були припинені лише з початком німецько-радянської війни.

---

[37] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: .. С. 200.

[38] Великая Отечественная война. 1941–1945 годов. В 12 томах. Т. 10: Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 395.

[39] Там само. С. 397.

[40] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2002. С. 585.

[41] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 301.

[42] Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2002. С. 46.

На думку більшості українських дослідників, саме підготовка СРСР до майбутньої наступальної війни відіграла важливу роль у визначенні долі польського (як комбатантів, так і не комбатантів) та значної частини українського населення Західної України, яке залишалося нелояльним до радянської влади. Більшість полонених польських солдатів потрапила до радянських таборів. Рішенням Політбюро ЦК ВКП/б/ від 5 березня 1940 р. було вирішено долю близько 22000 польських офіцерів і державних службовців, захоплених у полон під час радянсько-польської війни 1939 р. Протягом квітня–травня 1940 р. всі вони були страчені. За місцем одного із масових поховань – у Катинському лісі під Смоленськом – ці події увійшли в історію як Катинська трагедія.

Тільки у 1989 р. Радянський Союз визнав свою відповідальність за здійснений акт масового вбивства. Майже півстоліття СРСР вдавалося приховувати цей злочин від світу. І лише у жовтні 1992 р. Російська Федерація передала Польщі ключовий документ Катинської справи, а саме – ухвалу Політбюро ЦК ВКП/б/ від 5 березня 1940 р., який став неспростовним доказом того, що рішення про знищення польських військовополонених було ухвалене в СРСР на найвищому рівні.

У рішенні Політбюро йшлося про «членів різноманітних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків». У доповідній записці наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії Й. Сталіну було відзначено, що у таборах для військовополонених утримувалося «14736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, в'язничних наглядачів, осадників та розвідників (з них більше 97% поляків)»[43]. Французький дослідник Н. Верт стверджував, що у полон потрапили 230000 осіб (серед них було 15000 офіцерів), з яких лише 82000 дожили до 1941 р.[44].

Хоча офіцери становили лише частину розстріляних, але у російських виданнях нерідко наголос робився на розстрілі насампе-

[43] Докладная записка Наркома внутренних дел СССР № 794/Б в ЦК ВКП/б/ о бывших офицерах польской армии, содержащихся в лагерях для военнопленных. *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док.* Т. 1 Накануне. Кн. 1. (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). Москва: Книга и бизнес, 1995. С. 153.

[44] Верт Н. История советского государства. 1900–1991. Москва: Прогресс-Академия, 1992. С. 261.

ред полонених «польських офіцерів». Підкреслювалося, що у полон потрапили «залишки польської армії», для якої «військові зіткнення з росіянами виявилися несподіванкою»[45]. Про розстріл «21857 офіцерів та інших заарештованих поляків» йшлося у роботі О. Барсенкова та О. Вдовіна. При тому наголос на розстрілі саме офіцерів робився свідомо, оскільки такі дії пояснювалися неприязню до «білополяків», які знищували полонених червоноармійців під час радянсько-польської війни 1920 р.[46].

Певні дискусії серед науковців виникли з приводу так званого «українського катинського списку». Ще у 1991 р. міністр внутрішніх справ Республіки Польща А. Мільчановський звернувся із проханням до Служби безпеки України надати інформацію про долю батька, колишнього заступника прокурора м. Рівне, який був заарештований органами НКВС у 1939 р. У 1994 р. СБУ передала заступникові прокурора Республіки Польща С. Снєжкові список 3435 осіб, знищених у 1940 р. в Україні на підставі березневого рішення Політбюро (серед яких був і С. Мільчановський). З того часу «Список особових справ арештованих, направлених у НКВС СРСР» розглядається польською стороною як «український катинський список». На думку частини польських дослідників, «український катинський список» містить дані про «польських громадян, які були убиті на території України»[47]. Серед польських науковців також існує переконання, що останки 3435 мешканців колишньої II Речіпосполитої, прізвища яких зазначені у списку, покояться на території національного меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Проте таке твердження не видається беззаперечним. У доповідній записці голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР А. Шелепіна від 3 березня 1959 р. № Н-632-ш на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова було зазначено місця найбільш масштабних розстрілів поляків, але Биківня тут згадана не була. Всього за рішеннями спеціальної трійки НКВС СРСР було розстріляно 21657 осіб. З них 6311 осіб розстріляні в Осташківському таборі (Калінінська область), 4421 особа в Катинському лісі,

[45] Шестаков В. А. Новейшая история России. Москва: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2008. С. 260.

[46] Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект-Пресс, 2006. С. 281.

[47] Кальбарчик С. Український катинський список. *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/ (Last accessed: 27.12.2019).

3820 – у лісопосадковій смузі під Харковом у Старобільському таборі, а 7305 осіб розстріляли у в'язницях Західної України та Західної Білорусії.

Перші відомості про масові поховання у Биківні з'явилися ще у вересні 1941 р., коли за ініціативи німецької адміністрації були здійснені розкопки на місці поховань. 29 вересня 1941 р. про це писала «Берлінська біржова газета». У повідомленні було наголошено на виявленні місця вбивств у виконанні ДПУ. Ексгумації у Биківні були проведені й у 1971 р., коли радянська комісія «встановила», що тут поховані люди, «замордовані німецькими окупантами». Такою ж була й ухвала радянської комісії 1987 р. І лише державна комісія 1989 р. підтвердила те, що поховання у Биківнянському лісі належать жертвам політичних репресій 1937–1941 рр. і до сьогодні масові захоронення у 19 та 20 кварталах Дарницького лісництва є найбільшим із віднайдених в Україні поховань жертв сталінських репресій.

Протягом 1995–1996 рр. ексгумаційні дослідження здійснювалися під Харковом. У Херсоні такі пошуки здійснені не були, оскільки на місці поховань жертв херсонського НКВС збудований житловий мікрорайон. З 2001 р. у дослідженнях брали участь і польські спеціалісти. «Польський слід» у Биківні підтверджено внаслідок спільних зусиль українських та польських фахівців, які брали участь у розкопках.

Проте, на переконання українських науковців, у Биківні похована лише частина зазначених у списку осіб, а розстріли здійснювали у інших місцях. Колишні жителі II Речіпосполитої, арештовані спецвідділами НКВС, були етаповані з місцевих в'язниць до Києва. А після відповідних директив з Москви арештовані були відправлені до НКВС СРСР, де майже всіх розстріляли. Крім того, на переконання вітчизняних учених, у списку трапляються не лише імена польських офіцерів, поліцейських, жандармів, в'язничних наглядачів, польських націоналістів.

До такого списку потрапили й прізвища українців та осіб, які належали до національних меншин України і були заарештовані за підозрою у троцькізмі, активній діяльності в ОУН, а також власників земельних наділів та фабрикантів[48].

[48] Кривошея В., Онишко Л. «Український катинський список» – за і проти. Не все так просто. URL : https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/17/62494 (Last accessed: 27.12.2019).

Така позиція науковців була підтримана польською стороною. Секретар польської ради Охорони пам'яті боротьби і мучеництва А. Кунерт відзначив, що на кладовищі у Биківні спочивають останки близько 2 тисячі поляків, решта жертв з так званого «українського катинського списку» похована в невідомих місцях[49].

Українська сторона наполягала й на вилученні з використання під час побудови польського сегмента Меморіалу жертв тоталітаризму на території Заповідника термінів «український список Катинської трагедії», «українські жертви Катині» тощо. Це пояснювалося прагненням не допустити закріплення у свідомості українського та польського народів несправедливих тлумачень щодо винуватців цієї трагедії. А вже 21 вересня 2012 р. у присутності президентів Польщі та України був урочисто відкритий Міжнародний меморіал жертвам тоталітаризму 1937–1941 років.

Катинська трагедія дістала в українській науковій літературі однозначну оцінку як один із найтяжчих злочинів радянської влади, котрий поклав початок подальшим аналогічним акціям[50]. Проте у російськоцентричному дискурсі поряд із загальним засудженням дій щодо полонених польських офіцерів присутні й спроби «розмити відповідальність» за цей злочин, характеризуючи його як «злочин у відповідь» на дії поляків у 1920 р.[51]. У деяких виданнях відповідальність за його вчинення була також покладена виключно на більшовицький режим[52].

Такі твердження сучасних російських дослідників видаються спробою відмежуватися від злочинних дій, ініційованих вищим керівництвом СРСР (пропозиції про розстріл польських офіцерів були підготовлені Л. Берією та завізовані особистими підписами Й. Сталіна, В. Молотова, К. Ворошилова, А. Мікояна, а також погоджені з М. Калініним та Л. Кагановичем). Це й не дивно з огляду на те, що Нюрнберзький трибунал оголосив військовими злочинцями тих німців, які віддавали наказ про вбивство військовополонених, а жоден із винних у знищенні польських офіцерів не був покараний. Водночас російські науковці неодноразово наголошували на важ-

[49] Биківня – місце спільної пам'яті України та Польщі. URL : http://archiwum.polradio.pl/5/198/Artykul/113076 (Last accessed: 27.12.2019).

[50] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2002. С. 679.

[51] Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект-Пресс, 2006. С. 281.

[52] История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. С. 16.

ливості рішень Нюрнберзького процесу над головними військовими злочинцями, що був ініційований вищим керівництвом СРСР на основі урядової заяви «Про відповідальність гітлерівських загарбників і їх спільників за злочини, що здійснюються ними в окупованих країнах Європи» (14 жовтня 1942 р.). Тим самим підтверджувалася вибірковість визнання певних дій військовими злочинами.

Вибірковість розгляду дій, які можуть вважатися злочинами на основі цивілізаційного підходу і були вчинені під час Другої світової війни, була яскраво продемонстрована радянським керівництвом ще в ході організації трибуналу. Так, на вимогу радянської комісії на чолі з Генеральним прокурором СРСР А. Вишинським було обумовлено низку питань, яких не слід було торкатися під час процесу.

У контексті цього дослідження серед таких питань варто виділити радянсько-німецький пакт і всі додатки до нього; характер суспільного ладу в СРСР; угоди з Німеччиною про обмін і депортації населення; радянсько-польські стосунки і приєднання до СРСР Західної України. Таким чином, перебування СРСР у таборі переможців дозволило закласти основи частини оціночних характеристик збройної боротьби, територіальних надбань та політики депортацій у роки війни. І на певний час вдалося приховати навіть від громадян власної країни криваві сторінки діяльності радянських спецслужб, серед жертв яких було багато осіб, які належали до національних меншин України.

Доля українських поляків, які стали жертвами Катинської трагедії, виокремлення та вивчення їхньої історії, залишається малодослідженою історико-політологічною проблемою і могла б стати однією зі сторінок спільних українсько-польсько-білоруських студій відродження національної пам’яті.

Проте вітчизняними дослідниками було доведено, що головним знаряддям політичних репресій на західноукраїнських землях протягом 1939–1941 рр. були радянські органи державної безпеки. В умовах тоталітарного режиму основним напрямом діяльності спецслужб незмінно залишався політичний розшук, а їх першочергова мета полягала у придушенні найменших ознак нелояльності владі. В. Даниленко підкреслював, що СРСР, готуючись до наступальної війни у Європі, планував масові арешти на територіях, які планувалося приєднати, задовго до початку Другої світової війни. Ще у 1925 р. розвідувальні відділи радянських спецслужб фор-

мували списки осіб, які служили у польській та румунській поліції або брали активну участь у роботі українських емігрантських організацій і підлягали арешту після захоплення цих територій частинами Червоної Армії[53]. В. Холодницький, наприклад, підкреслював, що працівники НКВС на території Північної Буковини та Бессарабії переслідували не лише колишніх службовців румунської адміністрації, а й місцевих активістів політичних партій, у тому числі навіть і комуністів[54]. Власне масштаби та оперативність репресивної діяльності радянського режиму у 1939–1941 рр. на території приєднаних західноукраїнських земель, Північної Буковини та Бессарабії свідчать про тривалу підготовку радянських спецслужб для здійснення таких дій.

Не винятком стали й оперативні дії з придушення опору польського підпілля. Автори колективної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні» відзначили, що хоча польські підпільні угруповання намагалися збирати зброю, влаштовувати нелегальний перехід кордону, закладати конспіративну мережу, вести підривну й пропагандистську діяльність проти радянського режиму, але НКВС досить швидко й оперативно спрацював у справі ліквідації організованого польського підпілля, внаслідок чого воно істотно ослабло[55].

Жорстокість радянського режиму призвела до швидкого розчарування у ньому навіть тих жителів приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. територій, які попервах позитивно ставилися до радянської влади. Одним із наслідків стала масова міграція населення до німецької зони окупації Польщі[56].Туди виїжджали переважно німці або особи, які прагнули видати себе за німців і мали можливість це зробити. На основі радянсько-німецької угоди 28 вересня 1939 р.

[53] Даниленко В. Д. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 114.

[54] Холодницький В. Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 1920–80-ті роки : матеріали міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.)*. Київ, 1998. С. 119.

[55] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2002. С. 581.

[56] Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : Тернопіль, 1997. 440 с.; Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки XX століття: (Істор.-політолог. аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 171 с.

і договору про добровільне переселення, підписаного 16 листопада 1939 р. у Москві, українці, білоруси та росіяни, що жили у Генеральній губернії[57], могли переселитися до СРСР, а німці, які жили у східній частині колишньої Польщі – переїхати до Німеччини. Абсолютна більшість німецького населення віддала перевагу зміні місця проживання. М. Панчук відзначав, що проблема німецького населення була «полюбовно вирішена» з партнером по пакту Молотова–Ріббентропа. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення Західної України переїхала до Німеччини або в зони її впливу. Тих німців, що також побажали виїхати, але не були прийняті німецькою владою, відправляли у східні райони СРСР[58].

Кількісний аналіз змін поселенської структури німецького населення України, здійснений А. Айсфельдом, В. Кубійовичом, В. Клецом, В. Мартиненком, Б. Чирком та ін. науковцями, переважно базується на зіставленні довоєнних даних про кількість населення із матеріалами, де містилась інформація про планові та фактичні показники кількості добровільних мігрантів чи депортованих осіб. Такими матеріалами є дані переписів населення, відомості переселенських комісій, правоохоронних органів або спецслужб. Для відтворення умов переселення вітчизняні науковці використовують як дані статистики, так і спогади сучасників. За даними В. Кубійовича, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тарнопільського воєводств Польської республіки проживало 5824100 осіб, з яких близько 40 тис. німців[59]. Кількість німців, які переїхали до Німеччини, на переконання В. Кубійовича, точно визначити практично неможливо. Справа в тому, що за мовчазної згоди німецьких переселенських комісій у Галичині та Волині українці, які прагнули виїхати до Генеральної губернії, видавали себе за німців і тим самим отримували можливість змінити місце проживання[60].

Німці, які раніше жили на території Польщі, розчленованої у вересні 1939 р. тоталітарними режимами, розглядалися радянськими

[57] Генеральна губернія – адміністративно-територіальна одиниця, утворена 26 жовтня 1939 р. в окупованій німцями центральній частині колишньої II Речіпосполитої та поширена згодом на територію Західної України.

[58] Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму: німці України в радянський період. *Політологічні розвідки*. Київ: Парламентське вид-во, 2012. С. 16.

[59] Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. Вісбаден, 1983. С. 12.

[60] Там само. С. 182.

владними структурами не тільки як «німецьке населення», але й як колишні громадяни країни, що належала до «буржуазного», «імперіалістичного» світу. Це, на думку Б. Чирка, викликало у представників радянсько-партійного апарату, НКВС та інших державних структур прагнення будь-якими методами «присікти» гіпотетично уявлену можливість здійснення з боку етнічних німців «антирадянської» та «шпигунської» діяльності[61]. А. Айсфельд та В. Мартиненко пояснювали таке становище формуванням у свідомості партійного керівництва та працівників НКВС ще під час передвоєнних репресій стійкого «образу ворога» щодо німецьких колоністів. Дослідники наголошували, що навіть тимчасова, на перший погляд, відлига у німецько-радянських стосунках після підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова–Ріббентропа жодним чином не вплинула на становище членів німецької етнічної спільноти в СРСР[62].

Саме у контексті аналізу наслідків підписання пакту Молотова–Ріббентропа І. Дробот, В. Кучер, П. Чернега[63], М. Коваль[64], В. Кубійович[65], М. Панчук, Л. Польовий[66], Л. Рябошапко[67], А. Трубай-

[61] Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 85.

62 Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 602.

[63] Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М.Україна в Другій світовій війні. Київ: Школяр, 1998. 122 с.

[64] Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Інститут історії АН України, 1994. 58 с.

[65] Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. 664 с.

[66] Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період. *Політологічні розвідки*. Київ: Парламентське видавництво, 2012.С. 5–18.

[67] Рябошапко Л. І. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939–1941). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 2000. № 2. С. 85–92; Рябошапко Л. І. Реалізація принципів «радянської демократії» щодо національних меншин у Західній Україні (1939–1941). *Вісник Львівського ін-ту внутрішніх справ*. 2000. № 1. С. 56–59; Рябошапко Л. І. Депортаційні акції щодо національних меншин Західної України як різновид репресій (1939–1941). *Вісник ун-ту внутрішніх справ.* 2000. Вип. 12. Ч. 1. С. 201–204; Рябошапко Л. І. Радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р.: наслідки для національних меншин Західної України (1939–1941). *Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародних відносин*. Вип. 2. Львів, 2001. С. 435–437.

чук[68] та ін. висвітлювали переселення німців на контрольовані Німеччиною території відповідно до радянсько-німецьких домовленостей. Характер таких домовленостей М. Панчук визначав як аморальний, наголошуючи, що вони свідчили про нехтування декларованих принципів зовнішньої політики[69].

Союзницькі стосунки між СРСР та Німеччиною на початку Другої світової війни були обумовлені їх обопільним прагненням переділу світу на свою користь. У ході реалізації визначених завдань ці країни нехтували моральними принципами та територіальним поділом, сформованими версальськими домовленостями. Вимоги СРСР щодо переділу сфер впливу у Європі чітко визначили позицію Сталіна. Було очевидно, що принцип самовизначення не мав жодного відношення до зовнішньополітичної стратегії Радянського Союзу. На думку Г. Кіссінджера, Сталін, не вагаючись, анексував би території, населені не росіянами, аби був упевнений у невтручанні Німеччини[70].

Саме позиція керівництва Німеччини, як відзначав Б. Чирко, дозволила частині німців, які жили на території Галичини, переселитися на німецькі землі або території, що контролювалися цією державою. А тих німців, які за різних обставин не були прийняті німецькою стороною, відправляли до східних районів СРСР. Це, на його думку, доводило, що органи радянської влади розглядали німців як представників «шкідницької нації»[71].

Характеризуючи становище населення Західної України на початку Другої світової війни, О. Гайдай, Б. Хаварівський та В. Ханас відзначали, що з приєднанням до СРСР мешканці цієї території мали б стати радянськими громадянами. Проте поляки вважали їх громадянами Польщі, а німці унаслідок перебування Галичини до Першої світової війни у складі Австро-Угорської імперії мали

[68] Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів: XX сторіччя: Політика в портретах. Київ, 1993. 335 с.; Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. Київ: Наукова думка, 1995. 192 с.

[69] Панчук М. І. Повертаючись до вересня 1939-го року. *Вільна Україна*. 1990. 18 вересня. С. 1–2.

[70] Кіссінджер Г. Дипломатія. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. С. 363.

[71] Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2017. № 1. С. 51; Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 85.

також певні підстави вважати їх своїми підданими. Будь-яке відхилення від офіційної державної політики кожна з держав розцінювала як колабораціонізм[72].

Мешканці західноукраїнських земель стали заручниками реалізації планів воюючих сторін. Проте репресії з боку радянської влади щодо українців, на думку І. Ільюшина, певною мірою вплинули на їх ставлення до поляків – воно стало доброзичливішим. В україномовному середовищі навіть виникло почуття певної солідарності з польським населенням[73], позаяк греко-католицький клір та інтелігенція визнали поляків за менше зло, порівняно із більшовиками.

Однак до повного примирення між українцями і поляками справа не дійшла, оскільки пошуки ситуативних союзників у роки війни задля реалізації власних національних прагнень на спірних територіях залишалися лише ситуативними з обох сторін.

Масштабність репресивної політики на приєднаних протягом 1939–1940 рр. територіях свідчила про налагодженість репресивної діяльності в СРСР, адже репресивні органи «набули гарту» ще впродовж довоєнних репресивних кампаній.

Передвоєнні репресії деякі сучасні російські науковці називають превентивними заходами, що були зумовлені «інтересами оборони країни».

Такі заходи, на їхню думку, були спрямовані на «боротьбу зі шпигунством» та «нейтралізацію незадоволених радянською владою». А втілення у життя жорсткої політики стосовно до певних етносів у роки Другої світової війни обумовлювалося «умовами військового часу», що визначали використання «арсеналу силових методів управління»[74].

Проте, готуючись до наступальної війни, вище керівництво СРСР змушене було обмежувати маховик репресій через наростання опору з боку багатьох соціальних груп. Політбюро ЦК КП(б)У вже у 1940 р. ухвалило Постанови «Про незаконні дії, припущені місцевими органами влади у Львові», «Про помилки, що допускалися деякими місцевими парторганізаціями Ровенської і Волин-

[72] Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939 – 1941 рр. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. С. 5.

[73] Ільюшин І. Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі і Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939 – 1941 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 72.

[74] Великая Отечественная война. 1941–1945 годов. В 12 томах. Т. 10: Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 399.

ської областей» і «Про факти неправильного ставлення до колишніх членів Комуністичної партії Польщі», які фактично свідчили про хибність політики, заснованої на класових принципах, коли репресії спрямовувалися проти цілих соціальних груп.

У цих документах наводилися численні факти порушень «революційної законності», які, поряд з іншими методами «соціалістичних перетворень», украй негативно сприймалися місцевим населенням і свідчили про неприйняття ним політики радянізації краю.

У контексті аналізу засобів та наслідків радянізації на західноукраїнських землях у дослідженнях сучасних українських науковців ідеться про наростання опору передусім заможних соціальних груп польської, єврейської, румунської меншин. Проте комплексні дослідження цієї проблеми до останнього часу ще не здійснені. Більшої уваги українських дослідників потребує й процес формування повстанських загонів (передусім польських) на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.

Відображення на сторінках наукових праць знайшов і аналіз наслідків набуття статусу національних меншин у зв'язку зі змінами державних кордонів упродовж Другої світової війни.

Включення до складу УРСР на початку Другої світової війни західноукраїнських земель, Північної Буковини та Бессарабії призвело до того, що поляки, німці, румуни та інші етнічні групи, що проживали на цих землях, набули статусу національних меншин УРСР.

Так, Л. Рябошапко, аналізуючи правовий статус національних меншин України, наголошував на порушенні громадянських прав різних соціальних груп національних меншин, їх переселення, депортації, звільнення з роботи, арешти, розстріли.

Утвердження тоталітарної системи супроводжувалося і порушенням політичних прав національних меншин (припинення діяльності всіх політичних партій, громадських організацій, формування депутатського корпусу, кадрового забезпечення «соціалістичних перетворень» за умови попереднього їх затвердження Політбюро ЦК КП(б)У або її місцевими структурами).

Порушення названих прав меншин доповнили й поглибили репресивні заходи в економічній сфері (проведена без відшкодування націоналізація і конфіскація майна, необґрунтовано великі ставки податків, перехід на радянську валюту і реорганізація

банківської системи без матеріальної компенсації)[75]. Поряд з тим, О. Калакура визначив, що з метою ідеологізації та радянізації польського населення тоталітарний режим реформував систему освіти, культури, широко використовував засоби масової інформації, пропаганди й агітації, культурно-освітні установи[76].

Українські дослідники наголошують, що, приєднавши на початку Другої світової війни військовим шляхом західноукраїнські землі, Північну Буковину та Бессарабію, надавши вигляду легітимності їх включення до складу СРСР, сталінський режим змушений був не лише боротися проти «класових ворогів», а й «розв'язувати» проблему «нелояльних націй». Ішлося насамперед про значну частину поляків, німців, румунів, які переважно негативно ставилися до приходу Червоної Армії[77]. Проблему «нелояльних націй» намагалися розв'язати за використання місцевого українського населення. Так, на землях Західної України «політика українізації» одразу набула вигляду деполонізації. Проте попри твердження про захист українського населення, звільнення його «з-під національного гніту польського (румунського) колоніального правління» справжньою метою подібних дій залишалася максимальна уніфікація суспільно-політичного життя. Усунення поляків не означало максимально можливого залучення до управлінської діяльності місцевих українців. Місцеві українські кадри значною мірою виявилися незадіяни-

[75] Рябошапко Л. І. Репресивні заходи щодо національних меншин Західної України в економічній сфері (1939–1941). *Вісник Луганського ін-ту внутрішніх справ України*. 2000. Вип. 1. С. 16–23; Його ж. Організаційно-правові заходи щодо розвитку освітньо-культурних установ Західної України (1939–1941). *Актуальні проблеми державного управління. Науковий збірник.* Харків: УАДУ, 2000. № 2(7). С. 132–137; Його ж. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939–1941). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 2000. № 2. С. 85–92; Його ж Реалізація принципів «радянської демократії» щодо національних меншин у Західній Україні (1939–1941). *Вісник Львівського ін-ту внутрішніх справ*. 2000. № 1. С. 56–59; Його ж Депортаційні акції щодо національних меншин Західної України як різновид репресій (1939–1941). *Вісник ун-ту внутрішніх справ*. 2000. Вип. 12. Ч. 1. С. 201–204; Його ж Радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р.: наслідки для національних меншин Західної України (1939–1941). *Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародних відносин*. Вип. 2. Львів, 2001. С. 435–437.

[76] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 305.

[77] Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. У 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. С. 150.

ми в керівних органах влади, передусім на рівні областей та великих міст. Відповідальні посади обіймали переважно партійні та радянські функціонери зі східноукраїнських областей. Культурно-освітній рівень багатьох з них був досить низький. Незнання або погане знання української мови, необізнаність зі специфікою регіону або й відверта зневага до місцевих жителів не сприяли успішному виконанню покладених на них завдань у сфері управління. Однією з особливостей кадрової політики радянської влади на приєднаних територіях стало незвичне за умов польського правління призначення до місцевих органів влади значної кількості євреїв. Суттєве збільшення євреїв у владних структурах усіх рівнів пояснювалося порівняно високою часткою їх серед кадрів, надісланих зі Сходу для партійної та радянської роботи, до оргінів НКВС, суду, прокуратури, а також активною позицією місцевого єврейства, так званих «висуванців», які почали займати місця, звільнені представниками польської еліти[78]. Висвітлення цього питання хоча й знайшло певне відображення на сторінках наукових досліджень, але потребує подальших наукових пошуків для аналізу динаміки національного складу органів управління територій, приєднаних до УРСР у 1939–1941 рр.

Визначено, що подальшого дослідження потребує й ставлення національних меншин України до зміни відносин між СРСР та Німеччиною після підписання пакту Молотова–Ріббентропа, до початку Другої світової війни, а також до розширення кордонів УРСР за рахунок приєднання нових територій протягом 1939–1940 рр. та до радянсько-фінської війни. Наукові пошуки у цій сфері допоможуть визначити й ставлення національних меншин України до нападу Німеччини на СРСР у 1941 р.

Національні меншини України у контексті етнополітичних практик воюючих сторін у роки німецько-радянської війни (1941–1945): науковий дискурс

На початку Другої світової війни Червона Армія виявила нездатність воювати «малою кров'ю», що підтвердили події радянсько-фінської війни. А вже на початку німецько-радянського протистояння, випередивши Червону Армію у розгортанні та мобілізації, німці забезпечили собі можливість не лише бити проти-

[78] Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. У 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. С. 152.

вника по частинах, а й повністю зірвати плани радянського керівництва щодо розгортання наступальної війни у Європі. Розміщені на певних позиціях, придатних для наступу, радянські війська не могли швидко перегрупуватися для ведення оборони. Тим більше, що бійців та командирів не готували для ведення оборонних боїв. Водночас запеклий опір підрозділів Червоної Армії позбавив противника ілюзій про швидке завершення бойових дій. Втягнутими у протистояння виявились і національні меншини які проживали на українських землях.

Тема участі національних меншин у війні була політизована ще в роки, коли тривали бойові дії. Поразки Червоної Армії у війні проти Німеччини та її союзників у 1941 р., з одного боку, змусили сталінське керівництво дещо змінити акценти етнополітики, а з іншого, сприяли поширенню колабораціонізму.

Глорифікація російського чинника. Сталінське керівництво в роки Другої світової війни у формуванні цілей і завдань збройного протистояння поступово відмовилося від трактування світової війни як протистояння прогресивного соціалістичного суспільства із буржуазним світом. Саме німецько-радянська війна, а не як передбачалося планом «Гроза» радянсько-німецька, спричинила відкидання ідеї про протистояння світовому капіталізму шляхом переможної війни на території ворога. Створення Антигітлерівської коаліції за участі СРСР в умовах вкрай невдалого для Червоної Армії початку війни нівелювало пропагандистську цінність ідеї про переможний похід проти світового капіталізму.

Як влучно відзначив Я. Грицак, московське керівництво у вересні у вересні 1939 року твердило, що блискавична поразка Польщі була доказом нежиттєздатності Польської держави. Проте влітку–восени 1941 року німецькі війська просувалися по радянській території значно швидше, аніж по території Польщі два роки тому[79].

Кон'юнктурні мотиви, зумовлені поразками на фронтах війни, змусили звернутися до перевіреної ще у часи існування Російської імперії ідеологічної зброї – панславізму, який, зокрема, базувався на тезі про винятковість історичного розвитку слов'янських народів. В умовах війни актуалізації всеслов'янської солідарності як ідеологічної конструкції надавалося важливе значення у справі організації збройного опору фашизму. У серпні 1941 р. у Москві було прове-

[79] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 396.

дено Перший всеслов'янський з'їзд. Серед його організаторів було багато видатних письменників, учених, художників зі слов'янських держав та республік СРСР. З'їзд закликав до слов'янського культурного об'єднання і співробітництва. Водночас панславізм був і засобом зростання впливу у повоєнній Центральній та Південно-Східній Європі. Разом з тим, позиція деяких слов'янських країн не підтверджувала радянської тези про об'єднання слов'янських народів. Так, Болгарія певний час виступала на боці Німеччини, досить складними були і стосунки із польським урядом у еміграції. Тому поступово ідея об'єднання слов'ян для відсічі Німеччині поступилася глорифікації російського чинника у війні.

Перебування СРСР у таборі переможців диктувало необхідність формування пам'яті не про німецько-радянське співробітництво, а про німецько-радянське протистояння. Це було однією із важливих причин визначення німецько-радянської війни як «Великої Вітчизняної» із формуванням пам'яті про Другу світову війну крізь призму визначення причин і аналізу бойових дій саме як «Великої Вітчизняної». Наслідки протистояння переважно подавалися у контексті аналізу перемоги над фашизмом чи нацизмом, що сприяло акцентуванню уваги саме на німецько-радянській війні і відсувало на другий план протистояння на інших театрах бойових дій. У радянській історіографії перебування СРСР у таборі переможців було міфологізовано як «перемога у війні з Німеччиною» та «економічна перемога соціалізму» попри масштабну допомогу союзників по Антигітлерівській коаліції. Для радянського керівництва принципово важливим було сформувати уявлення про німецько-радянський фронт як основну арену протистояння у війні, і про Червону Армію як силу, яка відіграла вирішальну роль у здобутті Перемоги.

9 травня 1945 р. Й. Сталін виступив зі зверненням до громадян, де заявив про те, що «настав історичний день остаточного розгрому Німеччини, день великої перемоги нашого народу над німецьким імперіалізмом». Більш конкретно щодо того, який народ, на його думку, «здобув перемогу у війні», він висловився дещо пізніше. Тост Й. Сталіна під час прийому у Кремлі на честь командувачів військ Червоної Армії 24 травня 1945 р. постав відправною точкою для радянських ідеологів у справі конструювання ідейно-політичної концепції особливої місії російського народу у світовій історії. Виголошуючи свій тост, Й.Сталін сказав, що він «хотів би підняти тост за здоров'я … Радянського народу і, насампе-

ред, російського народу» (*рос*. русского народа). Мотивуючи таке висловлювання, Й. Сталін наголосив, що він бажав би підняти тост за здоров'я російського народу (*рос*. русского народа) тому, що він заслужив у цій війні «загальне визнання, як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів … країни».

Педалювання особливої ролі російського народу (*рос*. русского народа) стало тим офіційним ідеологічним і політичним «кредо» режиму, яке стимулювало у межах СРСР політику русифікації, а також підозріле ставлення влади до інших народів і, особливо, національних меншин.

У публікаціях А. Панкратової, К. Стецюк, С. Бєлоусова, Ф. Шерстюка містилися спроби «аргументувати» керівну роль «старшого брата»[80]. Відсутність наукового обґрунтування подібних тверджень поряд зі заміною їх ідеологічними гаслами не стали на перешкоді поширенню такого типу висловлювань у подальших роботах науковців.

Глорифікація російського чинника у війні, започаткована Сталіним, призвела до поширення подібного штампу у творах окремих західних учених, що ототожнювали саме російський народ із народом, який переміг Німеччину, постійно вживаючи висловлювання на зразок «війна з Росією», «похід проти росіян» та ін.[81]. Незважаючи на критику сталінізму, подібні твердження присутні і у дослідженнях сучасних російських учених[82]. Чи не вінцем подібних думок стало провокаційне висловлювання президента РФ В. Путіна про те, що начебто росіяни й без допомоги українців вибороли б перемогу у війні. І це при тому, що у російському чи російськоцентричному дискурсі війна характеризувалася виключно як «Віт-

[80] Білоусов С. Велика співдружність народів СРСР – джерело сили і могутності радянської соціалістичної держави. Київ, 1952. 186 с.; Панкратова А. Русский народ – руководящая и вдохновляющая сила советского общества. Москва, 1947. 48 с.; Стецюк К. Віковічна дружба українського і російського народів. Київ, 1950. 57 с.; Шерстюк Ф. Дружба народів СРСР – джерело сили і могутності радянської держави. Київ, 1953. 63 с.

[81] Верт А. Россия в войне 1941–1945 гг. Москва: Прогресс, 1967. 774 с.; Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 688 с.; Лиддел Гарт. Вторая мировая война. Москва : Воениздат, 1976. 679 с.; Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 520 с.; Мировая война 1939–1945: Сб. стат. Москва: Изд-во иностр. литры, 1957. 538 с.

[82] Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. С. 370–394.

чизняна» із наголосом на інтернаціональному опорі ворогові. Проте ставлення до возвеличення ролі росіян у війні було неоднозначним ще у роки правління Й. Сталіна, а у сучасний період глорифікація участі росіян у війні нерідко сприймається як один із засобів поширення ідеології так званого «русского міра».

Одним із наслідків глорифікації російського чинника у Другій світовій війні стало переконання 63 % населення РФ, за результатами опитування «Левада-Центру», у можливості перемогти Німеччину без допомоги союзників по антигітлерівській коаліції. Це результат цілеспрямованої пропаганди післявоєнного часу. Аргументація таких тверджень переважно заснована на аналізі ситуації у 1944 р. перед початком операції «Оверлорд» та ретуші подій 1941–1942 рр.

У російському дискурсі, сформованому військовими спеціалістами, стверджується про масштабне зростання втрат у випадку гіпотетичної перемоги без допомоги союзників. Проте відсутній аналіз ситуації перед контрнаступом під Москвою з точки зору визначення можливості зупинити наступ вермахту. Уникають російські науковці вести мову й про те, чи можна було б говорити про перемогу у разі втрати столиці СРСР. У дискурсі про можливість перемоги СРСР над Німеччиною часто не ведеться мова про перспективи війни СРСР із країнами «вісі». Частина російських дослідників уникає вести мову й про долю радянсько-японських відносин у разі, коли б США не зламали військову могутність Японії. Однак навіть російські дослідники змушені були визнати, що чим довше затягувалася війна, тим відчутнішим ставав на її тлі новий оберт застарілої війни громадянської – стихійний протест проти більшовизму, у якому брали участь і національні меншини[83].

Проте «протестом проти більшовизму» спротив московському керівництву не обмежився. У роки війни яскраво виявилася й протидія російському шовінізму, імперським принципам побудови та існування СРСР. Уже 30 червня 1941 р. у Львові було проголошено відновлення Української держави. Такий крок ОУН був викликом німецькій окупаційній владі і призвів до арештів провідних членів цієї організації. У такий спосіб А. Гітлер демонстрував, що відновлення української державності не було серед його планів. Солідарність із А. Гітлером у цьому питанні виявило й московське керівництво.

[83] История России. XX век. 1939–2007. Москва: Астрель, 2009. С. 154.

Як відзначав Т. Гунчак, у Російській Федерації очорнювання всіх минулих і сучасних змагань українців бути вільними у своїй незалежній державі є справою державної політики[84].

Водночас у роки Другої світової війни не лише боротьба за відновлення української державності стала загрозою існуванню радянської імперії. Запеклою боротьбою відрізнялося й протистояння з польською Армією Крайовою, яка, на відміну від УПА, отримала підтримку на міжнародному рівні. Виявляли активність підпільні загони на території Прибалтики, проти Червоної Армії воювали й бійці мусульманських загонів, умотивовані передвоєнною радянською політикою у сфері релігії. Водночас для радянського керівництва масштабною загрозою була й боротьба Російської визвольної армії, яка виявилася найчисельнішою серед збройних загонів колаборантів. Саме масштаби участі росіян (та й слов'ян загалом) у бойових діях проти Червоної Армії могли змусити сталінське керівництво вдатися до глорифікації російського чинника у війні, аби приховати масштаби такого спротиву. Адже він свідчив про те, що більшовицькі експерименти побудови «соціалістичної держави» сталінського зразка не знайшли розуміння у багатьох з тих, кого було прийнято вважати її громадянами.

Дослідження ставлення населення до війни привели до того, що в Україні поступово все більше науковців стали з обережністю ставитися до визначення німецько-радянської війни як Вітчизняної. Причиною ставали висновки наукових студій щодо кількості дезертирів з Червоної Армії, позитивного сприйняття частиною громадян німецького вторгнення[85].

[84] Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії у Другій світовій війні. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. С. 17.

[85] Гриневич В. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942–жовтень 1944 р.) : автореф. дис… канд. іст. наук. Київ, 1994. 16 с.; Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ, 2007. 520 с.; Гриневич В. УПА і Червона Армія. *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950-х рр. : матер. Всеукр. наук. конф., 25–26 серпня 1992 р*. Київ, 1992. С. 194–200; Ніколаєць Ю. О. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.1997*. № 1–2. С. 169–175; Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення України у перший період Великої Вітчизняної війни. Вінниця: Х-АРТ, 2004. 334 с.; Ніколаєць Ю. О. Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1998. 61 с.

Саме у контексті дослідження ставлення населення України до війни більшість українських науковців висвітлювала долю національних меншин. На сторінках наукових праць національні меншини були представлені в основному через призму аналізу німецької та радянської етнополітики, участі у бойових діях по обидва боки фронту, визначення повоєнних кордонів УРСР (чи СРСР) або ж на тлі висвітлення змін етносоціальної структури населення як окремих регіонів, так і республіки в цілому. Висвітлюючи події німецько-радянської війни, найбільше уваги науковці приділяли визначенню долі кримських татар, євреїв та поляків, дещо менше автори наукових студій торкались історії німців, ромів, болгар. При тому, частина досліджень здійснювалася за сприяння іноземних організацій та окремих зацікавлених громадян, а також на основі різних форм співробітництва наукових установ різних країн (особливо це стосується дослідження Голокосту). Особливістю багатьох наукових студій була схильність до виділення участі національних меншин у бойових діях на боці Червоної Армії із визначенням кількості нагороджених орденами і медалями, кількості загиблих та поранених. Менше уваги дослідники звертали на участь національних меншин у війні на боці Німеччини та її союзників.

У роки Другої світової війни **кримськотатарський народ,** як і багато інших, виявився заручником реалізації політики провідними країнами, які брали участь у бойових діях. Насамперед йдеться про СРСР та Німеччину. Історія кримськотатарського народу у роки Другої світової війни тісно пов'язана із депортацією кримських татар, здійсненою за ініціативи радянського керівництва у 1944 р.

Аналіз характеру, причин та наслідків цієї події сформував потужний науковий дискурс, на який вплинули уявлення про специфіку міжетнічних відносин у роки війни. Крім того, актуалізація історії кримськотатарського народу у роки Другої світової війни пов'язана з сакралізацією Перемоги у Російській Федерації. Оцінки подій війни стали одним із засобів розмивання ідентичностей, які за тих чи інших обставин виявилися невигідними для російського керівництва. Сакралізація Перемоги супроводжувалася спробами перекласти відповідальність за розв'язування війни із СРСР та Німеччини, які виступали як союзники на початку бойових дій, на західні демократії (насамперед, Францію та Англію), пошуком «виправдань» найбільш жорстоких рішень Сталіна, у тому числі репресій та депортацій.

У СРСР протягом 1930-х років необхідність врахування національних особливостей під час здійснення економічних, політичних та культурних перетворень стала розглядатися як фактор, що ускладнював вирішення завдань, пов'язаних із «будівництвом соціалізму». Передвоєнне розкуркулювання, масові репресії та депортації поряд із поширенням страху за своє життя формували й бажання помститися у разі сприятливих обставин **за** заподіяні більшовицькою владою кривди, смерть чи страждання рідних та близьких людей. Не оминули репресії й кримськотатарське населення. Крім того, негативний вплив на міжетнічні відносини справив і різкий поворот культурної політики на початку 1930-х років у бік русифікації. Важливою зброєю у боротьбі проти ісламу була відмова від традиційної арабської письменності, якою написані Коран і вся писемна спадщина мусульман. У ході боротьби з націоналізмом і посилення русифікаторських тенденцій уже під час Другої світової війни (у 1940 р.) вона була переведена з латинської графіки на кирилицю. Дві реформи алфавіту, здійснені протягом життя одного покоління, справляли вкрай негативний вплив на культуру мусульманських народів. Особливо болісними реформи алфавіту були для народів із розвинутою літературою – азербайджанців, кримських татар, таджиків.

В. Котигоренко зазначав, що більшовизм був чужим для життєвих основ і національної культури кримськотатарського народу, а «насаджування цієї російської системи вимагало ламання не лише релігійних чи естетичних поглядів, а й усього світу кримського татарина, його власного світу»[86].

У роки Другої світової війни Крим виявився у центрі запеклого збройного протистояння, оскільки його територія була стратегічно важливою для реалізації наступальних чи оборонних завдань воюючих сторін.

Німецький дослідник К. Пфефер наголошував, що «німецькі війська та служба тилу на Сході не могли б продовжувати боротьбу впродовж тривалого часу, якби значна частина населення не працювала на німців і не допомагала німецьким військам»[87]. Мова йшла про населення всіх окупованих німцями регіонів СРСР, а не

[86] Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004. С. 430–431.

[87] Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. Санкт-Петербург: Полигон, Москва: АСТ, 1998. С. 513.

лише про населення окремих областей. Відомо, що Російська визвольна армія (РВА) на чолі із генералом Власовим була найбільш потужною силою колаборантів, яка на Східному фронті воювала проти Сталіна на боці вермахту. Фактично, чим довше тривала війна, тим більше німецьке командування змушене було залучати до боротьби з противником осіб ненімецького походження, відступаючи тим самим від ідеї перспективного панування «арійської раси». Науковцями доведено, що процес створення та використання іноземних добровольчих формувань безпосередньо залежав від зовнішньої окупаційної та національної політики Німеччини. А найбільш тісний зв'язок можна прослідкувати по лінії «окупаційна – національна політика»[88]. Така ситуація породжувала у частини національних меншин України надії на покращення свого становища, або й на створення власної держави, хоча б у квазіформі. Але участь у війни на боці вермахту для певної категорії населення СРСР була насамперед відповіддю на передвоєнну політику радянського керівництва.

Так, у Криму у січні 1942 р. було здійснено вербування добровольців до загонів допоміжної поліції із кримських татар. Крім того, створювалися добровольчі батальйони «Schuma», які використовувалися у антипартизанських операціях. Загальна кількість добровольців з-поміж кримських татар становила 15–20 тис. осіб[89] (деякі російські автори називають цифру 10 тис.[90]). Саме цей факт наводиться частиною дослідників як «виправдання» депортації кримськотатарського народу у 1944 р. на основі підписаної Й. Сталіним постанови ДКО від 11 травня.

Й. Сталін розглядав національно-визвольну боротьбу тих, кого звик вважати радянськими громадянами, як прояв зрадництва. Тому поняття «колабораціонізм» набуло негативного сенсу ще у роки війни. Створені ним образи посіпак фашистів, наймитів та зрадників тривалий час успішно експлуатувала радянська пропаганда. Тема поширення колабораціонізму в СРСР у роки Другої світової війни виявилася досить складною, і вона набагато болісніше сприймалася після розпаду Радянського Союзу у російському суспільстві, аніж

[88] Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. Москва: АСТ; Транзиткнига, 2004. URL: http://militera.lib.ru/research/romanko_ov/index.html Last accessed: 14.11.2019).

[89] Там само.

[90] История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. С. 132.

на теренах України. Гострі суперечки між науковцями розгорнулися з приводу існування так званої «третьої сили», до складу якої, як правило, зараховували бійців Російської визвольної армії, Української повстанської армії та учасників спротиву більшовикам із середовища прибалтійських народів, а також татар, чеченців.

У новітній 12-томній праці російських дослідників «Великая Отечественная война 1941–1945 годов» (2014) навіть міститься імператив щодо неприпустимості ототожнювати бандерівців, власівців, татарських, прибалтійських та інших націоналістів зі своєрідною «третьою силою» у війні[91].

Неприйняття факту існування «третьої сили» суттєво спрощує оцінки війни та слугує підтвердженням того, що тема колабораціонізму залишається дуже болісною для російського суспільства, оскільки не вписується у комплекс міфологізованих оцінок, пов'язаних як із глорифікацією участі росіян у війні, так і з загальною оцінкою ефективності радянської національної політики напередодні та у роки війни. Крім того, масштабність дій «третьої сили» виступає й вагомим аргументом на противагу твердженню про те, що всі народи СРСР, незважаючи на передвоєнні репресії, Голодомор, русифікацію, згуртувалися у роки війни навколо радянського керівництва.

Відкидання факту існування «третьої сили» сприяє формуванню уявлення про те, що попри репресії влади проти власного народу чи утиски на релігійній чи етнічній основі громадяни мають згуртуватися у разі наявності зовнішньої загрози РФ (навіть у тому випадку, коли така «загроза» штучно сконструйована для реалізації цілей і завдань вищого керівництва у зовнішній політиці). Твердження про єдність населення РФ у разі зовнішньої загрози неодноразово слугувало мобілізації громадян на насильницькі дії у зовнішній політиці, а також розв'язувало руки вищому керівництву у внутрішній політиці.

Проте подібний імператив оцінки участі представників так званої «третьої сили» у війні російським науковим колам нав'язувався не завжди. Після розпаду СРСР почалися гострі дискусії, які виникли на ґрунті оцінок подій Другої світової війни. Факт депортації кримських татар опинився в центрі гострих наукових дискусій у російському суспільстві у контексті визначення впливу довоєнної

[91] Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 томах. Т. 10 : Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 14.

політики репресій на позицію громадян у роки війни. Більшість російських авторів 1990-х років розглядали примусові переселення як антигуманні, позазаконні акції[92].

Однак наприкінці 1990-х років вище керівництвом Російської Федерації доклало великих зусиль для припинення наукових дискусій щодо оцінок подій війни. Вже з початку 2000-х років російська влада посилила увагу до історичної політики. Ідеологічний поворот російського уряду до сталінізму сприяв актуалізації в історичній свідомості росіян образу «внутрішнього ворога». При тому пошуки таких ворогів у мусульманському світі певною мірою були зумовлені тривалою боротьбою проти національних прагнень чеченців. Труднощі та невдалі операції російської армії в умовах, коли значна частина населення РФ негативно ставилася до продовження бойових дій, частково обумовили переформатування історичної політики. Поступово зростала кількість публікацій, автори яких виправдовували депортації у дусі сталінізму «зрадницькою поведінкою» окремих народів, що масово підтримували окупаційну владу. Кримських татар звинувачували у співробітництві із Адольфом-ефенді, називаючи депортацію «відплатою»[93]. На тлі зростаючої у російському суспільстві ксенофобії поширювалася думка про те, що депортація кримських татар була «справедливою помстою», і після звільнення Криму «колабораціонізм став причиною покарання всього кримськотатарського народу»[94]. На користь цієї версії російські дослідники нерідко використовують аналіз етнополітичної ситуації в Криму у різні періоди Другої світової війни. Як відзначали російські науковці, на етнополітичну ситуацію у Криму впливало те, що його територія належала до прикордонної зони. Стосовно населення, яке жило там, діяв особливий режим, що був посилений на початку Другої світової війни. Він передбачав, серед іншого,

[92] Бугай Н. Ф. Лаврентий Берия – Иосифу Сталину: «Их надо депортировать»: документы, факты, коментарии. Москва: Дружба народов, 1992. 288 с.; Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». Москва: АИРО-XX, 1995. 320 с.; Бугай М. Депортації населення України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 32–38; Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки. *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 20–26.

[93] Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы? Москва : Яуза-пресс, 2010. 480 с.

[94] Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект-Пресс, 2006. С. 353.

ухвалення превентивних заходів стосовно політично неблагонадійного населення за соціально-політичними та етнічними ознаками, включаючи примусове переселення із прикордонної зони. Російські дослідники наголошують, що, незважаючи на виселення на початку війни із Криму німців, італійців та угорців, депортації не торкнулися кримських татар, болгар, греків, вірмен[95].

На початку XXI ст. набула поширення версія, прибічники якої головною причиною депортації кримськотатарського народу називають спробу радянського керівництва вирішити певні зовнішньополітичні завдання. Так, йдеться про плани створення у Криму Єврейської республіки. Це начебто могло забезпечити надходження до СРСР із країн Заходу 10 млрд дол. на відновлення радянської економіки.

Російські дослідники О. Барсенков та О. Вдовін стверджували, що Й. Сталін цю проблему обговорював у червні 1944 р. із американським послом А. Гарріманом та президентом американської торговельної палати Е. Джонсоном. Науковці підкреслили, що «пропозиція була привабливою, але вимагала переселення жителів Криму». Далі вони, не звертаючи увагу на хронологію подій, вели мову про ухвалені ДКО рішення від 2 квітня та 11 травня про виселення кримських татар, підкреслюючи, що Л. Берія мотивував депортацію «зрадницькими діями кримських татар проти радянського народу» та «небажаністю подальшого проживання кримських татар у прикордонній окраїні Радянського Союзу». О. Барсенков та О. Вдовін вказували, що саме депортація відкривала можливість для переходу до практичної реалізації «єврейського плану», оскільки вважалося, що наявність у Криму численного російського населення не може цьому завадити. Однак реалізацію привабливих, але непередбачуваних за своїми віддаленими історичними наслідками заходів у Сталіна вистачило здорового глузду відкласти до кінця війни. Але підготовка у подальшому до проголошення «держави Ізраїль на території Палестини зробили організацію Єврейської Соціалістичної Республіки у Криму нездійсненною»[96].

Водночас все більше російських дослідників обумовлюють депортацію кримськотатарського народу загрозою створення антира-

[95] Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В. 12 томах. Т. 10 : Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 403.

[96] Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004: Учеб. пособие для студентов вузов. Москва: Аспект-Пресс, 2006. С. 353.

дянського ісламського блоку під егідою Туреччини[97]. Проте пояснення причин депортації кримськотатарського народу у зв'язку із загостренням відносин між СРСР та Туреччиною було висунуте ще у 1978 р. американським дослідником Аланом Фішером[98]. Але ініціатором їх загострення виступила не Туреччина із міфічним антирадянським мусульманським блоком, а СРСР, який висунув територіальні претензії до турецького керівництва.

Ще під час проведення Ялтинської конференції Й. Сталін обговорював можливість передачі СРСР турецьких провінцій Карс і Ардаган, а також облаштування радянської військово-морської бази у протоці Дарданелли. Вже у березні 1945 р. В. Молотов поінформував посла Туреччини у СРСР про те, що радянський уряд не має наміру поновлювати радянсько-турецьку угоду про нейтралітет. Можливо, саме тому депортація кримськотатарського народу була здійснена досить оперативно і завершена вже 20 травня. А 7 липня 1945 р. Радянський Союз висунув Туреччині умову про передачу йому названих провінцій, а також надання можливості облаштувати військово-морську базу у протоці Дарданелли[99]. Ці самі вимоги СРСР до Туреччини були озвучені Й. Сталіним й на Потсдамській конференції, але позиція США не дозволила їх реалізувати. Президент США Г. Трумен, відсилаючи до Туреччини у вересні 1945 р. тіло померлого посла цієї країни на лінкорі «Міссурі» у супроводі потужного ескорту, дав зрозуміти, що виступає проти територіальних претензій СРСР до Туреччини[100].

На користь версії А. Фішера свідчать і дії радянського керівництва щодо кримських татар, які служили у лавах Червоної Армії. Цих людей аж ніяк не можна було звинувачувати у колабораціонізмі, однак вони розділили долю своїх співвітчизників. Російськими науковцями було визначено, що чисельність відізваних із діючої армії солдат та офіцерів кримськотатарської національності сягнула 9 тис. осіб[101]. Така їх кількість була досить значною, і звістка про

[97] История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. С. 132; Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В. 12 томах. Т. 10 : Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 26.

[98] Fisher A.W. The Crimean Tatars. Stanford: Stanford University, 1978. P. 168–171.

[99] Ibid. P. 169.

[100] Pohl O. The Deportation and the Fate of the Crimean Tatars. URL :http://www.iccrimea.org (Last accessed: 22.02.2020).

[101] История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. С. 132.

депортацію могла бути вороже сприйнята озброєними вояками – кримськими татарами. Крім того, на користь тверджень А. Фішера можна розглядати й депортації інших народів Криму та подальше переселення на півострів значної кількості росіян. Зміни поселенської структури населення Криму досить вірогідно могли забезпечувати підготовку до зіткнення із Туреччиною.

У контексті визначення причини виселення кримськотатарського народу версія про підготовку до війни із Туреччиною загалом заслуговує на увагу. Проте ініціатором загострення відносин була не Туреччина, а СРСР, що у черговий раз прагнув скористатися перевагами, які надавала чи змогла б надати йому найсильніша сухопутна армія у Європі. Вимога передати Радянському Союзу турецькі провінції Карс та Ардаган перебувала у руслі політики, яку радянське керівництво здійснювало на початку Другої світової війни по відношенню до сусідніх держав. Позиція російських науковців, які твердять про антирадянський мусульманський блок на чолі із Туреччиною, вкотре може бути визначена імперськими амбіціями Кремля.

Натомість важливим здобутком пострадянської української історіографії є визнання того, що лояльність і особлива прихильність до німців не була характерною для всіх кримських татар[102]. Сучасні українські дослідники переконливо довели, що кримськотатарське співтовариство не було однорідним у роки Другої світової війни. Умовно можна виділити діячів тієї частини національної еліти (у тому числі й емігрантської), чиї переконання сформувалися під час краху Російської імперії і пошуків у цей період нових форм відродження Криму і його корінного народу. Також можна виділити досить потужний прошарок партійно-комуністичної верхівки, відданої справі Леніна–Сталіна, та основну частину кримськотатарського населення, чиє налаштування визначалося проблемою виживання. При тому симпатії до німців у переважній більшості випадків були зумовлені категоричним неприйняттям більшовицького режиму[103].

---

[102] Кримські татари: 1944 – 1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців : общественно-политическая литература. Київ: Рідний край, 1995. 364 с.; Омельчук Д. Коллаборационизм и проблемы межнациональных отношений в Крыму**.** *Проблемы межнациональных отношений в Крыму в XX столетии : (Материалы респ. науч.-практ. конф.).* Симферополь: КГИПИ, 1995. С. 26–27; Крымские репатрианты : депортация, возвращение и обустройство. Симферополь: [б. и.], 1998. 340 с.

[103] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. С. 276.

Опубліковані наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років збірники документів і матеріалів дають змогу сформувати уявлення про характер проведення депортації, ознакою якого була жорстокість, неповага до людської гідності та прагнення якомога швидше, за будь-яку ціну виконати наказ про примусове виселення кримських татар[104].

У контексті характеристики депортації кримськотатарського народу заслуговує на увагу думка авторів передмови до збірника документів і матеріалів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)» про те, що депортація кримських татар, болгар, греків та вірмен, здійснена у травні–червні 1944 р., мала характер масової каральної акції щодо народів, які радянська влада звинуватила у співробітництві із німецькими окупантами[105]. Оцінюючи дії радянського керівництва, дослідники із середовища кримських татар віддають перевагу ще більш гострим твердженням. На основі аналізу документальних джерел вони неодноразово оцінювали депортацію як геноцид кримськотатарського народу[106].

Підстави для такого твердження дають оціночні відомості про кількість кримських татар, які загинули під час депортації та в місцях спеціальних поселень, а також інформація про способи проведення депортаційної акції. До непристосованих вагонів укидали навіть хворих та літніх людей. Позбавлені можливості взяти з собою найнеобхідніші в побуті речі, вони мали мізерні шанси вижити.

Лідер кримськотатарського народу М. Джемілєв стверджував про вічну непримиренність між кримськими татарами і радянською (російською) владою, за якої Друга світова війна стала приводом

[104] Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : збірник документів (1941–1998). Київ: Абрис, 1999. 176 с.; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : статистичні матеріали (1989–1999). Київ: Абрис, 2000. 200 с.; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1989–2002). Київ: Абрис, 2003. 192 с.; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: зб. док. (1998–2003). Київ: Абрис, 2004. 248 с.

[105] Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів та матеріалів. Київ: Кліо, 2016. С. 3.

[106] Геноцид крымскотатарского народа : до и после : Материалы второй научно-практической конференции. Симферополь: Оджакъ, 2013. 114 с.; Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа : Документы. Факты. Комментарии : общественно-политическая литература. Симферополь : Симфероп. гор. тип., 2008. 212 с.

для остаточного «очищення» Криму від його корінного народу[107]. З його поглядами перегукуються твердження кримськотатарської дослідниці Г. Бекірової[108].

Трагедією кримськотатарського народу назвав депортацію С. Таіров[109]. Р. Хаялі проаналізував депортацію та подальшу боротьбу кримських татар за повернення до Криму у контексті радянської етнополітики[110]. А у дисертаційному дослідженні Д. Хаваджи події, пов'язані із депортацією та репатріацією кримських татар, проаналізовані з точки зору політико-правового регулювання цих процесів[111].

У розпорядженні науковців були численні спогади, листи та щоденники жертв тих жахливих подій, а також документи, підготовлені провідними діячами кримськотатарського руху за повернення на історичну батьківщину. Ці джерела достовірно описували трагедію народу й людські страждання, пам'ять про які передавалася від покоління до покоління.

---

[107] Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар. *Кримські татари: Минуле і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) : матер. міжнар. наук. конф. (13 – 14 травня 1994 р.)*. Київ, 1995. С. 5–9.

[108] Бекирова Г. «В Ялте отдыхал товарищ Сталин и обратил внимание на крайнюю засоренность Крыма несоветски-настроенными людьми». *Голос Крыма*. 2002. №39 (459); Бекирова Г. «Выселение из Крыма татар есть негласное их убийство» (Эпизод 1944 года). *Голос Крыма*. 2003. № 19 (495); Бекирова Г. Крым в Великой Отечественной войне. *Крым и крымские татары в XIX–XX веках*. Москва, 2005. С. 31–105; Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991). Симферополь: Оджакъ, 2004. 332 с.; Бекирова Г. Крымские татары. 1941–1991. (Опыт политической истории). Симферополь: ИД «Тезис», 2008. 480 с.; Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991). Симферополь: Оджакъ, 2004. 332 с.

[109] Таиров С. Т. Трагическая судьба моего народа (к 60-летию депортации крымских татар): документально-исторические материалы. Статьи. Документы. Свидетельства очевидцев. Симферополь: Оджакъ, 2005. 320 с.; Таиров С. Т. Крымские татары с древнейших времен до наших дней. Симферополь: Доля, 2011. 584 с.

[110] Хаяли Р. И. Спецконтингент: крымский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944–1967 гг.). Симферополь: Доля, 2006. 176 с.; Хаяли Р. И. Крымскотатарский народ: без права на Родину (первая половина 1940-х – начало 1990-х гг.). Симферополь: Доля, 2006. 252 с.

[111] Хаваджи Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941–1996 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис… канд. юрид. наук. Харків, 2005. 20 с.

Аналізуючи події Другої світової війни, кримськотатарські дослідники багато уваги приділяють історії повсякденності. У їхніх працях помітне прагнення, з одного боку, висвітлити бойовий шлях кримських татар у складі частин та з'єднань Червоної Армії[112], а з іншого – на основі спогадів учасників тих подій показати трагічну історію свого народу, який став жертвою депортації[113]. У висвітленні цих питань кримськотатарські дослідники не зупинилися й після анексії півострова Російською Федерацією[114]. Особливо варто відзначити творчий доробок Г. Бекірової, яка також відома своїми програмами на телеканалі ATR. У її дослідженні «Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії»[115] висвітлено найтрагічніший період історії кримськотатарського народу – депортацію 1944 р., перебування депортованих у місцях спецпоселень та боротьбу за повернення на історичну батьківщину. Плідна робота у архівах Києва та Російської Федерації дозволила дослідниці опублікувати низку документів, що були вперше введені у науковий обіг. Крім того, у її роботі наведені цитати із самвидавчої преси кримських татар. На сучасний момент це найґрунтовніша робота з цієї проблеми. При тому вона була пе-

[112] У микрофона Айше Сеитмуратова: Передачи по Радио «Свобода». Симферополь: Тезис, 2007. 256 с.

[113] Депортация крымских татар 18 мая 1944 года. Как это было: (воспоминания депортированных). Ч. 1 / сост. Р. Куртиев ; редкол.: Ю. Кандым, Э. Муслимова, С. Сулейманов. Симферополь: Оджакъ, 2004. 252 с.; Озенбашлы Э.Крымцы: Сборник работ по истории, этнографии, фольклору и языку. Акмесджит: Доля, 2006. 126 с.; Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. 231 с.; Зети П. Къырымларнынъ такъдири. Акъмесджит: Тезис, 2009. 168 с.; Усеинов, Б. К. Лихолетья Крыма. Симферополь: ДИАЙПИ, 2009. 268 с. Музафаров Р. И. Анатомия депортации крымских татар. Симферополь: Тарпан, 2011. 168 с.; Османов Ю. Б. Исторические справки. Ч. 1. О динамике народонаселения Крыма – крымскотатарского народа из глубины веков до наших дней. Ч. 2. О содержании и масштабе ограбления крымскотатарского народа путём насильственного выселения за одну ночь 18 мая 1944 г. Симферополь: Бизнес-Информ, 2013. 464 с.

[114] Мы видели ад на земле... : к 70-летию депортации крымскотатарского народа : историческая литература. Киев: Стилос, 2014. 144 с.;Дагджи Т. Одна судьба на все поколения. Кн. 2. Симферополь: Форма, 2015. 532 с.;Халилов Н. Долгая дорога домой: воспоминания крымского татарина об участии в Великой Отечественной войне 1941–1944. Москва: Центрполиграф, 2016. 255 с.; Велиев А. Козьяш тамчылары : (Сюргюнлик хатырлавлары) : повесть икяелерде. Симферополь: И. Гаспринский адына медиамеркез, 2017. 120 с.

[115] Бекірова Г. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: КРИТИКА, 2017. 480 с.

рекладена французькою мовою і презентована у Паризькому книжковому салоні.

Історії кримських татар, які боролися проти Німеччини, присвячений збірник[116], де вміщено матеріали про Героїв Радянського Союзу Ф. Абілова та А. Хуршутова, снайпера К. Османова, Н. Веліяєва, який узяв у полон генерала ворожої армії тощо. У книзі Л. Халілової «Керченський півострів. Війна у долі мого народу» міститься розповідь про резидента відділу розвідки штабу Приморської армії А. Абденанової і розвідників Джермай-Кашикської групи «Дая»[117].

Аналіз характеру депортації міститься у дослідженнях зарубіжних учених, які зосередили свою увагу на визначенні кількості депортованих, кількості тих, хто загинув на шляху до спецпоселень, а також на окресленні наслідків депортації[118]. Відзначимо також міжнародний сигнальний звіт про становище кримських татар, підготовлений В. Вільсоном, у якому на основі аналізу доступних автору документів подані дані щодо кількості депортованих та репатрійованих осіб[119]. Не залишилися осторонь від висвітлення та аналізу депортації кримськотатарського народу й турецькі дослідники. У роботі К. Очана[120] подано документи, укази та рішення з питань депортації. Х. Деврім присвятив цій події свій твір «Ніч депортації»[121].

Серед зарубіжних видань, присвячених депортації кримськотатарського народу, одним із перших, які побачили світ, була праця

---

[116] Собрать, осмыслить, сохранить : краткий сборник публикаций и документальных материалов, приуроченный к 70-летию начала Великой Отечественной войны : сборник. Симферополь : Крымучпедгиз, 2011. 162 с.

[117] Халилова Л. К. Керченский полуостров. Война в судьбе моего народа. Симферополь: [б. и.], 2018. 527 с.

[118] Goehrke C. Die Geschichte der Krimtataren bis 1996. Ihre Deportation, ihr Kampf und ihre Rückkehr : Lizentiatsarbeit. Universität Zürich. Historisches Seminar. Abteilung für osteuropäische Geschichte. Zürich : [s. n.], 1998. 144 S.; Kullberg A. The Crimean Tatars: Victims of Geopolitics Returning to Existence. *The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries*. Helsinki, Finland: Tast-West Books, 2004. 68 p.; Uehling G. The Crimean Tatars' Deportatıon and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 294 p.; The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The historiy and today of selected ethic groups in five countries / Ed. A. Tanner. Helsinki: East-West Books, 2004. 250 p.

[119] Wilson, A. The Crimens Tatars: A.Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert. London : [s. n.], 1994. 38 p.

[120] Ozcan K.. Sovyet belgelerinde Kirim drami. Kirim Turkleri Kultur ve Yardimlasma Dernegi. Birinci baski. Istanbul : Cetin Matbaasi, 2007. 376 c.

[121] Devrim H.. Sürgün gecesi. Bakı: Vektor, 2009. 186 s.

російського історика О. Некрича[122], який ще у 1976 р. емігрував до США. Науковець називав кілька джерел поширення чуток про масову підтримку кримськими татарами гітлерівців. Він стверджував, що чутки поширювалися ще під час окупаційного режиму, а їхнім джерелом була особлива політика окупантів стосовно кримськотатарського населення, створення «мусульманських комітетів», участь частини кримських татар у діяльності «загонів самооборони» та інших воєнізованих формувань; хибна інформація партизанського керівництва Криму, що була надіслана керівництву Кримського обкому ВКП/б/ і уряду АРСР про стан страв у партизанському русі і про ставлення до нього кримськотатарського населення (йдеться про інформацію, що надійшла командувачу Південно-Західним фронтом С. Будьонному у липні 1942 р., де містилися дані, що «більшість кримських татар гірської місцевості і передгір'я пішли за фашистами); відповідно неправдива інформація кримського партійного керівництва до вищих інстанцій; пожвавлення традиційно підозрілого ставлення до «інородців» у середовищі етнічних росіян[123]. Дослідник поставив під сумнів названу адвокатом, учасником кримськотатарської групи у Польщі Кірімалєм кількість кримських татар (Кірімаль навіть у своїх спогадах вів мову про «кримських турків»), які брали участь у боротьбі на боці Німеччини, у 20 тис. осіб. О. Некрич посилався на дані рукопису учасника кримськотатарського національного руху професора Р. Музафарова, який стверджував, що до складу формувань, які називалися «татарськими», входили й особи інших національностей[124].

У матеріалах радянських архівів наводяться різні дані щодо кількості депортованих кримських татар. Згідно із даними Л. Берії їх було понад 180 тис. осіб. У доповідній відповідального організатора ЦК ВКП/б/ по Кримській області наводиться цифра 187859 осіб. За даними Держкомісії РНК СРСР – 188626 осіб. Учасники Національного руху кримських татар стверджують, що «з Криму у травні 1944 р. в ешелони смерті було загнано 400 тисяч татар: жінок, старих і дітей».

Письменник О. Авторханов називав цифру у 423100 осіб. Проте, на думку авторів колективної монографії «Національні менши-

[122] Nekrich A. The punished peoples: The deportation a fate of Soviet minorities at the end of the Second World War. New York: Norton, Cop. 1978. 238 p.

[123] Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. С. 33.

[124] Там само. С. 30.

ни України у XX столітті. Політико-правовий аспект», найбільш достовірними є дані архівних джерел[125].

Загалом солідарні науковці у визначенні кількості кримських татар, які померли на шляху до спецпоселень. Відповідно до даних НКВС від 6 червня 1944 р., наведених М. Бугаєм, до місць спецпоселень прибуло 176 746 кримських татар[126]. Порівнюючи ці дані із даними про кількість депортованих, зарубіжні науковці стверджують про близько 7 тис. померлих[127].

Можна погодитись із О. Галенком, який вважає, що хронологію, обставини депортації та кількість депортованих кримських татар можна вважати встановленими, а у наступних дослідженнях можуть бути проаналізовані лише дані неофіційної статистики депортації з метою оцінки достовірності офіційних даних[128].

До цього варто додати, що навряд чи найближчим часом будуть припинені дискусії на світовому рівні щодо визнання депортації кримськотатарського народу геноцидом. Верховна Рада України, хоч і дещо запізно, визнала депортацію геноцидом кримськотатарського народу в 2015 р., а День пам'яті жертв геноциду затверджено 18 травня. Прокуратура Автономної Республіки Крим у грудні 2015 р. навіть почала розслідування у кримінальному провадженні за фактом насильницького переселення у 1944 р. кримськотатарського народу з території Кримської АРСР.

Водночас керівництво РФ до останнього часу оцінює вшанування жертв депортації як антиросійську діяльність. Так, на початку червня 2019 р. речниця МЗС РФ М. Захарова заявила, що Туреччина вдалася до «антиросійської кампанії» в рамках відзначення 75-річчя депортації кримських татар і 150-ї річниці завершення Кавказької війни[129].

---

[125] Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. С. 202.

[126] Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». Москва, 1995. С. 155.

[127] Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation. Leiden: E.J.Brill, 2001. P. 589; Rywkin M. Moscow's Lost Empire. Armonk – New-York, 1994. P. 67.

[128] Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 23. Київ, 2003. С. 97–110.

[129] РФ звинувачує Туреччину в русофобії через акції до річниці депортації кримських татар. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/06/5/7096995/ (Last accessed: 24.02.2020).

Тому науковцям ще багато потрібно зробити для того, щоб довести світовому співтовариству, що радянська політика стосовно кримськотатарського населення мала багато ознак злочину, а продовження переслідування кримських татар після анексії Криму РФ відбувається цілком у радянських традиціях.

У дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених на основі аналізу широкого кола архівних матеріалів відображено кількісний та географічний зрізи депортаційних акцій у Криму, порядок та умови виселення, масштаби втраченого майна, худоби, сільгосппродукції спецпереселенцями. Частина науковців зосередила свою увагу на висвітленні політичних настроїв депортованих, умов їх облаштування на новому місці, а також визначенні кількості тих, хто помер під час здійснення депортації. Водночас помітним залишається наголос на тому, що більша частина кримських татар не служила у Добровольчих батальйонах, підкреслюються заслуги прославленого льотчика – кримського татарина, двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, Героїв Радянського Союзу Абдуреїма Рошидова, Абделя Тайфука, Узеїра Абдураманова, Сеїтнафе Сеїтвелієва, дещо менше згадок про те, що захисник Брестської фортеці майор Гаврилов також належав до кримських татар.

Потребує вивчення та аналізу мотивація політичної поведінки різних верств кримськотатарського народу в роки війни. Безсумнівно, тема колабораціонізму, у тому числі кримськотатарського, має таке саме право на опрацювання, як і будь-яка інша. Однак вивчення цього питання навряд чи буде науково коректним поза взаємозалежним з'ясуванням питань про поразку Кримського фронту і труднощів розгортання партизанського руху в Криму, без глибокої психолого-антропологічної рефлексії історичних, соціально-політичних, психологічних причин, що зумовили колабораціонізм частини кримчан, у тому числі кримських татар[130]. Важливою залишається й оцінка перспектив використання Кримського півострова для запланованої Сталіним війни проти Туреччини, а також обставин, що змусили відмовитися від таких планів.

Оцінюючи науковий доробок дослідників, пов'язаний із висвітленням історії кримських татар, відзначимо майже двократну відмінність у оцінках кількості депортованих українськими та кримськотатарськими дослідниками. Можливо, спільна праця науковців дозволить уніфікувати такі дані. Важливо також не припиняти пу-

[130] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. С. 232.

блікації документів та матеріалів, присвячених депортації, але поряд з тим зосередити увагу на видання їх із англомовним перекладом. У такому разі це може сприяти поширенню у світі переконання, що депортація була геноцидом кримськотатарського народу.

Визнання депортації кримськотатарського народу геноцидом – важливий крок на шляху оцінки цієї трагедії. Водночас варто більш широко популяризувати результати досліджень, присвячених цій проблемі з метою уникнення перекручень фактів і спростування замовних оцінок, що слугують досягненню певних зовнішньополітичних цілей Російською Федерацією. Формування контрдискурсів з історії кримських татар у роки Другої світової війни відображає процес інформаційного протистояння у розв'язаній Росією гібридній війні. У зв'язку із цим важливим видається дослідження усної історії, історії повсякденності із фіксуванням та аналізом спогадів учасників тих подій, зокрема, кримських татар.

Важливо також більш виважено підійти до оцінки кількості кримських татар, які брали участь у війні на боці вермахту. Визначення такої кількості у 20 тис. осіб не витримує критики, оскільки, за багатьма свідченнями, до них були занесені й особи, які належали до інших національних меншин.

Заслуговує на увагу версія дослідників про те, що причиною депортації кримськотатарського населення були спроби керівництва СРСР вирішити певні зовнішньополітичні завдання, зокрема, здійснити тиск на Туреччину задля забезпечення контролю над чорноморськими протоками. Глибоке дослідження цього питання може покласти край спекуляціям навколо співробітництва частини кримських татар із окупантами під час німецько-радянської війни.

Доля **польської національної меншини** в роки німецько-радянської війни перебувала у полі зору вітчизняних науковців у зв'язку зі складністю та суперечливістю польсько-українських відносин.

Свого часу українські дослідники Р. Офіцинський та Л. Хаврак вважали, що з початком німецько-радянської війни з'явилися певні передумови для спільних дій поляків та українців проти Німеччини та СРСР[131]. Проте такий висновок можна назвати передчасним з огляду на те, що поляки вважали західноукраїнське населення громадянами Польщі. Більш виваженою видається позиція В. Гулая,

[131] Офіцинський Р. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941 – 1944). Ужгород : МПП «Ґражда», 2002. С. 24.

який стверджував, що оперування ірраціональними емоційними конструкціями як пересічними українськими чи польськими мешканцями Галичини (або Волині), так і політичними та військовими очільниками ще більше загострювало взаємні суперечності, що їх дедалі частіше прагнули розв'язати через фізичне знищення протилежної сторони. Домінування крайніх, виразно негативних ідей, поглядів, взаємних оцінок українців та поляків, які пропагувалися адептами українського інтегрального націоналізму та польського шовінізму, сприяло загостренню міжетнічного конфлікту[132].

Етапи такого загострення впродовж Другої світової війни визначив В. Деревінський. Дослідник вважав першим етапом посилення антиукраїнських репресій напередодні війни та на самому її початку, коли поляки чинили збройний опір німцям. А другий етап, на його думку, почався після припинення існування Польської держави і був пов'язаний із звинуваченнями українців поляками у співпраці із німцями та здійсненням терористичних актів проти українських громадських діячів. Третій етап загострення польсько-українського протистояння науковець пов'язував із активізацією діяльності ОУН, яка за сприяння німців намагалася посилити позиції українства у краї, а четвертий – із кривавими подіями на Волині[133].

Як справедливо відзначив І. Ільюшин, українсько-польське збройне протистояння на територіях спільного проживання двох народів не могло не мати трагічних наслідків для цивільного населення. Дослідник вважає, що переважна більшість як українців, так і поляків вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми землями. А тому вони були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї з ворогуючих сторін (УПА чи АК), що сприяло втягненню у конфлікт все більшої кількості місцевих жителів[134].

Загострення протистояння між польським та українським населенням західноукраїнських областей було спричинене, на думку А. Салюк, тим, що західні союзники Польщі розглядали мож-

[132] Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. С. 395.

[133] Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. *Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин.* Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 158.

[134] Ільюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 567.

ливість її відновлення у кордонах 1939 р. Це зумовлювало переконання польського керівництва у необхідності утримувати західноукраїнські землі у зоні свого впливу та бути готовими до їх збройного визволення від німецьких та радянських військ[135]. Як справедливо наголошувала О. Казакова, незважаючи на поразку у війні, паралельно із формуванням структур Польської держави в еміграції на території окупованих земель за підтримки емігрантського уряду розпочалося утворення організаційних структур руху Опору[136].

Український історик Т. Гунчак, який досліджував діяльність польських організацій за документами лондонського архіву польського підпілля, взагалі стверджував, що АК була орієнтована саме на повернення під владу Польщі так званих «східних кресів», а не на протистояння із німецьким вермахтом. Свій висновок дослідник мотивував й тим, що до весни 1944 р. кількість вояків у польських збройних загонах була порівняно невеликою[137]. О. Калакура наводить слова одного із керівників збройного підпілля у Кременці на Тернопільщині Чеслава Зморжинського, який заявив, що його організація «нападів на німців не робила, а сиділа в підпіллі»[138]. Відтак, за твердженням І. Ільюшина, серед польських повстанців певний час не було єдності, і вони віддавали ситуативну перевагу співробітництву із угорцями, німцями, радянськими партизанами, або ж навіть із українськими повстанцями заради елементарного виживання у складних воєнних умовах[139].

Водночас західноукраїнське населення не бажало поступатися полякам землями, які воно споконвіку вважало своїми. Надії на відсіч прагненням польської сторони було покладено на українських повстанців. При тому важливою відмінністю між УПА та АК було

---

[135] Салюк А. Польсько-українські відносини на Холмщині та Підляшші (1942 – 1943). *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України*. Вип. 2 : Депортації 1944 – 1951. Львів, 2007. С. 145–154.

[136] Казакова О. Політичні особливості генези польського руху Опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень – грудень 1939 р.). *Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин.* Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 152–155.

[137] Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття : Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. С. 232.

[138] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 314.

[139] Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. С. 264.

те, що українські повстанці не мали підтримки ззовні і були, фактично, «народною армією», яка захищала інтереси переважаючого у краї українського населення. А Армія Крайова мала загальнодержавний характер і була єдиною силою, що формально могла вважатися продовжувачем традицій довоєнного Війська Польського. Це, не в останню чергу, визначало гостроту протистояння, оскільки переважна більшість західноукраїнського населення, по суті, не мала можливості мігрувати (на відміну від, наприклад, болгарського чи німецького населення України, яке, окрім малої батьківщини мало й велику) і покладала надію у протистоянні із поляками переважно на сили УПА. І вже 11–12 липня 1943 року відбувся масовий напад на польські села на Волині. Польські науковці стверджують, що українці атакували більше 100 поселень, але українські дослідники вважають, що УПА не мала сил для такої масштабної акції. Проте у творах як українських, так і польських науковців простежується думка, що обидві сторони в польсько-українському протистоянні були орієнтовані переважно на силове вирішення конфлікту.

Польське підпілля головним інструментом відновлення східних кордонів Польщі 1939 р. вважало саме збройні дії, яскравим прикладом чого є наказ командування АК від 20 листопада 1943 р. про початок масштабної бойової операції «Бужа» («Буря»), яка мала на меті силове встановлення контролю над західноукраїнськими землями перед тим, як ці терени буде контролювати Червона Армія. На антиукраїнському спрямуванні плану «Буря» акцентував увагу І. Цепенда.

Дослідник відзначав, що серед основних завдань цього плану була й локалізація та придушення опору українського підпілля. Свою думку він мотивував, зокрема, тим, що виконавча інструкція від 15 липня 1944 року, за дванадцять днів до входження у Львів радянських військ, передбачала проведення операції «Буря» у трьох фазах.

Зокрема, в ній йшлося, щоб у Львові та в межах 10 км від міста не здійснювати диверсій, а на всіх інших територіях проводити їх тільки в українських районах. Передбачалося також звести нанівець усі виступи українців у Львові, захопивши важливі об’єкти, та оточити українські райони з можливою ліквідацією їх збройних сил. Третя фаза передбачала легалізацію польських збройних відділів після приходу радянських військ задля підкреслення польськості цих земель, а особливо Львова, та нала-

годження тісного співробітництва з радянськими військами для проведення подальшої боротьби[140].

Спроба реалізації плану «Буря» дуже не сподобалася радянському керівництву. Цей план передбачав повстання на окремих територіях безпосередньо перед приходом радянських військ з метою формування польських органів влади на випередження дій радянського керівництва.

Як свідчать результати досліджень українських учених, план «Буря» був реалізований навесні 1944 р. на Волині, а в липні – у Львові (у липні 1944 р. план «Буря» також був реалізований у Вільнюсі). Принаймні до цього часу АК ще виступала союзником Червоної Армії, коли спільними зусиллями місто було звільнено від німців, як і декілька інших міст Галичини[141].

Однак по мірі того, як ці міста захоплювали радянські війська, вояків польської Армії Крайової роззброювали, а деяких навіть розстріляли або ув'язнили. Й. Сталін діяв у руслі тегеранських домовленостей, згідно з якими Великобританія та США погодилися визнати Польщу сферою переважних інтересів СРСР. І це попри те, що, за матеріалами спогадів польського генерала В. Андерса, Й. Сталін у скрутний для СРСР час на початку німецько-радянської війни дав обіцянку польській стороні знищити західних українців «спільними зусиллями»[142].

Конфлікт на Волині між поляками та українцями тривав до весни 1944 р., коли радянсько-німецький фронт перемістився на ці землі. Польський історик українського походження Р. Дрозд, порівнюючи втілення у життя українськими повстанцями заходів проти польського населення Волині та Галичини, вказував, що звістки про події на Волині занепокоїли оунівців Галичини. Антипольська акція на території Галичини повинна була мати «лагіднішу від волинської форму»: заборонялося вбивати жінок, дітей та осіб похилого віку, а чоловіків дозволялося позбавляти життя у разі відмови виконувати наказ про виїзд на польські етнічні землі. Р. Дрозд відзначав, що антипольська акція в Галичині почалася з приходом Чер-

[140] Цепенда І. С. Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз. Київ: НАН України, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. С. 87–88.

[141] Мельник І. Варшавське повстання 1944 року. URL: http://zbruc.eu/node/25161 (Last accessed: 11.10.2019).

[142] Anders W. Bezostatniegorozdziału : Wspomnienia z lat 1939 – 1946. Lublin : Test, 1996. S. 136.

воної Армії у лютому 1944 р.[143]. Можна стверджувати, що радянська влада була зацікавлена у максимальному взаємному послабленні як українського, так і польського повстанських рухів. Така зацікавленість була вмотивована прагненням полегшити подальшу радянізацію краю за небажання сталінського керівництва відновлювати Польську державу у кордонах 1939 р.

У контексті цього досить популярною у наукових колах стала ідея про зацікавленість «третьої сторони» у ескалації польсько-українського протистояння. Історики української діаспори дійшли висновку, що польсько-український конфлікт у роки війни був інспірований радянськими спецслужбами. Ця точка зору стала провідною й у деяких працях сучасних українських істориків[144], які, крім цього, схильні покладати частину вини на німецьку окупаційну владу і на польські шовіністичні кола. О. Калакура під інспірацією польсько-українського конфлікту розумів підбурювання або навіювання взаємного недовір'я, ворожнечі, ненависті, підштовхування до протистояння та помсти[145].

На обставини, які свідчили про зацікавленість радянського керівництва у взаємному послабленні польського та українського повстанських рухів, вказала Т. Пронь. Дослідниця стверджувала про зростання кількості польського населення майже на всій території України наприкінці війни.

Це сталося завдяки організованому радянською владою руху колишніх польських громадян, що прибули зі спецпоселень різних республік і країв СРСР, куди їх було депортовано у ході двох потужних передвоєнних кампаній насильницького переселення. А дозвіл повернутися до Польщі особи, які були польськими громадянами до 1 вересня 1939 р., отримали від радянського керівництва у 1944 р. Перш ніж повернути раніше депортованих поляків на батьківщину, їх фактично редепортували в Україну й розсіяли майже по всіх її областях, крім західних.

Важливо, що колишніх польських громадян від початку спрямовували не до Польщі, про що вони мріяли і на що сподівалися,

[143] Дрозд Р. Навколо причин антипольської акції ОУН–УПА в 1943–1944 роках. URL: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/drozd.htm (Last accessed: 10.11.2019).

[144] Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : Тернопіль, 1997. С. 17.

[145] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 309.

а в Україну. Зрозуміло, що дії влади викликали в них невдоволення. На думку Т. Пронь, із планами подальшого переселення колишніх польських громадян із південно-східних та центральних областей України до Польщі впродовж березня–квітня 1945 р. пов'язані й масштабні операції з винищення сіл з українським населенням АК й різними збройними угрупованнями, які прокотилися територією Холмщини, Надсяння та Лемківщини з метою прискорення ухвалення рішення про «евакуацію» українців до УРСР. Масштаб таких операцій опосередковано свідчить про можливу причетність керівництва СРСР і Польщі до тих подій[146].

Про вплив взаємних переселень на основі угоди між УРСР та Польським комітетом національного визволення на польсько-українські стосунки вів мову В. В'ятрович. На думку дослідника, протистояння між УПА та АК, зумовлене прагненням забезпечити контроль над землями, де проживали як українці, так і поляки, супроводжувалося винищенням «чужонаціонального населення». Такі акції спрямовувалися на здобуття «оперативного простору» на терені, що часто виливалося у ліквідацію місцевого польського чи українського населення, відповідно, українськими чи польськими повстанцями, яке розглядалося як потенційна загроза для розвитку власного руху[147].

У працях науковців також міститься твердження про те, що до ескалації польсько-українського протистояння доклали рук і німці. Польський дослідник М. Юхневич звинувачував українських повстанців у тому, що вони вдалися до винищення поляків саме за німецької підтримки[148]. У іншій його праці «Поляки в русі опору народів Європи», написаній у співавторстві із В. Беганьським та С. Окенським, містилося твердження про прагнення німецької сторони втягнути поляків та українців у винищення єврейського населення[149].

---

[146] Пронь Т. Репатріація польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу у 1944–1951 роках. *Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 170–185.

[147] В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 153–154.

[148] Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941 – 1944. Warszawa, 1973. 328 s.

[149] Biegański W., Juchniewicz M. , Okęckis S. Polacy w ruchu oporu narodów Europy. 1939 – 1945. Warszawa, 1977. S. 117.

В умовах, коли у роздмухуванні конфлікту між поляками та українцями були зацікавлені потужні гравці на міжнародній політичній арені, його масштаби в умовах світової війни мали б неодмінно призвести до великих втрат з обох сторін.

На думку польського дослідника Ч. Партача, спроби польської сторони пом'якшити чи припинити протистояння шляхом надання українцям широкої автономії мали місце тільки за наближення Червоної Армії[150]. А українські дослідники довели, що такі спроби виявилися вже запізнілими через масштабне втягнення структур АК та УПА у взаємне винищення та терор проти місцевого чужонаціонального населення[151]. Загалом з поверненням Червоної Армії польсько-українські стосунки не поліпшилися. Навпаки, з боку влади всіляко провокувалася ворожнеча між українцями і поляками.

Таким чином вирішувалося питання боротьби з українським націоналістичним рухом. І ця кривава боротьба приносила все нові і нові жертви з обох сторін. Дані про втрати під час польсько-українського протистояння на Волині неоднозначні. За підрахунками польських дослідників, під час цієї трагедії загинуло щонайменше 35000 польських селян, 18000 з яких вдалося ідентифікувати, та кілька тисяч українців, знищених польськими військовими формуваннями, у тому числі 27-ї дивізії АК. Проте польські історики називають і вдвічі-втричі більші цифри загиблих поляків. Так, Й. Туровський та В. Семашко стверджували, що на Волині від рук українців загинули 165000 поляків[152]. Водночас українські дослідники І. Кичий[153], В. Сергійчук[154],

[150] Партач Ч. Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939 – 1945 рр. *Україна – Польща: важкі питання*. Т. IV. Варшава : Tyrsa, 1999. С. 118.

[151] Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 24.

[152] Turowski J., SiemaszkoW. Zbrodnie Ukraińskich Nacjonalistów dokonanena ludności polskiej na Wołyniu 1939 – 1945. Warszawa : Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej Środowiska Żołnierzy 27 WD ArmiiKrajowej, 1990. 180 s.

[153] Кичий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.* : Матеріали міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 34–38.

[154] Сергійчук В. І. ОУН – УПА в роки війни : Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 494 с.; Сергійчук В. І. Наша кров – на своїй землі. Київ, 1997. 44 с.

В. Трофимович[155] на основі аналізу архівних документів та матеріалів довели, що задля ескалації конфлікту радянські партизани, екіпіровані у однострій бійців УПА, вдавалися до винищення польських сіл. А німці для проведення каральних акцій проти українського населення використовували польську допоміжну поліцію. Такі дії сприяли поширенню взаємної неприязні між українцями та поляками, а також провокували зростання кількості жертв з обох сторін.

Загалом, з точки зору оцінки кількості жертв конфлікту, його причин та характеру, важливо не розглядати події на Волині 1943 р. (де кількість жертв з польського боку набагато переважає кількість загиблих українців) відокремлено від оцінки ситуації на інших теренах протистояння (де різниця у кількості загиблих з польської та української сторони суттєво менша).

Уже наприкінці XX ст. визначення причин та характеру такого конфлікту сформувало потужний науковий дискурс у середовищі польських дослідників. Один із найбільш відомих польських дослідників цієї проблеми Г. Мотика виділив у польській історіографії чотири основні напрями інтерпретації подій на Волині.

Прихильники так званого традиціоналістського напряму В. Семашко та Ю. Туровський[156], В. Філяр[157] трактують Волинську трагедію як спрямовану проти польського населення «етнічну чистку», яка була здійснена УПА. Ревізіоністи (Г. Мотика[158], Р. Тожець-

[155] Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни. *Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин.* Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 143–146; Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935 – 1945 рр. *Ї.* 2003. Число 28. С. 118–146.

[156] Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie Ukraińskich Nacjonalistów dokonanena ludności polskiejna Wołyniu 1939 – 1945. Warszawa : Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. 180 s.

[157] Filar W. «Burza» na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej. Warszawa : Rytm, 1997. 288 s.

[158] Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Wspólpraca AK – WiN I UPA w latach 1945–1947. Warszawa, 1997. 212 s.; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa : Wolumen, 1999. 552 s.; Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939 – 1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *History cypolscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku.* Podredakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków, 2000. S. 166–178; Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942–1960. Warszawa : Rytm, 2006. 728 s.; Motyka G. W kręgu Łun w Bieszczadach. Warszawa: 2009. 200 s.; Motyka G. Odrzeziwo łyńskiej do akcji Wisła.Wydawnictwo Literackie, 2011. 524 s.

кий[159]) більш виважено підходять до оцінки тих подій, орієнтуючись головним чином на аналіз розсекречених матеріалів спецслужб.

Публікації Г. Мотики руйнують міт про УПА як винятково героїчної організації, без якої не існувало б української державності, або міт про злочини УПА, порівняно з якими блідо виглядають злочини нацистів та комуністичного режиму. Польські історики українського походження (Р. Дрозд[160], М. Сивіцький[161]) вважають, що причини Волинської трагедії були закорінені у дискримінаційній політиці стосовно українського населення, яку проводила ІІ Річпосполита. Аналізуючи таку політику польського керівництва, ці дослідники намагаються довести право українського населення на відстоювання своїх інтересів, у тому числі й за допомогою сили зброї. Так, Р. Дрозд характеризував дії українських повстанців як «антипольську акцію», наголошуючи, що вважати ці дії такими, що випливали суто із ідеології ОУН, було б недоречно[162]. Водночас представники так званого «позанаукового напряму» (А. Корман[163], Е. Прус[164]), переважно маніпулюючи даними документів, намагаються довести, що українці цілеспрямовано винищували польське населення Волині.

Поміж польськими дослідниками й до останнього часу не вщухають дискусії з приводу оцінок дій українських повстанців стосовно польського населення західноукраїнських земель. На початку XXI ст. події, пов'язані із польсько-українським конфліктом у роки

[159] Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa : Wydawnictwonaukowe PWN, 1993. 349 s.

[160] Drozd R: Ukraińska Powstańcza Armia –Dokumenty-struktury. Warszawa : Burchard, 1998. 287 s.; Drozd R., Halagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 –1989 Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999. 303 s.

[161] Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. У 3 т. Т. 1. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 343 с.; Т. 2. 358 с.; Т. 3. 432 с.

[162] Дрозд Р. Навколо причин антипольської акції ОУН–УПА в 1943–1944 роках. URL: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/drozd.htm (Last accessed: 12.11.2019).

[163] Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrocław: Norton, 2002. 168 s.

[164] Prus E. Herosis pod znaka tryzuba. Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. 346 s ; Prus E. Atamania UPA: Tragedia kresów. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. 367 s.; Prus E. Legenda Kresów Szare Szeregi w walce z UPA. Wrocław: Nortom, 1995. 263 s.; Prus E. UPA Armia Powstańcza czykurenie rizunów? Wrocław: Nortom, 1998. 134 s.; Prus E. Taras Czuprynka. Hetman UPA i wielki inkwizytor OUN. Wrocław: Nortom, 1999. 336 s.

Другої світової війни, стали активно використовуватися для мобілізації електорату на виборах до органів влади Польщі.

Як справедливо відзначила А. Киридон, характер актуалізації трагедії на Волині багато в чому визначається послуговуванням уже сформованими моделями подієвого ряду 1943 р. та певною схожістю трансльованих у польському та українському суспільстві фонових знань. Зокрема, у радянській Україні правда про конфлікт, що стався 1943– 1944 рр. на Волині та Галичині, замовчувалася. Лише після здобуття Україною незалежності й відкриття архівів історики розпочали досліджувати документи та вислуховувати очевидців. Натомість, попри табуйованість проблематики в офіційному дискурсі вже в повоєнні роки в пам'яті, свідченнях очевидців, свідомості поляків усталився кривавий образ конфлікту, жорстокість дій українських націоналістів тощо. Перші спогади очевидців подій про боротьбу з ОУН та УПА з'явилися вже у 1960–1970 рр.[165].

Історія польсько-українського конфлікту певний час не привертала уваги українських дослідників настільки, наскільки вона перебувала у центрі уваги їх польських колег[166]. Проте вже з 2003 р. (на 60-ту річницю трагедії), на думку Ю. Шаповала, відбулося формування української та польської контраверсій польсько-українського протистояння[167]. Їх вагомою відмінністю стало те, що польські історики переважно аналізували безпосередньо події 1943 р. на Волині, а українські дослідники акцентували увагу на їх передісторії із висвітленням утисків чи винищення українців поляками. Унаслідок цього у польській історіографії події на Волині переважно характеризувалися як «Волинська різанина», а в українській – як «Волинська трагедія». Проте В. В'ятрович (з 25 березня 2014 р. голова Українського інституту національної пам'яті) навіть стверджував, що ці події можна назвати другою польсько-українською війною[168].

Важливо, що на відміну від своїх польських колег, які завдяки тривалій роботі створили великий пласт досліджень про події на

[165] Киридон А. Волинь, 1943: утвердження ситуативних кодів пам'яті. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2016. Вип. 3. С. 54.

[166] Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 273.

[167] Шаповал Ю. Сімдесят і десять. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 30.

[168] В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 288 с.

Волині 1943 р., українські науковці певний час виступали з позиції «тих, хто доганяє». Така позиція обумовлювалася прагненням відкинути звинувачення польських дослідників у масових вбивствах поляків на Волині бійцями УПА із наведенням фактів про дії АК проти місцевого українського населення. Водночас польські історики подекуди послуговуються подвійними стандартами: вбивства поляків силами ОУН та УПА вони називають етнічними чистками чи етноцидом, а вбивства українців вояками АК та іншими польськими силами – відплатними акціями.

В українській історіографії акцентується увага на винищенні поляками українського населення Холмщини, яке не могло своєчасно отримати допомогу з боку УПА. І. Цепенда підкреслив, що взаємні провокації, локальні сутички між українським і польським підпіллям, що супроводжувалися пропагандистськими заходами щодо обґрунтування свого права на державницьку належність територій пограниччя зі змішаним складом населення, не могли не викликати і, зрештою, викликали збройне протистояння цих підпільних рухів, яке першим з 1944 року відчуло на собі українське і польське населення Холмщини. Щоправда, українське населення цього краю, за даними дослідника, зазнало перших втрат від польських збройних груп ще у квітні 1942 року, де до весни 1943 року було вбито 394 українців. На переконання І. Цепенди, це дало українським історикам підставу стверджувати, що холмські події дали поштовх до витіснення польського населення з Волині. Проте в польській історіографії терор поляків проти української інтелігенції на Холмщині оцінюється як їх відплатна акція проти українців-колаборантів, що співпрацювали з німецькою владою[169].

З часом українські науковці стали розглядати польсько-українське протистояння виключно у контексті подій, які, на їхню думку, зумовили цей конфлікт і були закорінені у тому, що на теренах, де переважало українське населення, поляки здійснювали владні повноваження впродовж тривалого часу, нехтуючи прагненнями українців. А породжене у такий спосіб «українське питання» польськими урядовими колами не було вирішене цивілізованим способом, що й призвело до трагічних подій. При тому до роздмухування ворожнечі, на думку українських дослідників, були причетні радян-

[169] Цепенда І. Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни. *Політичний менеджмент.* 2009. № 2. С. 167.

ські та німецькі спецслужби. А успіху українських повстанців сприяло послаблення впливу поляків у краї впродовж 1939–1941 рр. в умовах його радянізації та, врешті-решт, чисельна перевага українського населення над польським.

Польсько-український конфлікт став однією із найбільш болісних сторінок історії взаємовідносин між поляками та українцями XX ст. Попри офіційне польсько-українське примирення 11 липня 2003 року під час відкриття пам'ятника у с. Павлівка на Волині за участю президентів Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського до останнього часу ряд польських політиків не відмовляється від використання політики пам'яті для забезпечення для себе так званого «політичного капіталу».

На початку XXI ст. події, пов'язані із польсько-українським конфліктом у роки Другої світової війни, стали активно використовуватися для мобілізації електорату на виборах до органів влади Польщі, а прихід до влади у Польщі консервативної партії «Право та справедливість» сприяв загостренню стосунків між Україною та Польщею на ґрунті політики пам'яті. Водночас неоднозначну реакцію викликала й глорифікація ОУН та УПА, яка значно посилилася в Україні в умовах російсько-української війни.

Ю. Шаповал вказував, що «найчастіше політика пам'яті розглядається як засіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду»[170]. Л. Нагорна свого часу справедливо наголошувала, що політика пам'яті лише тоді може стати підмурком суспільної моралі, якщо буде по максимуму деідеологізована і співвіднесена з неупередженим історичним знанням[171]. А Г. Касьянов відверто стверджував, що декомунізація в Україні супроводжується проштовхуванням певної версії історії, яка глорифікує ОУН та УПА[172].

У квітні 2015 р. за ініціативи УІНП та підтримки вищого керівництва держави під час візиту до України президента Поль-

---

[170] Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. *Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять»,* 46 грудня 2008 ð. URL: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/drozd.htm (Last accessed: 20.11.2019).

[171] Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 151.

[172] Історична політика завжди є джерелом конфліктів – історик Георгій Касьянов**.** URL : https://www.radiosvoboda.org/a/28048337.html (Last accessed: 14.12.2019).

щі Б. Коморовського був ухвалений Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»[173]. Цим законом бійці УПА були визнані борцями за незалежність України, що викликало надзвичайно негативну реакцію у Польщі. Не виключено, що такий крок з українського боку був пов'язаний із прагненням вищого керівництва дещо «переключити» увагу суспільства з подій російсько-української війни, перебіг якої складався не на користь України. Водночас такі дії додатково розширювали поле впливу у Польщі консервативної партії «Право і справедливість». Члени партії – депутати Сейму – ініціювали та проголосували 22 липня 2016 р. за визнання Волинської трагедії «геноцидом, учиненим українськими націоналістами», зі встановленням дати вшанування їхньої пам'яті – 11 липня (підтримали 432 депутати Сейму з 460).

У заяві Верховної Ради України засуджувалося таке рішення польського Сейму і містився заклик не політизувати історію поряд із твердженням про те, що «розпалювання антиукраїнських настроїв» відбувалося на тлі російської агресії проти України. Проте під час свого візиту до Польщі у 2016 р. Президент України П. Порошенко у Варшаві біля монумента жертвам Волинської трагедії вшанував їхню пам'ять і став на коліна. Того ж таки 2016 р. Сейм Республіки Польща та Верховна Рада України прийняли Декларацію пам'яті і солідарності з метою віддати шану мільйонам жертв, які зазнали польський та український народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагалися знищити нашу незалежність.

У документі відзначалося, що пакт Молотова–Ріббентропа від 23 серпня 1939 року, укладений поміж двома тоталітарними режимами – комуністичним Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, призвів до вибуху 1 вересня Другої світової війни, спричиненої агресією Німеччини, до якої 17 вересня долучився Радянський Союз. Наслідком тих подій була окупація Польщі Німеччиною і Радянським Союзом, а в 1940 році – більшовицька окупація Литви, Латвії і Естонії, що спричинило масові репресії. Ті події призвели також до ухвалення у Ялті в 1945 році рішень, які розпочали новий етап поневолення всієї Східної і Центральної Європи, що тривав півстоліття. Польська та українська сторони наголо-

[173] Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. Ст. 190.

сили на необхідності активізації неупереджених історичних досліджень та необхідності стримування сил, які «ведуть до суперечок» в Україні та Польщі[174].

Однак такий крок не призвів до покращення ситуації. У 2016 р. у Польщі та Україні набули поширення акти вандалізму щодо пам'ятників українцям та полякам, що не сприяло пошуку шляхів порозуміння. Встановлені по обидва боки кордону без офіційного дозволу сотні пам'ятників розстріляним полякам та українцям стали об'єктами нападів, а на початку 2017 р. з польського боку демонтували частину пам'ятників, у тому числі й воякам УПА. Навесні 2017 р. Український інститут національної пам'яті не зміг знайти спільної мови із своїми польськими колегами у питанні узаконення польських та українських «місць пам'яті» із розрахунку «всі на всі», оскільки польська сторона вимагала встановити критерії до пам'ятників та написів, які можна легалізувати. У квітні голова УІНП В. В'ятрович заявив про припинення «легалізації незаконних польських пам'ятників на українській території та видачі дозволів на пошукові роботи» до припинення практики демонтажу пам'ятників польською стороною. Він також відзначив, що мораторій на ексгумацію польських поховань в Україні може бути знятий після того, як польська сторона представить своє бачення легалізації та відновлення українських пам'ятників на території Польщі.

29 березня 2017 р. у Луцьку було обстріляне консульство Польщі, проте у обох країнах тоді натякали, що за такими діями може стояти «третя сила».

Ситуація загострилася восени 2017 р., коли 15 жовтня у Закарпатській області України був відкритий пам'ятник загиблим у 1939 р. українським воякам, на якому був напис «Героям Карпатської України, розстріляним польськими й угорськими окупантами в березні 1939 року». А вже на початку листопада міністр закордонних справ Польщі В. Ващиковський у одному з інтерв'ю відзначив, що польська влада «не дозволить людям із вкрай антипольськими позиціями відвідувати Польщу». Він також підкреслив, що Польща та Україна «мають різні підходи до примирення». А пізніше заступник міністра культури Польщі Я. Селлін заявив, що Україна довірила вести історичний діалог з Варшавою інституції, яку очолює «безвідповідальна особа з нав'язливими антипольськими ідеями».

[174] Декларація Пам'яті і Солідарності. URL : http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/ (Last accessed: 12.03.2020).

А Президент Польщі А. Дуда закликав керівництво України не призначати на високі посади осіб із «антипольськими поглядами»[175].

А 26 січня 2018 р. Сейм Польщі ухвалив законопроект про заборону пропаганди так званої «бандерівської ідеології». За задумом ініціаторів, законопроект має протидіяти запереченню або применшенню відповідальності виконавців злочинів, скоєних формуваннями, що колаборували з III Рейхом. Проте польські дипломати зазначили, що процес законодавчого проведення цього правового акту не був завершений. МЗС Польщі наголосило, що польська сторона підтверджує своє прагнення до побудови стратегічного партнерства з Україною, «проте це партнерство, про що ми багато разів наголошували, повинно покладатися на базисі правди»[176]. У МЗС України заявили про можливий негативний вплив на розвиток двосторонніх відносин з Польщею в разі ухвалення Сенатом відповідного закону, одночасно наголосивши про категоричне неприйняття чергової спроби нав'язати однобічне трактування історичних подій.

Українські дипломати стверджували, що українці, як і поляки, зазнали надзвичайно великих страждань від тоталітарних режимів у роки Другої світової війни, а також самовіддано боролися за свободу своєї Батьківщини.

У цьому контексті надзвичайну стурбованість викликав намір зобразити українців виключно як «злочинних націоналістів» та «колаборантів III Рейху»[177].

Попри заяву МЗС України про відсутність антипольських настроїв П. Порошенко змушений був ініціювати зустріч представників президентів обох країн для вирішення спірних питань. Проте вирішити конфлікт на той час не вдалося. Найгострішою практичною проблемою залишалося припинення пошуку, облаштування та узаконення польських місць пам'яті в Україні у відповідь на демонтаж низки пам'ятників загиблим українцям у Польщі, зокрема і во-

[175] Червоненко В. Чим закінчиться «історична криза» між Україною та Польщею? URL : https://www.bbc.com/ukrainian/features-41934591 (Last accessed: 17.03.2020).

[176] У Польщі роз'яснили, кого каратиме «закон про бандеризм». URL : https://zik.ua/news/2018/01/27/u_polshchi_rozyasnyly_kogo_karatyme_zakon_pro_banderyzm_1253409 (Last accessed: 14.03.2019).

[177] У МЗС України розкритикували польський закон про заборону «бандерівської ідеології». URL : https://www.unian.ua/politics/2368332-u-mzs-ukrajini-rozkritikuvali-polskiy-zakon-pro-zaboronu-banderivskoji-ideologiji.html (Last accessed: 14.03.2020).

їнам УПА. Польська сторона неодноразово критикувала Інститут національної пам'яті та його керівника В. В'ятровича, який зайняв жорстку позицію паритету у питанні впорядкування місць пам'яті в Україні та Польщі.

Відверта критика В. В'ятровича як винуватця українсько-польського конфлікту на ниві історичної політики прозвучала з вуст народних депутатів після обрання Президентом України В. Зеленського. Проти того, щоб В. В'ятрович і надалі обіймав посаду голови УІНП, виступила депутат від партії «Слуга народу» І. Верещук[178].

Певні кроки на шляху до порозуміння було зроблено під час візиту В. Зеленського до Польщі наприкінці літа 2019 р. Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а В. Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення[179]. 31 серпня В. Зеленський на брифінгу у Варшаві заявив, що готовий дати згоду на ексгумацію поляків, які були поховані на території України, а польська сторона погодилася на впорядкування українських «місць пам'яті» на території Польщі. Він також зазначив, що президенти обох країн домовилися перезавантажити двосторонню робочу групу, яка повинна буде працювати під їхнім патронатом[180]. Те наскільки повно і як швидко будуть реалізовані домовленості Президентів України та Польщі покаже час, але, безперечно, що напруженість у польсько-українських відносинах може бути вигідна насамперед «третій стороні».

Притаманний польській суспільній свідомості культ пам'яті часто трактується на рівні sacrum (святості), а українці не завжди співвідносять власні кривди з нещастям інших. І хоч крайні оцінки народжуються, як правило, у маргінальних середовищах, «борг стосовно минулого, що сприймається з позиції «жертви», стає нагодою

[178] В «Слуге народа» обвинили Вятровича в польско-украинских проблемах. URL : https://focus.ua/ukraine/438634-v_sluge_naroda_obvinili_viatrovicha_v_polsko-ukrainskikh_problemakh (Last accessed: 14.03.2020).

[179] Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а Володимир Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/features-49536203?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D (Last accessed: 16.03.2020).

[180] Зеленский заявил о готовности снять мораторий на эксгумацию польских захоронений в Украине. URL : https://gordonua.com/news/politics/zelenskiy-zayavil-o-gotovnosti-snyat-moratoriy-na-eksgumaciyu-polskih-zahoroneniy-v-ukraine-1236095.htm (Last accessed: 16.03.2020).

для зловживань, а так званий маргінес може мати поважний вплив на суспільну свідомість, аніж сили помірковані й конструктивні»[181]. При цьому польська сторона дала зрозуміти, що не трактує українські поступки, зокрема зняття мораторію з ексгумаційних робіт, як привід робити зустрічні кроки у питаннях історичної політики. У цій ситуації Україна поступилася й у питанні зміни керівництва УІНП, коли восени 2019 р. В. В'ятровича звільнили із посади, яку він обіймав. Проте повне польсько-українське порозуміння на ґрунті конфлікту історичної політики ще попереду.

Цілком вірогідно, що польсько-український конфлікт сприяв досягненню домовленостей щодо юридичного оформлення територіальних надбань СРСР у роки Другої світової війни. Домовленість між провідними країнами Антигітлерівської коаліції призвела до визначення радянсько-польського кордону по лінії Керзона і суттєвого збільшення території Польської держави на заході за рахунок колишніх німецьких володінь. «Переміщення на захід» Польської держави, серед іншого, зумовило й масштабні зміни етносоціальної структури населення певних регіонів. У контексті цього дослідження виділимо насамперед Галичину та Волинь. За висловом В. Котигоренка, переміщення на захід кордонів УРСР з одночасною передачею частини українських етнічних територій Польщі призвели до появи в обох державах сотень тисяч українців і поляків, які відразу стали відповідними етнонаціональними меншинами. Особливо болісною була ця метаморфоза для поляків, які на теренах Західної України були до того частиною панівної нації[182].

Проблема «взаємного обміну населенням між УРСР та Польщею» посіла вагоме місце у пострадянському науковому дискурсі про Другу світову війну, де цей процес переважно охарактеризований як «депортації».

В українському науковому дискурсі чітко простежується думка про сумнівність правових основ здійснення так званого «обміну населенням». Т. Пронь у своєму дослідженні піддала сумніву й легітимність уряду ПКНВ[183]. У роботі А. Ліпкана акцен-

[181] Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. С. 394.

[182] Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004. С. 125.

[183] Пронь Т. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер. : Історичні науки*. 2009. Вип. 81. С. 58–59.

товано відсутність правових основ «здійснення депортаційно-переселенських акцій». Свою думку дослідник мотивував тим, що у вересні 1944 р. УРСР не була суб'єктом міжнародно-правових відносин, а тому не мала права підписувати міжнародно-правові угоди. Так само тогочасне керівництво Польської держави було лише тимчасовим носієм влади, що позбавляло його, на думку вченого, повноважень підписувати угоду. А. Ліпкан наголосив, що легітимний уряд Польщі на той час перебував в Англії, а не на теренах окупованої радянськими військами Польщі[184]. З такої самої позиції виступив і А. Клос, який наголошував, що примусова евакуація поляків, учинена органами УРСР за підтримки ПКНВ, може розглядатися як військовий злочин та злочин проти людства, зміст яких був визначений у статуті Міжнародного нюрнберзького військового трибуналу 8 серпня 1945 р.[185].

Упродовж 1990-х – на початку 2000-х років побачили світ збірники документів, у яких містилися матеріали про переміщення польського населення. Серед них можна виділити «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах.»

У першому томі були опубліковані матеріали про становище населення західноукраїнських земель, які входили до складу Польщі напередодні її окупації 1939 р., про переселення польських громадян тощо[186].

Результатом плідної співпраці українських та польських науковців стала публікація дев'яти збірників документів і матеріалів під назвою «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Польсько-українська робоча група готувала цю видавничу серію понад два десятиліття.

На теренах колишнього СРСР і колишнього європейського «соцтабору» польсько-український спільний видавничий проект за тривалістю, за результатами роботи та якістю архівних першо-

[184] Ліпкан А. Операція «ВІСЛА»: переселення чи депортація? *Воєнна історія*. 2003. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm (Last accessed: 17.03.2020).

[185] Клос А. Примусова евакуація 1944–1946 років – репресія проти польських громадян. *Наше слово*. 2012. № 11. 18 березня.

[186] Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1996. 749 с.

друків залишається наймасштабнішим міждержавним науково-видавничим проектом.

При тому важливим принципом співпраці робочої групи стало максимальне скорочення особистих оцінок за якомога більшого масштабу публікації раніше недоступних фахівцям і широкому загалу документів[187]. У контексті цього дослідження виділимо другий та четвертий томи видання.

У другому томі містяться документи про переселення поляків та українців упродовж 1944–1947»[188], а четвертий том присвячений висвітленню стосунків між поляками та українцями у 1942–1945 рр.[189].

Під час роботи у архівах увагу представників спільної робочої групи привернули документи, які відігравали велику роль для відтворення статистичного виміру польсько-українських переселень 1944–1946 рр. Віднайдені матеріали підтвердили думку про те, що спецслужби мали власну статистику переселень. Крім того, у матеріалах спецслужб збереглися численні відомості про спротив переселенню і реакцію на нього тодішнього керівництва СРСР та Польщі.

Робота над публікацією матеріалів четвертого тому відбувалася у атмосфері численних суперечок, але упорядникам вдалося виробити спільну позицію. Тут опубліковані документи з архівів ІНП та СБУ, які висвітлювали ситуацію на Волині і у Східній Галичині 1942–1945 рр. у широкому контексті спільної відповідальності німців та радянської влади за вчинені тоді злочини.

На основі аналізу розсекречених документів та матеріалів дослідникам вдалося висвітлити основні причини переселення поляків, визначити кількість осіб, що були змушені змінити місце проживання. Велику увагу дослідженню цих проблем приділив у сво-

[187] Шаповал Ю. У пошуках документів спецслужб. Досвід перших років роботи польсько-української робочої групи (1996–2001). *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту*. 1996–2016. Лодзь–Варшава–Київ, 2018. С. 13.

[188] Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 2: Переселення поляків і українців 1944–1946. Варшава–Київ, 2000. 1008 с.

[189] Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4 (у 2-х ч.): Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Варшава–Київ, 2005. 1512 с.

їх працях В. Сергійчук, який також взяв участь у формуванні відповідних збірників документів та матеріалів[190].

У дослідженні О. Калакури визначені масштаби переселення поляків. Посилаючись на дані повідомлення до ЦК КП/б/У головного представника уряду УРСР з питань евакуації польських громадян на 15 вересня 1946 р., до Польщі з Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької та Чернівецької областей України було евакуйовано 789982 особи, у тому числі 746993 поляки. Науковець стверджує, що у евакуаційних документах вони фігурували як «польські громадяни», хоча протягом 1939–1940 рр. на них було поширене радянське громадянство, яке втрачалося з моменту виїзду з СРСР. Водночас на постійне проживання в УРСР залишилося 32360 сімей, або 82235 осіб з-поміж тих, кого планували переселити[191].

О. Калакура також відзначає, що еміграційний польський уряд у Лондоні не лише виступив проти цієї акції, але й закликав польське населення не залишати «східні креси», які, мовляв, і надалі будуть польськими. Підпільний «Корпус Обєспечєньства» разом із формуваннями АК намагався всіляко перешкоджати переселенню поляків на свою історичну батьківщину, вдавався до терору проти тих, хто був готовий до від'їзду[192].

Засобом мононаціоналізації українсько-польського пограниччя назвав Люблінську угоду між урядом УРСР (М. Хрущов) і прокомуністичним Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) про взаємообмін населенням І. Цепенда[193]. На думку В. Гулая, основною причиною обміну було бажання обох сторін вилучити ті етнічні спільноти, які не «вписувалися» у ба-

---

[190] Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944– 1946 роках. Київ, 1999. 192 с.; Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.). *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів, 1998. С. 29–32; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. 576 с.

[191] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 336.

[192] Там само. С. 342.

[193] Цепенда І. Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 171.

жану етнічну структуру місцевого населення[194]. Виселяючи поляків, радянський уряд, на переконання О. Буцько, прагнув не допустити формування на західноукраїнських землях опозиційної польської етнічної спільноти[195]. І. Андрухів наголошував, що переселення мало на меті й позбавити українські та польські повстанські загони матеріальної бази для продовження боротьби[196]. Р. Дрозд відзначав, що за переселення виступали польські комуністи, які прагнули до моноетнічності Польщі, але водночас не мотивували обміну необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, чим буде «обґрунтовуватися» акція «Вісла»[197]. Водночас виселення українців означало для прорадянського польського керівництва й можливість порозумітися із неприхильно налаштованими широкими колами польських громадян.

Про зацікавленість урядів США та Великобританії у найшвидшому вгамуванні польсько-українського протистояння і визначенні східних кордонів Польщі стверджував Л. Зашкільняк[198]. До цього можна додати, що керівництво СРСР та ПНР не бажало загострювати стосунки у соціалістичному таборі, адже боротьба за певні території між українцями та поляками могла негативно вплинути на світовий імідж цих країн, ускладнити досягнення міжнародно-правових рішень про визначення державних кордонів після завершення Другої світової війни. Проте справжні наміри ретельно приховувалися пропагандою, генеральними топіка-

[194] Гулай В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. URL: http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/p02/20%20gulay.pdf (Last accessed: 16.03.2020).

[195] Буцко О. Українсько-польське переселення 1944 – 1946 рр. *Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції.* Київ : Сфера, 2005. С. 66–67.

[196] Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст. Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. 364 с.

[197] Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 19–23.

[198] Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944–1946 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Вип. 272. Чернівці: Рута, 2005. С. 149–156.

ми якої стали висловлювання на кшталт «прояву гуманізму» або «добровільного переселення».

На переконання деяких українських учених, переселення поляків набуло примусового характеру переважно на західноукраїнських землях. А повернення поляків на історичну батьківщину з центральний областей країни відбувалося складно, але все ж менш драматично.

Згідно із даними Н. Рудницької, виїзд поляків з Житомирщини на західноукраїнські та польські землі був умотивований страхом перед репресіями з боку радянських силових структур, відлунням трагічних подій на Волині або небажанням жити на території СРСР[199].

Загалом науковці виділили чотири етапи «обміну населенням між УРСР та Польщею», перший з яких припадає на період Другої світової війни.

Перший етап переселення від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як порівняно добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р. здійснювався за участі військових підрозділів та силових структур. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., як військова операція під криптонімом «Вісла» (або Акція «В»).

Унаслідок цього трансферу на західні та північні землі Польщі, звідки депортували німців, досить жорстко або навіть брутально переселено з метою асиміляції близько 150 тис. українців. Насильницькі дії польська сторона намагалася виправдати «колективною відповідальністю українців за дії ОУН і УПА (хоча УПА не становила реальної загрози для Польської держави). І четвертим етапом стало «вирівнювання» польсько-радянського кордону в районі м. Устрики Дольні (Дрогобиччина). А остаточні територіальні корективи між СРСР та Польщею були здійснені унаслідок угоди від 15 лютого 1951 р. і увійшли в історію як «обмін ділянками державних територій», а у Польщі – під криптонімом «Akcja H-T 1951» за назвами повітів, які підлягали переселенню[200].

---

[199] Рудницька Н. Репатріація польського населення Житомирської області до Польщі у 1944–1946 рр. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2016. Вип. 3. С. 249.

[200] Даценко С. Маршрутами переселень. За матеріалами музейних експедицій теренами Західної України *Військово-історичний меридіан*. 2017. № 3. С. 114–115.

Історія польської національної меншини в Україні у роки Другої світової війни у науковому дискурсі переважно представлена через аналіз подій так званого ««золотого вересня», депортацій західноукраїнського населення, повстанської боротьби та міграцій, зумовлених прагненням залишити зону бойових дій. Водночас малодослідженою залишається повсякденна індивідуальна і групова історія поляків у часи німецької окупації, примусова праця у Німеччині, колаборація з військово-політичною адміністрацією і опір гітлерівському тоталітарному режиму.

Останнім часом все більше уваги дослідники приділяють висвітленню та аналізу польсько-українського конфлікту у роки війни. Польська сторона, як правило, акцентує увагу на трагічних подіях у 1943 р. на Волині, а українські дослідники прагнуть показати, що взаємний польсько-український конфлікт закорінений у довоєнному протистоянні, коли поляки намагалися домінувати у краї із переважно українським населенням. В україноцентричному дискурсі наголошується, що особливої гостроти польсько-український конфлікт набув тоді, коли вирішувалося питання відновлення Польської держави і визначення її повоєнних кордонів. Претензії польської сторони на збереження свого панування на території так званих «східних кресів» наштовхнулося на опір значної частини місцевого, переважно українського, населення, яке розглядало ці землі виключно як західноукраїнські.

Вірогідно, що формування історичної пам'яті про польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни відбувалося під значним впливом усвідомлення характеру вирішення такого конфлікту. Для поляків вирішення конфлікту передбачало втрату «східних кресів» за невдалого втілення у життя плану «Буря» попри великі жертви з боку як цивільного польського населення, так і вояків АК, які відчайдушно боролися за відновлення Польщі у кордонах 1939 р. Водночас одним із наслідків протистояння для українців стало возз'єднання переважної більшості українських етнічних земель у складі УРСР, деполонізація західноукраїнських теренів (хоча частина українських етнічних земель – Холмщина, Підляшшя – опинилася у складі Польщі). З цієї точки зору боротьбу УПА можна вважати більш успішною, аніж діяльність польських повстанців. Можливо тому й вплив своєрідного «Веймарського синдрому» на українське суспільство виявився не таким масштабним, як на польське, що, відповідно, вплинуло й на харак-

тер наукового дискурсу про українсько-польські відносини періоду Другої світової війни. Українські дослідники тривалий час набагато менше приділяли уваги аналізу польсько-українського протистояння у роки Другої світової війни, аніж їхні польські колеги. При тому акцентування уваги дослідників на цих подіях нерідко було наслідком «політичного запиту».

Позитивним кроком на шляху подолання конфлікту пам'яті було проведення заходів з приводу річниці Волинської трагедії влітку 2003 р. У цей час було ухвалено спільну українсько-польську парламентську заяву, а також вжито певних заходів для вшанування пам'яті загиблих. У цьому документі сторони дійшли згоди, що сумні сторінки історії мали місце унаслідок дій обох сторін і були трагедією для обох народів.

Надзвичайно плідною була робота польсько-української робочої групи над виданням збірників документів і матеріалів «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», яка тривала понад двадцять років. Спільними зусиллями як польські, так і українські науковці багато зробили для об'єктивного висвітлення подій минулого.

Проте як українські, так і польські науковці не змогли завадити спробам посіяти ворожнечу між українцями та поляками шляхом переформатування історичної пам'яті представників сучасного покоління проведенням спецоперацій у інформаційному просторі. Одним із дієвих засобів протидії таким спробам видається не лише праця науковців, а й процес євроінтеграції, у ході якого представники різних народів не тільки матимуть можливість глибше вивчити одне одного (і, відповідно, подолати стереотипи оцінок, навіяних подіями минулого), а й сформувати міцні економічні зв'язки. Це може виступити вагомою противагою спробам розпалити нове протистояння на основі маніпуляцій із історичною пам'яттю.

У сучасний період потрібно продовжити виважений діалог українських та польських науковців на засадах взаємної толерантності для аналізу польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни, засудження злочинів та покаяння, комеморації та меморіалізації.

Вироблення узгодженого погляду на ці події може суттєво сприяти подоланню політичних спекуляцій з обох сторін, особливо за взаємного сприяння у роботі українського та польського Інститутів національної пам'яті.

Одним із варіантів розширення такого діалогу можна назвати продовження співпраці науковців у рамках польсько-українського проекту «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття», регулярні українсько-польської зустрічі «Історія, сучасність та майбутнє», які стали можливими за ініціативи керівництва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та за подальшої підтримки їх організації керівництвом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Німецько-радянська війна суттєво ускладнила становище німецького населення України. **Дослідження історії німецького населення України** в роки Другої світової війни виступило одним із засобів подолання сформованого радянською пропагандою стереотипу сприйняття німців як «фашистів». Крім того, об'єктивні наукові пошуки у цій царині дозволяють протистояти спробам реабілітації сталінізму із «виправданням» рішень радянської верхівки про депортацію цілих народів начебто на підставі «їх готовності до співробітництва із окупантами».

Попри обмеження деяких громадянських і політичних прав у різних країнах, які брали участь у Другій світовій війні, у СРСР набули поширення превентивні репресивні заходи із порушенням карно-процесуального кодексу. Автори колективної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси» дійшли висновку, що переважна більшість населення радянської країни «із розумінням» ставилася до жорстких заходів влади щодо підвищення режиму суворості, навіть і до тих, котрі межували з терором[201].

У міру просування частин вермахту та його союзників углиб України керівництво Радянського Союзу вдавалося до все більш жорстоких заходів проти німецького населення. Репресії та депортації німців України на початку війни вітчизняні науковці почали досліджувати протягом 1990-х років. Більше уваги приділяли висвітленню депортацій на території Кримського півострова і дещо менше – вивченню примусового переселення зі східних районів СРСР. На основі аналізу архівних джерел І. Білас, М. Бугай, М. Коваль, П. Медведок та ін. прагнули визначити кількість заарештованих чи депортованих німців, проаналізувати нормативні докумен-

[201] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2002. С. 679.

ти, пов'язані із насильницьким переселенням, висвітлити настрої населення України в роки війни[202]. Проте найбільш ґрунтовно арешти соціально небезпечних елементів і мобілізацію у трудові колони проаналізували на початку 2000-х років А. Айсфельд та В. Мартиненко[203].

Дослідники визначили основні засоби здійснення депортацій, механізм втілення у життя репресій із порівнянням їх перебігу у довоєнні роки та під час ведення бойових дій. Науковці також дійшли висновку, що депортації воєнного часу і їхній вплив на етнополітичну ситуацію в Криму слід оцінювати у контексті депортаційної політики радянського керівництва, що здійснювалася і до війни. Водночас депортації німецького населення мали й дещо інше забарвлення, порівняно із примусовими переселеннями осіб, які належали до інших національних меншин України. Довоєнні депортації німців стали прообразом депортацій цілих народів, що були здійснені за ініціативи радянського керівництва в роки німецько-радянської війни.

Дії радянського режиму стосовно «ворожих націй» у роки Другої світової війни у деяких дослідженнях називають «етноцидом», хоча частина науковців не погоджується із доцільністю використання цього терміна. Поступово у наукових дослідженнях суцільне виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю почали характеризувати як «етнічні чистки»[204].

Оцінюючи трагедію німецького населення, яке проживало в СРСР, російські вчені цілком слушно відзначили, що нічого подібного стосовно росіян у Німеччині не було. Російські емігранти і далі спокійно жили у своїх будинках як у Німеччині, так і в країнах, що потрапили під владу III Рейху. Тому, згідно із твердженням російських науковців, у «расовій нацистській державі людям із ро-

[202] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн.1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 432 с.; Кн. 2. 686 с.; Бугай М.Ф. Депортація населення України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 32–38; Винниченко І. Україна у 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 126 с.; Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.

[203] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 602–605.

[204] Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. док. і матер. Київ: Кліо, 2016. С. 10.

сійською кров'ю жити виявилося набагато легше, ніж у інтернаціональній радянській людям з німецькою кров'ю»[205].

На думку українських дослідників, депортацію німецького населення на початку війни можна розглядати також як зміну курсу радянської верхівки у етнополітиці. Хоча депортація німців видавалася як воєнна акція (так, наприклад, японці, які проживали на Гавайських островах, після нападу Японії на Перл-Харбор були переважно ув'язнені у таборах), але фактичне висунення німцям звинувачення за національною ознакою, ставило такі дії радянського керівництва не лише поза межі довоєнних депортацій, а й поза межі марксистсько-ленінського вчення. Й. Сталін фактично продемонстрував вищість національних пріоритетів за соціальні чи класові.

Обґрунтування депортацій за національною ознакою являло собою одну з масштабних маніпуляцій етнічними цінностями та історичною пам'яттю, які так часто використовувалися під час війни для мобілізації населення, а також після її завершення з метою формування бажаного ставлення до бойових дій. Депортація німецького населення за національною ознакою стала важливим кроком на шляху подальшої консолідації населення СРСР у війні проти Німеччини та її союзників передусім на основі панславізму. Така депортація також підкреслювала відмову від політики загравання із окремими національними меншинами і свідчила про започаткування курсу на створення так званої «нової історичної спільності» – радянського народу.

Протягом 1990-х років в українському науковому дискурсі переважала теза про те, що все німецьке населення УРСР було депортоване на початку війни. Проте найбільш достовірним таке твердження видається стосовно долі німецького населення Криму, а не України в цілому.

У наукових колах кількість депортованих із Криму німців була оцінена у 50–53 тис. осіб. Подібні оцінки кількості примусово виселених із території півострова німців В. Клец мотивував даними Всесоюзного перепису населення 1939 р., згідно з яким німців у Криму нараховувалось 51299 осіб[206]. Водночас у дослідженні «Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий ас-

[205] История России. XX век. 1939–2007. Москва: Астрель, 2009. С. 130.

[206] Клец В. Общее и особенное в переселении немцев в годы Второй мировой войны. *Історія німців України*. Київ: ІПІіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 130.

пект» називалася й цифра 65 тис. осіб[207]. Такими були наслідки виконання наказу про виселення німецького населення, який Й. Сталін віддав Л. Берії (існує версія, за якою Сталін наказав виселити німецьке населення «із тріском»[208]).

Але якщо з Криму практично всіх німців депортували, то повне виселення німців з інших територій України здійснити не вдалося. Так, А. Айсфельд вказував, що на момент утворення Рейхскомісаріату «Україна» на його території проживали близько 163 тис. німців. Свій висновок він підтверджував даними Житомирського, Київського, Луцького, Дніпропетровського, Миколаївського генерал-комісаріатів та даними про кількість німецького населення Мелітополя[209].

В. Клец на основі аналізу архівних матеріалів дійшов висновку, що на початку німецько-радянської війни з України була депортована лише четверта частина німецького населення. Цей висновок став результатом компаративного аналізу даних радянських передвоєнних переписів, згідно з якими у 1937 р. в Україні проживали 401880 німців, а у 1939 р. – 392458, та матеріалів німецьких джерел, згідно з якими близько 163 тис. німців жили на території Рейхскомісаріату та ще більше 130 тис. німців були мешканцями Трансністрії[210].

Українські науковці відзначали, що німецьке населення України активно опиралося примусовому виселенню, за найменшої можливості прагнучи повернутися до рідних осель. Так, для 2500 мешканців менонітських колоній правобережної частини Дніпропетровської області уникнути примусового виселення допомогли частини вермахту, скеровані у цей бік саме з цією метою[211].

---

[207] Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. С. 191.

[208] Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). Историко-документальная книга о спецвыселении карательными органами СССР немцев – жителей Крымской АССР в годы Великой Отечественной войны. Симферополь: Тарпан, 2002. С. 118–119.

[209] Айсфельд А. Великая Отечественная война. *Немцы России: энциклопедия* в 3 т. Т. 1: А–И. Москва: ЭРН, 1999. С. 338.

[210] Клец В. Общее и особенное в переселении немцев в годы Второй мировой войны. *Історія німців України*. Київ: ІПІіЕНД. 2017. С. 132.

[211] Мартыненко В. Л. К вопросу о характере и причинах сотрудничества этнических немцев с оккупационными властями на Украине в годы Второй мировой войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф*. Москва, 21–23 окт. 2010 г. Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 171.

Загалом можна стверджувати, що результати новітніх досліджень свідчать про провал радянського плану депортації всього німецького населення України. Однак причини цього пов'язані не стільки з опором німецького населення, скільки з дією інших факторів. Найбільш важливим було порівняно швидке просування німецьких військ углиб України, яке як зірвало плани радянського керівництва щодо здійснення евакуації, так і плани щодо депортації. Іншим вагомим фактором було ставлення частини відповідальних працівників, які мали здійснювати депортацію, до виконання наказу.

Серед архівних матеріалів збереглося багато свідчень того, що значна частина населення України чекала німецький вермахт з надією на ліквідацію колгоспів, пам'ятаючи про Голодомор та репресії радянського режиму. Багато мешканців України мали надію на те, що за німецького панування не буде гірше жити, аніж за більшовиків[212]. У очах багатьох пересічних мешканців України німецький вермахт у 1941 р. постав як найсильніша армія світу. Для них найголовнішим було не те, скільки сил віддано боротьбі, а те, хто все-таки переможе у кінцевому рахунку. За словами підполковника З. Богатиря, який був комісаром партизанського з'єднання генерал-майора Сабурова, багато українських селян, вважаючи після поразки радянських військ під Києвом що війна вже програна, навіть відмовлялися годувати радянських бійців, які намагалися пробитися з оточення до своїх частин[213]. А за визнанням Д. Коротченка, наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. більшість населення не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними способами пристосуватися до окупаційного режиму[214]. До рідних сіл в Україні повернулася частина бійців Червоної Армії, які потрапили в оточення, а також ті, хто за різних причин уникнув мобілізації. Багато комуністів та комсомольців також залишилися на окупованій території: декого не змогли вивезти, а інші й не бажали виїжджати. Згідно із даними спеціальної комісії з історії війни, яка працювала у вітчизняних архівах, унаслідок різних форм дезертирства, через недбальство військкоматів та з інших причин на окупованій території

[212] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 62. Оп. 9. Спр. 4. Арк. 47.

[213] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 213. Арк. 22–23.

[214] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 6. Арк. 28–29.

залишилося більше 5,6 млн військовозобов'язаних[215]. Тому не дивно, що й німецьке населення України опиралося примусовому виселенню, ініційованому радянською владою, та із надією чекало приходу вермахту.

Про те, що частина німецького населення України змогла уникнути депортації на початку німецько-радянської війни, свідчать і масштаби переміщення німців у роки нацистської окупації, що переважно мали на меті створення так званих «зразкових німецьких поселень». Базовою формою утворення нацистською владою нових німецьких колоній у регіонах компактного проживання українських фольксдойче стали сукупності населених пунктів під назвою «хегевальди». Переселення з однієї області до іншої мали на меті забезпечити за допомогою фольксдойче охорону залізниць та шосейних шляхів від партизанів. У листопаді 1942 р. на території колишньої Житомирської області були створені 2 «хегевальди» – на південь від Житомира й у трикутнику Житомир – Коростень – Новоград-Волинський. 23 вересня 1943 року на землях Волині був сформований третій «хегевальд». Землі на Житомирщині, відведені під «хегевальди», обіймали площу розміром 6750 км^2, з них, відповідно до результатів дослідження І. Іванькова, було виселено до 90% українського населення[216]. Проте, як свідчать результати новітніх досліджень, із запланованих 30000 вдалося переселити лише 10178 німців. Компактно розселити їх не вдалося через поразки на фронті. Не вдалося реалізувати й ідею створення у Криму та у нижній течії Дніпра «готської області» (Гоенгау)[217].

Частково ці невдачі дослідники пов'язували із плутаниною у вищих ешелонах влади Німеччини щодо визначення органів, які мали здійснювати колонізацію завойованих територій на Сході. З одного боку, існувало почуття глибокої солідарності з німцями за межами III Рейху. Проте, з іншого боку, незважаючи на те, що політика німецької колонізації земель України була заздалегідь спланована, на практиці вона втілювалася у життя адміністративними органами різного відомчого підпорядкування. Це призвело до дублю-

[215] ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 44. Арк. 36.

[216] Іваньков І. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. … дис. канд. іст. наук. Київ, 2007. С. 9.

[217] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 618.

вання окремих сфер повноважень та конкуренції між різними відомствами.

Маючи намір завоювати величезні території на Сході, А. Гітлер розглядав ці землі як простір для зростання німецького сільського населення. Україна відповідно до його планів мала б бути найкращим регіоном для розвитку сільського господарства. Слов'янське населення України планувалося частково винищити, а частково депортувати.

Генеральний план «Ост» передбачав упродовж 30 років виселити і знищити 31 млн осіб ненімецького походження на території Польщі та західної частини СРСР. На їх місце мали переселити близько 10 млн німців та фольксдойче[218].

Багато фольксдойче на початку війни жили у скрутних умовах. О. Іванов та І. Іваньков відзначали, що злидні серед німецьких поселенців досягли катастрофічних масштабів[219]. Водночас протягом порівняно короткого проміжку часу окупаційній владі вдалося покращити їх матеріальне становище та забезпечити продуктами харчування. І не в останню чергу цього вдалося досягти за рахунок місцевого українського населення.

Водночас, як переконливо довели А. Айсфельд та В. Мартиненко, плани Гітлера щодо війни проти СРСР аж ніяк не можна було пояснити передусім його прагненням полегшити долю німців, які проживали в радянській країні. У Генеральному плані «Ост» для них такої ролі не передбачалося[220].

Найчастіше серед мотивів співробітництва українських фольксдойче з окупаційною владою науковці називали незадоволення радянською владою, репресії 1930-х років, розкуркулювання селянства, насильницьке насаджування однодумства, створення обстановки тотальної підозри та страху, ліквідацію інтелігенції та атеїстичну політику держави[221].

---

[218] Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. С. 182.

[219] Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 88.

[220] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 595.

[221] Шайкан В., Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації. *Архіви окупації. 1941–1944*. Т. 1. Більше не таємно. Київ, 2008. С. 849–853.

В. Клец доповнив перелік таких мотивів ще кількома, а саме: негативне сприйняття рішень про ліквідацію національних, у тому числі й німецьких, адміністративно-територіальних одиниць, прагнення помсти за депортації німецького населення на початку німецько-радянської війни. Дослідник відзначав, що основною причиною співробітництва було прагнення вижити у важких умовах війни. Водночас для німців окупанти були не лише представниками іншої країни, а й одноплемінниками, з якими існували мовні, культурні, а іноді й родинні зв'язки[222].

У сучасних дослідженнях дещо по-різному ставляться акценти на оцінці співробітництва фольксдойче з окупаційною владою. Відомо, що значна кількість фольксдойче служила у поліції, військах СС, а також у підрозділах вермахту та загонах самооборони. Крім того, на території Рейхскомісаріату «Україна» німці стали основою «Гітлерюгенду» (Deutsche Jugend Ukraine – німецька молодь України).

Згадується й факт створення у 1943 р. на Дніпропетровщині кавалерійського полку СС із фольксдойче[223]. М. Коваль та П. Медведок стверджували, що до складу сформованого у районі Великого Токмака полку були мобілізовані 1500 фольксдойче[224].

О. Соловйов наголошував, що у разі дійсного існування такого полку він мав би входити до складу 8-ї кавалерійської дивізії СС «Флоріан Гейєр»[225].

У дослідженні В. Мартиненка із посиланням на матеріали фонду кіно-фотодокументів (фонд КМФ-8 містить матеріали німецьких органів влади, що свого часу потрапили до союзників СРСР по Антигітлерівській коаліції, а їх копії на мікрофотоплівках були передані до архіву) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України стверджувалося про примусове формування

[222] Клец В. К. Идеологический коллаборационизм этнических немцев в СССР в годы Великой Отечественной войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г.* Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 164–165.

[223] Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. Москва: Юридическая литература, 1991. С. 99.

[224] Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 23.

[225] Соловьев А. В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате «Украина». *Ключевые проблемы истории российских немцев: Материалы 10-й международной науч. конф.* Москва, 2004. С. 426–433.

чотирьох кавалерійських ескадронів весною 1942 р. з молоді молочанських колоній Запорізької області [226].

А. Бістрікер наголошував, що всі фольксдойче опинилися під суворим наглядом націонал-соціалістичних організацій, а надання статусу фольксдойче залежало від органів СС [227]. При тому молоді фольксдойче були зобов'язані стати членами Deutsche Jugend Ukraine (хоча, як відзначав О. Соловйов, ця організація діяла не у всіх областях України [228]), а всі сфери діяльності фольксдойче мали перебувати під керівництвом Націонал-соціалістичної партії Німеччини. Водночас проблема стосунків між фольксдойче та націонал-соціалістськими організаціями ще потребує додаткового опрацювання [229].

Загалом дослідники сходяться на думці, що створити великі збройні формування з етнічних німців, які жили в Україні (те ж саме стосується всіх німців, які жили в СРСР), на зразок Російської визвольної армії, національних, козацьких чи мусульманських частин німецькому командуванню не вдалося, і це характеризує ступінь співробітництва фольксдойче [230].

Водночас В. Мартиненко вказував і на брак чоловіків у багатьох німецьких колоніях в Україні, оскільки значна їх частина ще у 1941 р. була мобілізована до будівельних батальйонів, а багато з тих, хто залишився, потрібні були для роботи в адміністративних

[226] Мартыненко В. Л. К вопросу о характере и причинах сотрудничества этнических немцев с оккупационными властями на Украине в годы Второй мировой войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г.* Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 173.

[227] Бістрікер А. З. Фольксдойче в Україні у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 154–169.

[228] Соловйов О. В. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче. *Вопросы германской истории : сб. науч. трудов*. Днепропетровск, 2002. С. 120–132.

[229] Соловьев А. В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате «Украина». *Ключевые проблемы истории российских немцев: Материалы 10-й международной науч. конф.* Москва, 2004. С. 426–433.

[230] Клец В. К. Идеологический коллаборационизм этнических немцев в СССР в годы Великой Отечественной войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г.* Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 170.

органах[231]. У контексті цього є дещо дивним наголос, який зробив у своїй роботі «Радянські німці» та інші фольксдойче у військах СС» Р. Пономаренко[232].

Не зрозуміло, чому автор вирішив виділити у назві саме радянських німців, оскільки їм у книзі відведено стільки саме місця, скільки й фольксдойче з інших країн Європи[233].

Влучна характеристика співробітництва переважної більшості українських фольксдойче з окупаційною владою містилася в одній із доповідей начальника поліції Харкова.

У цьому документі відзначалося, що «середній німець згадує про свою національність тільки тоді, коли з цього він матиме якусь користь чи задоволення (отримати продукти, влаштуватися на роботу). Життя переважної більшості відбувається аналогічно життю за радянської влади»[234].

Такий стан речей Л. Радченко, В. Мартиненко та Я. Радченко характеризували як «співіснування етнічних німців з органами фашистської Німеччини»[235].

Неоднозначним було й взаємне ставлення українського та німецького населення України. Існує маса свідчень про зміну стосунків між німцями та українцями в роки війни, але практично відсутні дані про ворожнечу між ними.

Це дало підстави характеризувати зміну таких стосунків, як дистанціонування. І таке дистанціонування могло бути спричинене,

---

[231] Мартыненко В. Л. К вопросу о характере и причинах сотрудничества этнических немцев с оккупационными властями на Украине в годы Второй мировой войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г.* Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 173.

[232] Пономаренко Р. «Советские немцы» и другие фольксдойче в войсках СС. Москва: Яуза-Пресс, 2014. 256 с.

[233] Радченко Л. А., Мартыненко В. Л., Радченко Я. Ю. Немецкое население Украины в годы Второй мировой войны в контексте современной украинской историографии. *Science Rise*. 2017. № 1. С. 18. (С. 15–20).

[234] Мартыненко В. Л. К вопросу о характере и причинах сотрудничества этнических немцев с оккупационными властями на Украине в годы Второй мировой войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественно*й войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г. Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 172.

[235] Радченко Л. А., Мартыненко В. Л., Радченко Я. Ю. Немецкое население Украины в годы Второй мировой войны в контексте современной украинской историографии. *Science Rise*. 2017. № 1. С. 15.

на думку С. Бобильової, бажанням окупаційної влади надати фольксдойче привілейованого статусу[236].

В. Клец стверджував, що поступово німці Рейхскомісаріату «Україна» перетворилися на привілейований стан. Свою думку він мотивував тим, що закони і постанови гебітскомісарів не поширювалися на фольксдойче.

Однак згідно із додатковими роз'яснювальними циркулярами Рейхскомісаріату фольксдойче користувалися тими самими правами, що й «рейхсдойче»[237].

Водночас Л. Радченко, Я. Радченко та В. Мартиненко виступили проти оцінки статусу фольксдойче як «привілейованого»[238]. У свою чергу, В. Васильчук відзначав, що фольксдойче хоча й отримали особливий статус порівняно із рештою населення окупованої території, але мали суттєві проблеми із отриманням «імперського» громадянства. Лише 19 травня 1943 р. Гітлер видав наказ, відповідно до якого іноземці німецького походження, які на момент оприлюднення документа служили у вермахті, військах СС, німецькій поліції чи організації Тодта, отримували німецьке громадянство. Того ж дня була видана постанова «Про поширення німецького громадянства на осіб, занесених у списки осіб німецької національності в Україні»[239]. Суперечливість політики німецької влади щодо етнічних німців на окупованих територіях СРСР, на думку А. Айсфельда та В. Мартиненка, не давала підстав твердити про привілейований стан німецького населення України[240].

---

[236] Бобылева С. И. Реконструкция психологического состояния немецкого населения Украины в период фашистской оккупации. *Два с половиной века с Россией (к 150-летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4-й международной научно-практической конф*. Москва, 24–27 августа 2012 г. Москва: МСНК-пресс, 2013. С. 472.

[237] Клец В. К. Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области). *Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений.* В 2 т. Днепропетровск: ДГУ, 1998. Т. 1. История. С. 148–152.

[238] Радченко Л. А., Мартыненко В. Л., Радченко Я. Ю. Немецкое население Украины в годы Второй мировой войны ...*Science Rise*. 2017. № 1. С. 16.

[239] Васильчук В. Німці України під час Другої світової війни. *Наук. праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* Запоріжжя: Просвіта, 2002. Вип. XIV. С. 175.

[240] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 617.

Не маючи вибору, українські німці стали частиною тих людських ресурсів, які були використані політичним і військовим керівництвом Німеччини для досягнення своїх цілей. Воля самих німців відігравала роль лише в тих випадках, коли вона збігалася із призначеною для них роллю. Оцінюючи становище німців України у роки нацистської окупації, А. Айсфельд називав їх «привілейованими жертвами»[241]. Аналіз використання німецького населення захоплених територій, у тому числі й України, в інтересах III Рейху міститься у дослідженні І. Фляйшхауер, яка докладно висвітлила проблеми управління етнічними німцями на окупованих землях[242]. У дослідженнях німецьких учених А. Айсфельда[243], Г. Біндера[244], М. Бухсвейлера[245], І. Фляйшхауер[246], Г. Шаллера[247] переважно на основі вивчення документальних свідчень, що зберігалися у архівах їхньої країни, висвітлена доля німецьких поселень на теренах СРСР, ідеологічне обґрунтування гітлерівської політики стосовно німецьких колоністів, їх реакція на початок німецько-радянської війни.

У студіях німецьких учених стверджувалося, що фольксдойче ставилися до вермахту як до армії «визволителів». Водночас відзначалася відсутність єдності у вищих ешелонах влади Німеччини стосовно політики, яку варто проводити стосовно німецького населення на захоплених територіях Радянського Союзу. Саме у цьому ключі оцінювалося й адміністративне переселення, коли з ускладненням для Німеччини ситуації на фронті окупаційна влада вживала заходів з передислокації установ і переселення цивільних із зони німецької військової адміністрації.

[241] Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны. *Наук. вісник Миколаївського національного ун-ту імені В. О. Сухомлинського.* Миколаїв : МНУ, 2011. С. 361–378.

[242] Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 257 S.

[243] Eisfeld A. Die Russlanddeutschen. Mit Beitragen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. München, 1992. 252 S.

[244] Binder H. Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942. München, 1999. 121 S.

[245] Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? Gerlingen, 1984. 498 S.

[246] Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 257 S.

[247] Schaller H. Der Nationalsozialismus und die slawische Welt. Regensburg, 2002. 320 S.

Масова евакуація німецького населення, як зазначав Б. Чирко, з території Рейхскомісаріату «Україна» здійснювалася з серпня 1943 р. по травень 1944 р. Евакуювали з району Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Кривого Рогу, Мелітополя, Маріуполя та Криму[248].

Загальна кількість німців, евакуйованих до кінця березня 1944 р. з Рейхскомісаріату «Україна», за даними А. Айсфельда та В. Мартиненка, становила 116625 осіб. Спочатку основний загал німців опинився на території Польщі (до 17 липня 1944 р. там перебувало близько 240 тис. німців з Причорномор'я, Східної Волині та Трансністрії. Проте частина з переселенців не змогла залишити територію України, а інші опинилися на території Австрії, Чехословаччини, Румунії, Італії, Югославії), а з початку 1945 р. почався їх виїзд до Німеччини. Проте у Німеччині до них найчастіше ставилися як до чужинців[249].

Масштабне переміщення етнічних німців в роки Другої світової війни суттєво вплинуло на поселенську структуру німецького населення України. У науковій літературі містяться переважно оцінки її кількісних змін. Так, у дослідженні І. Іванькова зроблено спробу здійснити компаративий аналіз динаміки кількості німецького населення в Україні у цей період. Дослідник стверджував, що на початку 1940-х рр. німецьке населення в УРСР було зосереджене на території частини Полісся, західної частини Запорізької області, Одещини та Херсонщини. На 1 січня 1939 року чисельність німців УРСР становила 392,7 тис. осіб. Після 22 червня 1941 року німецьке населення України скоротилося на 250 тис. осіб через масові депортації фольксдойче сталінським режимом. На початок 1942 р. у межах Рейхскомісаріату «Україна» мешкали 181500 етнічних німців. У другій половині 1941–1942 рр. на землі Рейхскомісаріату «Україна» були переселені німці з Німеччини, а також з деяких окупованих вермахтом країн у кількості близько 45 тис. осіб. Так, на початку 1943 р. на землях Рейхскомісаріату у 486 населених пунктах мешкали загалом близько 226,5 тис. етнічних німців, які становили

[248] Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 87.

[249] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 618.

близько 1,3% загальної кількості населення[250]. Проте П. Рекотов вважав, що на території Рейхскомісаріату «Україна» жило 160–200 тис. фольксдойче[251]. М. Полян переважно на основі аналізу архівних документів і матеріалів зазначав про 330–340 тис. фольскдойче в Україні (з них близько 200 тис. так званих «чорноморських німців», у тому числі 50–60 тис. військовозобов'язаних, які перебували на території Рейхскомісаріату «Україна»)[252]. Чи не найбільшу цифру назвав А. Пономарьов, який вів мову про 600 тис. німців, які у 1940-х роках жили в Україні[253]. Такі розбіжності у підрахунках ймовірно можна пояснити тим, що до війни багато осіб німецького походження у змішаних сім'ях ідентифікували себе як осіб інших національностей, а під час окупації побажали скористатися передбаченими для фольксдойче пільгами.

Порівнюючи наведені вище дані про загальну кількість німецького населення в Україні та кількість тих, хто під час відступу вермахту виїхав до Німеччини чи на підконтрольні їй території інших країн Європи, можна стверджувати про велику кількість німців, які за різних причин залишилися. Мотивація ухвалення ними такого рішення практично не досліджена.

Деякі науковці вважають, що німецьке населення України попри збереження національних, побутових, культурно-релігійних, мовних особливостей практично втратило сприйняття Німеччини як батьківщини. На ментальному рівні територію, де жили німці в Україні, вони сприймали як малу батьківщину. Німецьке населення України неоднозначно сприймало націонал-соціалістичну ідеологію та не вважало себе відповідальним за злочини нацистів.[254] Можливо, на цьому й ґрунтувалося рішення частини німецького насе-

[250] Іваньков І. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. … дис. канд. іст. наук. Київ, 2007. С. 14.

[251] Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 92.

[252] Полян П. М. Советские граждане в рейхе: сколько их было. *Социологические исследования*. 2002. № 5. С. 98.

[253] Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України. Київ: Либідь, 1996. С. 150.

[254] Бобылева С. И. Реконструкция психологического состояния немецкого населения Украины в период фашистской оккупации. *Два с половиной века с Россией (к 150-летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4-й международной научно-практической конф*. Москва, 24–27 августа 2012 г. Москва: МСНК-пресс, 2013. С. 473.

лення про те, щоб залишитися на малій батьківщині навіть незважаючи на потенційну загрозу з боку сталінського режиму. В Україні Червону Армію переважно зустрічали як армію-визволительку. Попри страх перед відновленням репресій були й надії на ліквідацію колгоспної системи і навіть на певну демократизацію суспільства. Але, як виявилося, ці надії були марними, і повоєнні роки стали апофеозом сталінізму. Не обійшла сумна доля і німецьке населення в Україні.

Сучасні науковці підкреслюють, що відновлення радянської влади в Україні супроводжувалося новими репресіями і депортаціями фольксдойче, до яких часто зараховували й осіб із числа інших націй, які були одружені з німцями[255]. Арешти фольксдойче у місцях їх довоєнного проживання тривали впродовж багатьох років, а з весни 1944 р. були поновлені депортації німців з Криму та областей УРСР до східних регіонів СРСР.

Поряд з тим, великого розмаху набула кампанія з репатріації. 4 жовтня РНК СРСР ухвалив рішення про репатріацію до країни радянських громадян. Було утворене Управління Уповноваженого РНК СРСР зі справ репатріації, керівником якого призначили генерал-полковника Ф. Голикова. Саме він у своєму інтерв'ю кореспонденту ТАРС наголосив, що «…Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Батьківщини. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під час окупації, зазнавши німецького насильства та терору, здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть нести відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину»[256].

Проте темпи репатріації за зростаючої потреби керівництва СРСР у працівниках не відповідали бажаним. Крім того, СРСР не міг допустити нової масштабної хвилі еміграції, яка б послугувала доведенням небажання значної частини колишніх радянських громадян повертатися. Тому 18 лютого 1945 р. у Ялті домовленостями

[255] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 619–625.

[256] Интервью Уполномоченного Совнаркома СССР по делам репатриации советских граждан из Германии и оккупированных ею стран генерал-полковника Ф. И. Голикова. *Правда.* 1944. 11 ноября. С. 2.

США, Великобританії та СРСР було закріплено примусовий характер репатріації[257].

Це, на думку істориків, вирішило долю багатьох з тих, хто не бажав повертатися до Радянського Союзу. І важливо, що саме німці були виділені з потоку цивільних репатріантів уже на збірно-пересильних пунктах фронтів і звідти надходили партіями до радянських прикордонних перевірочно-фільтраційних таборів[258].

Відомо, що на 20 вересня 1945 р. на території України перебували лише 2214 репатрійованих німців. На переконання заступника наркома–міністра внутрішніх справ СРСР В. Чернишова цих осіб потрібно було переселити до Комі АРСР і Молотовської області[259].

Після завершення війни з Німеччиною кількість репатріантів суттєво зросла. Загальну кількість репатрійованих до СРСР німців науковці оцінюють у 245000–250000 осіб, які перебували після завершення війни на території, що контролювалася Радянським Союзом, а також 45000–50000 німців, які перебували на території західних окупаційних зон. Водночас, за твердженням Б. Чирка, точну кількість німців-репатріантів, які повернулися в Україну, встановити не вдалося[260]. На переконання багатьох українських та зарубіжних дослідників, фольксдойче опинилися в ситуації, коли їх евакуація до Німеччини, а пізніше репатріація до СРСР стала одним із засобів забезпечення тоталітарних держав трудовими ресурсами.

Дискурс-аналіз історії німецького населення України у роки Другої світової війни свідчить про зростання інтересу наукової

[257] Макар Ю. І., Рудик С. Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни. *Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки.* Вип. 4. Ч. ІІ. Чернівці, 1995. С. 142.

[258] Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010.* № 2 (35). С.79–164; Eisfeld A., Martynenko V. «Filtration und operative Erfassung der ethnischen Deutschen in der Ukraine durch die Organe des Innern und der Staatssichergeit während des Zweiten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit», *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge*, Bd. XXI (2013). S.104–181.

[259] Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. С. 76.

[260] Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 88.

спільноти до цієї проблеми. Найбільше уваги вітчизняні дослідники приділили аналізу стосунків між фольксдойче та окупаційною владою.

Найбільш поширеним серед науковців є твердження про те, що німці України поряд з іншими жителями республіки виявилися жертвами втілення у життя загарбницької політики німецького та радянського тоталітарних режимів. Голодомор 1932–1933 рр., передвоєнні та здійснені на початку війни репресії та депортації за національною ознакою багато в чому визначили ставлення німецького населення УРСР до радянського режиму в роки війни та мотивацію співпраці з окупантами. Водночас потребує більш глибокого вивчення співвідношення ставлення німецького населення до «малої» (України) та «великої» (Німеччини) Батьківщини в роки війни. Низка науковців обґрунтувала діаметрально протилежні позиції у цьому питанні. Недостатньо вивченими виявилися відносини між етнічними німцями та українцями. Визначення характеру зміни таких відносин, як дистанціонування, в умовах, коли окупаційна влада намагалася вивищувати фольксдойче, потребує додаткових наукових пошуків, пов'язаних із більш детальним аналізом характеру інтеграції німців у місцевий соціум. Такий аналіз, можливо, дозволить з'ясувати й мотивацію значної частини німецького населення, яке попри загрозу репресій з боку радянської влади відмовилося від виїзду до Німеччини чи контрольованих нею територій.

Науковці справедливо наголошують на тому, що депортації німців в УРСР, здійснені за ініціативи радянського керівництва на початку німецько-радянської війни, поклали початок депортаціям, які мали етнічний характер. Доцільно було б також у контексті цього порівняти масштаби змін поселенської структури німецького населення та інших національних меншин України із визначенням характеру та наслідків таких змін. Важливим видається й вивчення історії німецького населення України в роки війни у рамках суб'єктивної історії із залученням до аналізу спогадів сучасників тих подій. Виважене поєднання аналізу свідчень очевидців (чим відрізняється німецька історіографія) із аналізом архівних документів та матеріалів (на чому переважно базується українська та російська історіографія) дозволило б зробити дискурс про етнічних німців в Україні в роки Другої світової війни ще більш продуктивним.

У дослідженнях вітчизняних науковців наголошується й на трагічній долі болгарського населення в роки війни. Болгари

та німці, як представники «неблагонадійних народів», не підлягали мобілізації до Червоної Армії. Проте, на відміну від німецького населення України, на початку війни їх не висилали до Сибіру та Середньої Азії, як це влітку 1941 р. радянські урядовці вчинили із багатьма нащадками німецьких колоністів. Значна частина болгар мала надії на покращення свого становища після приходу німців.

Більшість болгар, які були свого часу розкуркулені і вислані, поверталися до рідного краю, яким для них була Таврія (переважно тогочасні українські болгари ніколи не відвідували Болгарії). Водночас прагнення жити на рідній землі зумовлювало й настороженe ставлення до виїзду в Німеччину на роботу. Проте для багатьох болгар німці не залишали права вибору у цьому питанні. Українськими дослідниками визначено, що 20 квітня 1942 р. ініціативна група від імені 60000 болгар, які жили у 30 селах Таврії, звернулася до болгарського царя Бориса III з проханням дозволити переселитися на прабатьківщину, а також посприяти реалізації цього наміру. Основний загал переселенців вирушив до Болгарії на початку вересня 1943 р.

В основному переселенню віддавали перевагу ті, хто боявся нових переслідувань за умови повернення радянської влади. На зимівлю переселенці зупинилися у південній частині Бессарабії, а вже у середині березня 1944 р. було досягнуто домовленості між урядами Румунії та Болгарії щодо порядку прямування переселенських партій до Добруджі. Переселенський рух охопив не тільки болгарські села Таврії, але й Криму, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської областей.

Усього переселялося близько 2500 осіб. Проте після приходу до влади у Болгарії комуністів на чолі із Г. Дімітровим з вересня 1944 р. почалися репресії проти болгар, які переселилися з Таврії. А на початку березня 1945 р. на основі домовленостей радянського та болгарського уряду всі болгари, які були свого часу громадянами СРСР, підлягали негайному поверненню до Радянського Союзу. Абсолютна більшість з них була розміщена вже на території Таджикистану, а після 1956 р. їх нащадкам вдалося повернутися до Таврії. Залишитися у Болгарії пощастило невеликій кількості болгар, які скористалися підробленими паспортами й довідками, де місцем народження вказувалися території Румунії чи Болгарії[261].

[261] Мітков В. Болгари на запорізькій землі: сторінки історії та культури. Запоріжжя: Інтер-М, 2017. С. 135.

Політика «остаточного вирішення єврейського питання» гітлерівцями призвела до масового знищення єврейського населення. Масові акції з винищення єврейського населення в окупованій Україні супроводжувалися потужною пропагандистською антисемітською кампанією.

Її метою, серед іншого, була й провокація погромів євреїв на територіях, контрольованих радянською владою. Дослідники визначили, що найбільш жорсткі акції з винищення єврейського населення проводилися у німецькій зоні окупації. Масові страти відбувалися майже у кожному місті. Після захоплення Києва у Бабиному Яру регулярно розстрілювали євреїв. Я. Грицак відзначав, що під час окупації тут знищили понад 100 тис. осіб[262].

Дещо інші форми вирішення «єврейського питання» застосовувалися в Трансністрії. На її території каральні акції проводили військові підрозділи та загони жандармів. Масштаби цих дій суттєво залежали від розвитку подій на фронтах[263]. Як довели українські дослідники, на частині території Трансністрії з осені 1941 р до 1944 р. масові розстріли євреїв не проводили. Румунська адміністрація з грудня 1942 р. у здійсненні політики стосовно єврейського населення віддавала перевагу не безпосередньому фізичному знищенню євреїв, а схилялася до створення умов, що сприяли б їх поступовому вимиранню[264].

У науковій літературі ґрунтовно досліджено переміщення єврейського населення в роки війни до гетто. Дослідники вказують на істотні відмінності в організації гетто в німецькій зоні окупації України від гетто, які існували в окупованій Європі. Розміщені на території України гетто мали тимчасовий характер і були призначені для концентрації єврейського населення для подальшого знищення.

Суттєво відрізняються оцінки загальної кількості знищених євреїв в Україні. При тому, оцінки кількості загиблих тривалий час

[262] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 413.

[263] Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Депропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007. С. 328.

[264] Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.)*. Київ: Сфера. С. 158.

мали чітку тенденцію до зростання. Так, Б. Кравченко у 1997 р. називав цифру в 600 тис. осіб[265]. За оцінками А. Круглова в Україні, за винятком Східної Галичини (належала до польського Генерал-губернаторства), з липня 1941 р. по січень 1943 р. було знищено близько 750 тис. євреїв[266]. Проте І. Арад наголошує, що з 1475–1550 тис. євреїв, які залишилися на окупованій території України, загинуло від 1452 до 1518 тис. осіб[267].

Практично у всіх наукових дослідженнях мовиться про масштабні втрати єврейського населення України та повне знищення єврейських містечок (штетлів).

За твердженням канадської дослідниці А. Штерншис, у СРСР існували два типи єврейської ідентичності: ідиш мовні євреї колишньої смуги осілості, що представлені єврейськими містечками, і російськомовні євреї великих міст. Вона вважала, що Друга світова війна і Голокост призвели до повного руйнування ідиш мовної єврейської громади і тільки одна єврейська ідентичність пережила війну – ідентичність міських євреїв[268]. Врятуватися від знищення більшості євреям не вдалося. Одні рятувалися шляхом утечі на підконтрольну румунам Трансністрію, інші віддавали перевагу участі у русі опору, порівняно невелику частину врятували від смерті небайдужі громадяни. При тому, у радянській історіографії найбільше досліджень висвітлювали участь євреїв у діях партизанських загонів та зусилля громадян, спрямовані на порятунок євреїв від знищення.

У працях українських пострадянських науковців більше уваги приділяється висвітленню Голокосту, у тому числі й міри причетності до нього ОУН, УПА та українських поліцаїв. Українські дослідники дійшли висновку, що істотна зміна орієнтирів ОУН та УПА у ставленні до євреїв відбулася у 1942 р. На початку німецько-радянської війни участь оунівців у погромах євреїв найчастіше визначалася не програмними вказівками організацій, а особистим ба-

[265] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ: Основи, 1997. С. 198.

[266] Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: 2004. С. 63–64.

[267] Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Депропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007. С. 798.

[268] Shternshis Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. Blooomington and Indianapolis : Indiana university press, 2006. P. 182.

ченням цієї проблеми лідерами місцевих організацій ОУН[269]. Поряд з тим, до складу УПА входила також єврейська сотня. А відхід ОУН від оцінки єврейського населення України як «жидокомуністів», «жидобільшовиків» остаточно відбувся у 1950 р., коли у листівці цієї організації було зафіксовано, що «євреї – громадяни України»[270].

Проте, як зауважив Я. Грицак, у західноєвропейському науковому дискурсі досить поширена й думка про участь українців у знищенні єврейського населення. Україну поряд із Польщею й Румунією називають суспільством «з народним антисемітизмом жахливої жорстокості» – більшим навіть за той, яке виявляло населення фашистської Німеччини»[271]. На участі українських націоналістів у знищенні євреїв часто наголошують сучасні російські історики. На противагу цьому в українському науковому дискурсі помітне прагнення спростувати подібні твердження. Однак на сучасний момент відсутні монографічні дослідження з цієї теми, а існуючі статті переважно базуються на обмеженому комплексі джерел, частина яких має досить суперечливий характер. Для визначення міри участі українського населення у знищенні євреїв потрібна серйозна наукова праця. Проте вже на сучасний момент, як слушно зазначив Я. Грицак, варто визнати, що «деяка частина українського суспільства дійсно співпрацювала із німцями і допомагала їм у винищенні єврейського населення. Питання полягає у тому, наскільки поведінка цієї частини була добровільною, а наскільки – вимушеною, і якою мірою вона відбивала ставлення українського суспільства до німецького режиму»[272].

М. Гон стверджував, що передвоєнні претензії українців до євреїв у Галичині зводилися до звинувачень у співпраці з поляками,

[269] Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН–УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. *Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні» (до 70-річчя початку Другої світової війни). 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць*. Житомир, Дніпропетровськ: Центр «ТКУМА», 2010. С. 312–313.

[270] В'ятрович В. Від «жидокомуністів» до «євреїв – громадян України». *Шлях перемоги*. 2013. 20 лютого. С. 7.

[271] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 419.

[272] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 420.

яких місцеве українське населення сприймало переважно як суперників у економічній діяльності[273].

Єврейський громадський діяч, рабин Д. Кахане, стверджував, що українська поліція допомагала німцям у знищенні євреїв через злість на землевласників-євреїв та торговців, які всіляко утискували українське населення[274].

Водночас попри участь частини українського населення у винищенні євреїв такі дії, незважаючи на всі старання німців, не стали масовими. М. Головко стверджував, що хоча нацисти прагнули посіяти ворожнечу між українцями та євреями, експлуатуючи тему більшовицько-єврейських злочинів і репресій радянської влади проти українців, спровокувати масштабні єврейські погроми не вдалося[275].

У дослідженні Я. Грицака міститься твердження, що, за підрахунками професора С. Поссоні, зробленими на підставі документів Ізраїльського офісу розслідування воєнних злочинів, у різноманітних антиєврейських акціях взяло участь близько 11000 українців.

Якщо співвіднести це число із загальною кількістю українського населення, то частка злочинців серед українців становить 3 на 10000 осіб. Це набагато більше, ніж такий самий показник був серед західних європейців (0,5 на 10000), але за цим показником українці є позаду поляків (4 на 10000), німців (6 на 10000), росіян і білорусів (8 на 10000), австрійців (10 на 10000) і балтійський народів (20 на 10000). Зрозуміло, що така оцінка є досить умовною, але вона принаймні дає зрозуміти, що українці не були поспіль антисемітськими злочинцями[276].

Одним із аспектів висвітлення участі євреїв у Другій світовій війні є їх участь у боротьбі у складі Червоної Армії. На думку окремих дослідників, ця тема всіляко замовчувалася навіть у період бойових дій, коли про них не згадували навіть у статистичних повідомленнях про кількість нагороджених, хоча на 1943 р. євреї посіда-

[273] Гон М. М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935 – 1939). Рівне: Волинські обереги, 2005. С. 13–15.

[274] Кахане Д. Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахане. Київ : Дух і літера, 2003. С. 31–32.

[275] Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр. Київ: Олан, 2004. С. 350.

[276] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 631.

ли четверте місце за кількістю нагороджених після росіян, українців та білорусів[277].

Серед воїнів Червоної Армії в роки війни було від 350 тис. до 500 тис. євреїв, що становило 1,4 % від її загального складу (росіяни – 65,4 %, українці – 17,7 %, білоруси – 3,2 %). Водночас, питома вага євреїв серед воїнів Червоної Армії загалом переважала відповідний показник осіб із числа інших національних меншин, які серед населення СРСР мали більшу питому вагу, аніж євреї[278]. У військових частинах, що звільняли Україну від вермахту, євреї становили від 0,6 до 1,1 %.

Тим часом відсоток офіцерів серед євреїв, які воювали у складі Збройних сил СРСР, був найвищим серед аналогічних показників інших народів. А у роки війни загинуло 142 тис. радянських євреїв (1,7 % від усіх втрат особового складу)[279].

Сучасні дослідники відзначають, що сталінська політика щодо євреїв під час Другої світової війни відзначалася біваленттністю. З одного боку, Й. Сталін продовжив розпочатий наприкінці 1930- х рр. процес усунення євреїв із владних структур (такі дії також пояснювалися ідеологічною війною з гітлерівцями, які активно й не без успіху обігрували у своїй пропаганді фактор «жидо-більшовизму»). З іншого – він активно використовував єврейський фактор у зовнішній політиці з метою отримання матеріальної допомоги від єврейських громад з країн Антигітлерівської коаліції[280]. У той же час, деякі дослідники навіть стверджували, що німецький Голокост набув своєрідного продовження у формі радянського антисемітизму[281]. Загалом вітчизняні дослідники сходяться на думці, що наслідки Другої світової війни виявилися для євреїв непоправно тяжкими, особливо у демографічному плані. Культура штетлів – «ідишкайт» – зникла майже остаточно. Мова ідиш втратила більшість своїх носіїв, а Голокост євреїв залишався у СРСР забороненою темою до 1960-х рр. і не згадувався у радянських підручниках аж до розпадку СРСР.

[277] Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991. URL : http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537 (Last accessed: 17.03.2020).

[278] Россия и СРСР в войнах XX века : Статистическое исследование / Г. Ф. Кривошеєв (отв. ред.). Москва: Олма-Пресс, 2001. С. 157.

[279] Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України.* Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. С. 85.

[280] Там само.

[281] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті... С. 215.

Порівняно небагато уваги радянські історики приділяли висвітленню долі ромського населення в роки Другої світової війни. В українській історіографії найбільш поширена думка, що найгіршим було становище євреїв та циган, яких чекало поголовне знищення[282].

Водночас існують й дещо інші твердження. Так, М. Тяглий стверджував, що окупаційна політика щодо ромів, не маючи на початковому етапі війни проти СРСР ідеологічно окреслених форм (на відміну від «єврейського питання»), зазнавала істотних трансформацій у ході бойових дій. Частково вона формувалася й на місцях, коли зацікавлені у робочій силі керівники використовували ромів під час виконання різного роду робіт. Хоча багато ромів гинули, виконуючи важкі роботи, але це не можна вважати тотожним планомірному винищенню. Водночас існує багато свідчень того, що керівництво вермахту віддавало накази про винищення таборів ромів, керуючись уявленнями про те, що серед ромів є багато «шпигунів». Перша хвиля вбивств ромів здійснювалася мобільними оперативними загонами поліції безпеки та СД[283].

Жахливою операцією з переміщення румунських громадян на територію Трансністрії була депортація за Дністер ромського населення, яка почалась у травні 1942 р. Уже до 15 серпня 1942 р. тут було розміщено близько 25 тис. осіб ромської національності. Частина з них загинула від знущань, прямої фізичної розправи, але найчастіше смерть наступала від голоду та холоду. А близько 11,5 тис. ромів були переміщені СС на територію німецької зони окупації і там знищені[284].

У багатьох наукових працях сучасних українських науковців акцент зроблено на визначення масштабів знищення євреїв та ромів у роки війни. Водночас певною мірою не спростований колишній стереотип про те, що начебто євреї не чинили опору Голокосту. Висвітлення створення бойових груп самозахисту в гетто і таборах, аналіз збройних виступів дав змогу науковцям стверджувати про

[282] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 413.

[283] Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України. 1941–1944 рр. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 2. Київ: Наук. думка, 2011. С. 889.

[284] Вінцковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 435.

дієвість єврейського руху опору[285]. У багатьох наукових студіях також наводяться факти допомоги українців та росіян місцевим євреям задля уникнення їх тотального винищення. Водночас висвітлення потребує також і позиція тих, хто беззастережно видавав карателям єврейські сім'ї, що жили по сусідству, а також тих, хто особисто брав участь у винищенні єврейського та ромського населення.

Висновки. Аналіз військових дій за театрами у роки Другої світової війни поширений у західній історіографії. Проте радянські історики намагалися всіляко фальсифікувати участь СРСР у війні протягом 1939–1941 рр., коли Радянський Союз виступав фактично союзником Німеччини. Визнання цього факту суперечило б формуванню уявлень про СРСР як про послідовного борця із фашизмом. Крім того, акцент радянської історіографії на німецько-радянському протистоянні був покликаний затушувати тісне співробітництво не лише на початку Другої світової війни, а й протягом 1920 – 1930 років, коли у СРСР існувало кілька потужних центрів підготовки спеціалістів для німецької армії.

Перебування СРСР у таборі переможців диктувало необхідність формування пам'яті не про німецько-радянське співробітництво, а про німецько-радянське протистояння. Це було однією із важливих причин визначення німецько-радянської війни як «Великої Вітчизняної» із формуванням пам'яті про Другу світову війну крізь призму визначення причин і аналізу бойових дій саме як «Великої Вітчизняної». Наслідки протистояння переважно подавалися у контексті аналізу перемоги над фашизмом чи нацизмом, що сприяло акцентуванню уваги саме на німецько-радянській війні і відсувало на другий план протистояння на інших театрах бойових дій. У радянській історіографії перебування СРСР у таборі переможців було міфологізовано як «перемога у війні з Німеччиною» та «економічна перемога соціалізму» попри масштабну допомогу союзників по Антигітлерівській коаліції.

Прагнення відмежуватися від співробітництва із Німеччиною на початку Другої світової війни зумовило категоричність суджень радянських, а пізніше й російських, науковців у оцінках участі різних суспільних верств та етнічних груп у бойових діях. Формуванню історичної пам'яті про Другу світову війну на основі аналізу подій німецько-радянської війни у Радянському Союзі багато уваги приділяли у роки правління М. Хрущова, але найбільше зу-

[285] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті...С. 211.

силь було докладено під час перебування при владі Л. Брежнєва. Тобто наростання зусиль з формування історичної пам'яті про війну як насамперед «Велику Вітчизняну» відбувалося по мірі того, як кількість безпосередніх учасників бойових дій поступово зменшувалася.

Розрахунок робився на нівелювання народної пам'яті про війну із заміщенням її продуктами офіційного конструювання історичної пам'яті про війну як одного із важливих засобів «утворення нової історичної спільності – радянського народу». Творенню «радянського народу» мало слугувати й перейменування Червоної Армії на «Радянську» та нав'язування думки про те, що Перемога була здобута зусиллями «радянського народу, який міцно згуртувався навколо Комуністичної партії». При тому тема колабораціонізму зводилася лише до «таврування зрадників» чи «посіпак фашистів» тощо. З багатьма викривленнями подається історія Другої світової війни й у сучасній Росії, де все більше проявляються поширені ще у сталінські часи міфологеми (ідеї національної солідарності чи національної єдності), а також соціальні фобії, пов'язані із творенням «образу ворога». Це спотворює міжетнічну взаємодію та самоідентифікацію. Пам'ять про війну у російському суспільстві слугує для концентрації соціальної ностальгії за радянським минулим, способом життя, ідеалами та поширення міфу про перевагу соціалізму над капіталізмом, що, у кінцевому рахунку, націлене на посилення легітимації сучасної російської державності як правонаступника СРСР.

Пам'ять про Другу світову війну все більше розколює пострадянський простір. На відміну від Російської Федерації, де така пам'ять конструюється з метою монополізації Перемоги та сакралізації її символу із «героїзацією» своїх та «демонізацією» ворогів, в Україні поступово сформувалося ставлення до війни передусім як до трагедії всього людства.

Результати досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців переконливо свідчать про загрозу тоталітарних режимів для людської цивілізації.

У контексті дослідження історії національних меншин України на користь такої думки свідчить масове знищення єврейського та ромського населення в роки війни, інспірування міжетнічних конфліктів, переслідування та депортації за національною ознакою, що здійснювалися за ініціативи лідерів Німеччини та СРСР.

Тим більше, що уявлення як Гітлера, так і Сталіна про політичну діяльність світового масштабу допускали таємні домовленості з метою переділу територій на свою користь. Такий переділ здійснювався без урахування потреб та інтересів етнічних груп, які проживали на цих землях. Не скидаючи з рахунку спроб керівництва європейських демократій умиротворити агресора, все ж варто підкреслити, що межа, до якої могли собі дозволити дійти керівники демократичних країн у закулісних перемовинах і переділі світу, не йшла у жодне порівняння із тим, що планували та втілювали у життя вищі керівники СРСР та Німеччини – країн, які виступили ініціаторами Другої світової війни.

Сучасні спроби реабілітації сталінізму у Російській Федерації сприяють актуалізації «пошуку ворогів» і, відповідно, реанімації теми «зрадництва» окремих національних меншин у роки війни. На цьому тлі відбувається формування прийнятної для російської влади громадянської позиції. Носії такої позиції не лише не засуджують такі прояви сталінізму, як репресії та депортації, а й намагаються шукати засоби їх виправдання через звинувачення у «співробітництві із ворогами», «потенційну небезпечність» цілих етнічних груп тощо.

«Русскій мір» із деформацією пам'яті про Другу світову війну явив собою один із засобів розмивання чужих ідентичностей задля посилення зовнішньополітичного впливу РФ. Сакралізація Перемоги у РФ, заснована на міфологемах сталінізму, прагненні витіснити трагічні події війни із колективної пам'яті, призвела не лише до законодавчої заборони відмінного від офіційного трактування подій Другої світової війни, а й до формування специфічних ознак ідентичності, носії якої є прихильниками «русского міра». Масштабне використання історичної пам'яті про Другу світову війну для вирішення завдань державного будівництва у РФ призвело до гіперболізації глорифікації участі росіян у війні. Крім того, сакралізація Перемоги зумовила відхід від оцінки війни як трагічної події в історії людства, що потягнуло за собою закріплення поділу її учасників на «своїх» та «чужих» без аналізу мотивів участі у бойових діях як окремих осіб, так і певних соціальних чи етнічних груп.

Компаративний аналіз тематики досліджень, присвячених висвітленню долі національних меншин України в роки Другої світової війни, дозволяє стверджувати, що найбільше наукових праць присвячувалися висвітленню історії євреїв, поляків, кримських та-

тар, німців. Дещо менше уваги приділялося дослідженню долі ромів, болгар, угорців.

Водночас протягом кількох останніх років помітним є зростання питомої ваги досліджень, присвячених висвітленню долі польської національної меншини в роки війни. Українські науковці, які аналізували події 1939–1941 рр., більше зверталися до історії поляків, німців та євреїв. Водночас у дослідженнях, присвячених вивченню німецько-радянської війни (1941–1945 рр.), порівняно більше уваги науковці звертали на висвітлення долі євреїв, кримських татар, німців та ромів.

У переважній більшості досліджень період Другої світової війни після травня 1945 р. уже аналізувався як «повоєнний», хоча Радянський Союз продовжував бойові дії у рамках радянсько-японської війни, а на українських землях продовжували збройну боротьбу українські та польські повстанці.

Про єврейське населення України переважно йдеться у контексті аналізу Голокосту та участі у збройній боротьбі проти Німеччини і її союзників (у складі частин Червоної Армії та партизанських загонів).

Історія польської національної меншини аналізується через призму радянсько-польської війни, примусового переселення, повстанської боротьби та міграцій, зумовлених прагненням залишити зону бойових дій. Крім того, частина дослідників висвітлює процес протиборства між поляками та українцями на західноукраїнських землях, які поляки розглядали як свої «східні креси».

Порівняно із радянською історіографією, менше уваги сучасні українські дослідники приділяють висвітленню участі поляків у боротьбі проти Німеччини у складі частин Червоної Армії. В україноцентричному дискурсі про характер українсько-польського конфлікту поширена думка, що цей конфлікт на початку війни, коли існувала надія на вирішення «українського питання», не набув такої гостроти, як наприкінці війни, коли вирішувалася доля відновлення Польської держави, де українці мали б статус національної меншини.

Про кримських татар ідеться переважно у дослідженнях, у яких висвітлюється їх депортація у 1944 р. та її наслідки. А доля ромів у роки війни в основному показується через призму їх знищення у німецькій зоні окупації або використання їхньої праці для потреб окупаційної влади.

Висвітлення долі національних меншин України у роки Другої світової війни здійснювалось і здійснюється за вагомого впливу геополітичних чинників. Актуалізація дослідження міжетнічної взаємодії найчастіше пов'язана із аналізом процесу приєднання певних територій до УРСР, змін етнополітичної структури, дослідженням Голокосту та висвітленням різних аспектів колабораціонізму. Осмислення ставлення до участі у бойових діях відбувається під потужним впливом уявлень про громадянські обов'язки й почасти не пов'язується із аналізом забезпечення громадянських прав. Водночас колабораціонізм у середовищі національних меншин України дослідники в основному пояснюють помилками чи прорахунками довоєнної радянської етнополітики.

Розділ 5

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1945 – 1990 РОКІВ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Друга світова війна спричинила великі зміни на геополітичній карті Європи. Суттєві трансформації відбувалися також у внутрішній політиці держав, зокрема Радянського Союзу. Це зумовлювалося як і наслідками війни, так і потребами суспільного розвитку, в тому числі етнополітичного. Завершився процес збирання українських етнічних земель, однак етнічні українці і національні меншини України лишалися заручниками тоталітарної системи, яка обмежувала свободи і права людей[1] . Радянська влада продовжувала політичний курс проросійської акультурації й асиміляції багатонаціонального населення країни не тільки умовно мирними, а й насильницькими способами. Згідно ж із офіційними документами КПРС та її республіканської організації – Компартії України, як писалося в тогочасних виданнях, у країні забезпечувалося «поєднання національних та інтернаціональних інтересів народів при основній ролі інтернаціональних…» [2].

За цією формулою ховався процес формування «радянського націоналізму» (В. Шнірельман) [3].

Радянські дослідники та ідеологи наголошували на особливості побудови інтернаціонального суспільства, де фактично стерті всі межі між народами [4].

На думку К. Бека, то була політика витіснення національної ідентичності з подальшою заміною її на радянський патріотизм [5]. Однією зі складових цієї політики була «денаціоналізація» національних меншин. З ужитку в тогочасних офіційних партійних і дер-

[1] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. С. 229–230.

[2] Чирко В. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии национальных отношений в СССР (к 60-летию образования СССР). Киев,1982. С. 35.

[3] Shnirelman Victor A. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. *Bulletin of the National Museum of Ethnology*. 2005. 30 (1). PP. 102.

[4] Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 136–137.

[5] Интернационализм советского народа (история и современность) / отв. ред. В. П. Шерстобитов. Москва: Наука, 1982. С. 291.

жавних документах зник сам термін «національні меншини»[6]. Асиміляційна політика супроводжувалася боротьбою проти «українського буржуазного націоналізму» та наступом на права національних меншин[7].

Комуністично-радянську національну політику на території України досліджували багато вітчизняних та іноземних дослідників. У полі їхньої уваги були, зокрема, українсько-польські відносини, масові примусові переселення, репресії, політика русифікації. Польський дослідник Р. Дзвонковський, аналізуючи політику радянської влади, показував, як масові репресії, депортації та голод 1946–1947 рр. вплинули на польське населення Західної України. Спираючись на спогади очевидців, дослідник стверджував, що поставлені радянською владою високі вимоги до обсягу поставок зерна спричинили поширення голоду серед населення, який, утім, не був настільки потужним, як в 1932–1933 рр. [8]. Аналіз цього та інших аспектів комуністично-радянської політики давав підстави багатьом дослідникам, у тому числі іноземним, визнавати існування в СРСР і його республіках «репресованих народів».

Одним з напрямів вивчення особливостей національної політики КПРС було вивчення етнічного складу керівництва УРСР. Сучасні дослідники наголошували, що найбільш відповідальні посади в «номенклатурі» ЦК КПУ тривалий час посідали переважно росіяни. Проте на певному етапі в цій «номенклатурі» стала збільшуватися частка українців за національністю. Однак, на думку О. Штейнле, більшість з них мали деформовану національну ідентичність (русифіковану і радянську) [9].

Серед зарубіжних дослідників, хто першим зацікавився питанням етнічного складу керівництва УРСР, був Дж. Армстронґ. Він

[6] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 211.

[7] Барсенков А., Вдовин А. Национальная политика и национальные движения. *История России*. 1917–2009. Москва: Аспект Пресс, 2010. С. 412; Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991). *Національне питання в Україні XX – на початку XXI ст.: історичні нариси*. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 473.

[8] Dzwonkowski R. Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947). URL:http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist9/Dzwonkowski.pdf (Last accessed: April, 2019).

[9] Штейнле О. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945–1953 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVII. С. 225.

мусив визнати трудність дослідження цього аспекту через суперечливість даних офіційної радянської статистики [10].

Дослідник Університету Каліфорнія Роджер Брубейкер у статті «Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account» («Національності і національне питання у Радянському Союзі та пострадянській Євразії: інституціональне значення»), зазначав, що радянські очільники прагнули організації різних народів на основі створення «Радянської національної держави» як «Російської національної держави» [11] всупереч Конституції та іншим законам, які декларували право національного самовизначення. На думку турецького дослідника С. Ораза, радянське керівництво, формуючи свою національну політику, ділило народи країни на «хороші» і «погані», при цьому називаючи росіян найкращими[12].

Досліджуючи політичну культуру і національну ідентичність у російсько-українських відносинах, М. Молчанов відзначав, що комуністично-радянська політика спрямовувалася на формування універсальної радянської ідентичності на основі російської (з однією мовою, культурою тощо), водночас ігноруючи, а інколи й придушуючи спроби самовизначення окремих спільнот, у тому числі й українців [13].

Однією із особливостей радянської національної політики повоєнних років стало продовження депортацій за національною ознакою. Тоталітарна система намагалася під приводом боротьби з колабораціонізмом асимілювати населення України, а «неблагонадійні народи» піддати масовим репресіям.

Як доводить О. Рафальський, сталінська політика переселення народів стала трагічною сторінкою етнічної історії України: упродовж 1944 – 1949 рр. лише з території Західної України було депортовано 50 тис. родин (близько 145 тис. осіб) за національною озна-

[10] Armstrong J. The Soviet bureaucratic elite / a case study of the Ukrainian apparatus. New York, 1959. P. 15–18.

[11] Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: https://works.bepress.com/wrb/18/ (Last accessed: April, 2019)

[12] Seçil Öraz The struggle and the response in Stalin's deportation policy: the case of Crimean tatars. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. 2006. Volume VI. Issue 2. P. 414.

[13] Molchanov M. Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations. Ostin: Texas A&M University Press College Station, 2002. 352 p.

кою[14]. Такі дії влада пояснювала необхідністю боротьби з націоналістичним підпіллям.

Означену тему розробляли Т. Снайдер, М. Бугай, Т. Мартін, О. Пол, С. Ораз, К. Бенітес та інші, у тому числі українські та польські дослідники діяльності Армії Крайової, ОУН, УПА та інших організацій.

Зокрема, М. Бугай довів, що у повоєнні роки найбільше постраждали від депортацій кримські татари, українці, чеченці, інгуши, греки, німці, турки, болгари, вірмени та інші[15]. С. Ораз звертав увагу на суб'єктивні чинники депортаційних репресій, передовсім на підозри Й. Сталіна у нелояльності неросійських національностей до радянського режиму[16].

О. Буцько спростовувала тезу добровільного переселення українців, показавши, що основними причинами масових переселень 1944 – 1946 рр. стало, з одного боку, завдання «остаточного вирішення» Польщею проблем національних меншин, а з іншого – потреба врегулювання керівництвом СРСР політичної ситуації на території, що межувала з Польською Народною Республікою[17]. Так радянська влада допомагала Польщі вирішити проблеми національних меншин, а Польща приймала радянську модель внутрішньої і зовнішньої політики[18].

Механізми і наслідки репресивної акції «Вісла» досліджували О. Рубльов, В. Сергійчук, М. Рябчук та ін. М. Рябчук зазначав, що виселення українців з історичних етнічних земель передбачало їх розпорошення, «фільтрацію» всіх переселених[19][20]. На терито-

[14] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті... . С. 237.

[15] Bugai N. The Deportation of Peoples in the Soviet Union. URL: https://books.google.com.ua/books?id=xwp5y9NDaEwC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false Last accessed: May, 2019); Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. №10. С. 32–38.

[16] Seçil Öraz The struggle and the response in Stalin's deportation policy: thecase of Crimean tatars. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. 2006. Volume VI. Issue 2. P. 413.

[17] Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 73–79.

[18] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 214–215.

[19] Рябчук М. Два боки «Вісли». *Всесвіт*. 1997. № 10. С. 175–178.

[20] Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер ; [пер. с англ Л. Зурнаджи]. URL: https://play.google.com/books/reader?id=wb2nDQAAQBAJ&hl=uk&pg=GBS.PT2 (Last accessed: May, 2019).

рії Польщі відбувалася їх полонізація. Щодо переселених в різні регіони СРСР здійснювалася політика їх русифікації і радянізації так само, як і щодо всього різноетнічного населення України. Зокрема, радянська влада міняла топоніми та інші історичні назви на нові радянські. Передовсім це робилося у Криму, в Причорноморських та західноукраїнських областях.

У книзі Тімоті Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» відзначалося, що в часи завершення Другої світової війни Й. Сталін прагнув звільнити окуповані Червоною Армією землі Західної України та Польщі від національних меншин. Відповідно, депортаціями здійснювалося те, що називають «масовими етнічними чистками». Близько 780 тис. поляків були відправлені із західних областей України до Польщі, а упродовж 1944–1946 рр. – 483 099 українців переселено на територію Радянської України з Польщі, у більшості випадків насильно. Ці процеси відбувалися згідно з умовами Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі». Н. Кочан та В. Войналович зазначали, що під час проведення заходів, обумовлених угодою, радянське керівництво зіткнулося, зокрема, з небажанням етнічних поляків виїжджати до Польщі, а тому вдавалося до репресій[21]. У 1947 р. прорадянська влада Польщі вчинила щодо українців депортаційну акцію, відому як операція «Вісла»[22]. На думку Т. Снайдера, то була лише частина плану виселення «нелояльних» українців з їх батьківщини. Після «Вісли» за кілька жовтневих днів 76 192 українці було відправлено до ГУЛАГу. Дослідник відзначав, що ці дії були частиною загальної національної політики Й. Сталіна на території України і Польщі, засобом боротьби проти націоналістичного підпілля українців[23].

Важкі умови проживання за межами України, а також подвійні стандарти радянського права створювали складнощі зі збереженням людьми їх національної самобутності. Вивченням цих питань переймалися А. Айсфельд, Г. Бекірова, Р. Вольт, А. Фукс, Д. Ха-

[21] Войналович В. Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галиччині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 76–77.

[22] Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным; [пер. с англ Л. Зурнаджи]. URL: https://play.google.com/books/reader?id=wb2nDQAAQBAJ&hl=uk&pg=GBS.PT2 Last accessed: May, 2019).

[23] Рафальский О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз: монографія. Київ: Генеза, 2004. С. 164–168.

ваджи, Р. Хаялі, Б. Чирко. У працях названих та інших дослідників розкривалося ставлення радянської влади до окремих етнічних спільнот України. В цьому ставленні виразно проглядалася суть радянської національної політики сталінських часів. Початок «відлиги» знаменувався частковою лібералізацією цієї політики. Серед головних результатів курсу М. Хрущова на «подолання культу особи» науковці називають пробудження національної самосвідомості, зростання інтересу національностей до власної історії, мови, культури. Однак 1958 р. з'явилися перші ознаки відновлення русифікаційної політики. О. Рафальский показав, що радянські дослідники усіх повоєнних років відкидали будь-яку форму державності України, крім УРСР. У їх працях про будь-яку «суверенізацію» республіки чи «відродження» української мови та інших національних мов населення республіки не йшлося. А кар'єрне зростання «по партійній лінії» українців та осіб інших «неросійських» національностей вимагало від них відмови від свого національного самоусвідомлення на користь російсько-радянського[24].

Названі, та інші особливості різних періодів комуністично-радянської національної політики та її наслідків, як слушно зауважив О. Рафальський, потребують ґрунтовнішого вивчення. Зокрема, автор звернув увагу на те, що розвінчання культу особи сформувало основу для відродження національних культур, але жодним чином не означало великодержавної русифікаційної політики, хоча остання і стала менш репресивною[25]. Післясталінське радянське керівництво продовжувало курс на утвердження російської мови як засобу міжнаціонального спілкування з подальшою асиміляцією етнічних груп[26].

Українські дослідники також довели, що збільшення чисельності й зростання впливовості (кар'єрної просунутості) російськоетнічного населення в Україні було наслідком економічної, міграційної, освітньої і кадрової політики комуністично-радянської влади[27]. І. Терлюк опублікував і пояснив дані, які засвідчували, що 49% росіян прибули до Західної України за направленням на роботу, а 43% – керувалися власними мотивами [28]. М. Рябчук зазначав, що через

[24] Рафальский О. Там само.

[25] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 262

[26] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті

[27] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект

[28] Терлюк І. Приїхав росіянин до Львова. *Дзвін*. Львів, 1994. № 9. С. 111–115

масову міграцію росіян в Україну і українців на територію інших республік відбувалося зменшення частки етнічних українців серед людського загалу республіки. Міграційні процеси сприяли асиміляції різних етнічних груп у російський мовно-культурний простір та спричинювали зміни до паспортної етнічності[29].

Про русифікацію на території УРСР свідчить прийнята у 1958 р. постанова «Про зміцнення зв'язку школи з життям». О. Рафальський зазначав, що цей документ став прикриттям русифікації українського шкільництва[30]. Проведений пленум ЦК КПРС у 1958 р. засвідчив тенденцію поширення російської мови на території СРСР як основного засобу комунікації. Відповідно, впровадження цієї постанови стало першим кроком асиміляційної політики партійного керівництва Радянського Союзу наприкінці 1950-х рр. У пункті 19 тез М. Хрущова зазначалося, що вивчення російської мови сприяє зміцненню дружби народів СРСР. Водночас партійний лідер наголошував на потребі прийняття нормативно-правової основи для втілення ідеї обов'язкового вивчення російської мови: «Якщо дитина буде вчитися у школі, де викладання вестиметься мовою союзних чи автономних республік, то вона за бажанням може вивчати російську. І, навпаки, якщо дитина буде вчитися в російській школі, вона може вивчати мову однієї з союзних або автономних республік»[31]. М. Парахіна зазначала, що саме ці «демократичні» ініціативи влади, які наче б то дозволяли в національних республіках не вивчати російську мову, фактично узаконювали русифікацію. Тобто, виключення її з предметів навчання позбавляло перспективи вступу до вищих навчальних закладів та обмежувало можливості щодо побудови кар'єри. Водночас, аналогічна норма для російських шкіл зумовлювала необов'язковість вивчення мови титульної нації автономної чи союзної республіки, яка, до того ж, посилювалася додатковими потребами [32]. У свою чергу, це сприяло зниженню престижності вивчення рідної мови у школах, оскільки вона не надавала та-

[29] Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 108–109.

[30] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті... С. 262.

[31] Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране. *Правда*. 1958. № 320 (14714). С. 2.

[32] Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 133.

ких можливостей, як знання російської. І. Коляска стверджував, що тези М. Хрущова викликали різку критику в усіх союзних республіках з боку тих, хто розумів, що під «демократичним» вибором мови навчання приховується русифікація[33]. Втім, усупереч громадській думці Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» було прийнято у 1959 р.[34]. Це стало причиною скорочення шкіл з українською, польською, угорською, молдовською мовами навчання. Кількість учнів з російською мовою навчання упродовж 1959–1960-х рр. становила 1/3 від загальної кількості. Згідно зі статистичними даними контингент учнів україномовних шкіл сягав 3808,4 тис (в 25 308 школах), російськомовних – 1626,9 тис. (в 4192 школах), молдавських, угорських та польських шкіл – 48,7 тис.[35].

В умовах «відлиги» важливе значення мало вивчення лінгвістичних особливостей мов різних етнічних спільнот. Відповідно, на початку 1960-х рр. у системі Академії наук СРСР діяла Наукова рада з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». В УРСР ці соціолінгвістичні дослідження, на думку О. Лаврута, підпорядковувалися здебільшого політичним цілям, зокрема, зміцненню ролі російської мови та звуженню функцій місцевих національних мов[36]. Схожі тенденції досліджувала Л. Масенко, зазначаючи, що радянська влада здійснювала лінгвоцид національних мов, у тому числі української[37]. Все це відбувалося після проголошення курсу на «злиття всіх націй» у єдину спільноту «радянський народ» на з'їзді ЦК КПРС у 1961 р. М. Ярмоленко зазначала, що таким чином здійснювалися процеси асиміляції, які видавали за добровільне прагнення всіх народів вивчати російську мову[38].

[33] Коляска І. Освіта в радянській Україні. Торонто. 1970. В-во Пітер Мартин Ассн. 246 с.

[34] Бажан О. Г. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки. Історичні науки.* 2007. Т. 65. С. 41.

[35] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 232.

[36] Лаврут О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис.* 2011. Вип. 3. С. 115.

[37] Українська мова у xx сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали за ред. Л. Масенко. Київ. Вид. дім Києво- Могилянська академія. 2005.

[38] Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40–80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3 (65). С. 367.

Масова русифікація зумовлювала втрату мовно-культурної ідентифікації етнічних спільнот. На прикладі єврейського населення УРСР, яке здебільшого проживало в містах, В. Даниленко показав неможливість розвитку національних культур через асиміляційну політику радянської влади.

Так, він навів дані, що станом на кінець 1950-х рр. іврит як рідну мову вважали 17,7% євреїв СРСР, а російську – 78,2%. Це також зумовлювалося дискриманційною політикою щодо навчання в освітніх закладах рідною мовою[39].

У розрізі регіональних особливостей Української РСР русифікаційна політика спрямовувалася на викорінення мовно-культурних особливостей не лише українців, але й національних меншин. Особливо це проявлялося у південних та східних областях республіки. У монографічному виданні «Донбас в етнополітичному вимірі» зазначалося, що русифікаційні тенденції були більш притаманні промисловим центрам Східної України. Лише у Донецьку в 1958/1959 навчальному році кількість учнів українських шкіл становила 0,9 тис. (1,2%).

У аналітичній доповіді В. Смолія, С. Кульчицького та Л. Якубової «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» зазначалося, що на початку 1960-х рр. в регіоні більше 90 % шкіл були російськомовними, а вже у 1965 р. було закрито останню школу з українською мовою навчання[40]. Решта шкіл були російськомовними, що засвідчувало відсутність будь-яких умов для навчання осіб інших етнічних спільнот рідною мовою[41].

Л. Якубова, аналізуючи розвиток Донбасу в радянський період, відзначала, що керівництво республіки не задовольняло специфічних етнонаціональних потреб регіону. Більше того, плани розвитку Сходу України, які розроблялися московськими науково-дослідними установами, передбачали масову трудову міграцію,

[39] Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 118.

[40] Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 206.

[41] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 138–139.

що мало зумовити формування радянської ідентичності на Сході[42]. Фактично русифікаційні процеси прискорювалися за рахунок такої міграції та дисперсних етнічних громад[43]. Ю. Ніколаєць відзначав, що асиміляція на території Донбасу відбувалася й за рахунок міжетнічних шлюбів, зумовлених, з одного боку, етнічною неоднорідністю, а з іншого – зростанням рівня трудової міграції[44]. Як результат, відбувалася маргіналізація нащадків таких шлюбів, що мало руйнівний вплив на традиційні культури етнічних спільнот регіону. У свою чергу, радянське керівництво підтримувало ці процеси та сприймало як успіх національної політики[45]. Таким чином, регіон досить швидкими темпами був русифікований, при цьому етнічна самобутність окремих спільнот була стерта та змінена на «радянську ідентичність».

У Криму відбувалися аналогічні процеси русифікації. Після депортації кримських татар й інших етнічних груп, які населяли півострів, його відразу ж заселили вихідці з Росії та України. Характеризуючи етнонаціональний склад населення, починаючи з 1959 р., Н. Макаренко наголосила, що внаслідок штучної міграції росіяни становили найбільшу спільноту, яка проживала на півострові[46]. Тим не менш, передача півострова УРСР зумовила зростання шкіл з українською мовою навчання. У Москві намагалися пригальмувати поступову українізацію півострова шляхом звільнення учнів від вивчення мови республіки, якщо вона для них не є рідною[47]. Водночас, з початком дії Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» розпочалася розбудова системи освіти, спрямована на асиміляцію та русифікацію населення регіону. Як і у випадку з Донбасом, особливу роль у цих процесах відігравала трудова міграція та швидке зростання частки російського етносу. Г. Бекірова стверджувала, що

[42] Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 66.

[43] Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України ... С. 209.

[44] Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). монографія. Київ, 2012. С. 165.

[45] Там само. С. 165.

[46] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. С. 336–338.

[47] Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України ... С. 475–476.

поряд з питанням передачі Кримського півострова порушувалося й питання повернення депортованих у 1941 та 1944 роках народів. Однак верхівка Української РСР, очевидно виконуючи вказівки вищого партійного керівництва СРСР, вирішила заборонити репатріацію виселених раніше народів через потребу згодом виплачувати компенсацію та високу ймовірність конфлікту між переселенцями і новими жителями регіону[48]. Ю. Павленко відмічав, що процес передачі Криму Україні мав закономірні підстави, які зумовлювалися економічними, політичними чинниками. На його думку, незважаючи на те, що українці на півострові становили меншину, саме вони разом із татарами мали вагоме політичне значення[49]. Втім, будь-яка тенденція до українізації регіону становила загрозу радянській системі, відтак, Крим зазнав найбільшого русифікаційного впливу, наслідки якого відчутні на сучасному етапі державотворення.

Радянізація та комунізація Галичини, яка супроводжувалася русифікаційними тенденціями серед населення регіону у роки «відлиги», відбувалася поряд із відзначенням 300-річчя Переяславської ради. Відповідно, керівництво республіки намагалося через наукові інституції показати історичні передумови «об'єднання», що слугувало б ідеологічним знаряддям асиміляції етнічних спільнот Галичини. Лібералізація суспільних відносин у республіці, яка на незначний період часу сформувала умови для розвитку української мови та культури, все ж зазнала поступового згортання. Попри критику діяльності Й. Сталіна партійне керівництво й надалі використовувало його методи для реалізації національної політики[50]. Ключовим з них стала трудова міграція, збільшення частки студентів з-поміж національних меншин тощо. Відзначаючи особливості етносоціальних процесів в Україні у 50–60-х рр. XX ст., В. Котигоренко наголошував, що партійна верхівка для «радянізації» західних областей УРСР залучала росіян та російськомовних українців зі Сходу, тим самим намагаючись асимілювати місцеве населення[51]. Н. Красножон, підтверджуючи русифікаційну політику, наводила дані, згідно

[48] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т.1. Симферополь: Издательський дом «Тезис», 2008. С. 150–151.

[49] Павленко Ю.В. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. *Діалог*. 2004. № 5. С. 175–177.

[50] Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України. С. 289–291.

[51] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 228.

з якими частка російськомовних шкіл у 1950-х рр. у містах Галичини становили як мінімум половину від загальної кількості[52]. М. Парахіна відзначала, що тенденція збереження російсько-українського паритету в мовній сфері, зокрема в освіті, поступово згорталася, а російська мова переймала провідні функції. Посилаючись на висловлювання міністра освіти УРСР І. Білодіда, дослідниця відзначила, що радянське керівництво намагалося втілювати русифікацію шляхом реформування освіти[53]. Перепис населення 1959 р. засвідчив, що в регіоні більша частина населення представлена українцями. Найбільшими меншинами Галичини стали росіяни, поляки, євреї. Ймовірніше за все, через значну перевагу саме українського населення у західних областях її оминула загальна тенденція послаблення мовної ідентичності, незважаючи на здійснені радянською владою заходи щодо русифікації. Г. Боднар зазначала, що радянська національна політика асиміляції у Західній Україні мала протилежну дію, відтак відбувалося зростання саме україномовного населення. Водночас дослідниця наголосила, що національні меншини регіону, зокрема поляки та євреї, поступово втрачали власну мовну ідентичність і зазнавали русифікації чи українізації[54].

Економічні, соціальні, політичні чинники впливали на етнічну динаміку Закарпаття. Використовуючи гасло «розквіт і зближення національних культур», радянське керівництво здійснювало русифікаційну політику з метою асиміляції населення Закарпаття, яке мало строкатий етнічний склад. Особливих утисків зазнало угорське та українське населення, яке досить часто було звинувачене у проявах «буржуазного націоналізму». Водночас, для збільшення частки російського населення в регіоні з подальшою русифікацією інших етнічних груп здійснювалася трудова міграція. На думку дослідників сучасності, частка росіян на Закарпатті з 1950-х рр. зростала найбільше, порівняно зі всією Україною [55]. С. Шевченко зазначала, що шкільна освіта національних меншин на території УРСР

[52] Красножон Н. Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953). *Наукові записки ІПіЕНД НАН України*. Київ, 2000. Вип. 14. С. 132.

[53] Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 133–134.

[54] Боднар Г. «Радянська» Галичина. URL: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077 (Last accessed: October, 2019).

[55] Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 406.

забезпечена на низькому рівні. Однак на Закарпатті школи мали краще становище, порівняно зі всією Україною, оскільки місцева влада та педагогічна громадськість надавали необхідну фінансову та матеріальну допомогу. Водночас, як зазначає дослідник, найбільш забезпечені були школи з російською мовою навчання [56]. О. Малець у своєму дисертаційному дослідженні висвітлив особливості етнополітичних та етнокультурних процесів на території Закарпаття в умовах радянських реалій. Він, зокрема, зазначав, що внаслідок масштабних господарських та культурних перетворень відбувалася зміна етнічного складу населення міст регіону. Дослідник підтверджував тезу сучасних істориків щодо засилля русифікації, яке позначилося на становищі українців та інших етнічних груп. Як приклад, він навів становище угорців, які мали змогу навчатися у 100 школах з відповідною мовою викладання [57].

Внутрішні міграційні процеси, які штучно організовувалися радянською владою, зумовлювали зростання частки росіян на території УРСР. Причиною цього ставали направлення працівників на роботу до республіки, заселення територій, де раніше проживали депортовані, тощо. З іншого боку, відбувалася міграція населення УРСР до Середньої Азії для освоєння цілини. Звісно, в офіційних документах влада обґрунтовувала це необхідністю розвитку народного господарства, однак таким чином відбувалася поступова асиміляція. Відповідно, на території УРСР збільшувалася кількість росіян та знижувалися темпи приросту українців, євреїв, поляків, чехів, словаків, болгар, угорців. Зростання питомої ваги росіян за рахунок міграційних процесів досить сильно позначилося на етнічному складі населення України. На думку В. Котигоренка, особливого впливу зазнав Кримський півострів, де у 1959 р. частка росіян становила 71,4%, а українців – 22,3 %[58]. Н. Макаренко зазначала, що тенденція зростання чисельності росіян на півострові та русифікація етнічних спільнот зумовлювала провідні позиції російської спільноти у суспільно-політичному і культурному житті півостро-

[56] Шевченко С. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50–60-ті роки XX ст.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2014_14_98 (Last accessed: October, 2019).

[57] Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. URL: http://dspace.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/1331 (Last accessed: October, 2019).

[58] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 476.

ва[59]. Досить стрімко у 1950-х рр. зростала частка росіян на території Західної України. В. Котигоренко, посилаючись на дані перепису населення 1959 р., стверджував, що росіян у восьми західноукраїнських областях було 465 тис., які спільно з 76 тис. російськомовних українців та 60 тис. російськомовних євреїв становили 6,6% населення[60]. Зростання кількості росіян спостерігалося і в східних регіонах республіки. Сучасні дослідники наголошували, що зміни в етнічному складі населення, особливо Східного регіону, сформували стереотип «українського сільського Заходу» і «російського міського Сходу». Зважаючи на те, що зростання населення міст відбувалося за рахунок російських переселенців, відзначимо, що урбанізаційні процеси впливали на русифікацію. М. Рябчук стверджує, що це зумовило не лише «кількісну» перевагу русофонів над українофонами, але і «якісну»[61]. Ці тенденції, на думку Ю. Ніколайця, ставали засобом руйнування національних та культурних зв'язків, а також штучного формування спільності «радянський народ»[62]. Він зазначав, що асиміляція етнічних спільнот на Донбасі пов'язана з потужною проросійською орієнтацією через міграцію російських робітників у великі міста регіону. Однак, крім міграційного чинника русифікації на Сході, важливу роль відігравала самоідентифікація різних етнічних груп як росіян та міжетнічні шлюби[63]. Водночас, попри проведені заходи щодо русифікації регіону населення Західної України здебільшого було україномовним. О. Субтельний, цитуючи вислів Б. Левицького «другий серед рівних», зазначав, що українці у роки «відлиги» відігравали роль партнера росіян в управлінні. Дослідник діаспори вбачав, що причиною цієї тенденції стала своєрідна негласна домовленість між Києвом і Москвою щодо управління «радянською імперією»[64]. Очевидно, що це також мало значний вплив на русифікацію суспільства.

[59] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. С. 338.

[60] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. .С. 228.

[61] Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомії української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 110.

[62] Донбас в етнополітичному вимірі. С. 134–135.

[63] Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 164–165.

[64] Субтельний О. Україна. Історія. Київ,1991. С. 432.

Таким чином, у ході міграційних процесів та русифікації населення України росіяни відгравали значну роль у суспільно-політичному житті, оскільки позиціонували себе не як меншина, а як особи, що належать до титульної нації, що, у свою чергу, мало негативне значення на сучасному етапі державотворення. Процес «злиття націй», започаткований у 1960-х рр., формував мовно-культурні особливості росіян як основу «радянської спільності», що позначилося, також, на етнодинаміці окремих регіонів країни. Отже, Південний-Схід став російськомовним, а його жителі здебільшого позиціонували себе як «радянський громадянин», а за етнічною ознакою здебільшого росіянином чи російськомовним українцем, євреєм тощо.

Лібералізація суспільства, зумовлена XX з'їздом ЦК КПРС, поступово почала згортатися з приходом до влади Л. Брежнєва. Відповідно, шляхом русифікації, яка обумовлювалася як законодавчими і нормативно-правовими актами, так й ідеологічним обґрунтуванням ідеї єдиної спільності «радянський народ», створювалися передумови знищення самобутності окремих етносів. За визначенням В. Котигоренка, відмітною рисою етнонаціональних відносин у СРСР та, зокрема, в Україні стало посилення контролю за розвитком суспільно-теоретичної думки та усіма сферами життя[65]. В умовах періоду «застою» відбувалася ліквідація національно-культурної та мовної ідентичності українців шляхом тиску на інтелігенцію та її асиміляцію[66]. Звісно, ці процеси в офіційній радянській науці називалися «зближення націй», що передбачало інтеграцію соціалістичних культур в єдине ціле[67]. Радянські дослідники наголошували на добровільності вибору російської мови як основного засобу комунікації[68]. Ця теза фактично є основою для формування теорії злиття «соціалістичних націй». Утім, добровільність вибору російської мови обумовлювалася низкою чинників авторитарного режиму, що сприяли русифікації. Окремі російські до-

[65] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 485.

[66] Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 31.

[67] Интернационализм советского народа (история и современность) / отв. ред. В.. Шерстобитов. Москва: Наука, 1982. С. 402–403.

[68] Бурмистрова Т., Зайцева Е., Захаров И., Шурыгин Е. Национальная політика КПСС: очерки историографии. Москва: Политиздат, 1981. С. 190.

слідники відкидають насильницьке нав'язування державою російської мови. Зокрема, С. Чешко, посилаючись на данську дослідницю Х. Краг, зазначав, що головною тенденцією в СРСР став поділ функцій мов залежно від їх відношення до національно-державної структури радянського суспільства, який відзначався відповідною структурою комунікативних зв'язків. Зважаючи на це, Х. Краг вважала, що у такому разі варто використовувати термін «русинізація», замість «русифікація», мотивуючи це тим, що «русифікація» асоціюється з насильницьким нав'язуванням російської мови[69]. Втім, про добровільність використання російської мови говорити досить складно, оскільки радянська система формувала всі передумови для викорінення національно-культурних та мовних особливостей різних етнічних спільнот з метою уніфікації суспільства. Про це зазначають й дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. У колективній монографії «Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект» зазначалося, що заходи радянської влади щодо русифікації зумовлювали етномовну акультурацію, а інколи й асиміляцію. Відповідно, мала місце відмова окремих осіб різних етнічних груп від рідної мови на користь російської[70]. Все це підтверджують сучасні наукові розвідки низки дослідників, зокрема: Н. Малярчук [71], Л. Масенко [72], І. Міронової [73], Н. Новородовської [74], Т. Сушкевич[75],

[69] Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва: ИЭА РАН, 2000. С. 164.

[70] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект С. 233.

[71] Малярчук Н. Проблема русифікації освіти на Донеччині в публіцистичній спадщині Олекси Тихого. URL: : http://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/731/749 (Last accessed: May, 2019).

[72]Українська мова у хх сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали за ред. Л. Масенко. Київ. Вид. дім києво- Могилянська академія. 2005.

[73] Міронова І. Національне питання в УРСР (1920-ті – 1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів: наукові студії.* Миколаїв, 2016. Вип. 17. С. 63–69.

[74] Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 30–35.

[75] Сушкевич Т. Особливості літературного процесу періоду стагнації (кінець 60-х рр. – початок 80-х рр. ХХ ст.). URL: http://eprints.zu.edu.ua/6913/1/%83%D1%88%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8.PDF (Last accessed: May, 2019).

Ж. Шевчук [76], М. Ярмоленко[77]. О. Рафальський зазначав, що добровільність вивчення російської мови, а згодом її прийняття як основного засобу комунікації здійснювалася через формування «теорії» про «двомовність українського народу» академіком І. Білодідом. Фактично у часи перебування його на посаді міністра освіти УРСР діяв циркуляр, де зазначалося, що вивчення російської мови є обов'язковим, а української – за бажанням. Відповідно, це правило поширювалося стосовно інших національних груп, що зумовлювало ідеальне підґрунтя для русифікації суспільства [78]. У шкільних програмах з російської мови наголошувалося на її міжнаціональному характері. Її вивчення у національних школах здійснювалося з метою стимулювання учнів у подальшому використанні її у повсякденні, тобто таким чином упроваджувалася русифікація національностей, які проживали на території України [79]. Ще одним елементом їхньої русифікації стало створення підготовчих класів для шкіл з національною мовою навчання, де викладали вчителі з досконалою російською мовою. Від початку 1973/74 навчального року у школах з угорською і молдавською мовами навчання планувалося відкрити 278 підготовчих класів [80]. Відзначимо, що наприкінці 1970-х рр. політика русифікація на території України набула значного розмаху. У 1978 р. в УРСР прийнято Закон «Про народну освіту», у якому утверджувалася позиція «добровільного вибору» батьками мови навчання в школах. На думку Н. Новородовської, це положення мало декларативний характер і закріплювало обов'язковість вивчення російської мови у школах. Зокрема, вона наводить дані щодо зниження кількості учнів, які навчалися українською мовою наприкінці 1970-х рр. Згодом Міністерство освіти УРСР видало дирек-

[76] Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40-80-х рр. ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3 (65). С. 365–377.

[77] Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 1990-х рр. ХХ ст.). дис. канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2001. 178 с.

[78] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті... С. 285.

[79] Программы для 4–10 классов школ УССР с венгерскими и молдавскими языками обучения. Русский язык. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8880. Арк. 2–3.

[80] Наказ Міністра освіти Української РСР № 42 «Про відкриття підготовчих класів у загальноосвітніх школах з угорською і молдавською мовами навчання Української РСР» від 28 лютого 1973 р. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8553. Арк. 142─143.

тиву «Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки», що зумовило новий етап асиміляції та русифікації. Останнім кроком, який стимулював популяризацію російської мови стала Постанова Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР», згідно з якою збільшувалася кількість годин навчання російської мови у неросійських школах, а також матеріально краще забезпечувалися вчителі російської мови [81]. Враховуючи зазначене, складно погодитися з наведеними доводами російських дослідників про відсутність нав'язування російської мови в усіх сферах суспільного життя. Сам же С. Чешко визнає, що, незважаючи на відсутність як такого офіційного поняття «державна мова», російська все ж виконувала її функції, оскільки це витікало з «коммуникативных потребностей единого государства» [82].

Фактично кінець 1970-х – початок 1980-х рр. позначився посиленням русифікаторських тенденцій на території УРСР. Очевидно, це зумовлювалося наростанням дисидентського руху, який поступово перетворювався на національний, а також ігноруванням проблем етнічних спільнот, які вже наприкінці 1980-х рр. загострилися і засвідчили кризу радянської національної політики. Це підтверджується й науковими працями сучасних істориків, які відзначають основні проблеми мовно-культурного розвитку національних меншин України в умовах «застою». Водночас, важливе місце посідає детальне вивчення цих процесів не лише вітчизняними, але й зарубіжними дослідниками. Відзначали тенденцію уніфікації мовно-культурних особливостей етнічних спільнот та їхньої подальшої асиміляції такі дослідники: З. Войновський [83], Т. Вікс [84],

[81] Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений. 2018. № 11 (63)*. С. 30–35.

[82] Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва: ИЭА РАН, 2000. С. 165.

[83] Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 43:1, 1-7. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467 (Last accessed: April, 2019).

[84] Weeks Theodore R. Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An overview of Recent Publications. URL: : https://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1134 (Last accessed: May, 2019).

Д. Ґоренбург [85], Р. Брубейкер [86] та ін. На думку І. Баликіна, русифікація та асиміляція всіх спільнот України активно реалізовувалася у 1970-х рр., після прийняття рішень XXIV з'їзду ЦК КПРС (1971 р.) та прийняття нової Конституції (1977 р.), що, безумовно, вплинуло на реалізацію концепції єдиної спільності «радянський народ»[87]. Відзначаючи можливість стрімкого кар'єрного зростання для носіїв російської мови, П. Колстьо стверджував, що поряд з асиміляцією існувала своєрідна конкуренція між українцями та росіянами, які все ж мали більші переваги, порівняно з іншими етнічними спільнотами. Аналізуючи науковий доробок Б. Кравченка, він наголосив, що ці тенденції зумовлювали формування націоналістичних поглядів[88]. Ґрунтуючись на детальному вивченні низки наукових праць стосовно національного питання в радянському союзі, З. Войновський засвідчував факт появи української інтелектуальної еліти у середині 1960-х рр., яка все ж намагалася протистояти русифікаційним тенденціям у суспільстві. Щоправда, як відзначає дослідник, посилаючись на С. Якельчука, вони ідентифікували себе не лише як українці, а як радянські українці[89]. У монографії К. Ніколаєць «Суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 60-х – на початку 90-х років XX століття: історіографія» зазначалося, що формування дисидентського руху стало закономірною реакцією на процеси русифікації [90]. З одного боку, це варто характеризувати як наслідок постійної асиміляції та формування нової іден-

[85] Gorenburg D. Soviet Nationalities Policy and Assimilation. URL: http://www.people.fas.harvard.edu/~gorenbur/gorenburg%20assimilation.pdf (Last accessed: May, 2019).

[86] Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: https://works.bepress.com/wrb/18/ (Last accessed: April, 2019).

[87] Баликін І. Національна політика органів радянської влади в Донбасі: автореф. … дис. канд. іст. наук за спец.: 07.00.01 – історія України. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2015. С. 10.

[88] Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. *Nations and Nationalism*. 2008, 14 (1). P. 161.

[89] Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 43:1, 1-7. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467 (Last accessed: April, 2019).

[90] Ніколаєць К. Суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 60-х років на початку 90-х років XX століття: історіографія. Вінниця, 2004. 304 с.

тичності «радянський народ» у працях ідеологів, а з іншого – це був обережний крок інтелектуалів до початку відродження українського мовно-культурного простору, який поступово переростав у національні рухи за незалежність.

Активна русифікація здійснювалася у збройних силах СРСР, про що відзначали С. Карран і Д. Пономареффа у праці «Managing the ethnic factor in the Russian and Soviet armed forces: an historical overview». На їхню думку, радянська влада намагалася стерти етнічні та релігійні особливості військовослужбовців шляхом їх розміщення в регіонах, де вони не мали етнічної та релігійної ідентифікації [91]. Це, як зазначали С. Вімбуш і А. Алексєєв, створювало, низку проблем, зокрема, пов'язаних з мовним питанням, наявністю конфліктів на етнічному ґрунті, які використовувалися радянським керівництвом як засіб переорієнтації окремих національних меншин[92].

На думку певного кола дослідників, у Збройних силах СРСР відбувалася своєрідна дискримінація деяких етнічних спільнот. Підтверджується ця теза в огляді «Ethnic Balance in the Soviet Military in a Decade of Manpower Shortage». На думку його авторів, через певні упередження та етнічні стереотипи окремі спільноти були найменш репрезентованими у Збройних силах СРСР, у тому числі євреї та німці. Упереджене ставлення до меншин у силових структурах проявлялося і в їхніх призначеннях на посади. Про це свідчить те, що у структурі державної безпеки 91% службовців були носіями слов'янської мовно-культурної групи. Понад те, близько 70% офіцерів серед слов'ян становили саме росіяни [93]. Цікавою була радянська національна політика стосовно керівництва республік: кожен другий секретар кожної республіки, голови КДБ та військової округи були росіяни за етнічним походженням. Звісно, перший секретар та інші державні і партійні керівники були за походженням з республіки, де вони обіймали свої посади. У монографії «Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіс-

[91] Curran S., Ponomareff D. Managing the ethnic factor in the Russian and Soviet armed forces: an historical overview. 1982. P. 35.

[92] Wimbush S., Alexiev A. The ethnic factor in the Soviet armed forces. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/87f5/248b4b7532ff0d16b56937ea71175d1bcb49.pdf (Last accessed: June, 2019).

[93] Ethnic Balance in the Soviet Military in a Decade of Manpower Shortage. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498522.pdf (Last accessed: June, 2019).

нування і ворожнечі)» відзначалося, що такий порядок речей слугував гарантією відданості Москві[94]. В. Чирко зазначав, що росіяни становлять найбільшу частку серед населення всього Радянського Союзу, а отже, він стверджував, що саме цей етнос має провідну роль «у радянській інтернаціональній співдружності» [95].

Ця теза має власне логічне підґрунтя, зважаючи на період написаної праці дослідником. Однак під цією формулою вбачається виправдання процесу русифікації, пояснюючи це наявністю найбільшої частки російського етносу в СРСР. Утім, зростання чисельності росіян в роки «застою» зумовлювали й інші фактори, зокрема, навмисні записи батьків своїх дітей росіянами, трудові міграції та шлюби між особами різних етнічних спільнот. На думку Ю. Ніколайця, у змішаних шлюбах відбувалося нівелювання національної ідентичності. Відтак діти від цих шлюбів досить легко піддавалися русифікації [96].

О. Рафальський, посилаючись на дослідження О. Сапеляка, зазначав, що Україна посідала перше місце серед союзних республік за міжнаціональними шлюбами, при цьому наголошуючи, що це зумовлювало нігілістичне ставлення до національних почуттів та рідної мови [97]. Інтернаціоналізація суспільства упродовж 1940-х – 1980-х рр. стала прикриттям для планомірної русифікації суспільства. Це зумовлювало витіснення з ужитку рідних мов етнонаціональних спільнот України, натомість збільшувалося використання у повсякденному житті російської мови. Особливо під цей вплив потрапляли спільноти, які були поляризовані чи проживали в містах: євреї, греки, німці, білоруси, роми та ін. Прикладом цих процесів, на думку сучасних вітчизняних дослідників, став Донбас, де відбулося зросійщення етнічних спільнот і формувалося уявлення про нього як про «російськомовний регіон» [98].

---

[94] Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 208.

[95] Чирко В. Національні відносини в СРСР в умовах розвинутого соціалізму. Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1979. С. 14.

[96] Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 164.

[97] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті...С. 280.

[98] Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 91.

Дослідники радянської епохи наголошували на процесах «зближення націй», що мало сприяти єдності СРСР та нівелювати будь-які спроби національного самовизначення. М. Куліченко стверджував, що розквіт націй в умовах «зрілого соціалізму» зумовлюватиме їхнє поступове злиття, здійснене на основі «соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів» [99]. У колективній радянській монографії «Великий Советский народ» наголошувалося, що у формуванні монолітності радянської спільності важливу роль відігравали економічні чинники, зокрема, формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР. У ній зазначалося, що розвиток науки, інтернаціоналізація впливають на етнічну самоідентифікацію населення СРСР [100]. Водночас, посилення контролю над усіма сферами суспільного життя, зокрема мовно-культурного, зумовлювало зниження видання преси мовами етнічних спільнот, про що свідчить постанова ЦК КПРС від 7 січня 1969 р. «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару», що сприяло посиленню русифікації [101].

Етнонаціональні процеси у брежнєвські часи частково набували ознак теорії і практики сталінізму. Це проявлялося через реакцію влади на виступи шістдесятників, дисидентів чи правозахисників, яких звинувачували в «антирадянській пропаганді» [102]. Ю. Ніколаєць стверджував, що радянська влада у 1970-х рр. на території західних областей України впроваджувала практику переселення жителів регіону, які, на думку спецслужб, були «неблагонадійними», тобто пов'язані з українським національним рухом. Утім, дослідник зазначав, що масового характеру, як в часи сталінізму, ці акції не мали [103].

---

[99] Куличенко М. Расцвет и сближение наций в СССР. Москва: Мысль, 1981. 444 с.

[100] Великий Советский народ / ред. кол. А. Шевелев (отв. ред.), Б. Бабий, П. Багрий, И. Белодед, Н. Комаренко (отв. секретар), С. Крыжановский, А. Лихолат; рук. В. Шинкарук. Киев: Наукова думка, 1976. 504 с.

[101] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 240–241.

[102] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті... С. 280.

[103] Ніколаєць Ю. Особливості етносоціальних процесів у Галичині другої половини 1960-х – 1991 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1 (87). С. 32.

Використовуючи практику міграцій та міжнаціональних шлюбів, яка вважалася однією з ключових рис радянської національної політики, а також втіленням у життя низки нормативно-правових актів, які зумовлювали русифікацію українського суспільства, партійне керівництво намагалося втілити в життя ідею формування єдиної спільності «радянський народ». Водночас ці процеси супроводжувалися переслідуванням національних меншин.

Демократизація суспільства, точніше, її радянський варіант у період «перебудови», сформувала позитивні умови для національного відродження етнічних спільнот. Водночас, ігнорування етнополітичних проблем в СРСР зумовлювало наростання конфліктних ситуацій, які наприкінці 1980-х рр. загострилися, про що свідчать збройні конфлікти в різних регіонах Радянського Союзу. В Україні процеси національного піднесення мали мирний характер, однак, попри це, відбувалася конфронтація національних сил з російськими чи іншими організаціями національних спільнот. Ситуація загострювалася наростанням русифікації та денаціоналізації суспільства, що підтвердив й Всесоюзний перепис населення 1989 р. [104].

Завершення періоду «стабільності» національних відносин у СРСР та початок корінних змін у радянському суспільстві у середині 1980-х рр. позначилися на подальшому розвитку українців та інших народів УРСР, а також в СРСР у цілому. Криза періоду «застою», зокрема в національних відносинах, за визначенням О. Рафальського, спричинила появу нових ідей та виходу нових лідерів на політичну арену, а це відповідно зумовлювало початок лібералізації режиму [105]. Російський дослідник С. Чешко вважав, що криза радянської системи та подальший розпад СРСР зумовлювалися розгортанням етнічного націоналізму та конфронтацією окремих етнічних груп. Тим не менш, він, розкриваючи це питання, відкидав тезу про Союз як «в'язницю народів», а також відзначав, що свого часу національна політика мала певні успіхи, хоча й потребувала реформування [106]. Все ж відмітимо, що відсутність адекватної національної політики в СРСР, яка сприяла б органічному розвитку етнічних спільнот, формувала підґрунтя для розвитку націоналізму.

---

[104] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 276.

[105] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті.... С. 287.

[106] Чешко С. Роль этнонационализма в распаде СССР. URL: http://scepsis.net/library/id_1763.htm (Last accessed: November, 2019).

На думку В. Загурської-Антонюк, інституційні форми регулювання етнонаціональних процесів та опікування державою проблемами національних меншин в Україні сформувалися саме в другій половині 1980-х рр. [107]. У свою чергу, О. Рафальський відмічав, що підвищення рівня зацікавленості у вивченні проблеми етнонаціональних відносин та вирішення основних питань національних меншин зумовлювало те, що офіційні документи партійних органів, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР затверджувалися в дусі традиційних стереотипів посилення «інтернаціонального виховання», «зміцнення дружби народів» та «боротьби з буржуазним націоналізмом»[108]. О. Антонюк відмічав етнічний ренесанс, як чинник розпаду Радянського Союзу, зумовлений змінами у внутрішній і зовнішній політиці СРСР [109]. Підтримуючи точку зору О. Антонюка, І. Міронова у статті «Національне питання в УРСР (1920–1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення» зазначала, що демократизація в суспільстві зумовила зростання національних рухів, які, невдоволені чинним режимом, вимагали докорінних змін у внутрішній та зовнішній політиці [110]. Зазначимо, що початок демократичних перетворень у СРСР сприяв розгортанню національних рухів, які стали підґрунтям для формування нових незалежних держав. Отже, розвиток національної самосвідомості етнічних груп СРСР посилив внутрішній тиск на систему управління державою та довів недієвість радянської моделі регулювання етнонаціональних відносин. У свою чергу, погляди комуністичних ідеологів на національне питання, спроби обґрунтовування провідної ролі російського етносу, формування ідеї єдиного «радянського народу», який підкріплювався репресивними заходами політичної верхівки, лише поглиблювали розвиток національно-демократичних рухів в Україні.

Стимулом до початку наукових дискурсів щодо етнополітичних процесів в Україні став перепис населення 1989 р., згідно з яким на території республіки проживало 130 етносів. Він засвідчив поліетнічне різноманіття регіонів України, а також впливовість окремих

[107] Загурська-Антонюк В. Стратегія розвитку етнополітики в умовах формування незалежної Української держави. URL: https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3213 (Last accessed: March, 2019).

[108] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті... С. 289.

[109] Антонюк О. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. Київ: Наукова думка, 1999. № 4. С. 19–20.

[110] Міронова І. Національне питання в УРСР (1920–1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів. Наукові студії*. 2016. №17. С. 68.

етнічних груп на політичні та соціокультурні процеси в місцях їх розселення [111]. С. Чешко, аналізуючи Всесоюзний перепис населення, зазначав, що повністю асимільованими на той час були 14,9 млн (без росіян), що становило 10,6 %. На його думку, упродовж повоєнних десятиліть мовна асиміляція лишалася на стабільному рівні і коливалася районі 10 %, що свідчить про відсутність характеру домінуючого мовного процесу [112]. Для дослідників етнонаціональних процесів перепис населення 1989 р. став важливим статистичним документом, завдяки якому вдалося констатувати факт негативного впливу політики русифікації, а також зупинення цього процесу [113]. Зокрема, демократично налаштовані ЗМІ поширювали інформацію про «духовний Чорнобиль», що означало руйнування духовних, національних цінностей українців та інших етнічних груп. Перепис населення 1989 р. засвідчив, що з 51,5 млн жителів УРСР 37,4 млн були українцями, з яких 87,7 % вважали українську мову рідною, а в таких містах, як Донецьк, Луганськ, Чернігів, Миколаїв, Харків, Одеса, вже не функціонувало жодної української школи [114]. О. Антонюк зазначав, що основою етнодемографічного складу населення стали 17 етнічних груп, зокрема українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, румуни, греки, татари, вірмени, роми, кримські татари, німці, болгари, азербайджанці, гагаузи [115]. О. Рафальский відзначив зростання кількості росіян, молдаван, вірмен, ромів, німців, гагаузів та зниження кількості євреїв, поляків, болгар, греків упродовж 1980-х рр. Водночас приріст українського населення упродовж 10 років (1979–1989 рр.) був найнижчим (2,4 %) [116]. Л. Полякова, аналізуючи зміни етнонаціонального складу населення, зазначала, що процеси зменшення кількості осіб певних етнічних груп зумовлювалися перемішуванням та інтернаціоналізацією [117].

---

[111] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект . С. 277.

[112] Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва: ИЭА РАН, 2000. 398 с.

[113] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 277.

[114] Там само. С. 291.

[115] Антонюк О. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ, 1999. 284 с.

[116] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті.. 447 с.

[117] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 277.

Враховуючи це, зауважимо, що внаслідок цих процесів відбувалося стирання ідентичності окремих спільнот з їхньою подальшою русифікацією.

Найбільших дискусій серед сучасних досліджень зазнала проблема бікультурного протистояння між українською етнокультурною та російськомовною групами, до якої увійшли майже всі росіяни (22,1 %), російськомовні українці (12,2 %) та нечисленні національні меншини, які асимілювалися під впливом русифікаторських факторів (5,8 %) [118]. Ці процеси відображалися у наукових працях В. Котигоренка, В. Даниленка, О. Рафальського, С. Чешка та ін. Вітчизняні дослідники вважали, що формування етнонаціональних суперечностей зумовлювалося державною політикою радянської влади, яка в 60–70-х рр. XX ст. намагалася нівелювати національне питання. У той же час окремі російські науковці стверджували, що модель національної політики СРСР хоч і потребувала змін, але мала ефективність на певному етапі. Зокрема, цієї точки зору дотримувався С. Чешко, відзначаючи при цьому переваги радянської національної політики [119].

Поступово відбувалося загострення суперечностей у сфері міжнаціональних відносин. В. Котигоренко відзначав, що існувала низка чинників, які формували етнополітичну ситуацію республіки у другій половині 1980-х рр., зокрема: 1) вияв національної свідомості окремими етносами (українці, кримські татари, греки, німці, євреї та ін.), незважаючи на демократизацію суспільства, все ще наштовхувався на спротив з боку влади; 2) розвиток тенденції виявлення власної ідентичності етносом та етнічними групами, що зумовлювало прагнення титульними етносами республіки формувати власну державність; 3) перспектива носіїв неукраїнської національності стати громадянами України зумовлювала спроби низки етнічних груп протистояти оформленню статусу національної меншини (росіян, кримських татар, угорців, румунів, молдаванів, поляків, білорусів); 4) невизначеність політики у сфері національних відносин; 5) український національний рух був послаблений регіонально-політичними чинниками, які зумовлювали появу анти-

[118] Полякова Л. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки XX ст. URL: http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf (Last accessed: October, 2019).

[119] Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва: ИЭА РАН, 2000. 398 с.

українських та антиукраїномовних настроїв переважно у південних та східних регіонах країни; 6) відсутність реального досвіду законотворення з національних питань, що спричинило прийняття лише декларативних актів, не закладаючи при цьому юридичних норм [120]. Водночас упродовж 1987–1989 рр. національно-визвольний рух перебував у постійній динаміці. На думку І. Рафальського, ідею національного самовизначення наприкінці 1980-х рр. підтримала низка формальних та неформальних об'єднань, переважно молодіжних[121]. Утім, одним з ключових аспектів, який позначився на етнонаціональних відносинах в СРСР та в УРСР зокрема, стало замовчування проблем міжнаціональних конфліктів. На початку «перебудови» партійне і радянське керівництво не вбачало гостроти національного питання в поліетнічній країні. На думку І. Міронової, замовчування цих процесів лише поглиблювало кризу міжнаціональних відносин, що спричинило низку збройних конфліктів на території СРСР, що після 1986 р. радянськими науковцями пояснювалося проявами націоналізму, а згодом – порушенням принципів ленінської національної політики [122]. Водночас А. Матієнко зазначала, що міжнаціональні проблеми, які розпочалися з другої половини 1980-х рр., зумовлені зростанням національної свідомості окремих спільнот, переросли у серйозні конфлікти. Вона пояснювала це прагненням інших етносів зберегти власну самобутність та ідентичність [123]. Розкриваючи історію України у 1985–1991 рр., дослідник В. Даниленко зазначав, що однією з проблем загострення етнонаціональних відносин у Радянському Союзі та в УРСР стало розмежування ролей між росіянами, які, за визначенням Комуністичної партії, позиціонувалися як провідна етнічна група, та неросійськими народами, які сприймалися на своїх етнічних територіях як національність та, фактично, як національна меншина [124].

---

[120] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 275–276.

[121] Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні та зовнішні впливи. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 127–128.

[122] Міронова І. Національні меншини України в роки перебудови (1985–1991 рр.). *Наукові праці. Історія. Чорноморський державний університет імені Петра Могили*. Миколаїв, 2016. Т. 282. № 270. С. 23.

[123] Матієнко А. Особливості етнонаціональної політики СРСР. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 473.

[124] Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 57.

Початок конфліктів на національному ґрунті у окремих республіках СРСР також позначився на етнополітичній ситуації в Україні. По-перше, через високий рівень вимушеної міграції у зв'язку з конфліктом на Кавказі (Нагірний Карабах) частково змінився етнонаціональний склад населення України; по-друге, через радянську міграційну політику, спрямовану на процес злиття націй та формування єдиного «радянського народу» упродовж другої половини XX ст.; по-третє, у зв'язку з проявами національної самосвідомості різних етнічних груп в УРСР існувала загроза конфлікту в Україні на етнічному ґрунті. Відзначимо, що на території Закарпаття, Буковини, Донбасу та Криму, які були багатонаціональними регіонами, поступово посилювалося протистояння між етнічними групами. Одним із прикладів стали вимоги румунів до радянської влади створення Герцаївської зони як окремого району області, формування умов для розвитку мовно-культурних особливостей, а також залучення їх до роботи в управлінських структурах регіону [125]. Враховуючи це, важливим аспектом у сучасних дослідженнях ставали етнорегіональні особливості України та ключові причини розгортання національних рухів. Зокрема, науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України розгорнули дослідження окремих регіонів України в етнонаціональному вимірі, видавши при цьому серію праць: «Крим в етнополітичному вимірі»[126], «Закарпаття в етнополітичному вимірі»[127], «Донбас в етнополітичному вимірі»[128], «Галичина в етнополітичному вимірі»[129]. Характеризуючи етнополітичну ситуацію в регіонах загалом, а також тенденцію розгортання національних рухів, автори монографій висвітлювали ключові закономірності, які визначали міжнаціональні відносини в період «перебудови».

Аналізуючи основні проблеми етнополітичного розвитку Закарпаття, В. Котигоренко визначив динаміку етнічних процесів у регіоні. Важливе значення у дослідженні цього питання мало вивчен-

[125] О некоторых аспектах роботы с румынским населениям Черновицкой области. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 42–49.

[126] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 568 с.

[127] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

[128] Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.

[129] Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.

ня міграційних процесів на території Закарпаття, що впливало на етнонаціональний склад населення, та чинників, які зумовлювали ці явища[130]. Окремі аспекти національних процесів у Закарпатті в період «перебудови» розглядаються в українсько-угорському виданні «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» за редакцією М. Вегеша та Ч. Фединець. Відзначаючи процеси демократизації суспільства у другій половині 1980-х рр., авторський колектив праці зазначав, що серед населення відбувалося переосмислення ідейно-теоретичних та соціально-політичних досягнень радянської доби, а особливу увагу було акцентовано на проблемах насильницької русифікації та колонізації краю, реабілітації політичних в'язнів та греко-католицької церкви, відновленні національної спадщини[131]. Однією із особливостей етнонаціональних процесів Закарпаття в період «перебудови», на думку С. Шевченко, стало збереження кількості національних шкіл, попри намагання місцевого керівництва закрити навчальні заклади з польською, угорською, молдавською мовами навчання[132]. Характеризуючи етнополітичні процеси Закарпаття, Г. Кожолянко наголошував, що проблеми регіону, пов'язані з поширенням русинства, сформувалися в умовах розпаду Радянського союзу. Так, аналізуючи праці науковців Інституту етнології та антропології АН СРСР, дослідник зазначив, що до 1991 р. жодної згадки від співробітників установи про русинів, тим більше закарпатських, галицьких чи буковинських не існувало. Зважаючи на це, напрошувався логічний висновок, що штучно порушене питання русинства наприкінці існування СРСР мало на меті послабити українську національну єдність[133]. Цієї точки зору дотримувалася й низка українських дослідників, зокрема О. Мишанич, М. Тиводар, І. Буркут, М. Панчук та ін. Вивчаючи явище полі-

[130] Закарпаття в етнополітичному вимірі. : 682 с.

[131] Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / за ред. М. Вегаша та Ч. Фединець; [редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар та ін.]. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. С. 297–300.

[132] Шевченко С. Школи національних меншин – одна з форм диференціації навчального процесу в УРСР: URL: http://lib.iitta.gov.ua/709173/1/posibnyk_13_07_2017_last-254-318.pdf (Last accessed: October, 2019).

[133] Кожолянко Г. Українці-русини Буковини і Галичини: історія – сучасність. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 319–320.

тичного русинства на Закарпатті, О. Мишанич висловлював точку зору, що це явище стало знаряддям для певних сил, яким була невигідна незалежність України. Відтак, з 1990-х рр., очевидно розуміючи невідворотність розпаду СРСР, члени Компартії Закарпаття сприяли створенню Товариства карпатських русинів[134]. М. Панчук відмічав, що поряд із формуванням культурного русинства на початку 1990-х рр. створювалися і політичні організації, які контролювалися спочатку спецслужбами СРСР, а в роки незалежності – іншими країнами[135].

Г. Кожолянко відзначав, що упродовж 1990-х рр. російські дослідники розглядали русинів як частину російського народу[136], що, у свою чергу, лише підтверджувало тезу про використання цього питання для впливу Росії на внутрішню політичну ситуацію в Україні.

Участь національних меншин України в політичних процесах Донбасу часів «перебудови» мало певні регіональні особливості, пов'язані зі значним рівнем русифікованості населення, що знижувало рівень підтримки національних організацій і, у свою чергу, впливало на розвиток інтернаціональних рухів. Ю. Ніколаєць у монографії «Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки)» зазначав, що значна частка росіян у регіоні зумовлена не лише міграційними процесами, але й асиміляцією окремих етносів шляхом запису їх як росіян, а також використанням російської мови як засобу міжетнічного спілкування[137]. У монографії «Донбас в етнополітичному вимірі» відзначалося, що пріоритетним для регіону стало не національне питання,

[134] Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 33.

[135] Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський проект). *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 82.

[136] Кожолянко Г. Українці-русини Буковини і Галичини: історія – сучасність. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 319–320.

[137] Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 164–165.

а соціально-економічні проблеми[138]. Аналогічної точки зору дотримуються дослідники з Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович, І. Каретніков, Б. Короленко, М. Майоров, В. Тиліщак, Я. Файзулін, В. Яременко, які за матеріалами виставки «"Донбас": перерРОчитання образу» видали однойменну брошуру. У ній зазначалося, що неспроможність розв'язати соціально-економічні проблеми зумовлювала зростання рівня страйків серед шахтарів, наслідком яких стало прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність України»[139]. Л. Ковач наголошувала, що організований громадський рух Донецької області сформувався наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., пояснюючи це роботою місцевої партійної верхівки із задоволення національно-культурних потреб етнічних спільнот. Найбільшого поштовху для розвитку національних і громадських рухів регіону надав вересневий пленум ЦК КПРС, на якому прийнято платформу «Національна політика партії у сучасних умовах»[140].

Разом з тим, підготовлена «Альтернативна платформа до 28-го з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу» виокремлювала національне питання та територіальне питання як одне із ключових у розвитку СРСР. Відзначимо, що пропонувалося здійснити поділ України, Білорусі та Росії на менші автономні регіони для ефективнішого управління.

Цей документ передбачав переглянути радянську національну політику та сформувати всі передумови для розвитку національностей у Союзі[141]. У цих умовах відбувається становлення національно-культурних організацій у вигляді товариств. А. Шайхатдінов зазначав, що етнічні організації формувалися з метою консолідації осіб тієї чи іншої національності та збереження своєї мовно-культурної й етнічної самобутності[142]. Упродовж 1989–1990 рр. на території Донбасу утворюються Маріупольське міське товари-

[138] Донбас в етнополітичному вимірі. 584 с.

[139] «Донбас»: перерРОчитання образу». URL: http://www.memory.gov.ua/ebook/broshura-donbas-pereprochitannya-obrazu (Last accessed: September, 2019).

[140] Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 34.

[141] Альтернативная платформа к 28 съезду Коммунистической партии Советского Союза. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2739. Арк. 36.

[142] Шайхатдінов А. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі XX – XXI ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Донецький національний університет. Донецьк, 2010. С. 11.

ство греків та Обласний Єврейський культурно-просвітницький центр «Алєф» (ОЄКПЦ), Донецьке обласне об'єднання німців (ДООН) «Wiedergeburt» («Відродження»). Як вважав А. Шайхатдінов, основним напрямом діяльності цих організацій став розвиток мови національних меншин[143]. Л. Ковач охарактеризувала період 1989–1992 рр. як початковий етап організації національних меншин Донеччини[144]. Сучасні науковці ключову увагу приділили вивченню інтеррухів Донбасу, які стали реакцією на український національно-демократичний рух. Особливо це питання актуалізується в умовах російсько-української війни, оскільки ці організації сформували підґрунтя для поширення сепаратизму упродовж кінця 1980-х – 2014 рр. На думку дослідника А. Іванова, інтеррухи Донбасу, використовуючи національні проблеми, намагалися включити Південно-Східний регіон на правах автономії до Російської Федерації, при цьому спекулюючи мовними та етнічними питаннями[145]. Організації проросійського характеру, сформовані наприкінці 1980-х рр., зокрема «Демократический Донбасс», «Движения демократических реформ», «Выборы-89» та ін. виступали проти введення єдиної державної мови, а після проголошення незалежності поширювали неправдиву інформацію стосовно «насильницької українізації»[146].

На думку Ю. Ніколайця, партійне керівництво розглядало Галичину як перешкоду на шляху уніфікації суспільно-політичного життя республіки [147]. Попри проведені заходи радянською владою регіон не зазнав значної русифікації, а отже, зберігав власні

[143] Шайхатдінов А. Реалізація мовних прав у діяльності національно-культурних товариств Донецької області (кінець 1980-х – 2000-ті рр.). URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/22186/19-Shaykhatdinov.pdf?sequence=1 (Last accessed: November, 2019).

[144] Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу ... С. 38.

[145] Иванов А. ИДД и СССР, или Как создавалось Интердвижение Донбасса. URL: https://fromdonetsk.net/idd-i-sssr-ili-kak-sozdavalos-interdvizheniedonbassa.html (Last accessed: May, 2019).

[146] Новородовський В. Етномовний фактор дезінтеграційних процесів в Україні у поглядах науковців з Європи та США. *Сучасна гуманітаристика : збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 13 жовтня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 9. С. 146.

[147] Ніколаєць Ю. Особливості етносоціальних процесів у Галичині другої половини 1960-х – 1991 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1 (87). С. 29–50.

національно-культурні особливості, що вплинуло на розвиток національних рухів у роки «перебудови».

В. Коцур зазначав, що після проголошення курсу на демократизацію суспільства розгорнулося формування сприятливих умов для діяльності неформальних суспільно-політичних організацій. Характерною рисою Галичини стала поширеність національно-патріотичних рухів та, на відміну від Південного-Сходу, готовність до боротьби за незалежність[148].

На думку дослідника, надмірна активність національно-демократичних рухів наприкінці 1980-х рр. – на початку 1990-х рр. змусила активізувати комуністичну владу посилити власну пропагандистську політику, зокрема з поширення неправдивої інформації щодо формування на території Галичини державного утворення, а то й приєднання до Польщі[149].

Ймовірно, пропаганда відповідала чіткому плану Комуністичної партії стосовно поділу УРСР на три частини з метою полегшення процесів управління: Південно-східна, Центральна та Західна [150].

Звісно ж, аналогічні пропозиції були стосовно БРСР та РРФСР, однак, зважаючи на підтекст пропаганди Компартії, а також на сучасні події на Сході України, ймовірно, що процес поділу України радянськими спецслужбами все ж був запущений на початку 1990-х рр., а Росія використала це для реалізації власних неоімперських планів.

С. Адамович відзначав, що процеси «перебудови» у Галичині стали фактором реалізації прагнення до українського державотворення[151]. Звісно ж, на думку вченого, менталітет жителів Західної України включав ідею месіанства для русифікованого населення інших регіонів[152].

Відповідно, це стало певним поштовхом до початку діалогу Сходу і Заходу України та просвітницької діяльності національно-

[148] Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України. 2017. С. 313.

[149] Там само. С. 313.

[150] Альтернативная платформа к 23 съезду Комунистической партии Советского Союза. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2739. Арк. 16–48.

[151] Адамович С. Сприйняття змін на Заході України в період розпаду СРСР. URL: http://194.44.152.155/elib/local/1684.pdf (Last accessed: October, 2019)

[152] Адамович С. Галицьке месіанство у процесі становлення сучасної Української держави. URL: http://194.44.152.155/elib/local/1620.pdf (Last accessed: October, 2019)

демократичних сил Галичини[153]. Важливе місце у дослідженнях сучасних вітчизняних науковців відведено позиції демократичних рухів стосовно національного питання. О. Рафальський відзначав, що до ключових проблем історіографії національних груп у часи «перебудови» варто віднести зростання національних рухів за суверенізацію республік, розв'язання мовно-культурних проблем титульної нації, проголошення державності і виходу зі складу СРСР, а також позицію етнічних спільнот (росіян, угорців, євреїв, поляків, кримських татар та ін.) в українському національно-демократичному русі[154]. Наприкінці 1980-х рр. сфера міжнаціональних відносин була пріоритетним напрямом Комуністичної партії[155]. Однак формування національно-демократичних рухів спричиняло конфліктну ситуацію з державними структурами, що, безумовно, позначалося й на етнонаціональній сфері. Паралельно з тим формувалися інтеррухи, які, в свою чергу, намагалися протистояти національним рухам, а також були прихильниками русифікаторських тенденцій.

Досліджуючи національні рухи в Україні у 1980–1990 рр., В. Котигоренко розкрив особливості діяльності низки політичних сил (Народний Рух України, Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України, Українська християнсько-демократична партія, Демократична партія України, Народна партія України та ін.) у сфері національних відносин [156]. На думку Л. Коцур, політичні сили в Україні поступово актуалізували політизацію етнічності, що відображалося в їхніх програмних документах під час парламентських виборів 1990 р.[157]. Свідченням цього є низка

[153] Адамович С. Діалог між Галичиною і Донбасом у період розпаду СРСР. URL: https://vpered.wordpress.com/2014/11/20/adamovitsch-dialog (Last accessed: October, 2019)

[154] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті ...С. 292.

[155] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

[156] Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 498–509.

[157] Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про створення В. Чорноволом і його спільниками самвидавного журналу «Український вісник». Додаток: «Интервью из-под полы». *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України.* Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 46–55.

програмних документів цих організацій, а також інформаційні звіти та повідомлення партійних працівників чи органів КДБ. Зокрема, в одному з них зазначалося, що В. Чорновіл з однодумцями висловлювали необхідність вирішення мовного питання, відновлення права на самовизначення та «державність» для кримських татар й інших народів[158]. В. Даниленко зазначав, що всі демократичні рухи України в 1985–1991 рр. об'єднували навколо себе не лише свідомих осіб титульної нації, але й інших етнічних спільнот [159]. У передмові збірника документів і матеріалів «Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України» наголошувалося, що наприкінці 1980-х рр. відбувалося розростання мережі неформальних рухів різного спрямування. Упорядники цієї книги наголошували, що в умовах «перебудови» особливо активними були екологічні, релігійні рухи, а також важливе місце у політичному житті відводилося активній діяльності еліти національних меншин [160]. У дисертаційному дослідженні Л. Коцур «Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.» відзначалася участь етнічних спільнот у національно-демократичному русі наприкінці 1980-х рр. [161]. Осмислення процесів демократизації та розвитку суспільно-політичних процесів в Україні у роки «перебудови» здійснив О. Бойко. Зокрема, дослідник акцентував увагу на протистоянні влади з гаслами «інтернаціоналізації суспільства» та національних організацій, які стояли на принципах захисту національних інтересів [162].

Характеризуючи діяльність національно-демократичних організацій, відзначаємо, що їхня роль зводилася до національно-культурного відродження України. Серед них чільне місце посідав

[158] Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.: дис. канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 423 с.

[159] Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 125.

[160] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 5–12.

[161] Коцур Л. Національні меншини України... 423 с.

[162] Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. Київ: ІПіЕНД, 2002. 306 с.

Народний Рух України, який не лише здійснював свою політичну діяльність у напрямі проголошення української незалежності, відродження мовно-культурних традицій, але й став захисником національних меншин, які проживали на території УРСР. У документах радянської влади Народний Рух України фігурував як організація, яка не відмежовувалася від «націоналістичних, екстремістських антисоціалістичних угруповань» [163], виступала проти асиміляції та денаціоналізації української нації, а національні меншини, які проживають на території України – вважала частиною одного українського народу. В. Даниленко зазначав, що антирухівська пропаганда, в основі якої були пункти про «насильницьку українізацію», спрямовувалася на регіони компактного проживання росіян [164]. В аналізі програми «Народного руху України» зазначалося, що інтеграція всіх національностей в один соціум республіки, ядром якого є українці, не виключає початок міжнаціональних конфліктів [165]. Однак, як відзначають В. Даниленко [166] та В. Котигоренко [167] ця організація виступала за задоволення потреб не лише українців, але й інших етнічних спільнот, які проживають на території України. Це твердження сучасних українських дослідників також підтверджувалося й документами організації, у тому числі програмою, у якій зафіксовано положення про право на самовизначення та право на національно-культурну автономію національних меншин, що проживають в Україні [168], резолюцією «Проти антисемітизму», заявою З'їзду на підтримку прагнень кримськотатарського народу, а також створенням у 1990 р. Ради Національностей Руху та комітету «Антишовіністична дія», до якого входили різні національні товариства[169]. У «Зверненні до не українців» члени Народного Руху України намагалися не лише показати власну лояльність до інших етніч-

[163] Народний рух України (аналіз програми). ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 27–30.

[164] Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр. ...С. 126.

[165] Народний рух України (аналіз програми). ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 27–30

[166] Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 125.

[167] Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 499–500.

[168] Програма «Народного Руху України». URL: http://old.lvivrada.gov.ua/frakciyi/nru/14606-programa-narodnogo-ruhu-ukrajiny (Last accessed: January, 2020).

[169] Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр. ... С. 57.

них спільнот, але й закликали національні організації підтримати їх у національно-культурному відродженні України[170]. Л. Коцур відмічала, що лідери організації намагалися протидіяти будь-яким спробам асиміляції, а також сприяли їхньому національно-культурному розвитку[171]. На думку В. Котигоренка, попри суперечливі процеси в діяльності Народного Руху України вони сприяли розвитку національного питання на державному рівні, серед яких, зокрема, створення умов для вільного культурного розвитку етнонаціональних груп[172]. Більше того, прийняття Резолюції щодо забезпечення прав національних меншин сприяло зростанню підтримки Народного Руху України з боку етнічних спільнот, а також приєднанню до нього частини поляків, євреїв, татар, німців, болгар, росіян та ін.[173].

Національно-культурні питання стали одними із ключових у діяльності національних організацій. Це зумовлювало поширення рухів за відродження мов, культур, національної самобутності, що було покладено в основу прагнення незалежності. Досліджуючи доробок Л. Лук'яненка, дослідниця І. Кривдіна відзначала, що ключовим завданням УГС з 1988 р. стала боротьба з русифікацією та національною асиміляцією радянської політики[174]. Прийнявши «Декларацію принципів», яка стала першим документом національно-демократичного руху в Україні, члени спілки першими наголошували на необхідності розбудови незалежної держави[175]. Відзначи-

[170] Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області до Львівського обкому КПУ про установчий з'їзд Народного руху України. Додатки: 1. Інформація мандатної комісії з'їзду «НРУ» 9 вересня ц. р.; 2. Звернення «До всіх неукраїнців в Україні»; 3. Звернення «До українців, що живуть в Союзі поза Українською РСР»; 4. Звернення «До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки». *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 503–504.

[171] Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.: дис. канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 423 с.

[172] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 279.

[173] Коцур Л. Національні меншини України ..С. 84.

[174] Кривдіна І. Шляхи вирішення національного питання в доробку Левка Лук'яненка. *Ітелігенція і влада. Серія історія*. 2012. Вип. 25. С. 245–254.

[175] Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 2017. 840 с.

мо, що в першому ж пункті Декларації зазначалося, що відновлення державності України стало б головною гарантією економічних, соціальних, культурних, суспільних та політичних прав українців і національних меншин.

Водночас у пункті 7 документа члени УГС висловили свою позицію стосовно потреби захисту національних меншин в Україні, зокрема, на культурно-національні автономії, а також підтримували репатріацію кримських татар[176]. Аналізуючи документальну базу діяльності УГС, С. Бичек зазначав, що члени спілки порушували низку важливих питань, зокрема мови, символіки, етнонаціональних відносин[177].

У 1990 р., враховуючи необхідність політичної боротьби за національне самовизначення, члени УГС приймають рішення про саморозпуск та створення Української республіканської партії (УРП)[178]. Тим не менш, УРП продовжувала політику захисту національних прав українців та етнічних спільнот, які проживали на території України, що відображалося в основних засадах партії [179]. Лідер партії Л. Лук'яненко зазначав, що ключова ідея партії – відновлення державності, повернення до власних духовних джерел. Відповідно, члени партії ставили поняття «Українського народу» як найвищу ціль [180].

Характеризуючи і порівнюючи поняття «національна» та «етнічна свідомість», Л. Лук'яненко зазначав, що у процесі державотворення чинник етнічної свідомості поступово відходить, натомість основну роль відіграє національна свідомість. Зважаючи на це, цілком логічно можна пояснити перехід офіцерів вірменського, російського та іншого походження на бік українських національно-

[176] Лук'яненко Л. До історії Української Гельсинської спілки. Київ: Фенікс, 2010. С. 292–300.

[177] Бичек С. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. URL: https://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_5_2014/13.pdf (Last accessed: May, 2019).

[178] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект.. С. 280.

[179] Українська республіканська партія (УРП). Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / кер. проекту – М. Кармазіна; довідковий матеріал – М. Кармазіна, Т. Бевз; упорядники – Т. Бевз (координатор проекту), Д. Вєдєнєєв, П. Гай-Нижник, О. Любовець, С. Полтавець, О. Собачко, В. Яремчук. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 24.

[180] Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. С. 70–71.

демократичних рухів. Такі дії необов'язково мали ідейне підґрунтя, а інколи навіть певне матеріальне, що нівелювало вплив національної свідомості на вибір[181].

Русифікаторська політика в період «застою» стала одним із головних чинників підйому національних рухів на території України. Р. Коваль відзначив, що в українському русі активну участь брали й національні меншини. Зокрема, 11–12 лютого 1989 р. у Києві в Республіканському будинку кіно відбулася Установча конференція Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, де була присутня українська, єврейська, угорська інтелігенція. Так, голова Єврейського товариства культури О. Бураковський зазначав, що процвітання української культури сприятиме процвітанню єврейської, а угорський письменник Л. Балла запропонував оголосити українську мову не лише державною, але й мовою міжнаціонального спілкування [182].

Починаючи з 1988 р. порушувалося питання стосовно надання українській мові статусу державної. Ю. Шаповал, аналізуючи історичні передумови мовної ситуації в Україні, стверджував про поступове входження української мови у політичний дискурс наприкінці 1980-х рр.[183]. Ці тенденції відмічає В. Кулик, який наголошує, що діяльність національно-демократичних організацій зумовила поступки з боку радянської влади[184]. О. Рафальський відзначав, що під тиском національно свідомої інтелігенції Верховною Радою УРСР прийнято Закон «Про мови в Українській РСР»[185]. Мовний закон 1989 р. та його наслідки досліджувала низка вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема В. Кулик[186], Ю. Шаповал[187], І. Чернічко,

[181] Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. С. 54–55.

[182] Коваль Р. Під прапорами «справжнього» інтернаціоналізму. *Здолати Росію*. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: вид. «Холодний Яр», 2018. С. 46–47.

[183] Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 30.

[184] Kulyk V. Language Policy in Ukraine: What People Want the State to Do. URL: https://www.academia.edu/4419731/Language_Policy_in_Ukraine_What_People_Want_the_State_to_Do (Last accessed: February, 2019).

[185] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 237.

[186] Kulyk V. Language Policy in Ukraine: What People Want the State to Do. URL: https://www.academia.edu/4419731/Language_Policy_in_Ukraine_What_People_Want_the_State_to_Do (Last accessed: February, 2019).

[187] Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 30–31.

Ч. Фединець[188], Т. Ольшанський[189], К. Максімовтсова[190], Б. Боврінг[191] та ін. Ключовою тезою, яка об'єднує думки згаданих дослідників, є те, що цей закон став першим документом, який офіційно затвердив статус української мови. З іншого боку, мовний дискурс зумовлював активізацію «інтеррухів», сформованих фактично радянськими спецслужбами як альтернативу національно-демократичним. Ключовими позиціями їх стало недопущення дерусифікації, що водночас мало вплинути на національну єдність у республіці[192]. Незалежність України мала б сприяти вирішенню мовного питання на початковому етапі державотворення, втім, через низку причин ці процеси пригальмувалися. Відповідно, на думку низки дослідників, відсутність адекватного вирішення питання статусу російської мови та мов національних меншин зумовлювали дезінтеграційні процеси, які відчутні на сучасному етапі.

Політична життєдіяльність національних меншин України 1945–1991 рр.: висвітлення у науковій літературі

Кримські татари

У сучасних наукових розвідках з історії кримськотатарського народу чільне місце посідають праці з дослідження процесу репатріації. Необхідність відновлення історичної пам'яті, а також участь у сучасних історичних, політологічних, соціологічних дискурсах зумовлювали детальне вивчення ключових аспектів етнополітичних змін у Криму. Водночас, в умовах анексії півострова на сучасному етапі актуалізуються проблеми вивчення історичних аспектів діяльності кримських татар в умовах депортації, ставлення радянської влади до них, процеси репатріації та формування національного руху. Детальне дослідження зазначених проблем дозво-

[188] Csernicsko I., Fedinec Cs. Four Language Laws of Ukraine. International Journal on Minority and Group Rights. 2016. № 23. P. 560–582.

[189] Olszanski T. The language issue in Ukraine: an attempt at a new perspective. Centre of Eastern Studies. Warsaw, 2012. 60 p.

[190] Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld / St. Petersburg, 2013. 132 p.

[191] Bowring B. The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? URL: https://www.researchgate.net/publication/228196259_The_Russian_Language_in_Ukraine_Complicit_in_Genocide_or_Victim_of_State-Building (Last accessed: March, 2019).

[192] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 282.

лить сформувати цілісне уявлення про кримських татар у цей період, а також стане одним із елементів ведення кампанії проти російської інформаційної та воєнної агресії.

Сучасна вітчизняна література у комплексі розглянула проблему кримськотатарського населення, починаючи від депортацій 1944 р. і завершуючи поверненням на історичну батьківщину. У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» розкриваються проблема насильного переселення кримських татар, етносоціальні зміни на території Криму та проблема репатріації наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.[193]. В. Котигоренко, характеризуючи проблему соціальної адаптації кримських татар, розкривав історичні передумови депортацій. Він відзначав, що звинувачення радянської влади в колабораціонізмі є лише прикриттям справжніх причин проведення етнічної чистки на півострові[194]. І. Давидов, посилаючись на наукові розвідки інших дослідників та документальні свідчення, доводив той факт, що навіть після демобілізації з лав Червоної Армії кримські татари були відправленні на заслання[195]. Ю. Зінченко наводить дані про участь значної частини їх у партизанському русі та в лавах радянських збройних сил[196], що цілком спростовує тезу про тотальну колаборацію та зраду. Загалом упродовж 1945–1946 рр. повернулося з фронту 8995 кримських татар, яких відразу ж записали до «зрадників»[197]. Спростовують тезу колабораціонізму кримських татар й інші дослідники, зокрема Г. Александров, Г. Бекірова, С. Ораз, О. Пол, Р. Хаялі, Д. Хаваджи та ін.

Детально описав та систематизував джерельну базу стосовно цієї проблеми член національного руху кримськотатарського народу Т. Дагджи. Він не лише виклав документальні свідчення злочинів радянської влади, але й висвітлював подальший розвиток діяльності кримськотатарського національного руху[198]. Крім того, сучас-

[193] Крим в етнополітичному вимірі. 568 с.

[194] Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти:... С. 11–12.

[195] Davydov I. The *Crimean Tatars* and *Their Influence* on the *Triangle* of *Conflict – Russia-Crimea-Ukraine. URL:* https://calhoun.nps.edu/handle/10945/4255 (Last accessed: August, 2019).

[196] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 193.

[197] Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти ... С. 12.

[198] Дагджи Т. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа: документы, факты, комментарии. Документы. Факты. Комментарии. Симферополь: «Симферопольская городская типография», *2008*. 212 с.

ні наукові розвідки вказують на те, що не лише кримські татари постраждали від радянської національної політики на території півострова, але й інші етнічні групи.

Т. Мартін зазначав, що масовим депортаціям упродовж 1944–1953 рр. були піддані інші народи, зокрема, вірмени, болгари, греки, українці та ін. [199]. Турецькі дослідники С. Ораз[200], І. Айдінґан[201], розглядаючи національну політику радянської влади в Криму, відзначали, що після депортації на територію півострова відбувалося переселення росіян. Водночас, використовуючи наукову інтелігенцію, зокрема істориків, етнографів, етнологів, формувалося уявлення щодо «російськості» півострова.

В. Шнірельман доводив цю тезу, наголошуючи, що такі дії радянської влади зумовлювалися необхідністю легалізації жорстокого акту депортацій з допомогою науки, намагаючись довести факт наявності російських чи слов'янських історичних прав на Крим[202].

У науковій статті «The Crimean Tatars «minority question»: history and socio-political development of a nation within a nation» К. Претто підтверджувала зазначену тезу, при цьому додаючи, що радянська влада намагалася знищити будь-які історичні, культурні та лінгвістичні сліди існування кримських татар на півострові[203].

Радянська історична наука намагалася сформувати чітке бачення політичних процесів на території півострова, при цьому замовчуючи реальні факти, пов'язані з масовими репресіями. Один із представників цього напряму Б. Рибаков у публікації «Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований» визначив «правильну», з радянських ідеологічних міркувань,

[199] Martin T. The origins of Soviet ethnic cleansing. *Journal of Modern History*. 70, No. 4. P. 860.

[200] Öraz S. The struggle and the response in Stalin's deportation policy: thecase of Crimean tatars. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. 2006. Volume VI. Issue 2. P. 411–422.

[201] Aydingun I. The Crimean Tatars in the Crimea: source of conflict or stability between Crimean Russain and Ukrains? URL: https://www.academia.edu/25802812/Crimean_Tatars_in_Crimea_Source_of_Conflict_or_Stability_between_Crimean_Russians_and_Ukrains_ (Last accessed: October, 2019).

[202] Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. *Bulletin of the National Museum of Ethnology*. 2005. 30 (1). P. 105.

[203] Pretto C. The Crimean Tatars «minority question»: history and socio-political development of a nation within a nation. URL: https://www.academia.edu/6625605/The_Crimean_tatar_minority_question_history_and_sociopolitical_development_of_a_nation_within_a_nation (Last accessed: August, 2019).

точку зору висвітлення історії[204]. Зазначимо, що ця праця, яка вийшла малим тиражем, була своєрідною інструкцією написання історії Криму для радянських дослідників. Дослідник Д. Ніколаєнко наголошував, що радянська історична наука сформувала низку міфів навколо Криму, а завдяки публікації Б. Рибакова[205] всі напрацювання вчених того періоду зводилися до ідеологічного обґрунтування політичних процесів у Криму[206]. Відповідно, відбувалася не лише русифікація півострова, але й знищення ідентичності та взаємозв'язку кримських татар з історичною батьківщиною. Прикладом цього стало здобуття освіти у спецпоселеннях виключно російською мовою[207].

В умовах виселення кримських татар відбувалося фактичне фізичне знищення їх. К. Бенітес, характеризуючи процес репатріацій та суперечності, які вони зумовлювали, зазначав, що під час депортації лише в перший рік загинуло близько 20–40 % кримських татар[208]. Це підтверджує дослідник О. Пол у праці «Deportation and fate of the Crimean Tatars», де він доводив жорстокість радянської влади стосовно кримських татар. Автор впевнений, що результатом таких дій стали значні жертви серед них, зокрема серед дітей[209]. Аналізуючи історіографію національних меншин у XX ст., О. Рафальський зазначив, що у ході процесу депортації і облаштування у період з 1944 до кінця 1948 рр. приріст населення був від'ємним: народилося 6,5 тис., а померло 44,8 тис.[210]. Водночас Г. Бекірова, підтверджуючи тенденції від'ємного приросту, наголосила, що лише за півтора року загинуло 20 % від усіх депортованих, зокрема, через епідемію. Характеризуючи наявну документальну базу, вона розкри-

[204] Рыбаков Б. Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований. Симферополь: Крымиздат, 1952. 17 с.

[205] Там само. 17 с.

[206] Николаенко Д. Формирование крымского мифа в СССР. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=127 (Last accessed: September, 2019).

[207] Otto Pohl J. Deportation and fate of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/5141504/The_Deportation_and_Fate_of_the_Crimean_Tatars (Last accessed: October, 2019).

[208] Repatriation of Ethnic Groups. URL: https://www.du.edu/korbel/hrhw/researchdigest/russia/repatriation.pdf (Last accessed: October, 2019).

[209] Otto Pohl J. Deportation and fate of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/5141504/The_Deportation_and_Fate_of_the_Crimean_Tatars (Last accessed: October, 2019).

[210] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті .... С. 240.

ла складні умови проживання кримських татар у спецпоселеннях, а також негативне ставлення радянської влади до них[211]. У науковій праці «Forgotten Minorities of Eastern Europe: The History and Today of selected groups in five countries» зазначалося, що дії радянської влади стосовно кримськотатарського народу є геноцидом, оскільки лише у концентраційних таборах їх загинуло близько 47% [212].

Характеризуючи становище Кримського півострова у повоєнний період, відзначимо його економічний занепад, зумовлений як війною, так і масовими депортаціями. Особливо скрутне становище було у сільськогосподарській галузі, оскільки більшість депортованих мешкала у сільській місцевості. Для вирішення цієї ситуації керівництво СРСР намагалося заселити півострів росіянами, при цьому обґрунтовуючи це не лише економічними потребами, але й ідеологічними. Ю. Поліщук стверджував, що через відсутність належної уваги до переселенців вирішити економічне становище півострова на початкових етапах не вдалося [213]. У зв'язку з необхідністю економічного відродження півострова було прийнято рішення про обмін територіями між УРСР та РРФСР: Кримський півострів передати Україні, а Кубань – Росії. І. Лисяк-Рудницький обґрунтовував економічну і політичну доцільність передачі Криму у підпорядкування УРСР, а також стверджував, що Україна має етнічні права на цю територію. На думку дослідника, радянська влада, передаючи Крим Україні, керувалася геополітичними чинниками, тобто він був відділений від РРФСР територією України, що формувало певну аномалію у адміністративному устрої республіки [214].

[211] Бекирова Г. Крым без татар. URL: : http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=609&Itemid=380 (Last accessed: September, 2019); Бекирова Г. Страницы крымской истории: «там они умирали от голодной смерти». URL: https://ru.krymr.com/a/27021122.html (Last accessed: September, 2019).

[212] Forgotten Minorities of Eastern Europe: The History and Today of selected groups in five countries. URL: https://books.google.com.ua/books?id=EQtCPAo1XU8C&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Forgotten+Minorities+of+Eastern+Europe:+The+History+and+Today+of+selected+groups+in+five+countries&source=bl&ots=rNePVxYnfb&sig=ACfU3U1u_eY6oPziy2lFnN-KNozUEpeaLw&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwi7jbyUhMrnAhWntYsKHSsUA3IQ6AEwCnoECAgQAQ#v=onepage&q=Forgotten%20Minorities%20of%20Easter%20of%20selected%20groups%20in%20five%20countries&f=false (Last accessed: September, 2019).

[213] Крим в етнополітичному вимірі. С. 313.

[214] Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. *Історичне есе*. Т. 2. / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. С. 288–289.

На думку Л. Полякової, у 1970-х рр. етнічний склад населення Кримського півострова зберігав свою специфічність. Найбільша частка населення була представлена російською спільнотою. Загалом на Півдні України проживало 3 381 474 росіян (37 %), а в Криму – 1 220 486, що становило 67,3 % від загальної кількості в регіоні. Для порівняння, українців на півострові у 1970 р. нараховувалося 480 733 особи (26,5 %)[215]. В. Котигоренко, аналізуючи переписи населення, зазначав, що до етнодемографічного складу регіону входили білоруси (2,2 %), євреї (1,4 %) та молдавани, поляки, татари, мордвини, вірмени, чуваші, караїми – менше 1 %[216]. Сучасні науковці відзначають, що динаміку приросту населення півострова, зокрема росіян і українців, зумовлювала міграція[217]. Таким чином, упродовж 1960–1980 рр. Крим був здебільшого заселений саме росіянами та українцями, а інші спільноти поступово русифікувалися та асимілювалися.

Від початку «відлиги» розгорнулися зміни у суспільному житті кримських татар. Це пов'язано з активізацією національного руху, зумовленого десталінізацією та отриманням дозволу покидати спеціальні поселення у 1956 р., але із забороною повернення до Криму[218]. Г. Бекірова вважала, що партійне керівництво не готове було визнати це право кримських татар, обґрунтовуючи постановою ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національних автономій калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів[219]. Згідно з пунктом 6, кримські татари фактично позбавлені права сформувати автономію на території Кримського півострова, оскільки він є багатонаціональним, водночас, їм надавали право на облаштування в Татарській РСР. Цей підхід засвідчив подвійні стандарти радянської національної політики, під час реалізації якої одні етнічні спільноти мали змогу повертати-

[215] Полякова Л. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки XX ст. URL: http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf (Last accessed: October, 2019).

[216] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 476.

[217] Крим в етнополітичному вимірі. С. 349.

[218] Otto Pohl J. Soviet ethnic cleasing of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/15518662/Soviet_Ethnic_Cleansing_of_the_Crimean_Tatars (Last accessed: October, 2019).

[219] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т.1. Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2008. С. 153.

ся на історичну батьківщину, а інші були позбавлені цього права[220]. На думку О. Пола, отримання дозволу на виїзд зі спецпоселень давало можливості кримським татарам перебувати у будь-якій частині СРСР. Однак, за фактом, повернення на територію Криму їм було заборонено, що також засвідчувало «дволикість» радянського законодавства[221]. В. Котигоренко стверджував, що прийняття цієї постанови обмежувало кримських татар у вільному розселенні на території Української РСР. У документах ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР визнавалося недоцільним розселення депортованих болгар, німців, греків, вірмен на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей[222].

І. Айдінґан та А. Айдінґан у статті «Crimean Tatars return home: identity and cultural revival» стверджували, що важливою проблемою для кримських татар у роки панування радянського режиму стало збереження ідентичності. Автори пояснювали це відсутністю можливостей після депортації навчатися рідною мовою, оскільки радянська влада не розглядала їх як національність[223]. Підтверджував цю тезу М. Калишевський, здійснивши аналіз перепису населення 1970 р.[224]. Відповідно, відбувалося ігнорування кримськотатарських мовно-культурних потреб. Отже, освіту вони здобували лише російською мовою, що мало наслідки на сучасному етапі державотворення України. Р. Хаялі стверджував, що депортація спричинила знищення початкової, середньої і вищої освіти кримських татар, національної видавничої справи, літератури, культури і мистецтва. Навчання проводилося російською мовою, що безумовно мало б сприяти подальшій асиміляції спільноти [225]. У Акті № 5 «О ликвидации экономической и социально-политической основы

[220] Крим в етнополітичному вимірі. С. 330–331.

[221] Otto Pohl J. Soviet ethnic cleasing of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/15518662/Soviet_Ethnic_Cleansing_of_the_Crimean_Tatars (Last accessed: October, 2019).

[222] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 238.

[223] Aydingun I., Aydingun A. Crimean Tatars return home: identity and cultural revival. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33. No. 1. P. 123.

[224] Калишевський М. Крымские татары: прорыв на родину (часть II). URL: https://www.fergananews.com/articles/6273 (Last accessed: September, 2019).

[225] Хаялі Р. Кримськотатарський народ в умовах депортації: автореф. … дис. канд. іст. наук. Спец.: 07.00.01. – «Історія України». Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. С. 9.

существования и материальных носителей языка, культуры и образования крымских татар, совершенной методом выселения и полного ограбления народа, разгромом по воле и планам неошовинизма» відзначалося, що ліквідовано 640 початкових і 221 середніх навчальних закладів. Кримськотатарську мову було витіснено зі шкіл, клубів, лекторіїв, діловодства, радіо та телеінформації, політичного та наукового обігу, а також було ліквідовано кримськотатарський книжковий фонд[226].

Аналізуючи кримськотатарський національний рух, дослідники намагалися виокремити його періодизацію. Ю. Зінченко вважав, що існувало два основні етапи розвитку кримськотатарського руху: 1) перший етап – 1956–1964 рр.; 2) другий етап – 1964–1969 рр. На його думку, цей період припадає на становлення та найбільшу активність кримських татар у намаганні повернутися на історичну батьківщину[227].

Г. Бекірова, аналізуючи кримськотатарський рух, виокремлювала такі періоди: 1) 1956–1964 рр. – «відлига», зародження кримськотатарського руху; 2) 1964–1968 рр. – активізація кримськотатарського руху; 3) 1968–1970 рр. – початок співпраці з правозахисним рухом СРСР [228]. Якщо перший період характеризувався неорганізованим кримськотатарським рухом, то вже у 1960-х рр. він мав більш чіткі форми організації та був значно ефективнішим. Утім, спільною рисою їхнього розвитку стали вимоги, ключовою з яких було вирішення питання повернення до Криму. У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» наголошувалося, що кримськотатарський рух, попри кризу активності, не припиняв діяти і активізувався вже у 1980-х рр.

Так, варто погодитися з тезою, що упродовж 1970–1990 рр. відбувався третій етап розвитку руху, пов'язаний із тимчасовим спадом і його активізацією у другій половині 1980-х – по-

[226] Акт 5. О ликвидации экономической и социально-политической основы существования и материальных носителей языка, культуры и образования нации крымских татар, совершенной методом выселения и полного ограбления народа, разгромом Крымской АССР по воле и планам неошовинизма с 18 мая 1944 года. *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 381.

[227] Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія і сучасність. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/22.pdf (Last accessed: October, 2019).

[228] Бекирова Г. Крымскотатарское национальное движения в 50–60-х гг.: становления, первые победы и разочарование. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=77. (Last accessed: September, 2019).

чатку 1990-х рр. [229]. Вивченню процесу становлення та розвитку кримськотатарських національних рухів приділяли увагу Г. Бекірова [230], Б. Петруньок [231], Р. Хаялі [232], Д. Хаваджи [233] та інші. Аналізуючи особливості їхньої діяльності, дослідники наголошували на проблемі неорганізованості на початкових етапах, що стало однією з причин зниження активності цих рухів у 1970-х рр. Тим не менш, формування таких ініціативних груп дало початок формуванню організованих рухів у роки «перебудови».

Сучасні дослідники наголошували, що найбільш популярним методом боротьби кримськотатарського національного руху стали петиції як індивідуального, так і колективного характеру[234]. Це засвідчувало формування дипломатичної позиції розв'язання національних проблем. Як відмічається у праці «Forgotten Minorities of Eastern Europe: The History and Today of selected groups in five countries», в умовах десталінізації кримськотатарських рух поступово розгортав кампанію, спрямовану проти радянського режиму та за повернення на історичну батьківщину. У 1961 р. кримськотатарські активісти подали петицію до Кремля за підписом 25 тис. осіб про їхню реабілітацію, а в 1967 р. масово виступили за повернення до Криму та відновлення їхніх прав [235]. О. Пол відмічав,

[229] Крим в етнополітичному вимірі. Київ. С. 352.

[230] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т.1. Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2008. С. 155–173.

[231] Петруньок Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.

[232] Хаялі Р. Кримськотатарський народ в умовах депортації: автореф. … дис. канд. іст. наук. Спец.: 07.00.01. – «Історія України». Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. 14 с.

[233] Хаваджи Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України: автореф. … дис. канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.01. – «теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень». Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.

[234] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 238.

[235] Forgotten Minorities of Eastern Europe: The History and Today of selected groups in five countries. URL: https://books.google.com.ua/books?id=EQtCPAo1XU8C&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Forgotten+Minorities+of+Eastern+Europe:+The+History+and+Today+of+selected+groups+in+five+countries&source=bl&ots=rNePVxYnfb&sig=ACfU3U1u_eY6oPziy2lFnN-KNozUEpeaLw&hl=uk&sonepage&q=Forg20countries&f=false (Last accessed: September, 2019).

що упродовж липня 1957 р. – травня 1969 р. представники кримськотатарського народу надіслали 32 петиції на розгляд до Москви. Фактично це засвідчувало їхню рішучість у боротьбі за повернення на історичну батьківщину[236]. В. Котигоренко зазначав, що кульмінацією петиційної кампанії стало звернення за підписом 120 тис. кримських татар до XXIII з'їзду ЦК КПРС, у якому йшлося про необхідність перегляду національної політики[237]. Дослідники кримськотатарського походження зазначали, що ці засоби попри низьку ефективність мали результат, оскільки радянське керівництво змушене було вирішувати ці питання на державному рівні, а також сприяли формуванню співпраці із дисидентами та правозахисниками [238]. Г. Кузовкін відзначав, що правозахисник О. Костерін зустрічався з членами кримськотатарського руху і обговорював можливість видання періодичного бюлетеня [239]. На думку Г. Бекірової, початок співпраці з московськими дисидентами та правозахисниками став важливою подією для кримськотатарського руху [240]. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. вони організовували спільні зустрічі, конференції з іншими дисидентами, намагаючись відновити своє право на репатріацію. Крім того, проводилася й інтелектуальна діяльність, спрямована на доведення історичного права на проживання у Криму та збитків, яких зазнав народ через депортацію. У 973–1975 рр. активістами в Узбекистані було складено кілька актів, у яких відображалася інформація про завдану шкоду кримсько-

[236] Otto Pohl J. Ethnic Erasure: The Role of Border Changes in Soviet Ethnic Cleansing and Return Migration. URL: http://www.academia.edu/10450533/Ethnic_Erasure_The_Role_of_Border_Changes_in_Soviet_Ethnic_Cleansing_and_Return_Migration (Last accessed: October, 2019).

[237] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 239.

[238] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 .... 480 с.; Хаялі Р. Кримськотатарський народ в умовах депортації: автореф. … дис. канд. іст. наук. Спец.: 07.00.01. – «Історія України». Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. 14 с.; Хаваджи Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.01. – «теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень». Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.

[239] Кузовкин Г. Роль А.Е. Костерина в крымскотатарском движении за возвращения в Крым. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=130 (Last accessed: September, 2019).

[240] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 ...С. 225.

татарському народу та Кримському півострову [241]. Незважаючи на це, у 1970-х рр. національний рух поступово згасає. Г. Бекірова пояснює це низкою чинників, а саме: невдалі спроби більшості кримських татар облаштуватися в Криму, жорсткі репресії проти активістів, успіхи радянської політики щодо «укорінення», сформована вдала стратегія правоохоронних органів у боротьбі з національним рухом[242]. Дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України вважають, що спад актив-

[241] Акт № 1. О непосредственных исполнителях основной задачи режима комендантского надзора – гибели 195471 человека крымских татар в системе спецпоселений Узбекской ССР за период с июня 1944 года по январь 1946 года. (Составлен крымскотатарским народом на основании материалов переписи, проведённой им в 1973 – 1974 годах). *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 375; Акт № 2. О захвате национальной территории, нации крымских татар с её недрами и природными богатствами, о ликвидации социалистической государственности и исторических наименований населённых пунктов. (Составлен крымскотатарским народом по факту выселения нации ночью 18 мая 1944 года, трёх десятилетий высылки и системы акций неошовинизма по закрепощению крымских татар на высылке и ликвидация их, как нации, как народа.). *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 376; Акт № 3. О ликвидации для крымскотатарского народа колхозов, и захвате коллективной собственности, как экономической основы социализма и национального существования, совершённых путём выселения нации и упразднения Крымской АССР. (Составлен крымскотатарским народом по материалам переписи, учёта и исчисления общенационального достояния и личной собственности, проведённых народом в 1973 – 1974 гг.). *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 377-378; Акт № 4. О захвате по воле и по планам неошовинизма личной собственности трудящихся крымских татар, совершённым путём выселения нации и ликвидации Крымской АССР. (Составлен крымскотатарским народом по материалам переписи, учёта в исчислении общенационального достояния и личной собственности, проведённой народом в 1973 – 1974 гг.). *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 379-380; Акт 5. О ликвидации экономической и социально-политической основы существования и материальных носителей языка, культуры и образования нации крымских татар, совершенной методом выселения и полного ограбления народа, разгромом Крымской АССР по воле и планам неошовинизма с 18 мая 1944 года. *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 381; Акт № 6. О беспрецедентном вандализме и варварстве – уничтожении кладбищ нации крымских татар, о захвате, уничтожении надгробий по планам и по воле великодержавного шовинизма. *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 382; Акт № 7. О неошовинистической диверсии против ленинизма. О литературе клеветы фальсификации истории, пропаганды межнациональной розни и ликвидации равноправия и существования малых народов. *Белая книга НДКТ*. Симферополь, 2011. С. 383.

[242] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 ... С. 266.

ності кримськотатарського національного руху пов'язаний здебільшого з неефективністю засобів боротьби, внутрішньою кризою та зовнішнім впливом радянських спецслужб[243].

Врегулювання на державному рівні кримськотатарського питання намагалися розкрити у своїх працях І. Айдінґан, А. Айдінґан, Г. Бекірова, Р. Хаялі, Б. Петруньок, О. Рафальський, В. Котигоренко та ін. Дослідники відмічали, що тиск, створений під час петиційної кампанії, зумовив упровадження державою низки нормативно-правових актів, які мали врегульовувати це питання. Водночас, це мало зворотний бік, який лише поглиблював проблеми кримських татар. Так, поряд з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, що проживали в Криму» від 5 вересня 1967 р., який знімав звинувачення у колабораціонізмі, вийшла постанова, де роз'яснювалося, що громадяни татарської національності та їхні сім'ї мають право проживати на території СРСР відповідно до законодавства про працевлаштування та паспортний режим. Утім, як відмічає В. Котигоренко, на практиці керівництво Радянського Союзу намагалося регулювати переселення кримських татар, використовуючи прописку[244]. Г. Бекірова зазначала, що вихід цього указу не сприяв реабілітації та репатріації кримських татар, натомість, цитуючи вислови Б. Умерова, П. Григоренка, називала цей документ звичайним обманом [245]. Вона обґрунтовувала це тим, що через формальності кримським татарам не вдавалося закріпитися на півострові [246]. О. Рафальский зазначав, що, незважаючи на перешкоди, які створювала радянська влада, кримські татари під різним приводом робили спроби повернення. Дослідник наводить дані, що у 1975 р. на півострові їх мешкало понад 5 тис. осіб[247]. Більше того, після прийняття у 1978 р. спеціальної постанови Ради Міністрів СРСР стосовно зміцнення паспортного режиму в Кримській області місцевим органам МВС надавалося право виселяти кримських татар, які проживають на півострові без прописки [248].

[243] Крим в етнополітичному вимірі. С. 362.

[244] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 239.

[245] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 .... С. 215.

[246] Бекирова Г. Крымскотатарское национальное движения в 50–60-х гг.: становления, первые победы и разочарование. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=77 (Last accessed: September, 2019).

[247] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 271.

[248] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 242.

У цих умовах, на думку І. Айдінґана, частка кримських татар на півострові зростала повільно – лише на 1,5 % упродовж 1956–1989 рр.[249].

У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» зазначалося, що росіяни на території Кримського півострова були найчисельнішою національністю після 1944 р., а отже, мали значний вплив на суспільно-політичне життя в регіоні [250]. У свою чергу, український чинник у регіоні був слабким, а відповідно, не мав значного впливу на розгортання національного руху. Водночас, повернення кримських татар на історичну батьківщину створило певні проблеми, що, у свою чергу, лише поглиблювали етнополітичну кризу в Криму. О. Бойко зазначав, що масова міграція кримських татар загострила суспільну ситуацію на півострові, оскільки вони самовільно захоплювали земельні ділянки, а відтак почастішали сутички з місцевим населенням. Дослідник відзначав, що до керівництва області надсилалися звернення щодо можливості перетворення Кримського півострова на «другий Карабах» [251].

Станом на 10 березня 1988 р. на півострові проживало 14 188 кримських татар. Враховуючи невирішеність питання щодо їхнього облаштування, розгорнулися акції протесту проти радянської влади. Г. Бекірова зазначала, що масові демонстрації кримських татар пройшли не лише в Криму, але й в інших регіонах СРСР, де вони проживали[252]. Відзначимо, що кримськотатарський національний рух відразу ж намагався консолідуватися з іншими організаціями, при цьому наголошуючи на необхідності розвитку національних культур[253]. С. Адамович, посилаючись на нормативно-

[249] Aydingun I. The Crimean Tatars in the Crimea: source of conflict or stability between Crimean Russain and Ukrains? URL: https://www.academia.edu/25802812/Crimean_Tatars_in_Crimea_Source_of_Conflict_or_Stability_between_Crimean_Russians_and_Ukrains_ (Last accessed: October, 2019).

[250] Крим в етнополітичному вимірі.. 568 с.

[251] Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. Київ: ІПіЕНД, 2002. С. 123.

[252] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991... С. 380.

[253] Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про оперативну ситуацію в УРСР: про перебування іноземців на території УРСР; про зібрання осіб татарської національності; про мітинг (3.07.1988 р.) в м. Києві. *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України*. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 135–137.

правові документи того періоду, зазначав, що під тиском кримськотатарських опозиційних організацій радянське керівництво змушене було визнати їхнє право на повернення до Криму[254]. Російський історик А. Мякшев зазначав, що активізація кримськотатарського національного руху зумовлювала перегляд питання статусу Криму. Зокрема, у 1987 р. Політбюро ЦК КПРС відхилив можливість повернення півострова під контроль РРФСР та формування на його території автономного округу для кримських татар[255]. Як наслідок, було створено Державну комісію з проблем кримськотатарського народу, яка розгорнула роботу з формування та реалізації першочергових завдань з облаштування цієї етнічної групи[256], а також Союзну раду кримськотатарського народу як представницький орган[257]. У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» зазначалося, що ці рішення були вимушеними через значний тиск з боку кримськотатарських національних організацій [258]. Водночас, С. Адамович стверджує, що мітинги і демонстрації, організовані кримськими татарами упродовж 1987–1988 рр., стали приводом для політичного оформлення їхніх перших національних організацій, які й очолили загальний рух – Організація кримськотатарського руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ) [259]. Г. Бекірова стверджувала, що цей період пов'язаний з інституалізацією кримськотатарського національного руху, який активізувався в умовах «перебудови» [260]. У свою чергу, В. Котигоренко відзначає, що виступи крим-

[254] Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. С. 357.

[255] Мякшев А. Национальные элиты в позднем СССР (1985–1991 годы): от кризиса межэтнического доверия к развалу единого государства. *Изв. Сарат. ун-та. Сер. История. Международные отношения*. 2017. Т. 17. Вып. 13. С. 324.

[256] ЦК КПРС «О создании Союзного совета крымско-татарского народа». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109–110; ЦК Компартии Украины «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с организованным возвращениям крымских татар в Крымскую область» ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112–114.

[257] Первоочередные меры по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар на постоянное жительство в Крымскую область Украинской ССР. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 114–123.

[258] Крим в етнополітичному вимірі. 568 с.

[259] Адамович С. Соборність та регіональний розвиток ...С. 357.

[260] Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т.1. С. 398–413.

ських татар у другій половині 1980-х рр. були найбільш результативним національним рухом на території України, перечислюючи при цьому основні їхні здобутки в умовах «перебудови». Зокрема, серед них відзначалося припинення судових переслідувань кримських татар, звільнення їхніх лідерів, а також офіційний дозвіл на репатріацію[261]. Розгортання національних кримськотатарських рухів, які підтримали й українські організації, змусило радянську владу йти на поступки. Так, у 1990 р., ЦК КПРС приймає рішення про створення Союзної ради кримськотатарського народу, яка мала б вирішити питання розселення на Кримському півострові[262]. Відповідно, як відзначалося в листі заступника Голови Ради Міністрів А. Статинова до ЦК КПУ, початок масштабного переселення і облаштування передбачався на 1991 р. і остаточно мав завершитися згідно з планами у 1996 р.[263]. Для реалізації цих процесів було сформовано першочергові завдання, призначені для облаштування кримських татар. Для цього упродовж 1990–1991 рр. передбачалося витратити з бюджетів РРФСР, УРСР, Узбецької РСР, Таджицької РСР значні суми, відповідно, 15 млн, 20 млн, 25 млн, 10 млн крб.[264]. Таким чином, основною перемогою кримськотатарського національного руху стало визнання радянською владою їхнього права на розселення на території Кримського півострова, а також формування низки заходів для цього.

Отже, аналізуючи науковий дискурс з проблем кримськотатарської меншини упродовж 1945–1991 р., дослідники відмічали боротьбу спільноти не лише за право повернення на історичну батьківщину, але й на збереження ідентичності. Особливе значення історики приділяли вивченню історичної пам'яті, проблемам депортації та репатріації. Втім, для розуміння сучасних етнополітичних тенденцій в Україні важливо розуміти закономірності розвитку

[261] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 504.

[262] ЦК КПСС О создании Союзного совета крымско-татарского народа. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109–110.

[263] Лист заступника Голови Ради Міністрів УРСР до ЦК КПУ «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар в крымскую область. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112–114.

[264] Первоочерёдные меры по решению вопросов, связанных с возвращениям крымских татар на постоянное жительство в Крымскую область. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 115–123.

національних рухів та їх наслідки. Окремі науковці намагалися висвітлювати активізацію кримських татар в умовах розгортання дисидентсва, при цьому відзначаючи, що, починаючи з 1970-х рр., їхня діяльність фактично призупиняється. Важливо детальніше розглянути період від початку 1970-х – кінець 1980-х рр., оскільки попри згасання активності їхня діяльність повністю не могла припинитися.

Кримськотатарський рух став однією з потужних сил, що вплинув на суверенізацію України наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Утім, їхня репатріація, на думку сучасних вітчизняних науковців, створювала певні проблеми, які мали вплив на подальшу етнополітичну ситуацію в Україні. В умовах російсько-української війни актуалізується питання вивчення взаємодії між кримськотатарським національним рухом та проросійськими організаціями, інспірованими КДБ на початку 1990-х рр., українськими національними організаціями для визначення об'єктивної причини та передумов анексій Криму.

Євреї

Упродовж 1945–1991 рр. однією із особливостей радянської національної політики став антисемітизм та антисіонізм. Ці тенденції зумовлювали асиміляцію євреїв в Україні. Водночас, незалежність Ізраїлю та її вагомий політичний вплив на міжнародній арені сформували підґрунтя для активізації єврейських організацій у Радянському Союзі, які боролися за право виїзду. Зовнішньополітичний чинник став основним у відновленні національної культури та мови євреїв, а також мав значний вплив на перебіг політичних процесів у СРСР.

У повоєнний період розпочалася й антиєврейська кампанія сталінського режиму. Починаючи від 1946 р. відбувалося добровільне, а згодом примусове виселення євреїв України до Єврейської автономної області (ЄАО)[265]. Проблему єврейських переселень на території УРСР розкрив В. Котигоренко. Він наводив основні дані стосовно цих процесів у різних областях Радянської України, при цьому зазначаючи, що кампанія супроводжувалася поширенням агітаційно-пропагандистської інформації. Водночас, дослідник зауважив, що утворення ЄАО та переселення до неї євре-

[265] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 218.

їв цілком відображало сутність національної політики радянської влади[266]. Ж. Медведєв, характеризуючи проект ЄАО в Криму, зазначав, що ця ідея була притаманна радянському керівництву ще в довоєнний період, а практична реалізація відбувалася по завершенні Другої світової війни[267]. Упродовж грудня 1946 – липня 1948 рр. до Єврейської автономної області відправлено 9 ешелонів (3 з них з Вінницької області), які перевезли 1770 єврейських сімей[268]. В. Кононенко стверджував, що відродження національної держави в євреїв зумовило консолідацію їх у Радянському Союзі та зародження національного руху в УРСР. Водночас, така тенденція не влаштовувала радянське керівництво, яке, здійснюючи наступ на національну ідентичність народів СРСР, організувало антисемітські кампанії[269]. Супроводжувалися ці процеси як ідеологічним тиском, так і масовими репресіями, що підтверджувалося у праці М. Геллера та А. Некрича[270]. Фактично до 1951 р. у Радянському Союзі було ліквідовано всі культурні установи, періодичні видання, альманахи. З іншого боку, початок масових репресій проти євреїв, у тому числі їхньої депортації, відразу ж після Другої світової війни вплинув би негативно на міжнародний імідж СРСР [271]. Тож початок антиєврейської кампанії поставило сталінський режим у глухий кут, а відтак комуністичні ідеологи намагалися обґрунтувати необхідність переслідування євреїв.

Боротьба з «космополітизмом» супроводжувалася антисемітським чинником. Сфабрикована «справа лікарів», яка обґрунтовувалася радянською ідеологічною думкою як діяльність міжнародної єврейської буржуазно-націоналістичної організації «Джойнт», стала одним із елементів вирішення владою єврейського питання. Я. Етінгер зазначав, що «справа лікарів» була спрямована не

[266] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 467.

[267] Медведев Ж. Проект создания еврейской советской социалистической республики в Крыму. URL: https://scepsis.net/library/id_1632.html (Last accessed: October, 2019).

[268] Электронная еврейская энциклопедия. URL: https://eleven.co.il/ (Last accessed: November, 2019).

[269] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 152.

[270] Геллер М., Некрич А. История России: в 4 томах. Москва, 1996. Т.2. 432 с.

[271] Советкий Союз. Евреи в Советском Союзе в 1945–1953 гг. URL: https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15418 (Last accessed: November, 2019).

лише проти євреїв, вона мала стати каталізатором поширення антисемітських ідей в СРСР. Тим не менш, автор запевняв, що антиєврейська діяльність сталінського режиму сформувалася в довоєнний період, а в часи повоєнної відбудови розпочався новий виток цих процесів[272].

Найбільше дискусій викликало питання щодо підготовки масових депортацій євреїв. У «Daily News Bullutin» за 10 червня 1957 р. вийшла стаття, у якій повідомлялося про плани Й. Сталіна щодо початку депортації євреїв [273]. Очевидно, що ця стаття стала приводом для формування дискурсу навколо цього питання. На думку окремих дослідників, підготовка до переселення цієї етнічної групи була перервана смертю Й. Сталіна. Цієї точки зору дотримується І. Гарін, який у десятитомнику «Тоталітаризм» наводив факти та свідчення щодо підготовки цього процесу. Серед аргументів дослідник виокремив формування списків осіб єврейської національності, скупчення до великих центрів потягів, заяви зарубіжних політиків тощо [274]. На думку Г. Костирченка, проблема можливості депортації євреїв штучно насаджувалася у західних виданнях. Дослідник погоджується з тезою про наявність антисемітизму у сталінській політиці, однак відмічає, що реально неможливо було насильно переселити євреїв через об'єктивні та суб'єктивні фактори[275]. С. Мадієвський, аналізуючи праці Г. Костирченка, зазначав, що це перші роботи, де на основі документального дослідження виявлено особливості політики антисемітизму в СРСР. Водночас, він апелював до російського дослідника, який наголошував, що підготовка до депортації євреїв лише припущення, яке не має фактичного підґрунтя. Якщо з аргументом Г. Костирченка щодо відсутності документів, які про це свідчать, С. Мадієвський погоджується, то інші доводи є непереконливими. Наводячи думку професора В. На-

[272] Этингер Я. Это невозможно забыть: Воспоминания / ред. О. Замарин. Москва: Весь мир, 2001. 272 с.

[273] Stalin's plan to deport all Russian Jews confirmed by Soviet envoy. URL: https://www.jta.org/1957/06/10/archive/stalins-plan-to-deport-all-russian-jews-confirmed-by-soviet-envoy (Last accessed: December, 2019).

[274] Гарін І. Як в СРСР готувалися знищувати євреїв. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/jak-v-srsr-gotuvalisja-znishchuvati-jevrejiv-89009.html (Last accessed: December, 2019).

[275] Костырченко Г. Депортация – мистификация. Прощание с мифом сталинской эпохи. URL: https://lechaim.ru/ARHIV/125/kost.htm (Last accessed: October, 2019).

умова, він зазначав, що окремі документи щодо депортацій народів оформлялися «постфактум» [276]. Д. Думітру в інтерв'ю виданню «Хадашот» стверджувала, що прямих доказів планування депортацій євреїв Й. Сталіним немає [277]. Підтримують точку зору щодо підготовки депортації євреїв дослідники Ф. Лясс та Д. Таубкін, які вважали, що сталінським режимом готувалися всі передумови для депортацій. Всі ці процеси, на думку Ф. Лясс, мали пройти 7 етапів, а в кінцевим результатом стали б масові переселення за національною ознакою. Ф. Лясс та Д. Таубкін, дискутуючи з Г. Костриченком, наголошували, що відсутність документальних свідчень не спростовувала версію щодо депортації євреїв. На їхню думку, спогади очевидців цих подій підкреслюють особливості сталінської політики та є основним джерелом, що підтверджує наміри радянської влади щодо єврейського населення[278]. Однак, чітко визначити задуми радянської влади стосовно єврейської спільноти досить складно, оскільки антисемітизм існував на державному рівні, а отже не виключено, що існувала ймовірність масових депортацій. Водночас, відсутність документального підтвердження лише поглиблює науковий дискурс, але не надає остаточної відповіді щодо виселення євреїв.

Смерть Й. Сталіна викликала певні зрушення у суспільно-політичній ситуації республіки. В умовах «відлиги» та проголошення десталінізації відбулося наростання національних рухів на території України. Втім, попри відносну лібералізацію продовжувалася політика асиміляції етнічних спільнот. Досить значного негативного впливу зазнали євреї. О. Рафальский відзначав, що на початку 1960-х рр. радянська влада продовжувала антисемітську по-

[276] Мадиевский С. 1953: Предстояла ли советским евреям депортация? URL: http://www.vestnik.com/issues/1999/0817/win/madiev.htm (Last accessed: October, 2019).

[277] Д-р Діана Думітру: прямих доказів, що Сталін планував депортацію євреїв, поки немає. URL: https://ukrainianjewishencounter.org/uk/%d0%b4-%d1%80-%d0%b4%d1%96%d0%b0%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d1%83%d0%bc%d1%96%d1%82%d1%80%d1%83-%d0%bf%d1%80%d1%8f%d0%bc%d0%b8%d1%85-%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%96%d0%b2-%d1%89%d0%be-%d1%81%d1%82/ (Last accessed: December, 2019).

[278] Лясс Ф. «Советским евреям депортация предстояла». URL: http://www.berkovich-zametki.com/Ljass.htm (Last accessed: December, 2019); Таубкин Д., Лясс Ф. О статье Геннадия Костырченко «Депортация-мистификация», опубликованной в журнале «Лехаим». URL: http://berkovich-zametki.com/Nomer22/Lyass1.htm (Last accessed: December, 2019).

літику на території Радянського Союзу, обґрунтовуючи це боротьбою проти сіонізму[279]. Слушно зазначає В. Войналович щодо спроб радянської влади політизувати іудейські релігійні громади та звинувачувати їх в антирадянській діяльності та поширенні сіоністичних настроїв серед євреїв. Використання цієї формули, на думку дослідника, зумовлювалося необхідністю переслідування єврейських проповідників та закриття їхніх релігійних установ [280]. М. Міцель вважає, що ці дії спричиняли згортання релігійного життя євреїв на території України [281]. Загалом, єврейський рух, який зароджувався у 1950–1960-х рр., став потужнішим у другій половині 60-х рр. XX ст. через радянську національну політику та розрив відносин СРСР з Ізраїлем[282]. К. Каштанов стверджував, що сучасні дослідники менше уваги приділяли антисемітизму в роки правління М. Хрущова. Відповідно, дослідник на основі комплексу джерел розкрив єврейське питання в УРСР та реакцію західних країн на порушення прав єврейських громад [283]. Загалом вивчення цього питання потребує комплексного підходу, при цьому важливо розглянути закономірності радянської національної політики та особливості діяльності єврейських організацій.

За висловом Г. Костирченка, антисемітизм у роки хрущовської «відлиги» мав «плебейсько-емоційний характер» і характеризувався «антиінтелектуалізом» М. Хрущова[284]. Очевидно, що, порівняно зі сталінським періодом, антиєврейська кампанія під час «відлиги» мала менш тотальний характер, однак відзначалася утисками єврейських громад. На думку В. Кононенка, попри розвінчання культу особистості, реабілітацію репресованих, у тому числі євреїв, публічного осуду антисемітизму не відбувалося. Водночас, незначна лібералізація суспільних відносин зумовила порушення цих пи-

[279] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... 447 с.

[280] Войналович В. Юдейські громади України на тлі радянської національно-церковної політики 40–80-х років XX століття. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД НАН України, 1998. Вип. 4. С. 25.

[281] Міцель М. Штетл-Киев в 1958 году (Опыт реконструкции событий). *«Штетл» як феномен єврейської культури. Зб.* Київ, 1999. С. 180–186.

[282] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 240.

[283] Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: http://khpg.org/en/index.php?id=1551430427 (Last accessed: October, 2019).

[284] Костырченко Г. Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения, 2012. С. 441.

тань єврейськими організаціями. Дослідник відзначив, що у період «відлиги» тимчасово було припинено активну боротьбу з іудаїзмом, про що свідчить постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р.[285]. В. Котигоренко зазначав, що в умовах послаблення тоталітарного режиму відбулися масові міграції національних меншин України до своєї етнічної батьківщини. Серед них однією з найбільших стали євреї, які упродовж 1956–1964 рр. намагалися мігрувати до Ізраїлю, Німеччини та інших країн Заходу [286]. Це зумовлювалося не лише внутрішньополітичними процесами, пов'язаними з утисками та переслідуваннями, але й зовнішньополітичними, зокрема становленням держави Ізраїль. Звісно, ці тенденції радянська влада намагалася нівелювати, шляхом заборони на еміграцію, а також розвиваючи ідеологічну кампанію, яка мала антисіоністський характер. Масова міграція єврейського населення зумовлювала його стрімке старіння в Україні. За період 1959–1989 рр. кількість євреїв скоротилася від 924 тис. до 486 тис. осіб [287]. Хоча, незважаючи на зростання еміграції, існували перешкоди, встановлені партійним керівництвом з метою недопущення витоку інформації про суспільне, політичне та економічне становище СРСР через мігрантів. В. Кононенко зазначав, що упродовж повоєнного періоду виїхати за кордон за ізраїльськими візами змогли лише 18 осіб. Упродовж 1951–1960 рр. кількість євреїв, які виїхали до Ізраїлю, сягала 1199 осіб [288]. В. Даниленко стверджував, що внаслідок політики антисемітизму євреї розгорнули рух за виїзд з країни. Упродовж 1956–1964 рр. було порушено 3336 клопотань про виїзд до Ізраїлю[289]. Відмова держави на виїзд зумовлювала формування руху «відмовників», які намагалися відстоювати власні права. У 1950-х рр. вони об'єдналися та координували свої дії для суспільного тиску на владу. К. Каштанов відзначав, що спецслужби СРСР розгорну-

[285] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 225–227.

[286] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. .С. 475.

[287] Крим в етнополітичному вимірі. С. 338.

[288] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): С. 230.

[289] Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 118.

ли антиемігрантську та антиізраїльску кампанію, намагаючись обмежити виїзд євреїв. Водночас, це зумовлювало наростання напруженості між двома країнами (СРСР та Ізраїлем) щодо вирішення питання репатріації цього етносу[290].

Зміни в національній політиці Радянського Союзу були не значні і здебільшого виконували функцію своєрідної ширми для країн Заходу. В. Кононенко зазначав, що реабілітація Єврейського антифашистського комітету не зупинила антисемітську політику. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. носіїв єврейської культури досить часто звинувачували як «агентів імперіалізму»[291]. У 1957 р. розпочався новий етап боротьби з іудаїзмом.

В. Даниленко наголошував, що радянська влада позбавляла реєстрації іудейських релігійних громад і закривала синагоги, які на той період були єдиним інститутом єврейського життя[292]. На думку К. Каштанова, всі заяви політиків щодо відродження єврейської культури та реабілітації репресованих спрямовані на формування позитивного іміджу СРСР серед країн Заходу[293]. Лише у 1970–1980 рр., на думку О. Рафальського, було здійснено певні спроби змінити акценти в трактуванні сіонізму та юдаїзму[294].

В умовах переслідування з боку радянської влади відбувалася поступова активізація євреїв. Відповідно, у великих містах УРСР формувалися сіоністські гуртки та організації, які проводили збори, де обговорювалися події в Ізраїлі, вивчалися історії та івриту, а також поширювалися знання задля підйому національної свідомості. На думку сучасних дослідників, найбільш ефективним засобом поширення інформації став «самвидав». Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. єврейський «самвидав» мав важливе значення в поширенні єврейської культури. В. Кононенко зазначав, що зі зрос-

[290] Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: http://khpg.org/en/index.php?id=1551430427(Last accessed: October, 2019).

[291] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 227.

[292] Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 118.

[293] Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953-1964 рр.). URL: http://khpg.org/en/index.php?id=1551430427 (Last accessed: October, 2019).

[294] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 282.

танням руху «відмовників» відбувалося формування фундаменту для сіоністських організацій з власними друкованими органами. Спроби системи придушити їхню діяльність зумовлювали спротив з боку активістів[295]. Результатом стали масові репресії проти євреїв, які організовували «самвидав», зокрема Б. Вайсмана, Х. Рємєнника, М. Дразніна, Я. Фрідмана[296].

Таким чином, розпочата антисемітська державна кампанія Й. Сталіним знайшла своє логічне продовження у хрущовську «відлигу», щоправда, методи були дещо м'якшими. Водночас, євреї формували організовані рухи, спрямовані на задоволення прав щодо еміграції та розвитку національної культури. Чинниками їхньої громадської активності стали як внутрішньополітичні обставини, зокрема наступ на іудаїзм, русифікація, так і зовнішньополітичні чинники, пов'язані з розвитком Ізраїлю.

Упродовж 1959–1970 рр. кількість євреїв знижується в УРСР з 840 тис. до 778 тис. В. Котигоренко стверджує, що ця тенденція зумовлювалася асиміляційними процесами, зокрема: трудова міграція, змішані шлюби, дисперсність розселення, втрата власної ідентичності через радянську антисемітську політику[297]. В. Кононеко відзначав, що у містах євреї частково зберігали власні національні особливості, втім, більшою мірою вони були зрусифікованими, вихованими на російській культурі та стали її типовими носіями[298]. В умовах побутового та державного антисемітизму та відсутності можливостей навчатися рідною мовою відбувалося розгортання єврейського національного руху, з ініціативи якого проводилися ряд акцій, зокрема, вшанування загиблих євреїв у Бабиному Яру. Водночас, активісти здійснювали інформаційну кампанію через самвидави, на противагу радянській ідеологічній машині[299]. К. Каштанов

[295] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 227.

[296] Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: http://khpg.org/en/index.php?id=1551430427(Last accessed: October, 2019).

[297] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 240.

[298] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 255.

[299] Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1945–91). URL: //jewukr.org/content/index.php/2012-01-30-00-01-01/280-------194591(Last accessed: November, 2019).

відзначав, що заборона участі в акціях зі вшанування жертв загиблих у роки Другої світової війни збігалася з радянською асимілятивною політикою[300].

Важливе місце в науковому дискурсі відводилося питанню міграції євреїв. Ці процеси відображалися у працях К. Каштанова, В. Кононенка, В. Крисаченко, О. Дякової, Ф. Лазіна та ін. Зокрема, розкриваючи її причини, дослідники стверджували, що антисемітизм радянської влади та переслідування єврейських рухів зумовлювали відмежування євреїв від власної мови і культури. Однак міжнародні тенденції, зумовлені зростанням потужності Ізраїлю, спричинили активізацію євреїв УРСР, які поступово розгорнули рух за міграцію та намагалися відновити національно-культурні особливості.

Досліджуючи процеси еміграції євреїв з Радянського Союзу, Фред А. Лазін наголошував, що упродовж 1970-х рр. вони намагалися виїхати здебільшого до США та Ізраїлю. Водночас, дослідник відмічав, що упродовж 1970-х рр. все більше було відмов з боку радянського керівництва у виїзді з країни. У 1976 р. таких відмов було близько 50%, а наприкінці 1970-х рр. кількість відмов у виїзді становила 2/3 [301]. Радянська влада, порушуючи декларацію прав людини, створювала перешкоди для виїзду євреїв. Зокрема, відзначимо й переслідування учасників руху за еміграцію, а відтак всі акції та заходи єврейського національного руху не залишалися поза увагою КДБ.

Загалом єврейське питання стало одним і з ключових у геополітиці кінця 1980-х рр. Початок «перебудови», на думку О. Кононенка, зумовив нову хвилю бажаючих виїхати із СРСР заради «возз'єднання зі своєю історичною батьківщиною або з єврейськими національними громадами інших країн, де в умовах демократії рівень розвитку їх національно-культурного життя був на порядок вищим, ніж у Радянському Союзі»[302]. Водночас, це питання набирало міжнародного характеру. Цей аспект досліджува-

[300] Єврейське питання в УРСР у добу «застою»: боротьба за право вшанування місць масової загибелі євреїв під час Другої світової війни. URL: http://museum.khpg.org/index.php?id=1558613600 (Last accessed: September, 2019).

[301] Lazin Fred A. The Role of Ethnic Politics in U.S. Immigration and Refugee Policy: the Case of Soviet Jewry. URL: https://ccis.ucsd.edu/_files/wp175.pdf (Last accessed: October, 2019).

[302] Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. С. 28.

ла низка зарубіжних дослідників, зокрема Ф. Лазін[303], Д. Шалін[304], Д. Шіплер[305], Ш. Еммонс[306]. Вони акцентували увагу на вирішенні єврейського питання СРСР у контексті «перебудови», демократизації суспільства та зовнішньополітичних відносин. Дослідник Ш. Еммонс стверджував, що криза радянської системи та політика гласності М. Горбачова сприяла масовим міграціям євреїв до Ізраїлю[307]. Ф. Лазін наголошував, що особливо актуалізувалося питання євреїв у Радянському Союзі та США під час саміту Рейгана–Горбачова в Женеві, на якому серед інших тем обговорювалася проблема захисту прав людини в СРСР [308]. Д. Шіплер стверджував, що питання міграції євреїв було одним із подразників радянсько-американських відносин [309]. Отже, логічно, що його обговорювали під час міжнародних зустрічей. Д. Шалін у статті «Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia», яка вийшла у 1990 р., стверджував, що євреї попри демократизацію та лібералізацію суспільства намагалися виїхати з СРСР. Посилаючись на роботу двох єврейських дослідників – Л. Ґозмана та О. Еткінда, які написали у 1988 р. статтю «Чому ми залишаємось», Д. Шіплер наголошував, що «перебудова» дала можливість євреям творити майбутнє країни, при цьому не відмовляючись від власної ідентичності. Втім, Д. Шалін наголосив, що два роки цих процесів лише підтвердили той факт, що для євреїв немає майбутнього в Радянському Союзі. Як приклад, він наводить відмо-

[303] Lazin Fred A. The Struggle for Soviet Jewry in American Politics: Israel versus American Jewish establishment. URL: https://books.google.com.ua/books?id=TZuaAAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false (Last accessed: October, 2019)

[304] Shalin D. Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia. URL: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-07-25-me-896-story.html (Last accessed: October, 2019)

[305] Shipler David K. Law on emigration in effect in Soviet. URL: https://www.nytimes.com/1987/01/02/world/law-on-emigration-in-effect-in-soviet.html (Last accessed: December, 2019).

[306] Emmons Sh. Russian Jewish Immigration and its Effect on the State of Israel. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1997. Vol. 5: Issue 1. P. 341–355.

[307] Ibid. 344–345.

[308] Lazin Fred A. The Role of Ethnic Politics in U.S. Immigration and Refugee Policy: the Case of Soviet Jewry. URL: https://ccis.ucsd.edu/_files/wp175.pdf (Last accessed: October, 2019).

[309] Shipler David K. Law on emigration in effect in Soviet. URL: https://www.nytimes.com/1987/01/02/world/law-on-emigration-in-effect-in-soviet.html (Last accessed: December, 2019).

ву деяких видань публікувати єврейських авторів чи вимагають від них писати під псевдонімами [310].

О. Рафальський відзначав, що до зростання еміграції серед євреїв України у 1970-х – 1980-х рр. призвів радянський «антисемітизм», який фактично утвердився на державному рівні. На його думку, найбільше мігрантів спостерігалося серед жителів міст, зокрема Києва, Одеси, Чернівців, Львова [311]. В. Крисаченко, О. Дякова стверджували, що у брежнєвську епоху найбільшу загрозу інтернаціоналізму радянська влада вбачала у «сіонізмі» та «українському буржуазному націоналізмі». У світлі постійного переслідування та реалізації радянської національної політики, спрямованої на асиміляцію етнічних спільнот, єврейство активно здійснювало спроби еміграції, зокрема у 1970-х рр., що зумовлювало зниження їхньої частки в етнонаціональному складі населення України [312].

Детально розкрито єврейське питання в УРСР у післявоєнний період у праці дослідника Університету Мічигана З. Ґітельмана «Why they fought: What Soviet Jewish soldiers saw and how it remembered». Зокрема, дослідник акцентував увагу на історичній пам'яті єврейської спільноти, у тому числі тих, хто пройшов Другу світову війну.

Водночас, він зазначав, що у 60–70-х рр. XX ст. інформація стосовно участі єврейського населення у боях Другої світової війни замовчувалася радянськими істориками [313]. Очевидно, що це пов'язано із появою на карті світу Ізраїлю у 1948 р. та масовою міграцією радянських євреїв у цю країну. Відповідно, у цей період формувалася низка радянських ідеологічних праць, пов'язаних з критикою сіонізму.

І. Табаровські відмічала, що активна радянська антисіоністська кампанія розгорнулася з другої половини 1960-х рр. За своєю сутністю кампанія побудована на дезінформації та пропаганді задля розширення свого впливу на внутрішньополітичній та міжнарод-

[310] Shalin D.N. Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia. URL: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-07-25-me-896-story.html (Last accessed: October, 2019).

[311] Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 283.

[312] Крисаченко В., Дякова О. Історична динаміка чисельності єврейської спільноти в Україні. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1 (50). С. 99.

[313] Gitelman Z. Why they fought: What Soviet Jewish soldiers saw and how it remembered. URL: https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2011_824-03g_Gitelman.pdf (Last accessed: May, 2019).

ній арені[314]. Н. Новородовська зазначала, що у період «застою» поширеним стало видання періодичної преси і журналів з критикою міжнародного сіонізму. Дослідниця наводила дані, згідно з яким упродовж 1975–1978 рр. було видано 27 назв праць з цієї тематики загальним тиражем 671,8 тис. примірників, а у 1979–1980 рр. – 18 назв загальним тиражем 464 тис.[315]. Як стверджувала І. Табаровські, загалом упродовж усієї кампанії було опубліковано сотні антисіоністських та антиізраїльських книг, тисячі статей. Значну частину з них було перекладено іноземними мовами для поширення серед країн Європи[316]. На її думку, антисіоністська кампанія реалізовувалася шляхом публікацій у засобах масової інформації та наукових працях ідеологічних робіт, присвячених «сіонізму». Ця тенденція сприяла розвитку побутового антисемітизму в СРСР у цілому, та в УРСР, зокрема. Апогеєм боротьби зі сіонізмом стало створення органами КДБ у 1983 р. Антисіоністького комітету. Ключовим напрямом діяльності комітету мало стати створення інформаційного поля, яке спростовувало б будь-які звинувачення у антисемітизмі та, водночас, здійснення антисіоністської пропаганди[317]. Спроби виправдати антисемітизм у Радянському Союзі робилися ще у 1970-х рр. Зокрема, А. Умланд зазначав, що радянська делегація в ООН намагалася затвердити резолюцію, у якій сіонізм позиціонувався як форма дискримінації[318]. Звісно, вся ця кампанія з дискредитації єврейського руху як в УРСР, СРСР, так і у світі реалізовувалася шляхом дезінформації [319].

Таким чином, розвиток на державному рівні антисемітської та антисіоністської політики зумовив переслідування євреїв. Водно-

[314] Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary Left Antisemitism. URL: http://fathomjournal.org/soviet-anti-zionism-and-contemporary-left-antisemitism/ (Last accessed: October, 2019).

[315] Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії*. 2019. Вип. 45. С. 70.

[316] Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary...

[317] Tabarovsky I. We Soviet Jews Lived Through State-Sponsored Anti-Zionism. We Know How It Is Weaponized. URL: https://forward.com/opinion/420508/the-ussr-was-famous-for-state-sponsored-anti-zionism-is-america-heading-in/ (Last accessed: October, 2019).

[318] Umland A. Soviet Antisemitism After Stalin. URL: https://www.researchgate.net/publication/248954488_Soviet_Antisemitism_After_Stalin (Last accessed: January, 2020).

[319] Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary ...

час, в умовах «застою» розгорнув діяльність єврейський національний рух, який не лише боровся за право виїзду з СРСР, але й намагався поширювати єврейську культуру та вшановувати історичну пам'ять. Розвиток національних рухів ставав загрозою для радянської теорії «злиття націй», а отже, партійне керівництво, використовуючи всі засоби, намагалося ліквідувати їх.

Німці

Завершення Другої світової війни негативно позначилося на становищі німецької меншини України. Офіційна радянська наукова і політична думка вважала їх пособниками нацистського режиму, а отже, виправдовувала жорсткі заходи влади щодо до них. Упродовж 1944–1946 рр. здійснювалися масові репресії за етнічною ознакою, а тому, фактично все німецьке населення Закарпаття, яке не встигло евакуюватися до приходу Червоної Армії автоматично стало «ворожим народом» для радянської влади.

Політика депортації у повоєнний період також зачепила й німецьку етнічну спільноту. У звіті «"Punished peoples" of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation» зазначалося, що упродовж 1945–1948 рр. було депортовано 120 195 етнічних німців[320]. Б Чирко стверджував, що кількість переселеного німецького населення загалом становила 240–250 тис. осіб. Лише у травні 1945 р. з України депортовано 1500 німців і ще 2214, яких необхідно було виселити[321]. Тенденцію зниження частки німецької спільноти засвідчували підрахунки дослідників та переписи населення. Якщо у 1930–1931 рр. кількість німців на території України налічувалося близько 630 тис., то у 1959 р. – 23 тис., у 1970 р. – 30 тис., у 1979 – 34 тис., а в 1989 р. – 38 тис.[322]. Ю. Дупко пояснював масові депортації та репресії за етнічною ознакою застосуванням радянською владою принципу колективної відповідальності. У дисертаційному дослідженні він наголошував, що істинною причиною масових етнічних чисток у регіоні стало побоювання несприйняття

[320] «Punished peoples» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation: A Helsinki Watch Report. Helsinki, 1991. P. 14.

[321] Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 89.

[322] Population: ethnicity, language and religion. URL: http://www.mtafki.hu/inmaps/pdf/Ukraine-in-Maps_53.pdf (Last accessed: February, 2020).

німцями та угорцями радянського устрою [323]. Радянська репресивна політика проти них розгорнулася з 1944 р., після виходу Указу Державного комітету оборони СРСР № 7161 за підписом Й. Сталіна. Як наслідок, німецьке працездатне населення інтернувалася у трудові табори. Їхнє становище у трудових таборах України упродовж 1945–1946 рр., а також подальшу депортацію розкривали А. Айсфельд, С. Гордійчук, О. Пагіря, О. Пол, Б. Чирко та ін. У монографії «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» за редакцією М. Вегеша та Ч. Фединець окремі підрозділи присвячені радянській національній політиці на території Закарпаття, спрямовані на чистку етнічної карти регіону. У ній наголошувалося, що дискримінація з боку радянської влади уповільнила приріст угорської спільноти та зумовила фактичну депопуляцію німецької[324]. Етнічні чистки німецького населення підтверджував у своїх напрацюваннях Б. Чирко, який, розкриваючи становище німців, відмітив, що фільтрація осіб у таборах здійснювалася за різними критеріями, у тому числі етнічними[325].

Становище депортованого населення стало окремим об'єктом дослідження для низки вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них відзначимо таких дослідників як: А. Айсфельд, Н. Арзамаскіну, М. Бугай, В. Васильчук, Р. Вольта, Г. Гетте, В. Земсков, О. Пол, Л. Саганова та ін. Німецький учений А. Айсфельд зазначав, що ставлення радянської влади до німців-репатріантів було негативним та ворожим.

Характеризуючи їхнє становище, дослідник наголошував, що попри задекларовану рівність з іншими народами у спецпоселеннях вони не мали однакових правових умов існування[326]. М. Васильчук у докторській дисертації наголосив, що німці перебували у статусі спецпоселенців, зобов'язувалися виконувати суспільно-корисну працю та не порушувати встановлений режим, що відрізняло їх від

[323] Дупко Ю. Применение принципа коллективной вины к венграм и немцам Закарпатья (Исполнения приказов Военного совета 4-го Украинского фронта в свете донесений НКВД 1944–1946 годов): автореф. докторской (PhD) диссертации. Будапешт. 2014. С. 10.

[324] Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» ... С. 87–88.

[325] Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Історія*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 53.

[326] Айсфельд А. Репатриация на чужбину… (репатриации советских немцев у 1946–1947 гг.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 114.

інших громадян країни [327]. А. Фукс наводить цифру у 1224,9 тис. німців у спецпоселеннях СРСР, що становило 44,5% від всього контингенту [328]. Російські дослідники (Н. Арзамаскіну, М. Бугай, В. Земсков, Л. Саганова) здебільшого акцентували увагу на участі центральних органів радянської влади у депортації та обліку німців[329]. Важливе значення для комплексного вивчення проблем етнічних німців на території Радянського Союзу мали наукові праці німецьких дослідників Г. Гетте та Р. Вольта. Г. Гетте на основі біографії власної родини розкрила, умови етнічних німців, при цьому зазначаючи, що під час депортацій особливого вибору вони не мали[330]. Р. Вольт зазначав, що депортація, спецоблік та обмеження прав відбувалися за етнічною ознакою. Дослідник пояснював, що лише через те, що особа була німцем чи мала німецьке коріння радянська влада готувала проти неї репресії, обґрунтовуючи це боротьбою проти ворогів радянського устрою [331].

Загалом, А. Айсфельд та В. Мартиненко зазначають, що результатом репресій проти німецької меншини в Україні у середині 1940-х рр. стало їхнє розпорошення на множину людей, які підпадають під дефініцію жертви війни [332]. А. Фукс стверджував, що процес депортації німецького населення проходив у надзвичайно жорсткій формі, що спричинило зміни в їхньому соціальному становищі та географічному розселенні[333]. Лише у 1954 р., після прийняття постанови Ради Міністрів СРСР № 1439-689 «Про зняття деяких

[327] Васильчук М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: автореф. … дис. д-ра іст. наук за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2006. С. 17.

[328] Фукс А. Депортация немцев из Европейской части страны. Создание и развитие трудовой армии. *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 141.

[329] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. URL: http://history.org.ua LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf (Last accessed: September, 2019).

[330] Гетте Г. Отвергнутые родиной. Кельн, 2008. 374 с.

[331] Вольт Р. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после неё. Свидетельства очевидцев. Издание третье. Augsburg: Waldemar Weber Verlag, 2004. 512 с.

[332] Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки.).

[333] Фукс А. Депортация немцев из Европейской части страны. Создания и развичтие трудовой армии. *Історія німців України* ... С. 138.

обмежень у правовому стані спец переселенців», почали зніматися певні обмеження серед депортованих німців, татар та інших етнічних груп. Уже починаючи з 1955 р. правовий статус значної кількості німецького населення СРСР змінився через німецько-радянські переговори у Москві[334]. Антинімецькі настрої радянської влади у повоєнний період, спричинені Другою світовою війною, зумовили наступ на ідентичність німецької спільноти, внаслідок якого, на думку А. Фукса, вони не мали змоги навчатися у вищих навчальних закладах, служити у збройних силах, спілкуватися вільно рідною мовою та обмежувалися у громадських правах [335]. Така політика була притаманна не лише щодо німців, але й проти інших етнічних груп, що зумовлювало швидку їхню асиміляцію.

У перше десятиліття після завершення Другої світової війни, на думку Б. Чирка, німецька меншина не стала помітним фактором у радянсько-німецьких стосунках. Ситуація змінилася після прийняття ФРН закону у лютому 1955 р., згідно з яким німецькими підданими вважалися особи, які отримали громадянство у роки війни[336]. Водночас, у вересні цього самого року розпочалися радянсько-німецькі переговори, які обумовлювали зняття правових обмежень з німецького населення. За заявами німецького бундесканцлера К. Аденауера, станом на 1955 р. поряд з військовополоненими ще близько 130 тис. німців бажали виїхати з СРСР, але їм перешкоджала радянська влада[337]. Радянсько-німецькі переговори обумовили початок реабілітації німців. Так, лише 13 грудня 1955 р. німці звільнялися від постійного нагляду з боку працівників МВС. Утім, як і будь-які нормативні акти в Радянському Союзі, існував пункт, який фактично нівелював спробу реабілітації. У відповідному указі зазначалося, що вони не мають права на повернення кон-

[334] Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Історія*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 54.

[335] Фукс А. Депортация немцев из Европейской части страны. Создание и развитие трудовой армии. *Історія німців України* ...С. 141.

[336] Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Історія*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 54.

[337] Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 90.

фіскованого майна та повертатися до місць, з яких були депортовані[338]. А. Айсфельд наголошував, що попри затягування процесу реабілітації та репатріації німців станом на 1958 р. до Німеччини виїхало 4122 особи, а в наступному році – 5563 [339]. З весни 1960 р. радянський уряд вирішив, що виконав зобов'язання про репатріацію німців, у той час як у ФРН зазначали, що лише 60 % мали змогу виїхати до Німеччини[340]. Крім того, 29 серпня 1964 р. указом М. Хрущова було фактично знято звинувачення проти німців, які були висунуті ще у 1941 р. Однак у цьому самому документі зазначалося, що вони «прижилися» на нових місцях[341]. В. Даниленко стверджував, що радянська влада дозволила німцям селитися в республіках Середньої Азії та Комі АРСР, при цьому не дозволяючи повертатися до України[342].

Як відзначає М. Васильчук, легалізація становища німців 1972 р. помітно активізувала їхнє переселення в Україну. Втім, зважаючи на значний ідеологічний тиск, вони не мали змоги брати активну участь у громадсько-політичному русі. Дослідник зазначав, що радянська влада намагалася примусити їх бути громадянами СРСР та не допустити їхню еміграцію до Німеччини [343]. Таким чином, радянське керівництво, попри ліберальні заяви, намагалося обмежити можливості німців до пересування та повернення до своєї батьківщини.

Початок «перебудови» помітно активізував етнічних німців, що пояснювалося піднесенням суспільно-політичного життя країни. Ці процеси детально розкривали вітчизняні науковці, зокрема М. Васильчук, Л. Ковач, А. Шайхатдінов та ін. Л. Ковач, ана-

[338] «Punished peoples» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation: A Helsinki Watch Report. Helsinki, 1991. P. 14.

[339] Айсфельд А. Российские немцы в послевоенных советско-германских отношениях. *Отечественная история*. 1996. № 3. С. 118.

[340] Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Історія*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 54.

[341] Punished peoples» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation: A Helsinki Watch Report. Helsinki, 1991. P. 14.

[342] Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 92.

[343] Васильчук М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: автореф. … дис. д-ра іст. наук за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2006. С. 17.

лізуючи діяльність «Wiedergeburt» («Відродження»), зазначала, що організація переймалася питаннями повної реабілітації німців, що мешкали на території Радянського Союзу, та забезпеченням політичного рівноправ'я їх з іншими народами, а також формуванням національно-територіальної автономії на території України[344]. Є. Гессен стверджував, що організація сформувала низку заходів, спрямованих від створення мережі культурно-освітніх організацій, музеїв і бібліотек до відродження німецьких поселень, які існували в Україні до 1941 р.[345].

Отже, наукові дослідження німецької меншини в умовах радянських реалій на території України засвідчили значне їхнє скорочення через політику депортацій та асиміляції, а також проблеми їхньої побутової адаптації. Водночас, важливим напрямом дослідження для науковців стала їхня роль у міжнародних відносинах. Щоправда, складно детально розкрити вплив зовнішньополітичних відносин СРСР на процес реабілітації німецького населення. Більш детального вивчення потребують проблеми участі німців у національних рухах та організаціях.

Поляки

Дослідження проблеми українсько-польських відносин на сучасному етапі досить актуалізована проблематика, зважаючи на своєрідне наукове протистояння Українського інституту національної пам'яті та Національного інституту пам'яті Польщі, яке переходить у політичну площину. Втім, хоч цим процесам і належить значне місце в історичному дискурсі, тим не менш, існує низка проблем участі поляків у політичних та етнонаціональних процесах України у другій половині XX ст.

Розкриваючи питання українсько-польських відносин у повоєнний період, відзначимо розгортання дискурсу між сучасними дослідниками з України та Польщі. Польська історіографія цієї проблеми представлена 4 основними напрямами, які запропонував Ґ. Мотика: 1) традиціоналістична (Є. Семашко, В. Семашко, В. Фі-

[344] Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 34.

[345] Гессен Є. Економічні проекти громадських організацій етнічних німців України щодо відродження німецьких поселень (у 1990-х рр.). URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf (Last accessed: November, 2019).

ляр, Г. Мазур, Ю. Туровський); 2) ревізіоністична (Ґ. Мотика, Р. Тожецький, Т. Ольшанський); 3) польські історики українського походження (Р. Дрозд, М. Сивіцький); 4) позанауковий напрям (В. Поліщук, Е. Прус)[346]. Цю класифікацію підхопили й українські дослідники, зокрема І. Цепенда. Аналізуючи українсько-польські відносини у 1939–1947 рр., він розкривав оцінки польських учених щодо подій у повоєнні роки[347]. Відзначимо, що польська історіографія побудована на висвітлені діяльності українського підпілля у роки Другої світової війни та у повоєнний період як злочину проти поляків. А отже, дії польської влади спільно з радянською щодо переселення здебільшого виправдовуються необхідністю боротьби з націоналістами та зниження напруги на території Західної України та Східної Польщі. Ця теза підтверджувалася дослідженнями Ґ. Мотики, Т. Ольшанського, З. Пальського, Б. Заброварного та ін. Польська історіографія українсько-польських стосунків, на думку С. Кресла, обширна, хоча не охоплює всіх повоєнних періодів[348]. Р. Внук, аналізуючи праці низки польських учених, стверджував, що існувало кілька напрямів вивчення акції «Вісла» та її наслідків. Зокрема, він наголошував, що частина польських істориків характеризувала ці дії як засіб боротьби з підпіллям, а інша частина – вивчала ці процеси через призму порушення прав людини[349]. Цій проблемі також присвячені праці польських дослідників, зокрема А. Сови, Ґ. Мотики, М. Зайончковського, Р. Тожецького та ін. Досить цінним джерелом вивчення підпільного українського руху на території Закерзоння є двотомний збірник документів і матеріалів «Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних

[346] Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. / red. P. Kosiewski i G. Motyka.* Kraków: UNIVERSITAS, 2000. S.166–178.

[347] Цепенда І. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків. *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р*. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 7(9). С. 693–700.

[348] Кресло С. Еволюція польської й української політичної і публіцистичної думки у сфері польсько-українських стосунків. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2007. Вип. 31. С. 194–208.

[349] Wnuk R. Polish-Ukrainian relations during World War II and its after match. URL: https://ece.columbia.edu/files/ece/images/wnuk-1.pdf (Last accessed: December, 2019).

структур»[350]. Характеризуючи польську історіографію українсько-польських відносин у повоєнний період, зокрема гострі питання, Я. Пісулінський наголошував, що польська історіографія потребує перегляду, а суперечки стосовно складних питань українсько-польського наукового дискурсу набувають політичних ознак[351]. Спільні наукові заходи дослідників з Польщі та України поглиблювали дискусії щодо особливостей польсько-українських відносин у другій половині 1940-х рр.[352]. Так, більшість питань лишаються до цих пір відкритими і стають подразниками українсько-польських відносин на сучасному етапі. Відповідно, фахівцями історії, філософії, соціології та політології варто розв'язати низку важливих соціогуманітарних наукових проблем задля уникнення у подальшому загострення взаємовідносин.

Враховуючи політику пам'яті України і Польщі, що склалася останніми роками, науковий дискурс проблеми українсько-польських відносин виходить за межі суто наукової дискусії і стає предметом для політичних маніпуляцій. У повоєнний період напруження між українським та польським населенням було високим. У другому томі збірника документів і матеріалів «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» розкриваються особливості перебігу подій упродовж 1945–1947 рр. Його упорядник В. В'ятрович наголошував, що всупереч антиукраїнській діяльності поляків у лавах радянської міліції, винищувальних загонів чи «стрибків» відбувалося деяке покращення польсько-українських стосунків на Галичині через репресії проти поляків,

[350] Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Варшава–Київ, 2017. Ч. 1. 725 с.; Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Варшава–Київ, 2017. Ч. 2. С. 726–1568.

[351] Пісулінський Я. Польсько-українські відносини 1939–1947 рр. у польській історіографії – огляд досліджень. URL: : https://old.uinp.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen?q=news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen (Last accessed: December, 2019).

[352] Polska – Ukraina: trudna odpowedz. Dokumentacja spotkan historykow (1994 – 2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Ośrodek KARTA, 2003. 184 s.

влаштованих радянською владою[353]. Дискусійним питанням лишається проведення акції «Вісла» з погляду етнічних чисток на території Західної України. Ці проблеми вивчала плеяда українських та польських дослідників. Серед вітчизняних учених відзначимо В. В'ятровича, Ю. Гаврилюка, Р. Дрозда, Р. Кабачія, А. Ліпкана та ін. М. Бугай став одним із перших дослідників, який звернув увагу на процес переселення українців, у цілому позитивно оцінюючи такі дії і характеризуючи їх як один зі способів врегулювання міжнаціональних конфліктів[354]. За детального вивчення цього питання стає очевидним, що процес депортації українського і польського населення лише спрямовувався на розв'язання проблеми боротьби з українським підпіллям. О. Буцько спростовувала тезу про добровільне переселення, зазначаючи, що ці процеси супроводжувалися насильницькими діями [355]. Українська історіографія висвітлювала процес депортації як один з актів злочину СРСР та Польської Народної Республіки проти українців. В. Котигоренко, аналізуючи процеси, пов'язані з масовими переселеннями на території Західної України, зазначав, що через підтримку УПА примусовому виселенню підлягали цілі села[356]. Ці виселення супроводжувалися жорстоким поводженням НКВС із простим населенням, про що свідчать масові розстріли, а інколи і спалені цілі села. У дослідженні І. Винниченко «Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання» зазначалося, що упродовж 1944–1952 рр. було виселено із Західної України (без Закарпатської області) 203 662 людини [357]. Натомість О. Рафальський, наводячи дані щодо депортованих із Західної України упродовж 1944–1949 рр. (50 тис. родин, або близько 145 тис. осіб), стверджував, що сталінська політика переселення народів стала трагічною сторінкою етнічної історії України [358].

[353] Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Т. І. Війна після війни. 1942–1945. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. 576 с.

[354] Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. №10. С. 32–38.

[355] Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2005. №2 С. 73–79.

[356] Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 212.

[357] Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. С. 82.

[358] Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті ... С. 237.

Крім того, масовим депортаціям сприяли міжнародні угоди УРСР з Польщею та Чехословаччиною. Дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України наголошували, що переселення українців, білорусів, росіян, русинів з Холмського, Грубешівського, Томашівського, Любачівського, Ярославського, Перемишльського, Ліськовського, Замостінського, Красноставського, Білгорайського, Влодайського повітів зумовлювалося особливим розумінням влади етнонаціональних проблем регіону. Відповідно, з метою уникнення загострення конфлікту на території Західної України, а також знищення УПА, реалізовувалися ці заходи. Так, радянська влада допомагала Польщі розв'язати проблеми національних меншин, а взамін Польща приймала радянську модель внутрішньої і зовнішньої політики[359]. Ця теза знайшла підтвердження у дослідженні О. Буцько. Радянська влада таким способом врегульовувала кордон з Польщею на власну користь[360]. Аналогічні тенденції були присутні у ході співпраці СРСР та Чехословаччини, про що зазначалося у монографії «Галичина в етнополітичному вимірі» [361]. Таким чином, застосовуючи принцип колективної відповідальності, радянське керівництво здійснювало зміну етнонаціонального складу регіону, при цьому формуючи підґрунтя для його подальшої радянізації.

Найбільший внесок у дослідження польської меншини України у XX ст. зробив О. Калакура. Аналізуючи повоєнний період, дослідник відзначив, що поляки зазнали значних матеріальних, духовних та людських втрат через «добровільне переселення», а також через голод 1946–1947 рр. Зважаючи на це, вчений зазначив: «Суспільно-політичне та наукове осмислення трагічних сторінок повоєнної історії поляків і українців, винесення уроків із польсько-українських міжетнічних взаємин могло сприяти уникненню наступних помилок, порозумінню і співпраці, які так необхідні обом народам, але з вини тоталітарних режимів в СРСР і Польщі зреалізувати цей шанс не вдалося» [362]. І. Мищак, аналізуючи політичні процеси на тери-

[359] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 214–215.

[360] Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2005. №2 С. 73-79.

[361] Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 90.

[362] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 346.

торії Західної України, відмічав особливості переселення поляків з України та українців з Польщі за для подальшої боротьби проти підпільного руху. Він стверджував, що виселення поляків з території України відбувалося повільніше, ніж українців з Польщі, пояснюючи це толерантним ставленням польських уповноважених з переселення та певними політичними обставинами [363].

В. Сергійчук зазначав, що радянська влада все ж здійснювала спроби прискорити виселення поляків, створюючи перешкоди щодо розвитку польської мови і культури в Західній Україні [364]. Ю. Зінченко стверджував, що польське населення негативно сприймало акції переселення. Водночас, аналізуючи ці процеси щодо до українців, росіян, білорусів, які проживали в цих регіонах, дослідник наголосив на цілеспрямованому їхньому переселенні до східних регіонів з метою асиміляції [365]. Зміна етнополітичного складу на території Галичини зумовлювалася не лише повоєнним обміном населення, але й міждержавними угодами про обмін територіями. Підписання у 1951 р. угоди «Про обмін ділянками державних територій» між СРСР та Польщею спричинило втрату частини етнічних українських територій[366].

Розкриваючи процеси обміну територіями та населенням, українські дослідники та польські історики-ревізіоністи наголошували, що українські і польські підпільні рухи намагалися об'єднувати зусилля для перешкоджання реалізації цих актів радянською та польською владою.

Дещо менш дискусійним і дослідженим питанням залишалися проблеми польського населення після десталінізації та їхньої участі у політичних процесах. Ю. Данилюк зазначав, що із критикою «культу особи» розгорнулися реабілітаційні процеси. На його думку, поляки пройшли три основні етапи: 1) перша половина 1950- х рр. – початок 1960-х рр., який характеризувався частковою реабілітацією окремих осіб; 2) друга половина 1980-х рр., що від-

[363] Мищак І. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. С. 308–309.

[364] Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.). *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-ти річчя операції «Вісла»)*. Львів, 1998. С. 29–32

[365] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 189.

[366] Галичина в етнополітичному вимірі ... С. 95–96.

значався перебудовчими процесами, внаслідок яких було прийнято низку нормативно-правових актів щодо реабілітації жертв політичних репресій; 3) початок 1990-х рр., коли розгорнулася робота над багатотомною серією книг «Реабілітовані історією» [367]. Найбільш ґрунтовно питання польської меншини розкривав О. Калакура. У докторській дисертації йому вдалося висвітлити проблему реабілітації поляків у контексті розвінчування «культу особистості». Водночас, дослідник наголошував, що попри часткову лібералізацію суспільно-політичних відносин в УРСР спостерігалися асиміляційні процеси, які зумовлювали русифікацію та зменшення частки польської меншини в Україні. Як й інші етнічні групи, вони зазнавали дискримінації з боку радянських органів влади, ігнорування їхніх національно-культурних та релігійних проблем [368]. Масові репресії, а згодом асиміляційна політика радянської влади зумовлювала скорочення частки поляків на території України. Згідно з переписом населення за 1959 р. їхній темп щорічного приросту був негативний (-2,06%). Сучасні науковці вважають, що на етнодемографічну ситуацію в Україні значний вплив мали міграційні процеси. Водночас, вони зачепили й польське населення західних областей УРСР, оскільки лише у повоєнні роки з України до Польщі виїхало близько 1 млн поляків, які рятувалися від переслідувань [369]. О. Калакура також розкрив особливості мовно-культурного розвитку поляків в Україні, констатуючи при цьому процеси асиміляції, а також участь поляків у процесах демократизації суспільства та розгортання національних рухів у другій половині 1980-х рр. [370]. Дослідник наголосив, що польська інтелігенція підтримала формування в Україні руху шістдесятників, дисидентів та правозахисників, а під час «перебудови» – українські національні організації [371].

[367] Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й пол. 40-х – поч. 50-х рр. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. № 13. С. 398.

[368] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті: автореф. … дис. д-ра іст. наук за спец.: 23.00.05 – Етнополітологія та етнодержавознавство. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 21–22.

[369] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 226.

[370] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

[371] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті .. 37 с.

Асиміляційні процеси упродовж 1945–1991 рр. зумовили зростання частки російськомовних поляків. Підтвердженням цього став перепис населення 1989 р., який засвідчив зменшення кількості поляків, які визнавали рідною мовою польську через міграційний чинник. Водночас, на думку Ю. Ніколайця, збільшення тих, хто визнавав російську, українську або іншу мову як рідну, слід кваліфікувати як асиміляційний процес, характерний для тоталітарного режиму, який, застосовуючи засоби насилля, намагався побудувати етнічно однорідне суспільство [372]. О. Калакура зазначав, що інтернаціоналізація суспільного життя поглибила асиміляційні та денаціоналізаційні процеси, які мали негативний вплив на розвиток польської спільноти. Лише з 1985 р. розпочалося національне пробудження, відродження та етнічна мобілізація поляків, які розгорнули процес формування власних культурних і національних товариств, через які активно брали участь у суспільно-політичних процесах України [373].

Отже, вивчення історії українсько-польського питання у контексті сучасних міжнародних відносин має важливе значення для сучасного дискурсу, незважаючи на його політизацію. Дослідження участі поляків у політичних процесах України упродовж досліджуваного періоду, дає змогу розкрити не лише гострі питання взаємовідносин у середині 1940-х рр., але й визначити основні спільні зусилля у процесах суверенізації України та боротьбі проти радянського панування. Співпраця вітчизняних і польських дослідників у цьому напрямку зумовить пошук консенсусу в історичній науці, а також поліпшить зовнішньополітичні відносини, за умови не піднімати гострі питання українсько-польського протистояння у 1942–1947 рр.

Молдавани, угорці, румуни, греки та інші національності

В умовах сучасного державотворення проблема вивчення історії національних меншин у політичних процесах України має вагоме значення для систематизації та аналізу наявного досвіду. Це дає змогу пояснити ключові закономірності в поведінці етнічних спільнот на території України. Сучасні дослідники, вивчаючи політичні процеси другої половини XX ст. та участь національних мен-

[372] Галичина в етнополітичному вимірі. С. 149.

[373] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 395–396.

шин у них, найбільшу увагу звертали на розкриття особливостей існування та діяльності кримських татар, євреїв, німців в умовах радянських реалій 1945–1991 рр., що відображалося у попередніх підрозділах. Утім, низка дослідників приділяли увагу й питанням, пов'язаних з радянською національною політикою щодо інших етнічних спільнот України, зокрема угорців, румунів, молдаван, ромів, гагаузів тощо. Щоправда, ці дослідження не були масовими, порівняно з науковими розвідками щодо кримських татар чи євреїв. Тим не менш, вони є важливими для розуміння основних тенденцій радянської національної політики та ролі етнічних груп у ній.

Із входженням Закарпаття до складу УРСР розгорнулися репресивні заходи радянської влади щодо угорців, які проживали в цьому регіоні. Однією з причин цього, на думку В. Котигоренка, стала співпраця Угорщини з Німеччиною у роки війни. Як наслідок, за етнічною ознакою у перші роки повоєнної відбудови було депортовано 25 тис. осіб угорської національності із Закарпаття до Сибіру, а вже із остаточним входження регіону до складу УРСР у 1950 р. – ще 10 тис. угорців переселено[374]. В. Гласнер стверджував, що Й. Сталін у 1952–1953 рр. передбачав виселити корінне населення Закарпаття. На думку дослідника, причинами цього могли стати як провал програм колективізації, так і зміна етнічної карти Закарпаття з метою пришвидшення її радянізації та русифікації [375]. А. Варді відзначав, що в умовах завершальної фази Другої світової війни досить часто угорці ставали жертвами обставин через указ вищого командування щодо потреби депортації німецького населення віком 17–45 років та, зокрема, жіночого – 18–30 років [376]. Й. Молнар та І. Молнар зазначали, що скорочення угорського населення пов'язане з воєнними потрясіннями та повоєнними репресіями, внаслідок яких значна частина угорців відмовлялася від власної ідентичності [377]. Т. Старк,

[374] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. С. 218.

[375] Гласнер В. Невідома трагедія Закарпаття. Історія депортації. URL: https://uainfo.org/blognews/1463469947-nevidoma-tragediya-zakarpattya-istoriya-deportatsiyi-.html (Last accessed: October, 2019).

[376] Vardy A. Forgotten Victims of World War II: Hungarian Women in Soviet Forced Labor Camps. URL: https://www.unive.it/media/allegato/dep/n7/Ricerche/Vardy.pdf (Last accessed: December, 2019).

[377] Molnár J., Molnár I. Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. URL: https://konyvbirodalom.at.ua/term_tud/Molnar_Jozsef_-_Karpatalja_nepessege.pdf (Last accessed: January, 2020).

посилаючись на документи НКВС, зазначав, що внаслідок цих переселень, зокрема у табори для інтернованих, де умови проживання були жахливими, лише за 1944–1945 рр. близько 5 тис. угорців загинули [378]. О. Пагіря відмітив, що внаслідок війни та післявоєнних репресій і депортацій кількість угорців Закарпаття скоротилася до 134 558 осіб (за даними 1946 р.). Для прикладу у 1941 р. кількість угорців у регіоні становила 245 286 осіб [379]. Репресії проти угорців радянська влада пояснювала боротьбою проти пособників фашизму. Таким чином, значна кількість громадських діячів, журналістів, інтелігенції потрапила під репресії за звинувачуванням у антирадянській діяльності [380]. У монографії «Закарпаття в етнополітичному вимірі» зазначалося, що репресії та депортації проти угорців Закарпаття більше зумовлювалися не через етнічне походження, а через громадянську належність[381]. З цією тезою складно не погодитись, оскільки репресії проти носіїв певної національності здійснювалася через їхню співпрацю з окупаційним режимом. З іншого боку, попри репресивну політику тоталітарного сталінського режиму угорці у подальшому не піддавалися асиміляційним процесам. Це пов'язано з низкою факторів, зокрема: високий відсоток однонаціональних шлюбів, функціонування культурно-побутових традицій, компактне проживання угорців.

Упродовж середини 1950-х – початку 1960-х рр. спостерігалася позитивна динаміка зростання частки угорців на території Закарпаття. Втім, уже в наступні десятиліття відбувалося їхнє скорочення через виїзд до Угорщини [382]. Особливо процеси еміграції на свою етнічну батьківщину розгорнулися після Угорської революції 1956 р. Л. Капітан стверджувала, що події в Угорщині зумовили сплеск активності закарпатської інтелігенції, зокрема угорської[383].

[378] Stark T. Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody. URL: http://www.paulbogdanor.com/left/hungarianprisoners.pdf (Last accessed: December, 2020).

[379] Пагіря О. Радянські репресії проти угорців Закарпаття у 1944–1945 рр. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=733 (Last accessed: October, 2019).

[380] Гордійчук С.О. Трудові депортації як важливий засіб радянізації Закарпатської України (1944–1946 рр.). *Русин*. 2015. №1 (39). С. 207.

[381] Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 388.

[382] Там само. С. 407.

[383] Капітан Л. Події 1956 р. в Угорщині: відлуння у радянському Закарпатті. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси, 2014. № 9 (302). С. 126–131.

Водночас, шкільна та студентська молодь угорського походження активізувалася на підтримку повстання. О. Бажан зазначав, що восени у вузах Києва, Харкова, Дніпропетровська відбувалися заворушення за участю угорських студентів, які відкрито висловлювали підтримку подіям в Угорщині [384]. Ці події зумовили радянський дискурс, який засуджував зазначені процеси, наголошуючи на їхній «антинародності»[385]. Звісно, офіційна точка зору суперечила реальній ситуації в країні, оскільки Угорська революція, за висловом Дж. Гренвіл, стала «першим доміно», яке запустило крах СРСР [386]. Схожу думку висловлював О. Бажан, який зазначав, що у зв'язку з угорським повстанням 1956 р. поступово зростала невдоволеність у СРСР, що зумовлювало згортання процесу лібералізації суспільно-політичних відносин[387]. А. Стикалін зазначив, що угорські події зумовили посилення антирадянських національних рухів у всьому Радянському Союзу. Особливого впливу зазнали жителі Закарпаття, де компактно проживала угорська національна меншина[388].

Як відзначає О. Пагіря, придушення повстання зумовило депортацію угорців до СРСР, при цьому застосовуючи принцип колективної відповідальності. Як наслідок, було репресовано близько 35 тис. осіб [389]. С. Гордійчук у своїй дисертації, характеризуючи політичні репресії на Закарпатті, особливу увагу приділив діяльності радянських органів у профілактиці та карних діях у регі-

[384] Бажан О.Г. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. URL: http://history.org.ua/JournALL/histname/34/17.pdf (Last accessed: December, 2019).

[385] Олашин М. Лелекач Микола Михайлович (19.02.1907 – 06.09.1975). *Енциклопедія історії України: у 10 т. Інститут історії України НАН України*; редкол.: В. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 104–105.

[386] *Granville J. The first domino. International decision making during the Hungarian crisis of 1956. URL:* http://www.academia.edu/23951275/The_First_Domino_International_Decision_Making_During_the_Hungarian_Revolution_of_1956 (Last accessed: December, 2019).

[387] Бажан О. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. URL: http://history.org.ua/JournALL/histname/34/17.pdf (Last accessed: December, 2019).

[388] Stykalin A. The '56 Hungarian revolution and Soviet opinion. New sources. *The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution*. Budapest, 2006. P. 18.

[389] Пагіря О. Депортація угорців до СРСР під час угорської кризи 1956 року. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=503 (Last accessed: October, 2019).

оні через Угорську революцію. Зважаючи на те, що угорська, словацька та українська молодь організовано виступили з підтримкою повстанців, радянська влада відразу ж підготувала жорсткі заходи для протистояння цьому. Серед них були інспіровані спецслужбами молодіжні організації, завданням яких було виявлення молоді з антирадянськими настроями, репресії та організація трудової міграції до індустріальних регіонів. Однак, як відмічає С. Гордійчук, у 1956 р. радянська влада вже використовувала здебільшого не масовий, а індивідуальний терор[390]. І. Тот зазначав, що внаслідок придушення Угорської революції відбувалося переселення арештованих чи ув'язнених угорців до Ужгорода чи в Сибір[391].

Певну аналогію варто провести, аналізуючи дискурс проблеми словаків і чехів Закарпаття у 1960-х рр. В умовах придушення заворушень у Празі відбувалася активізація національних меншин задля підтримки антирадянських виступів. С. Гордійчук зазначав, що ці процеси зумовлювали посилення репресивних заходів, з одного боку, а з іншого – сформували протестний настрій серед жителів регіону та країни в цілому[392]. Активізація і національно-культурний розвиток етнічних груп розглядалися радянською владою як загроза системі.

Відповідно, на думку В. Котигоренка, застосовуючи методи пропаганди та репресій, здійснювалася боротьба проти інакомислення, що також зумовлювала наступ проти національного відродження національних меншин України. Як наслідок, здійснювалися обмеження прав за національною ознакою. Привілейованими лишалися росіяни [393].

Звісно, революційні події 1956 р. справляли вагомий вплив на населення Закарпаття, а також на формування угорського дисидентського, а пізніше національного руху. Підкреслюючи кризу радянської національної політики, В. Котигоренко наголошував, що ігнорування національних, етнічних, мовних, культурних проблем зу-

[390] Гордійчук С. Політичні репресії на Закарпатті у 1944–1991 рр.: дис. канд. іст. наук за спец.: 07.00.01. – Історія України. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. 233 с.

[391] Toth I. Fifty-six in Subcarpathia. Influence, consequence and lessons. *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions An international conference, Budapest 22–23 September*. Budapest, 2006. P. 140.

[392] Гордійчук С. Політичні репресії на Закарпатті: дис. ... С. 162–164.

[393] Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 411–412.

мовило протиріччя у суспільстві[394]. І. Пенцкофер, аналізуючи розвиток угорської літератури в регіоні, зазначав, що після виходу статті В. Ковача та А. Бенедека «Угорська література в Карпатській Україні» у 1970 р. відбувалися зміни у пізнанні культурного життя Закарпаття та переосмислення традиції самоідентифікації[395]. Загалом у середовищі інтелігенції розвиток національної культури сприймався як альтернатива комуністичній ідеології, а розчарування внутрішньою соціальною політикою правлячої верхівки СРСР зумовило появу нових діячів, одержимих національними ідеями[396]. Важливим аспектом для угорських дисидентів Закарпаття стала їхня підтримка правозахисних ідей, а згодом і процесів демократизації суспільства. К. Левчук, зазначав, що угорці в роки «перебудови» намагалися змінити адміністративно-територіальний устрій. У другій половині 1980-х рр. формується низка товариств, які використовували мовно-культурні проблеми для створення Угорського автономного округу на основі Береговського району. Створене у лютому 1989 р. Товариство угорської культури Закарпаття акцентувало на цьому увагу, аргументуючи це тим, що на цій території проживає близько 73 % угорців[397].

Чільне місце в етнополітичному розвитку країни посідає грецька національна меншина, а отже вивчення її мовно-культурних, побутових особливостей в історичній ретроспективі є досить актуальним. Упродовж 1945–1991 рр. греки південних та східних регіонів України піддавалися значному асиміляційному впливу. І. Винниченко здійснила етнодемографічну характеристику греків України, у якій відмічалося зростання їхньої питомої ваги на Півдні України та Криму[398]. Більше того, у них спостерігався високий рівень освіченості та національної самосвідомості. Щоправда, як відзначаєть-

[394] Закарпаття в етнополітичному вимірі. 682 с.

[395] Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / за ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черницко; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: вид. «Ліра», 2010. С. 387.

[396] Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / за ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черницко; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: вид. «Ліра», 2010. С. 298.

[397] Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.): Монографія. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. С. 113.

[398] Винниченко І. Греки України: етнодемографічна характеристика. Україна – Греція: *Історія та сучасність*. Київ, 1993. С. 34–36.

ся у монографії «Донбас в етнополітичному вимірі», ця тенденція зберігалася лише до 1960-х рр.[399].

На думку низки вчених сучасності, грецька спільнота була цілком лояльною до курсу русифікації, при цьому намагаючись зберегти рештки архаїчної матеріальної та духовної культури, не маючи можливостей для національно-культурного розвитку[400]. У монографії «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь)» відзначалося, що порівняно нечисельні маріупольські греки, уникнувши масових депортацій, зберегли власну мовно-культурну ідентичність через проживання в умовах культурної ізоляції. Втім, в умовах «застою» вони потерпали від русифікації. На думку Л. Якубової, грецька меншина мала характерні риси етнічності як такої в радянському Донбасі: лояльність до радянської влади та мовно-культурна асиміляція як плата для збереження решток архаїчної і матеріальної культури, при цьому не маючи перспектив розвитку у радянських реаліях[401]. Як наслідок, дослідниця, відзначила, що станом на 1979 р. частка греків, які визнавали російську мову як рідну, становила 91% [402]. Зазначені процеси також вивчала ряд науковців, зокрема С. Пахоменко, Н. Бацак, М. Арджионі, І. Пономарьова та ін. С. Пахоменко, аналізуючи культурні процеси греків у Північному Приазов'ї, розкривав негативний вплив уніфікаторської національної політики радянської влади на етнічну самобутність греків. Крім того, дослідник відмічав активну участь грецької спільноти у культурному відродженні у роки «перебудови»[403]. І. Пономарьова у дисертаційному дослідженні відзначала зниження чисельності греків у Приазов'ї, виокремлюючи основні причини пов'язані з асиміляційними про-

[399] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 89.

[400] Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 211.

[401] Там само. С. 206.

[402] Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 71.

[403] Пахоменко С. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX ст.: Автореф. … дис. канд. іст. наук. за спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 2003. 19 с.

цесами, зокрема, переїздом греків з сіл до міст, а також еміграцією до Греції [404]. Ю. Ніколаєць стверджував, що одним із аспектів асиміляції греків стали міжетнічні шлюби, внаслідок яких діти репрезентовані були не як грецький етнос. Лише село лишалося джерелом збереження традиційної національної культури[405]. Г. Панчук, на основі проведеного дослідження, відмічала, що у сім'ях змішаних шлюбів спілкувалися російською мовою[406].

Складні етнонаціональні відносини спостерігалися в Одеській та Чернівецькій областях, що пояснювалося їхньою поліетнічністю. В умовах утвердження на цій території тоталітарного режиму провадилася традиційна для радянської влади національна політика, спрямована на асиміляцію етнічних груп, а найбільш нелояльні піддавалися репресіям чи депортаціям. Зазначені процеси вивчали вітчизняні та іноземні дослідники, зокрема С. Гордійчук, І. Міронова, І. Кашу, П. Костьо, Ю. Богуславська, Л. Полякова та ін. Характеризуючи національний склад Одеської області, Ю. Богуславська відзначала строкатість етнодемографічного складу населення, наголошуючи на компактному розселенні окремих національних меншин: молдаван, болгар, росіян та ін.[407]. Л. Полякова відмічала динаміку зміни національного складу населення у регіоні, при цьому наголошуючи на зростанні чисельності росіян, білорусів, гагаузів[408]. Ю. Богуславська стверджувала, що мозаїчність національного складу міського населення відповідала «загальнообласним тенденціям, які спостерігаються у мозаїчності сільського населення», наголошуючи на його особливостях у північних районах та Південній Бессарабії[409]. І. Верховцева і О. Луньова стверджували, що по завершенні Другої світової війни Придунав'я зазнало значних демо-

[404] Пономарьова І. Греки Приазов`я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури. URL: http://referatu.net.ua/referats/7569/172764 (Last accessed: January, 2020).

[405] Донбас в етнополітичному вимірі. С. 89–90.

[406] Панчук Г. Зміни у складі населення Донецької області (1959–1989 рр.).: Автореф. … дис. канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2000. С. 8.

[407] Богуславська Ю. Динаміка національного складу населення Одеської області (1959–1989 рр.): автореф. … дис. канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – Історія України. Одеса, 2005. 19 с.

[408] Полякова Л. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки XX ст. URL: http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf (Last accessed: October, 2019).

[409] Богуславська Ю. Назв. праця. С. 14.

графічних та етнокультурних змін. Дослідниці пояснюють це зменшенням частки романської групи і зростанням росіян, українців і болгар у регіоні. Водночас, на їхню думку, у сформованому мультикультурному соціальному просторі мирно співіснували «представники понад восьми десятків етнічних культур»[410].

Відзначимо низку наукових досліджень щодо становища та участі у політичних процесах молдован України, починаючи від повоєнних років і завершуючи «перебудовою». Л. Полякова, аналізуючи етнодемографічну ситуацію на Півдні України упродовж 1960–1980-х рр., наголошувала, що найбільша частка молдаван проживала в Одеській та Чернівецькій областях і була одним із найменш урбанізованих етносів на території України. Дослідниця відмічала, що в умовах русифікації молдованам України все ж вдалося зберегти традиційні форми етнодемографічної поведінки [411]. Характеризуючи становище національних меншин, І. Міронова наголосила, що молдовани також піддалися дискримінації з боку радянської влади, про що свідчить скорочення кількості шкіл з молдовською мовою викладання [412]. Молдовський учений І. Кашу відзначав, що одним із перших кроків асиміляції молдован Бессарабії стала заміна латинського алфавіту на кирилицю. Звісно, радянська влада пояснювала ці процеси як раціональну форму розвитку національних культур та акт інтернаціональної єдності радянського народу [413]. Російський дослідник С. Чешко зазначав, що мовної асиміляції (русифікації та українізації) в СРСР станом на 1989 р. зазнали 5,9% молдован. Найбільша частка припала саме на русифікацію (84,7% асимільованих) [414]. Розкриваючи це питання, він намагав-

[410] Верховцева І., Луньова О. Українське Придунав'я: етносоціокультурний ландшафт. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2016. Вип. 10. С. 272.

[411] Полякова Л. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки XX ст. URL: http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf (Last accessed: October, 2019).

[412] Міронова І. Національне питання в УРСР (1920-ті – 1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів: наукові студії.* Миколаїв, 2016. Вип. 17. С. 63–69.

[413] Caşu I. Politica Națională în Moldova Sovietică 1944–1989. URL: https://www.academia.edu/377397/FULL_TEXT_Politica_na%C5%A3ional%C4%83_%C3%AEn_Moldova_Sovietic%C4%83_1944-1989_Nationalities_Policy_in_Soviet_Moldavia_1944-1989 (Last accessed: February, 2020).

[414] Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва: ИЭА РАН, 2000. С. 176.

ся довести те, що мовна асиміляція всіх етнічних груп реалізовувалася не лише через русифікацію, але й через українізацію, наводячи при цьому статистичні дані, які це підтверджують. Водночас, цю тезу спростовує ряд нормативно-правових актів, прийнятих наприкінці 1970 – на початку 1980-х рр., спрямованих на русифікацію та мовознавчі дослідження радянських вчених, які намагалися довести спільність української та російської мови з метою подальшої русифікації суспільства. Частка зрусифікованих молдован є набагато вищою, ніж українізованих, що лише засвідчує загальні тенденції радянської національної і мовної політики.

Крім того, на території Бессарабії упродовж 1945–1991 рр. відбувалися масові політичні репресії проти жителів регіону. І. Кашу, досліджуючи репресивну політику радянської влади в Молдові, відзначав, що місцева влада керувалася саме кримінальним законодавством УРСР. Дослідник розкрив особливості і причини арешту молдованської інтелігенції, які хоч і народилися на території України, все ж ідентифікували себе як молдовани. Відтак більшість з них були звинувачені в поширені націоналістичних ідей на території Бессарабії[415]. На думку Ч. Кінга, депортація, колективізація, русифікація та радянізація Бессарабії та Буковини зумовлювали формування радянською владою нової ідентичності молдован[416]. Враховуючи це, очевидно, що національна політика радянської влади на території Бессарабії сформувала підґрунтя для конфлікту у Придністров'ї.

В умовах Придністровського збройного конфлікту актуалізувалося питання вивчення участі молдован у політичних процесах в Україні. Зважаючи на те, що конфлікт проходив у безумовній близькості від українських кордонів, а також на той факт, що низка етнічних молдаван, які проживали на території України, стали його учасниками, важливо детально розкрити питання історичних причин цього конфлікту. В. Коцур, досліджуючи це питання, стверджував, що підґрунтям для загострення ситуації в регіоні стала внутрішня політика радянської влади. В умовах «перебудови», у роки

[415] Caşu I. Political repressions in Moldavian SSR after 1956: towards a typology based on KGB files. URL: http://www.academia.edu/4921186/FULL_TEXT_Political_Repressions_in_the_Moldavian_Soviet_Socialist_Republic_after_1956_Towards_a_Typology_Based_on_KGB_files (Last accessed: February, 2020).

[416] King Ch. The Moldovans: Romania, Russia and the Politics of Culture. URL: https://www.academia.edu/7225816/Charles_King_Moldova_Russia_Romania_and_the_politics_of_culture (Last accessed: January, 2020).

якої етнополітична конфронтація в Радянському Союзі була звичним явищем, на території Молдови загострилося мовне питання, а також боротьба за вихід з СРСР, що зумовило сепаратизм з боку значної частини «російськомовного населення»[417]. Р. Шевченко зазначав, що поділ суспільства зумовлювало заселення лівобережної частини Дністра російськомовним населенням і фактичною асиміляцією молдован, які проживали там [418]. Водночас, політична нестабільність у Молдові спричиняла конфліктну ситуацію в прикордонних районах України, зумовлену етнічним і політичним підґрунтям. Р. Коваль стверджував, що з метою збереження цілісності СРСР радянська влада використовувала чинники дестабілізації ситуації в поліетнічних районах. Так, він наводив факти, що ініціатори так званої Придністровської республіки брали участь у створенні «Демократического союза Новоросии и Бессарабии» [419]. Ці процеси, безумовно, впливали на етнополітичну ситуацію на території Чернівецької області наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

У Чернівецькій та Закарпатській областях спостерігається значна концентрація румунської меншини. За даними радянських переписів населення 1970 р. та 1989 р. на території України їх проживало 112,1 тис. та 134 тис., відповідно. Найбільша частка румунської меншини припадала на Чернівецьку область [420]. Після Другої світової війни на території Буковини розгорнулася радянська асиміляційна політика. Ґ. Ґерасим відмічав скорочення румунських та молдовських шкіл Буковини і зростання російських [421]. У одній зі своїх статей він доводив, що радянська влада після 1945 р. проводила русифікацію на Буковині з обмеженнями використання румунської мови та процесу «молдаванізації», що знижувало частку румунів в

[417] Коцур В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдавських міждержавних відносин. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 272 с.

[418] Шевченко Р. Витоки Придністровського конфлікту. *Humanitarium. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Т. 40, вип. 3. С. 202–203.

[419] Коваль Р. Заселення України сибіряками. *Здолати Росію*. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: вид. «Холодний Яр», 2018. С. 128–129.

[420] Овчаренко П. Румуни в Україні. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 360.

[421] Gherasim G. Românii din Ucraina. URL: http://gabrielgherasim.com/uploads/1/1/7/0/117084179/romanii_din_bucovina_pdf.pdf (Last accessed: February, 2020).

Україні [422]. Крім того, дослідник відзначав масові репресії за етнічною та релігійною ознакою, зокрема румунів у роки сталінізму. Ці процеси супроводжувалися не лише арештами, але й депортаціями з Чернівецької області до Сибіру. Водночас, Ґ. Ґерасим стверджував, що радянське керівництво штучно розділяло румунів і молдован за етнолінгвістичними ознаками, готуючись до першого Всесоюзного перепису населення[423]. Водночас, попри репресії тоталітарного режиму та політику русифікації у 60–80-х рр. XX ст. румунам України вдалося зберегти власну ідентичність, а також, як засвідчили переписи населення, їхня кількість зростала у межах Чернівецької та Закарпатської областей.

О. Малець, розкриваючи у дисертаційному дослідженні етнополітичні та етнокультурні процеси Закарпаття, відзначав значне зростання румунів у регіоні, пояснюючи це низкою причин, зокрема, репресіями та масовим переселенням за етнічною ознакою[424]. В. Котигоренко зазначав, що румуни були найменш урбанізованою етнічною групою. Дослідник також наголошував, що темпи приросту румунів Закарпаття пов'язані з переселенням їх з інших областей, трудовою міграцією та високою народжуваністю[425]. Румунам через низький рівень урбанізації вдалося зберегти власну ідентичність.

Відзначимо, що в умовах «перебудови» румуни активізувалися, особливо, на тлі подій в Румунії. Ключовими вимогами стало створення румуномовних газет та журналів у Чернівецькій області, зокрема, в Герцаївському районі, вільний розвиток румунської мови і культури, створення шкіл тощо. Враховуючи це, радянська влада погодилася на видання книг, газет, журналів румунською та молдовською мовами, створення шкіл з відповідною мовою викладання, а також підготовку відповідних кадрів [426].

---

[422] Gherasim G. Romanii bucovineni sub cizma straina. URL: https://web.archive.org/web/20070218005215/http://www.ziua.net/display.php?id=182813&data=2005-08-16 (Last accessed: February, 2020).

[423] Gherasim G. Românii din Ucraina. URL: http://gabrielgherasim.com/uploads/1/1/7/0/117084179/romanii_din_bucovina_pdf.pdf (Last accessed: February, 2020).

[424] Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. URL: http://dspace.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/1331 (Last accessed: October, 2019).

[425] Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 406.

[426] О некоторых аспектах роботы с румынским населениям Черновицкой области. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 42–49.

О. Фізеші стверджувала, що практично всі школярі румунського походження Закарпаття навчалися у румунських школах [427]. Фактично, це дозволяло їм зберігати мовно-культурні особливості в умовах русифікаційної політики радянської влади.

У сучасних реаліях поширення русинських рухів в Україні, чільне місце вітчизняні дослідники відводять історичним дослідженням проблем русинів Закарпаття. Р. Магочій у своїх працях намагався представити русинів як окремий етнос, при цьому маніпулюючи певними фактами [428]. М. Панчук, намагаючись детально розкрити питання політичного русинства, спостеріг певну закономірність – їхні організації виникають наче за планом [429].

Русинське питання вивчали Г. Кожолянко, О. Мишанич, М. Тиводар, І. Буркут, М. Панчук та ін. Аналізуючи історичні особливості їхнього розвитку дослідники зійшлися на думці, що активізація русинів наприкінці 1980-х рр., ймовірно, зумовлювалася навмисними діями радянської влади з метою дестабілізації ситуації на території Закарпаття. На думку М. Панчука, поряд із формуванням культурних організацій русинів на початку 1990-х рр. створювалися і політичні, які контролювалися спочатку спецслужбами СРСР, а в роки незалежності іншими країнами [430]. Г. Кожолянко відзначав, що русинське питання наприкінці 1980-х рр. мало на меті послабити українську національну єдність [431]. Вивчаючи явище політичного русинства на Закарпатті, О. Мишанич висловлював точку зору, що це явище стало знаряддям для певних сил, яким була невигідна незалежність України. Відтак, з 1990-х рр., очевидно розуміючи невідворотність розпаду СРСР, органи Компартії Закарпаття спри-

[427] Фізеші О. Початкова освіта Закарпаття у 50–80-их роках XX століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2017. Вип. 1 (40). С. 308.

[428] Magosci R. The Making of a National Identity: Subcarpathian Rus’, 1848–1948. Cambridge, MA, 1978. 640 p.

[429] Панчук М. Політичне русинство в Україні. URL: http://litopys.org.ua/rizne/panchuk.htm (Last accessed: January, 2020).

[430] Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський проект). *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 82.

[431] Кожолянко Г. Українці-русини Буковини і Галичини: історія – сучасність. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 319–320.

яли створенню Товариства карпатських русинів [432]. В. Піпаш, розкриваючи політичний підтекст «русинства» на Закарпатті, відзначав причетність органів КДБ до їх формування[433]. Отже, очевидно, що спецслужби СРСР, використовуючи національне питання, намагалися загострити ситуацію в поліетнічних регіонах, що спровокувало б не лише конфлікт між національними організаціями, але й створило б підґрунтя для застосування радянською владою сили задля недопущення розпаду СРСР. Звісно, ці заходи не дали бажаного результату наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., однак вони лишаються серйозним подразником стабільності і єдності України та використовуються іншими країнами для впливу на внутрішню політику.

Висновки

Вивчення історії досліджень національних відносин у повоєнному СРСР у цілому та в УРСР зокрема сприяє не тільки з'ясуванню закономірностей прирощення наукового знання щодо відповідної царини, а допомагає кращому розумінню тогочасної і сучасної суспільно-політичної динаміки.

Упродовж 1945–1991 рр. змінювалися окремі підходи радянської влади до «вирішення національного питання». Однак усі вони залишалися в межах незмінного політичного імперативу: формування «нової історичної спільності – радянського народу» і розмивання самобутності та російськомовної акультурації етнічно відмінних складових загалу населення країни. Відповідно до цієї «генеральної лінії» комуністично-радянської національної політики з офіційного дискурсу, в тому числі правового, було вилучено сам термін «національні меншини».

Радянська наука незмінно пропагувала пріоритети розвитку суспільства на основі інтернаціоналізму, важливим соціально-інтегративним інструментом якого мала слугувати російська мова як мова міжнаціонального спілкування.

[432] Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 33 С. 9–62.

[433] Піпаш В. Політичний підтекст русинського питання. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 111.

Сучасні українські та західні науковці мають подібне бачення національної політики в Радянському Союзі. При цьому вчені зі США, Канади, Польщі та інших країн дещо більше досліджували етнонаціональні процеси в СРСР в аспекті з'ясування їх впливу на ситуацію в країнах Центрально-Східної Європи та з метою прогнозування можливих трансформацій у радянському і прорадянському етнополітичному просторі.

У науковому дискурсі російських дослідників переважало заперечення політики тотальної русифікації, натомість проводилася думка про асиміляційні впливи з боку «титульних» націй союзних республік, української зокрема. Тож дискусія триває. В її рамках важливо активізувати вивчення динаміки етнічного складу інституцій місцевої та республіканської законодавчої і виконавчої влади, реакції етнічних груп на русифікаційну політику тощо.

Політика русифікації, яка досить інтенсивно реалізовувалася на території України в 1960–1970 рр., посідає в науковому дискурсі чи не чільне місце. Публічний і науковий інтерес до цієї політики і її наслідків актуалізувався у контексті дискусій довкола мовного законодавства України, що набули політичної гостроти у зв'язку з агресією проти України з боку Росії, влада якої виправдовувала свої дії необхідністю «захисту російськомовного населення». Відповідно, російські дослідники намагаються спростувати сам факт політики русифікації українського загалу за радянських часів, твердячи, що для неї буцімто не було правових підстав.

Тим часом українські науковці доводять, що русифікаційна політика комуністично-радянського режиму спиралася на закони та інші нормативно-правові акти Союзу РСР і його республік, у тому числі Української.

Ця політика, зокрема в індустріальних регіонах України, призводила до розмивання мовної і культурної самобутності усіх етнічних груп населення України. Так формувався ґрунт для проростання російськоорієнтованих сепаратистських настроїв серед певної частини українського населення, зокрема в Криму та східних областях.

Чільне місце у наукових дослідженнях посідає кримськотатарська проблема. Вивченням історії репресій, депортацій та боротьби кримських татар за репатріацію й відновлення історичної пам'яті та національної самосвідомості народу переймалося немало українських учених, серед них і кримські татари.

Помітною складовою вітчизняного і зарубіжного наукового дискурсу є політична історія євреїв, що проживали на території СРСР та УРСР, зокрема.

Дослідники відзначали, що радянська політика стосовно євреїв великою мірою обумовлювалася зовнішньополітичними чинниками. У ряді дискусійних досі залишається питання ймовірності масових депортацій євреїв наприкінці епохи «сталінізму». Це пояснюється, передовсім, відсутністю документальних свідчень і наукових фактів на підтвердження позиції як прихильників такої вірогідності, так і їх опонентів.

Надійнішою є джерельна база вивчення теми дискримінації євреїв сталінським і післясталінським комуністично-радянськими режимами, а також теми єврейської еміграції. Багато дослідників серед головних причин названих явищ називають відродження національної ідентичності євреїв та становлення й укріплення позицій сучасної держави Ізраїль. Низка іноземних науковців, зокрема Ф. Лазін, Д. Шалін, Д. Шіплер, Ш. Еммонс та ін., також наголошували, що проблема міграції євреїв була одним із «подразників» у радянсько-американських відносинах у період «перебудови».

Зберігається актуальність дослідження життєдіяльності німецькоетнічного населення України у повоєнний період, зокрема, у контекстах впливу на неї радянської політики поділу населення на «лояльні» та «ворожі» народи.

Українські та іноземні дослідники етнодемографічних та етнополітичних процесів серед німецької національної меншини здебільшого мали спільну позицію в оцінці впливу на ці процеси репресивної політики комуністично-радянського режиму. Поглибленого дослідження потребує участь німців і їх громадських об’єднань у національних рухах у роки «перебудови».

Дослідження українсько-польських взаємовідносин після Другої світової війни нині з наукової площини переходять, здебільшого, у політичну, що утруднює вироблення науково неупередженого погляду на ці взаємовідносини. В їх вивченні важливо звертати увагу на аспекти, що сприятимуть укріпленню добросусідства двох держав і народів. Зокрема, це стосується українсько-польської співпраці у протиборстві з тоталітарними режимами, а також участі поляків у суверенізації України.

Компаративний аналіз публікацій показує, що вітчизняні і зарубіжні науковці більше уваги приділяли дослідженню політичної

історії кримських татар, євреїв, німців, поляків. Менше досліджувалися політичні аспекти історії українських молдован, румунів, угорців, греків. У фокусі наукових зацікавлень були впливи радянської національної політики на зміни мовно-культурної ідентичності національних меншин.

Ґрунтовнішого вивчення потребують питання ролі радянських спецслужб у провокуванні суспільних протиріч і конфліктів довкола відмінностей інтересів і цінностей етнічно самобутніх груп населення Української РСР, зокрема, наприкінці 1980 – початку 1990-х років. Залишається актуальною необхідність глибшого наукового осмислення впливу наслідків комуністично-радянської національної політики на етнонаціональні відносини в сучасній Україні.

Розділ 6

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: НАУКОВИЙ ВИМІР

Глибинні суспільно-політичні перетворення початку 1990-х років, зокрема, відновлення повноцінної державності України, дали поштовх впровадженню нових теоретико-методологічних підходів наукової спільноти до вивчення комплексу проблем етнодержавного розвитку України, стимулювали появу нових сфер наукового пошуку.

У період після проголошення незалежності України паралельно відбувалися процеси завершення внутрішньої консолідації української етнонації, з одного боку, а з іншого – процеси національно-культурного відродження інших етносів на теренах нашої держави. Упродовж цього періоду у вітчизняній науці виділилося декілька напрямків досліджень політичних аспектів життя і функціонування національних меншин, зокрема такі як теоретико-методологічні засади вітчизняної етнополітології, етнодержавознавство, етносоціологія, політико-правові основи державотворення і правовий вимір становища національних меншин, теоретичні проблеми політизації етнічності та напрям досліджень, що присвячені безпосередньо діяльності організацій етнічних громад.

Станом на 2000 р. О. Рафальський у монографії «Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис» виокремив три основні групи досліджень за проблематикою історії національних відносин, розвитку окремих національних меншин в умовах незалежності України: 1) праці узагальнюючого характеру з вузлових проблем становища національних меншин у цілому; 2) дослідження регіональних та галузевих проблем національних меншин; 3) праці, присвячені окремим етнічним меншинам[1].

У наступні роки тематика національних меншин у контексті політичних процесів після проголошення незалежності України опинилася на перетині різноманітних напрямів політологічних, історичних, правознавчих та інших споріднених наукових дисциплін. Окрім, власне, етнополітології, означена проблематика у ши-

[1] Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. С. 299–300.

рокому сенсі дотична до етносоціології, етнопсихології, теорії націй, національних відносин і націоналізму, громадянського суспільства та теорії і практики громадської активності, міжнародних відносин тощо.

Таким чином визначилися й нові, порівняно із попереднім історичним періодом, напрями досліджень участі національних меншин у політичних процесах: 1) наукове осмислення правових засад реалізації інтересів національних меншин та формування державної етнополітики; 2) національне відродження і політизація етнічності та суспільно-політична активність національних меншин; 3) зв'язок національних меншин з історичними батьківщинами та їхня роль у зовнішньополітичних відносинах України.

Наукове осмислення правових засад реалізації інтересів національних меншин

Невід'ємною складовою новітнього українського державотворення стало формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, важливим елементом якої стало забезпечення прав національних меншин. Внесок науковців у формування засад української етнополітики і законодавчого забезпечення прав національних меншин важко переоцінити. Та попри це ще невирішеними як на науково-теоретичному, так і на законодавчо-практичному рівнях залишається значне коло проблем.

Основу законодавства у сфері етнонаціональної політики, у тому числі й стосовно національних меншин, становлять прийняті на початку 1990-х років законодавчі акти: Конституція України, Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.). Окремі положення, що стосуються правових аспектів життєдіяльності національних меншин в Україні, містяться у таких документах, як Закони України «Про громадянство України» (18 січня 2001 р.), «Про освіту» (5 вересня 2017 р.), «Про культуру» (14 грудня 2010 р.), та інших законодавчих актах. Також частиною українського законодавства стала низка міжнародно-правових документів, зокрема, Рамкова конвенція про захист національних меншин (ратифікована Україною 9 грудня 1997 р.) та Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (вперше ратифікована у грудні 1999 р., по-

вторно – 15 травня 2003 р.). В українському законодавстві застосовуються норми та стандарти із захисту прав національних меншин, сформульовані у Заключному акті НБСЄ 1975 р., Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 р., та інших міжнародних документах.

-Ці законодавчі акти викликали інтерес представників соціогуманітарних галузей знань, зокрема, О. Антонюка, В. Євтуха, І. Кураса, О. Майбороди, Ю. Римаренка, М. Шульги та інших. Загалом дослідники відзначили демократичний характер цих актів та їх відповідність міжнародно-правовим стандартам. Узагальнюючи оцінку базових законодавчих актів у сфері етнонаціональної політики, О. Рафальський виокремив такі принципові, з точки зору науковців, положення:трактування поняття «народ України» Декларацією про державний суверенітет України як «громадяни Республіки всіх національностей» із відповідним забезпеченням їх рівності перед законом;

-забезпечуючи національно-культурне відродження українського народу, згадані правові акти, разом з тим, гарантували рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права всім народам, національним групам, громадянам, що проживали в Україні;

-беручи на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур, держава забезпечувала громадянам право вільного користування російською мовою, іншими мовами в місцях компактного проживання певних національностей;

-створення правових основ для подальшої розробки засад самоорганізації національних меншин, прояву їхніх соціальних, культурних ініціатив та політичної активності[2].

Разом з тим, у ході наукової експертизи перших законодавчих актів України у сфері національних відносин відзначалися й певні їхні недоліки. Досить критичним у своїх оцінках був М. Шульга. Він запропонував періодизацію розвитку правового поля, що стосується етнокультурних та етнополітичних відносин в Україні наприкінці 1980 – 1990-х рр. Дослідник виділив чотири етапи. Перший тривав до 1989 р. і характеризувався, на переконання автора, ігноруванням у законодавстві УРСР національно-етнічної сфери відносин. Другий охопив період від прийняття у 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР» до 1 грудня 1991 р. Третій етап М. Шуль-

[2] Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 329–331.

га пов'язує з ухваленням Законів України «Про національні меншини в Україні» та «Про освіту», а четвертий – із прийняттям Конституції України.

Характеризуючи другий етап, дослідник висловив думку, що саме у цей час (до 1 грудня 1991 р.) були прийняті правові документи, які надали національним меншинам максимальні права, а пізніші акти їх не збільшували, навіть скорочували. Оскільки М. Шульга на той час був членом КПУ, він пояснив це прагненням національно-демократичних політичних сил здобути підтримку проголошення незалежності усіма етнічними групами[3].

Повертаючись до оцінок М. Шульги, слід звернути увагу на думку щодо ролі КПУ у процесі ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР», висловлену Л. Рябошапком. Зокрема, він наголошує на тому, що КПУ повністю контролювала процес ухвалення Закону і не збиралася відмовлятися від панування російської мови, зафіксувавши доцільність її законодавчого закріплення як загальнодержавної. На переконання Л. Рябошапки, лише ухвалення Декларації про державний суверенітет України і позбавлення КПУ монополії на владу дозволили здійснити справжні перетворення у сфері етнонаціональних відносин[4].

На неврегульованість українського законодавства про громадянство і пасивну позицію держави щодо захисту прав вихідців з України (не українців) у новостворених на теренах СРСР незалежних державах, що відштовхує «українських співвітчизників» у російське громадянство, вказав О. Антонюк[5].

На його переконання, передусім наукового осмислення й інтерпретації потребував процес формування в Україні політичної нації, невід'ємною частиною якого мало б стати вдосконалення існуючої правової бази у сфері етнополітики за активної участі науковців. Одним із пріоритетів, на думку О. Антонюка, мало стати визначення на законодавчому рівні правового статусу зафіксованих у Конституції України структурних етнокомпонентів україн-

[3] Шульга Н. А. Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус. *Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конференции.* Киев, 1997. С. 10–14.

[4] Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових вчень». Харків, 2002. 28 с.

[5] Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 22.

ського суспільства: українська нація, національні меншини та корінні народи[6].

Після проголошення незалежності одним із першочергових завдань для України стала розробка нової Конституції – одного з ключових атрибутів суверенної держави. Саме Основний закон мав наповнити не лише формальним, а й реальним змістом формування рівноправних умов розвитку усіх етнічних спільнот, законодавчого захисту їхніх прав та інтересів в усіх сферах життєдіяльності.

До конституційного процесу активно долучилися українські науковці. У ході конституційної дискусії дослідники торкалися досить широкого кола питань. Аналізуючи українське законодавство у сфері міжнаціональних відносин, науковці відзначають, що від проголошення Декларації про державний суверенітет до ухвалення Конституції України визначилися базові етнополітичні засади державотворення. Окремо наголошується на тому, що словосполучення «український народ» у Конституції України включає у себе увесь зміст поліетнічного складу населення і дає можливість трактувати його як політичний термін. Також відзначається, що Конституцією визначено структурні етнокомпоненти українського суспільства – українську націю, національні меншини та корінні народи (останній компонент введено у вітчизняне правове поле вперше)[7].

За оцінкою В. Євтуха, політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів, сформована на початку 1990-х рр., створила добротне підґрунтя врахування, поєднання і пошуку оптимального балансу інтересів різних етнічних спільнот і титульної нації. Як відзначив В. Євтух, законодавча база забезпечення прав національних меншин в Україні розроблялася із урахуванням двох моментів: 1) досвіду функціонування міжнародно-правових норм та 2) специфіки політичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку України. Відповідно до законодавчої бази формується і сама етнополітика Української держави[8].

На переконання П. Надолішнього, політика держави щодо етнічних груп повинна ґрунтуватися на об’єктивній оцінці соціального статусу спільнот. Дослідник звертає увагу на вплив процесів

[6] Антонюк О. Назв. праця. Там само. С. 25–26.

[7] Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ, 1999. С. 51.

[8] Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культорологічний аспекти. Київ: Фенікс, 1997. С. 51.

модернізації на етнополітичні процеси. Окремі національні меншини в умовах модернізації опинилися перед загрозою внутрішньої дестабілізації. Це ситуація, коли відбувається руйнування старих мезоструктур і формування нових. Одним із завдань етнополітики в таких умовах П. Надолішній вважає гарантувати, аби такий перехідний стан не був надто тривалим, а розпад його мезоструктур – надто глибоким. Іншим важливим завданням етнополітики є максимальне сприяння одночасному відродженню рідних мов меншин і вивченню ними державної мови, якій із часом належить стати мовою міжнаціонального спілкування в Україні. Оцінюючи наявну на кінець 1990-х рр. нормативно-правову базу, що регулювала сферу етнічного життя, П. Надолішній звертає увагу на переважання норм, які стосуються закріплення основних принципів рівності представників усіх національностей перед законом, прав на повернення культурно-освітнім товариствам та релігійним громадам об'єктів культури, культових споруд, розбудову національної освіти, відродження традицій і т.п. Однак під економічну основу етносоціального розвитку правова база фактично не підведена[9].

На необхідності законодавчого забезпечення права громадських організацій висувати своїх кандидатів у депутати на виборах до органів державної влади, їхні права на реалізацію національно-культурної автономії в місцях компактного проживання, а також законодавчого врегулювання проблеми реституції власності національних і релігійних громад наголошує Л. Лойко[10].

Збагаченню вітчизняної нормативно-правової бази у сфері міжнаціональних відносин сприяла інтеграція України до європейських і євроатлантичних структур, зокрема, вступ до Ради Європи у 1995 р. У процесі європейської і євроатлантичної інтеграції Україна приєдналася до важливих міжнародно-правових актів, які стосуються прав людини і національних меншин, що передбачало узгодження національного законодавства з міжнародними нормами. Частиною вітчизняного законодавства стали, зокрема, Рамкова конвенція про захист національних меншин (ратифікована у грудні 1997 р.) та Європейська хартія регіональних мов або мов

[9] Надолішній П. І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико-методологічний аналіз. Київ; Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. С. 135.

[10] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 158.

меншин (уперше ратифікована у грудні 1999 р., повторно – у травні 2003 р.). Також в українському законодавстві застосовувалися норми і стандарти із захисту прав національних меншин, сформульовані у Заключному акті НБСЄ, Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Резолюції ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин та низки інших міжнародних документів.

Слід відзначити, що на шляху приєднання України до Ради Європи однією з умов була ратифікація Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Перипетії довкола цих процесів знайшли відображення у дослідженнях українських науковців. Так, В. Мармазов і І. Піляєв аналізують конституційні, політико-правові аспекти взаємодії та співробітництва України з Радою Європи. Помітне місце у їх дослідженні посідає висвітлення причин та історії інтеграції України до Ради Європи[11]. І. Чиж розглядає правові та політичні аспекти взаємодії України і Ради Європи, порівнює основоположні документи, процес вступу України до РЄ, виконання взятих зобов'язань, процедуру моніторингу України[12]. Обидві ці монографії у додатках містять значну кількість офіційних документів щодо зобов'язань України, зокрема, у сфері захисту національних меншин.

Аналізуючи процес впровадження міжнародних стандартів у забезпеченні прав національних меншин, українські вчені відзначали як безумовно позитивні зрушення, так і робили певні застереження практично-політичного характеру, зумовлені вітчизняною специфікою історичного та правового досвіду. Однією з таких проблем, на думку І. Кураса, є проблема «корінних народів». На кінець 1990-х рр. питання про «корінні народи» потребувало політичного рішення, насамперед у зв'язку із вимогами кримських татар. Найбільш полемічним питанням у цьому контексті, на думку І. Кураса, є питання про критерії належності до «корінних народів», у тому числі й у міжнародних документах[13].

---

[11] Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. Київ: Вентурі, 1999. 400 с.

[12] Чиж І. С. Україна в Раді Європи. Київ: Парламентське видавництво, 2001. 384 с.

[13] Курас І. Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПіЕНД НАН України, 1999. С. 85–86.

В. Мицик, розглядаючи проблему поняття «корінні народи» та особливості їх правового досвіду у міжнародному праві, дійшов висновку, що, погоджуючись із тим, що прийняття універсальної загальновизнаної дефініції поняття «корінні народи» на сучасному етапі розгляду проблеми майже неможливе, а може, й недоцільне, є сенс запропонувати таке робоче визначення цього терміна: корінні народи – це чітко відокремлені за ознаками мови, раси, матеріальної та духовної культури етнічні групи, які впродовж віків компактно проживають (або проживали до насильної депортації) в певних регіонах світу на території однієї або кількох сучасних держав (найчастіше – до їх виникнення), чия колишня чи нинішня дискримінаційна політика спрямована проти розміщення чи існування таких народів у межах їхніх історичних територій як рівних у правах з іншими народами, що їх населяють; які прагнуть зберігати свою природну самобутність і виборюють право на автономію чи самоврядування для вирішення питань, що їх стосуються, у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах[14].

Питання про поняття «корінні народи» актуальне й для України. Так, Б. Бабін запропонував підставами набуття конституційного статусу «корінних народів» в Україні вважати:

- виникнення та розвиток цих корінних народів як окремих етнічних груп на території України, відсутність у них іншої історичної батьківщини, крім України, та іншої держави або державного утворення, з якими вони могли б пов'язувати власну національну ідентичність (тобто автохтонність цих етносів);

- наявність у цих корінних народів території традиційного мешкання в межах України, з якою вони мають тісний органічний історичний та культурний зв'язок;

- національну, мовну, культурну та релігійну самобутність цих корінних народів[15].

Реалізацію прав людини та нації, як критерій ефективності управлінських рішень, розглядає Ю. Куц. На основі проведеного аналізу документів стосовно вирішення питань міжнаціональних відносин, включення інонаціонального населення у політичну

[14] Мицик В. Права національних меншин у міжнародному праві: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. С. 60.

[15] Бабін Б. В. Конституційно-правовий статус корінних народів України : автореф. дис... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. С. 15.

систему країни він дійшов висновку, що поряд із правами людини (індивідуальними), як реальність, існують колективні національні права (народу, нації, етноспільноти). Вони не є природними, оскільки не є сумою індивідуальних прав осіб, що входять до спільноти, а визначаються певними цінностями, цілями та інтересами колективного утворення. Звідси потреба у збереженні національної свідомості та особливостей свого національного обличчя з обов'язковим забезпеченням поваги до національної самобутності інших. Результатом реалізації цієї потреби є етнополітичний вимір[16]. Автор звертає увагу на те, що розвиток етнонаціональних процесів спричинив низку суперечливих процесів, зокрема, структурування і політизацію етноспільнот.

Ці тенденції вимагають належного осмислення і цілеспрямованого регулювання. Для вирішення цих завдань необхідне подальше уточнення критеріїв визначення суті і статусу національних меншин та мігрантів до України, правового статусу кожної етнокомпоненти українського суспільства. У сфері законотворення для реалізації цих завдань, на думку Ю. Куца, потрібне серйозне осмислення законопроекту про «корінні народи» України з урахуванням норм міжнародного права щодо визначення політико-правового статусу цих народів, а також бажаним є прийняття Концепції державної політики щодо корінних народів України. Також автор наголошує на доцільності чіткого формулювання права певних етноспільнот на національно-територіальну автономію[17].

Зауваження щодо поспішності політико-правового поділу етносів на теренах України на «корінні» і «некорінні» висловили В. Котигоренко та М. Панчук. Зокрема, вони вказали на небезпеку перетворення України з держави поліетнічної на державу багатонаціональну з національно-територіальними утвореннями, що прагнуть більшої самостійності та встановлення особливих політичних відносин з материнськими державами[18].

Як вже зазначалося, українські науковці досить критично оцінюють механічне перенесення міжнародно-правових норм в укра-

[16] Куц Ю. О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. … д-ра наук з державного управління. Київ, 2005. С. 15.

[17] Куц Ю. О. Там само. С. 19.

[18] Котигоренко В., Панчук М. Національні меншини України і державна незалежність. *Незалежність України: історичні витоки та перспективи*. Київ, 1997. С. 177.

їнські реалії. Так, В. Колісник вказує на недосконалість Рамкової конвенції про захист національних меншин. Проаналізувавши її, дослідник відзначив, що, з одного боку, конвенція набуває суттєвого значення завдяки самому факту комплексного закріплення прав національних меншин і у зв'язку з висуванням певних вимог до держав та покладанням на них зобов'язань щодо створення належних умов для збереження самобутності національних меншин. З іншого боку, детальний аналіз приписів Рамкової конвенції розкриває її певну безпорадність і слабкість. Використовувати цю Конвенцію під час розгляду справи в суді чи іншому органі практично неможливо. Вважати її обов'язковою для законодавців, глав держав та урядів також, на його думку, немає достатніх підстав[19].

Дійсно, суто механічне перенесення в український політико-правовий простір європейських норм і стандартів, «матричний підхід» у сфері запозичення європейського досвіду інколи має негативні наслідки. Красномовним прикладом у цьому сенсі є ситуація, що склалася довкола Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Показовим є навіть те, що Хартія ратифікувалася двічі – перший раз у грудні 1999 р. (закон про ратифікацію скасовано рішенням Конституційного Суду України у липні 2000 р.) і вдруге у травні 2003 р. Г. Янковська виділяє дві групи дискусійних питань довкола Хартії: 1) щодо точності перекладу і 2) щодо переліку мов[20].

В. Новородовський, аналізуючи дестабілізуючий потенціал мовного чинника, вказує на те, що проросійська більшість у Верховній Раді у 2010 р. обґрунтовувала необхідність модернізації мовного законодавства для узгодження з ключовими положеннями Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Маніпулюючи окремими положеннями Хартії, представники КПУ та Партії регіонів України, а також місцева політична та бізнес-еліта на Донбасі та Криму зазначали, що російська мова, яка є поширеною в окремих регіонах України, має право на статус не лише регіональної, але й другої державної, а ратифікація Хартії спричинила низку проблем

[19] Колісник В. П. Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави : автореф. дис... д-ра юрид. наук. Харків, 2003. С. 14.

[20] Янковська Г. В. Історія прийняття й ратифікації в Україні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: проблеми та перспективи. *Право і суспільство*. 2011. № 3. С. 65–70.

юридичного, політичного та економічного характеру, пов'язаних із неправильним офіційним перекладом тексту документа і хибним розумінням його мети та об'єкта[21].

На думку В. Василенка, потребує уточнення зміст базових термінів та положень Хартії. Він вказує, що термін «regional or minority languages» (англ.) («langues regionales ou minoritaires» (фр.) був неправильно перекладений українською мовою як «регіональні мови або мови меншин». Його правильним українським відповідником є – «регіональні або міноритарні мови», тобто ті мови, що використовуються у певному регіоні і є менш поширеними, ніж інші в межах цього регіону[22].

Критикує український переклад Хартії й український перекладач та теоретик перекладу В. Радчук. Він акцентує увагу на тому, що якщо виходити саме з духу Хартії, її слід називати так: «Європейська хартія загрожених мов», «Хартія захисту місцевих рідкісних мов Європи», «Хартія збереження мовного розмаїття Європи», «Європейська хартія малопоширених місцевих мов». Дослідник вказує на те, що Хартія творилася в західноєвропейській термінологічній традиції і тому витлумачити її виключно з позиції чинної Конституції України неможливо, оскільки Хартія суперечить Конституції по суті. Конституція України (ст. 10) передбачає лише три поняття: державна мова, мова національної меншини, мова міжнародного спілкування. Мови «корінних народів» (ст. 11) слід, вочевидь, тлумачити через поняття «державна мова» і «національна меншина»[23]. Суперечливе трактування базових термінів Хартії потягло за собою критику переліку мов, зокрема, внесення до переліку російської мови і подальших політичних спекуляцій на мовній тематиці з боку окремих політичних сил.

Ці та інші зауваження науковців щодо недостатньої кодифікованості і узгодженості термінів законодавчої бази у сфері міжна-

[21] Новородовський В. В. Мовний чинник етнополітичної дестабілізації в Україні (2010–2014 рр.). *Молодий вчений*. 2019. № 2(2). С. 405–406.

[22] Василенко В. Які мови в Україні потребують особливого захисту. Колізія між національним законом і міжнародними зобов'язаннями держави. URL: https://zn.ua/ukr/internal/yaki_movi_v_ukrayini_potrebuyut_osoblivogo_zahistu_koliziya_mizh_natsionalnim_zakonom_i_mizhnarodnim.html (Last accessed: 23.03.2020).

[23] Радчук В. Захід є Захід, а Схід є Схід... Про ціну буквалізму й домислу. URL: http://universum.lviv.ua/previous-site/archive/journal/2004/radch_5_06.html (Last accessed: 23.03.2020).

ціональних відносин, виникнення правових колізій (як у випадку із Хартією регіональних або міноритарних мов) підвели дослідників до висновку про необхідність вироблення певного нормативно-правового акта, який би, по-перше, окреслив мету, принципи і довгострокові завдання етнонаціональної політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз національній безпеці; по-друге, визначав концептуальні основи подальшого законотворення, управлінських та інших рішень і дій щодо етнонаціональної сфери; по-третє, запроваджував би адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства, яке регулює етнонаціональні відносини; по-четверте, визначав параметри впровадження в законодавство норм та термінології міжнародного права[24].

Напрацювання в цьому напрямі в Україні почалися ще у 1990-х рр. На жаль, етнонаціональні питання в Україні постійно були не лише предметом наукового інтересу, а й об'єктом політичних спекуляцій. На державному рівні упродовж десятиліть спостерігалося певне самоусунення власне держави від регулювання етнонаціональних процесів. Тому дотепер в Україні так і не ухвалено концепцію або стратегію державної етнонаціональної політики. Наслідком цього стало відставання політико-правового оформлення державної етнополітики від реальних етнополітичних процесів.

На початку 1990-х рр державна етнополітика повинна була синхронно вирішити двоєдине завдання: 1) вироблення, законодавче схвалення та впровадження реалістичної концепції державної етнополітики; 2) формування, визначення змісту та механізмів діяльності відповідного етнополітичного менеджменту[25].

Якщо економічні, історичні, філософські та культурологічні аспекти державотворчої діяльності в Україні мали стійкі традиції, то напрям етнополітології лише зароджувався. Його реалізації мало сприяти створення у грудні 1991 р. у рамках АН України Інституту національних відносин і політології. Основними напрямами наукових досліджень Інституту були визначені проблеми теорії, історії і сучасного становища національних відносин в Україні, прогнозування їх розвитку; правові, соціально-політичні і етнопсихологічні

[24] Котигоренко В. О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1(6). С. 41–42.

[25] Панчук М. І. Державна політика і управління в сучасних етнополітичних процесах України. *Освіта і управління*. 2012. Т.15 № 2/3. С. 129–130.

механізми регулювання міжнаціональних конфліктів; новітні процеси в зарубіжній етнополітології. Тоді ж були засновані й почали роботу кафедри політології, етнополітології, етнології у багатьох вищих навчальних закладах.

У перші роки незалежності відбулося формування наукових, політико-правових та організаційних основ розроблення й ухвалення концепції етнонаціональної політики держави. Вперше бачення науковцями етнополітичної моделі були представлені для громадського обговорення в 1992 – 1993 рр. у статтях В. Євтуха[26], М. Панчука[27], І. Кураса[28], О. Майбороди[29] та інших. Виходячи з того, що Україна є країною з багатоетнічним складом населення, етнополітику (функціонування державного організму у сфері міжетнічних стосунків) запропоновано розглядати як структурний механізм, що включає політику держави щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму; б) етнічних меншин, що є його складовою, але в суто етнічному плані являють собою окремі структурні елементи; в) представників українського етносу, які мешкають за межами українського етнополітичного організму і не є його складовою частиною, але зв'язані з його ядром[30]. При цьому у контексті концепції етнополітики В. Євтух вважав за доцільне вживати саме термін «етнічна меншина», оскільки він: 1) налаштовує на сприйняття меншини як частини етносу, ядро якого перебуває за межами України; 2) звільняє від плутанини внаслідок «неадекватного сприйняття поняття *нація* в радянській та зарубіжній етнології»; 3) стримує від політизації етнологічних понять за умов міжетнічної напруженості. Для уникнення ж проявів «етнічного націоналізму» із вимогами територіальних автономій і навіть відокремлення доцільним є вибір на користь етнічно(національно)-персональної, а не територіальної моделі задоволення потреб етнічних груп[31]. Уже в 1994 р. Міністерство у справах національностей, міграції та культів доручило групі

[26] Євтух В. Б. Якою має бути етнополітика української держави. *Віче*. 1992. № 8. С. 112–126.

[27] Панчук М. І. Етнополітична модель розвитку держави. Про концептуальні підходи до її розробки. *Відродження*. 1993. № 5-6. С. 4–6.

[28] Курас І. Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених. *Політика і час*. 1992. № 3. С. 60–66.

[29] Майборода О. М. Дебютує етнополітика. *Віче*. 1992. № 5. С. 122–135.

[30] Євтух В.Б. Назв. праця. Там само. С. 115–116.

[31] Євтух В. Б. Назв. праця. Там само. С. 120, 123.

науковців на чолі з Ю. Римаренком розробити модель теоретико-методологічних та політико-правових засад етнонаціональної політики держави.

Результатом роботи цієї групи науковців став документ «Теоретико-методологічні та політико-правові засади етнонаціональної політики (Модель)». За задумом авторів, він містив відповідь на питання: у чому полягають стимулюючі та гальмуючі чинники сучасного етнонаціонального поступу. Також вагому увагу у документі приділено термінологічному інструментарію, що уможливив визначення принципів самої етнонаціональної політики, її головну мету та завдання. Особливий акцент було зроблено на формах суверенітету, його суб'єктах. У Моделі також було приділено увагу концептуальним підходам до етнорегіонального виміру українського соціуму та етноконфліктогенним аспектам його існування. Важливим елементом Моделі було приділення особливої уваги механізмам здійснення етнонаціональної політики, моделюванню етнополітичних відносин, інформаційному забезпеченню державної політики у етнонаціональній сфері.

На основі Моделі було розроблено перший проект Концепції державної етнонаціональної політики[32], поданий на розгляд Кабінету Міністрів України у 1995 р. Згідно з Концепцією етнополітика розглядається як політика своєчасного врахування та розробки механізмів узгодження національно-специфічних інтересів етнічних спільнот зі стратегічним та тактичним розвитком країни. Як зазначає С. Римаренко, ця Концепція є втіленням принципово нового підходу, нового бачення етнічного та етнонаціонального поля України, що базується передусім на цивілізаційно-гуманітарному мисленні. Вперше етнос (нація), держава і особа розглядаються у цілком новому ракурсі – їх життєдіяльності та процесі суверенізації, самоорганізації. У Концепції також зроблено спробу розв'язати протиставлення прав людини та прав нації, концептуально об'єднано права людини та громадянина (у тому числі національні), права нації та права національних меншин. Розробники Концепції відмовилися від культурницького підходу у визначенні прав національних меншин, запропонувавши натомість тлумачення права нації на самовизначення у різних формах – від виділення в автономію і створення власної держави (українська нація)

[32] Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 1999. С. 464–483.

через національну й адміністративно-територіальну автономію до культурно-національної автономії, але разом із тим концептуально документ робить акцент на національно-державницьку парадигму, виходячи з того, що в Україні має здійснюватися народний, національний та державний суверенітет[33].

Утім, унаслідок тодішніх політичних обставин (зміна урядів, парламентські і президентські вибори, постійні пертурбації центрального органу виконавчої влади, що відповідав за етнополітичний напрям) робота над цим проектом так і залишилася незавершеною, а сам документ не був поданий на розгляд Верховної Ради України.

Але робота науковців у цьому напрямі тривала. Вже у 1997 р. із метою формування засад державної етнополітики та визначення напрямів її реалізації Державний комітет України у справах національностей та міграції розпочав роботу з підготовки законопроекту Концепції державної етнополітики. У серпні 2000 р. проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» № 6016 був зареєстрований у Верховній Раді України.

За задумом авторів законопроекту, головною метою державної етнонаціональної політики України є забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними, оптимальне врахування інтересів усіх етнонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин.

Змістом етнонаціональної політики демократичної Української держави є міжнаціональна злагода в умовах етнічної розмаїтості. Основними складовими механізму реалізації державної етнополітики були визначені: законодавство, у тому числі довгострокові державні програми з прогнозування і регулювання етнонаціональних процесів, спеціально уповноважений урядовий орган державного управління й інші органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадські організації національних меншин, співпраця з іншими державами і відповідними міжнародними організаціями. Розробники законопроекту виходили з того, що найбільш надійним механізмом захисту прав усіх етнічних спільнот є політичні процедури та політичні методи, що ґрунтуються на загальновизнаних нор-

[33] Римаренко С. Ю. Назв. праця. С. 465–466.

мах і принципах міжнародного права[34]. Однак проект Концепції не давав конкретної відповіді, як можна забезпечити реалізацію етнонаціональної політики, оскільки механізми її реалізації прописані загально. По суті, запропонований законопроект скоріш був декларацією принципів і завдань, котрі характеризують специфіку і спрямованість державної етнополітики[35]. З огляду на це в червні 2001 р. законопроект було відкликано з Верховної Ради України.

17 червня 2004 р. у Верховній Раді України було зареєстровано черговий законопроект Концепції державної етнонаціональної політики № 5659. Ініціатором законопроекту, як і попереднього, був Кабінет Міністрів України. Цим законопроектом концепція державної етнонаціональної політики визначалася як система поглядів на діяльність органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у сфері розвитку усіх етносів, які проживають у державі, та міжнаціональних відносин, врегулювання якої відповідно до європейських стандартів з прав людини є невід'ємною складовою формування і функціонування демократичної, соціальної, правової держави. Головною метою державної етнополітики визначено досягнення стабільності у суспільстві та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян. Цей законопроект у загальних рисах повторював попередній, хоча варто відзначити й певні новації. Зокрема, у структурних частинах документа простежується акцент на інтеграцію до Європейського Союзу: до механізмів реалізації державної етнополітики було додано пункт про адаптацію законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері міжнаціональних відносин, до переліку очікуваних у ході реалізації державної етнополітики завдань – «поглиблення інтеграції до Європейського Союзу»[36].

У висновках Головного науково-експертного управління на законопроект «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» № 5659 містилося 13 зауважень. Найсуттєвішими з них були:

[34] Проект Закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (№ 6016 від 08.08.2000 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8868 (Last accessed: 23.03.2020).

[35] Корнат Л. Я. Формування концептуальних засад управління етнокультурною різноманітністю в Україні. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 40. С. 58.

[36] Проект Закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» (№ 5659 від 16.06.2004 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18422 (Last accessed: 23.03.2020).

відсутність уніфікованого вживання термінології, недостатня узгодженість понятійно-термінологічного апарату Концепції з термінологією Конституції України, брак системності у викладі низки положень тощо[37]. Тож за результатами розгляду у першому читанні законопроект було надіслано на доопрацювання, а згодом відкликано.

Черговий, третій за ліком, варіант Концепції етнонаціональної політики став результатом співпраці науковців, представників державних установ та організацій національних меншин. Зокрема, до складу робочої групи увійшли В. Євтух, О. Майборода, В. Нахманович, Р. Чубаров, Н. Беліцер та інші. Проект Концепції було підготовано у рамках ініціативи «Концептуальні засади етнонаціональної політики України: між теорією і практикою», що здійснювалася за програмою «Радники з державної політики на підтримку реформ в Україні» за сприяння Канадської агенції міжнародного розвитку та під егідою Канадського бюро міжнародної освіти. Законопроект за № 7615 було зареєстровано у Верховній Раді України у червні 2006 р. за ініціативи народного депутата Р. Чубарова.

Цей проект Концепції державної етнополітики був якісно кращим за два попередні. Основою етнонаціональної політики, на думку авторів, мав бути принцип поліетнічності та полікультурності, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот. Головною ж перевагою законопроекту було внесення правових визначень термінів, яких не було у попередніх законопроектах. Державна етнополітика у проекті Концепції визначалася як органічна складова внутрішньої і зовнішньої політики держави, що являє собою сукупність послідовних рішень і дій органів державної влади і органів місцевого самоврядування, спрямованих на задоволення соціальних, політичних та культурних потреб етнічних спільнот та окремих громадян, що належать до них. Об'єктами державної етнополітики у проекті визначено етнічні спільноти, на які спрямована етнонаціональна політика держави, а також окремі громадяни, що до них належать.

У цьому проекті Концепції подані визначення таких понять, як «етнічна спільнота», «національна більшість», «меншина в меншині», «національна меншина», «корінний народ», «етнічна група»,

[37] Висновок Головного науково-експертного управління на законопроект «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» (№ 5659 від 16.06.2004 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18422 (Last accessed: 23.03.2020).

«національно-культурна автономія» тощо[38]. Таким чином, стало можливим створення уніфікованої понятійної бази, що у перспективі могла бути використана у процесі оновлення законодавства.

Також у законопроекті зроблено акцент на принципах вільної самоідентифікації особи, а нарівні з принципом гарантування індивідуальних прав громадян за етнічними спільнотами закріплювалися колективні права.

Слід зазначити, що, порівняно із попередніми законопроектами, у цьому документі значно більше уваги приділено саме розв'язанню проблем національних меншин і корінних народів. Головне науково-експертне управління цю особливість віднесло до недоліків. Крім того, у висновку Головного науково-експертного управління як суттєвий недолік законопроекту вказувалося на відсутність у ньому належної термінологічної чіткості. За результатами розгляду у першому читанні проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» рекомендувалося взяти за основу, а в подальшому із проектів № 7615 та № 5659 розробити єдиний проект із врахуванням висловлених зауважень та пропозицій. Серед пропозицій містилися й такі: у процесі доопрацювання проекту Концепції передбачити розробку проекту Закону України «Про депортовані, переселені за національною ознакою та малочисельні народи», внесення змін та доповнень до ряду законів України, зокрема «Про мови в Україні» та «Про національні меншини в Україні». Пропонувалося здійснювати розгляд проекту Концепції у пакеті з означеними законами[39].

У 2006 – 2008 рр. були підготовані відразу два проекти Концепції державної етнополітики. Обидва проекти розробив В. Котигоренко. Перший із них, за назвою «Про Основи державної етнонаціональної політики», був опублікований у 2006 р. у виданні «Політичний менеджмент» як база для дискусії науковців, політиків, представників національних громад[40]. Розробка проекту збіглася у

[38] Проект Закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (№ 7615 від 06.06.2005 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24713 (Last accessed: 23.03.2020).

[39] Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» (№ 7615 від 06.06.2005 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24713 (Last accessed: 23.03.2020).

[40] Котигоренко В. О. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 20–43.

часі із політичними спекуляціями та протистоянням довкола «мовного питання» у суспільстві та Верховній Раді України, між центральними та місцевими органами влади, особливо після ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та «мовних рішень» низки обласних і міських рад Півдня та Сходу України. У пояснювальній записці до законопроекту наголошувалося на небезпеці виникнення правових колізій, здатних перерости у суспільні конфлікти внаслідок суперечливості тлумачення й узгодженості вживаних термінів. Тому, за задумом В. Котигоренка, рамковий політико-правовий акт у сфері міжнаціональної політики повинен: а) визначати концептуальні основи державної етнонаціональної політики; б) містити адекватне українським реаліям тлумачення застосовуваних у національних правових актах термінів; в) конкретизувати інші засадничі складники законодавства, покликаного регулювати етнонаціональні відносини в Україні; г) встановлювати параметри впровадження в національне законодавство норм і термінології міжнародного права; д) формулювати принципи подальшого законотворення, управлінських та інших практично-політичних дій щодо етнонаціональної сфери»[41]. У пояснювальній записці до законопроекту автором подано пояснення і мотивацію термінів, які вживаються у проекті. Зокрема, це стосується термінів «національні меншини» та «корінні народи». Тлумачення поняття «національні меншини» у законопроекті подано відповідно до Закону «Про національні меншини», але з уточненням, яке встановлює обмеження в його застосуванні до окремих національно самобутніх груп у складі населення України – «нових» іммігрантів[42].

Як вже відзначалося, термін «корінні народи» завжди був чи не найбільш дискутованим, оскільки ані Конституція, ані інші законодавчі акти України не містять його дефініції. Відсутня універсальна формалізація ознак «корінних народів» і в міжнародних правових актах. У проекті запропоновано дефініцію терміна «корінні народи України», яка уможливлює відповідну самоідентифікацію громадян серед чотирьох автохтонних національно самобутніх груп населення України – українців за національністю, кримських татар, караїмів та кримчаків. Разом із тим ідеологія та концепція проекту виходили із визнання безальтернативності рівності прав громадян та

[41] Котигоренко В. О. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 33.

[42] Там само. № 4. С. 37.

базувалися на пріоритетності прав особи і громадянина при забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод. Але самоідентифікація осіб, що належать до вищеназваних груп населення України, не надає їм жодних індивідуальних або групових привілеїв і виняткових прав, а також виключає перспективу ухвалення законів про особливий статус якоїсь етнічної спільноти чи спільнот[43].

Наступний проект, підготований В. Котигоренком, у вересні 2008 р. був внесений до Верховної Ради України народним депутатом України М. Папієвим під назвою «Стратегія державної етнонаціональної політики» (№ 3106). Загалом, в основі цього проекту лежали вже згадані напрацювання В. Котигоренка. У цьому документі йшлося вже не про концепцію чи основи, а саме про Стратегію державної етнонаціональної політики. Автор Стратегії спробував уникнути недоліків попередніх проектів, синтезувавши та доповнивши їхні конструктивні напрацювання. Згідно з проектом серед першочергових завдань етнополітики – забезпечення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави у сфері етнонаціональних відносин, подолання негативних наслідків ціннісно-світоглядної і політичної сегментованості українського суспільства, пов'язаної з культурними, релігійними, мовними, соціально-економічними та іншими регіональними відмінностями, а також зі спекуляціями на цих відмінностях з боку певних сил в Україні та поза її межами. В означених контекстах важливо визначити Стратегію державної етнонаціональної політики: окреслити мету, принципи і довгострокові завдання цієї політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці; сформувати концептуальні основи подальшого законотворення, управлінських та інших рішень і практично-політичних дій щодо етнонаціональної сфери; запровадити адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства, що регулює етнонаціональні відносини; встановити параметри впровадження в це законодавство норм та термінології міжнародного права[44].

Головне науково-експертне управління підготувало висновок на законопроект, в якому вказувалося, що вжитий у назві проек-

[43] Котигоренко В. О. Там само. 2006. № 4. С. 41.

[44] Стратегія державної етнонаціональної політики (Додаток до проекту Закону України № 3106 від 02.09.2008 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33206 (Last accessed: 23.03.2020).

ту термін «стратегія» не підтверджується ані змістом, ані конкретною спрямованістю законопроекту. Також критичні зауваження стосувалися дублювання рядом положень проекту норм Конституції та чинних законів України. Зауваження експертів викликав також понятійно-категорійний апарат проекту. Серйозні зауваження викликав розділ I законопроекту («Загальні положення»), який, на думку експертів, за своїм змістом мав «публіцистичний і заполітизований характер». У підсумку, на думку фахівців управління, затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики не слугувало б досягненню цілей, які сприяли б удосконаленню законодавства у сфері етнонаціональної політики України[45]. Зрештою, законопроект було повернуто на доопрацювання.

У грудні 2008 р. свій проект Концепції етнонаціональної політики на розгляд парламенту подав Кабінет Міністрів України. Керував розробкою законопроекту тодішній голова Державного комітету у справах національностей та релігій О. Саган. З науковців до авторського колективу увійшов О. Майборода. Головною метою цього проекту його автори визначили узгодження нормативно-правової бази у сфері міжнаціональних відносин з Конституцією України та відповідними міжнародно-правовими документами[46]. Концепція ґрунтувалася на положеннях Конституції України, Законах України «Про національні меншини в Україні», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про об'єднання громадян», інших законодавчих актах, а також міжнародних договорах. Головною метою державної етнонаціональної політики проект визначив «сприяння загальнонаціональній консолідації Українського народу»[47]. Загалом урядовий проект Концепції етнополітики зразка 2008 р. мав багато спільного з аналогічним попереднім урядовим проектом (2004 р.), був подібним до нього за структурою, по-

[45] Висновок на проект Закону України «Про затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики» (№ 3106 від 02.09.2008 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33206 (Last accessed: 23.03.2020).

[46] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (№ 3581 від 31.12.2008 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34110 (Last accessed: 23.03.2020).

[47] Концепція державної етнонаціональної політики (Додаток до проекту Закону України № 3581 від 31.12.2008 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34110 (Last accessed: 23.03.2020).

декуди дослівно повторював його положення. Попри задекларовану проектом мету, у висновку Головного науково-експертного управління серед недоліків було зазначено, що окремі положення законопроекту недостатньо узгоджуються із Конституцією та іншими чинними законами України. До недоліків законопроекту було віднесено й те, що у ньому бракувало такого принципово важливого для цього типу документів спеціального розділу, в якому була б представлена відповідна чинна законодавча база. Суттєвою концептуальною вадою проекту Концепції, на думку експертів, була відсутність положень, що стали б засадничими для визначення статусу російської мови в Україні[48]. Таким чином, і цей проект Концепції (як і попередні) було повернуто на доопрацювання, а згодом відкликано.

Як видно, ані переважно декларативні і формалізовані урядові проекти Концепції етнополітики, ані проекти, розроблені в наукових колах, не задовольняли законодавців. Процес розробки Концепції державної етнополітики перетворився на довготривалу традицію у формуванні етнонаціонального законодавства, а законодавча база у сфері етнонаціональних відносин тим часом не вдосконалювалася. На думку К. Вітмана, причини такого стану речей полягають у домінуванні «політичного перфекціонізму» як методологічного підходу в напрацюванні Концепції державної етнонаціональної політики. Як наслідок, виникає замкнене коло – проект Концепції етнонаціональної політики одного з суб'єктів або об'єктів відхиляється іншими учасниками законодавчого процесу в етнополітичній сфері через підозри у заангажованості, дбанні про задоволення їх інтересів, наданні певним проблемам гіпертрофованої уваги за рахунок інших питань. Таким чином, українські законодавці просто відкидають складову творчості політичної суб'єктивності, яку можуть внести різні гравці у законодавчий процес[49].

У 2010 р. був оприлюднений черговий варіант Концепції державної етнополітики. Цього разу його розробниками були науковці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: І. Кресіна, Л. Лойко, В. Явір. Поява цього проекту була продикто-

[48] Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (№ 3581 від 31.12.2008 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34110 (Last accessed: 23.03.2020).

[49] Вітман К. М. Участь національних меншин у розробці концепції етнонаціональної політики України. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 548.

вана необхідністю створити саме неупереджений (на чому наголосили автори) документ, який би враховував як завдання держави, так і реалії етнонаціональних відносин в Україні. Автори проекту у вступних заувагах наголосили на тому, що позиції розробників попередніх проектів суттєво відрізнялися: вчені підходили з різних ідеологічних позицій, законодавці лобіювали інтереси певних етносуб'єктів, унаслідок чого більшість попередніх проектів була ідеологічно заангажованою, не враховувала реалій етнонаціональних відносин на сучасному етапі державотворення, зарубіжного досвіду, міжнародного права[50].

Цей проект Концепції розглядав державну етнополітику як складову державної політики, спрямованої на регулювання етнонаціональних відносин, а саму Концепцію – як систему загальних положень про мету, принципи, завдання та напрями діяльності органів державної влади України у сфері етнонаціональних відносин[51]. Як і проекти, розроблені В. Котигоренком, проект Концепції містить розділ із визначенням понять. Але принциповою відмінністю є те, що у проекті І. Кресіної та її колег відсутнє визначення поняття «корінні народи», аналогом якого виступає поняття «етнічна група». Більш того, серед пропозицій щодо вдосконалення законодавчої бази етнонаціональної політики є пункт щодо внесення змін до Конституції України в частині визначення переліку етноспільнот України шляхом вилучення поняття «корінного народу». А відмінність від урядового проекту Концепції державної етнополітики зразка 2008 р. полягала у пропозиції оптимізації етнонаціонального законодавства шляхом узгодження нормативно-правових актів у сфері етнонаціональних відносин з Концепцією, а не навпаки[52].

Отже, упродовж 1995–2010 рр. сформувалися два підходи до вироблення базового документа, що регулював би сферу етнонаціональних відносин: умовно їх можна охарактеризувати як «науковий» (проекти, розроблені науковцями) та «урядовий» (проекти, розроблені органами державної влади). Але спільною для них була зосередженість переважно на участі та мотиваціях суб'єктів етнонаціональної політики (держави, органів влади) та меншою мірою

[50] Кресіна І. О., Лойко Л. І., Явір В. А. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект). *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 65–66.

[51] Там само. С. 66.

[52] Там само. С. 61, 71.

об'єктів етнонаціональної політики – етноспільнот. Разом із тим, критика більшості проектів містила вимогу – у розробці Концепції державної етнонаціональної політики повинні брати участь усі учасники процесу: і суб'єкти, і об'єкти. Та практично на той час в Україні не було інституційних майданчиків для його проведення. Виняток становлять хіба що парламентські слухання на тему «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи», які відбулися на початку 2012 р. Учасники слухань у своїй більшості наполягали на необхідності якнайшвидшого розв'язання проблем, що накопичилися в етнонаціональній сфері, зокрема, на прискоренні вдосконалення законодавства і розгляду низкизаконопроектів у сфері етнонаціональної політики (у тому числі нової редакції Закону «Про національні меншини», Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» та ін.)[53]. Але більшість з них не могла бути ухвалена до прийняття Концепції державної етнополітики. Ще більше процес її прийняття ускладнила ліквідація у 2010 р. Державного комітету у справах національностей та релігій.

Тим не менш, у березні 2012 р. свій проект нормативно-правового акта із врегулювання сфери етнонаціональних відносин представив Меджліс кримськотатарського народу. Проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» № 10152 був зареєстрований народним депутатом М. Джемілєвим. Відповідно до нього Концепція державної етнополітики є правовим актом, яким визначається зміст і спрямованість дій держави в етнополітичній сфері, що має бути покладений в основу удосконалення чинного та формування нового законодавства, вдосконалення міжетнічних відносин.

Першочерговими завданнями Концепції є визначення основних принципів, правових, організаційних, фінансових та інших засад розв'язання актуальних проблем, що виникають в етнополітичній сфері, на основі положень Конституції України. Проект Концепції містив досить ґрунтовний категоріальний апарат. Показово, що у ньому містилося визначення понять «корінні народи» та «етнічна група». При цьому до корінних народів належали кримські татари, караїми, кримчаки, а до етнічних груп – етнічні спільноти, що

[53] Рекомендації парламентських слухань на тему: «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи». URL: http://qtmm.org/рекомендації-парламентських-слухань (Last accessed: 23.03.2020).

сформувалися на території України протягом радянського періоду її історії та після здобуття нею незалежності[54].

Зазначений проект Концепції відразу викликав сумніви фахівців щодо його об'єктивності та незаангажованості. Зумовлювалися вони тим, що, по-перше, етнонаціональна політика у ньому подається скоріш як інструмент задоволення інтересів і потреб національних меншин. Так само на користь підозр у створенні підстав і стимулів для домагань особливих або різних «статусних» прав свідчить вже згадане одночасне введення у понятійний апарат термінів «корінні народи» та «етнічні спільноти». Так, на переконання К. Вітмана, категоріальний апарат цього проекту Концепції взагалі є її найбільшим недоліком, оскільки саме такий термінологічний апарат свідчить про зацікавлення певної національної меншини у покращенні свого становища, підвищенні свого статусу порівняно з іншими національними меншинами або титульним етносом. Таким чином, ініціатори проекту Концепції, «представники кримськотатарської національної меншини», пропонують цим документом підвищити свій статус[55].

Майже одночасно до Верховної Ради України надійшов інший законопроект (зареєстрований за № 10152-1), який ініціював Кабінет Міністрів України. Урядовий проект Концепції справляє враження політично заангажованого. На користь цього говорить хоча б визначення в ньому української нації, роль якої зводиться лише до того, що вона дала офіційну назву державі[56]. Ще однією красномовною характеристикою проекту є те, що у ньому, як вказано у пояснювальній записці, «зауваження Національної академії наук враховані частково»[57]. В іншому проект Концепції не мав особливих відмінностей від попередніх урядових проектів.

---

[54] Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України (№ 10152 від 07.03.2012 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42747 (Last accessed: 23.03.2020).

[55] Вітман К. М. Участь національних меншин у розробці концепції етнонаціональної політики України. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 550.

[56] Концепція державної етнонаціональної політики України (№ 10152-1 від 12.03.2012 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42769 (Last accessed: 23.03.2020).

[57] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України (№ 10152-1 від 12.03.2012 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42769 (Last accessed: 23.03.2020).

Із двох законопроектів зразка 2012 р. як база для подальшої законотворчості більш прийнятним був законопроект, поданий М. Джемілєвим. У грудні 2012 р. обидва законопроекти були відкликані із Верховної Ради України. А у липні 2013 р. вдосконалений проект Концепції, поданої М. Джемілєвим у 2012 р., був зареєстрований у Верховній Раді України за № 2560 а. Проект Концепції державної етнополітики мав багато спільного із проектом, розробленим групою науковців і поданим до Верховної Ради України Р. Чубаровим у 2005 р.

Так, відповідно до цього законопроекту державна етнополітика повинна орієнтуватися як на національні меншини і корінні народи, так і на національну більшість. Відповідно, базовим терміном Концепції має бути збірний для обох категорій термін «етнічна спільнота». Застосування замість нього терміна «етнос» було б, на думку авторів, некоректним, оскільки він може докладатися тільки до спільнот, які є окремими народами і не мають свого етнічного ядра в інших країнах. У разі використання терміна «етнос» Концепція була б орієнтована тільки на етнічних українців, кримських татар, гагаузів, караїмів та кримчаків.

Термін «етнічна спільнота» є більш широким, ним охоплюються також національні меншини, іммігрантські групи, репатріанти та інші. Крім того, до проекту Концепції відповідно до норм Конституції України внесено термін «корінні народи» попри відсутність його тлумачення у вітчизняному праві. «Корінний народ», відповідно до українських мовних норм, повинен розглядатися як народ, що «має коріння», тобто виник і сформувався як окрема неповторна етнічна спільнота на території України. Разом із тим, у проекті зберігається одночасне вживання термінів «корінний народ» та «етнічна група», як це було у попередньому законопроекті, поданому М. Джемілєвим. Автори проекту виходили з того, що в Україні відбувається процес формування політичної нації. Водночас українська нація розглядається ними як поліетнічна. Тому у проекті Концепції містилися застереження від спроб перетворити означений процес на етнокультурну уніфікацію громадян України шляхом асиміляції; усунення намагань з боку державних органів обмежитися забезпеченням індивідуальних потреб, ігноруючи групові вимоги, паритетності між індивідуальними та колективними правами. До переваг проекту Концепції слід віднести те, що до механізмів реалізації державної етнонаціональної політики було включено перелік дій з її

наукового забезпечення[58]. Утім, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України сформулювало ряд зауважень щодо цього законопроекту. Насамперед, на думку експертів управління, аналіз Концепції свідчить, що вона не може претендувати на надання її положенням сили закону, оскільки жодне з них не сформульоване як норма права і не містить приписів нормативного характеру.

Вже традиційним стало зауваження стосовно відсутності у проекті Концепції належної термінологічної чіткості, зокрема, вживання термінів і понять, які відсутні у Конституції України. Експерти звернули увагу й на те, що у визначенні терміна «корінний народ» незрозуміло, чому до нього занесено лише кримських татар, караїмів та кримчаків і не включено український народ. До недоліків проекту також віднесено неузгодженість окремих його положень із чинними законами.

І найголовніше – експерти Головного науково-експертного управління висловили незгоду із тим, що Концепція державної етнонаціональної політики є документом, обов'язковим для врахування під час підготовки та прийняття законів, підзаконних актів, урядових та регіональних програм з питань, дотичних до етнонаціональної сфери суспільства[59]. У листопаді 2014 р. і цей законопроект був відкликаний із парламенту.

Самоорганізація, політична і управлінська участь національних меншин: науковий дискурс

Одночасно зі становленням Української держави формувалася й політична система сучасної України. Під час цих процесів різні суспільні сили прагнули набути політичної суб'єктності, заявити про себе як про учасників політичного процесу. Серед таких сил були й національні меншини України. Інституціональним проявом процесів пробудження громадянської свідомості стала поява такого суспільно-політичного явища, як громадські організації етнічних меншин. Їхнє бачення й усвідомлення політичної ситуації крізь призму групових інтересів та ціннісних орієнтацій, а також політична самоорганізація стали важливими чинниками функціонування політичної системи.

[58] Концепція державної етнонаціональної політики України (№ 2560а від 05.07.2013 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42769 Last accessed: 23.03.2020).

[59] Висновок на проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» (№ 2560а від 05.07.2013 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852 (Last accessed: 23.03.2020).

Перехід етнонаціональних спільнот від національно-культурного відродження до вимог участі у політичному житті може бути зумовлений і таким явищем, як дискримінація. Отже, схвалення або протидія державній владі з боку національних меншин, спектр їхніх інтересів і ціннісних орієнтацій потенційно несе загрозу суспільної напруги і конфліктності.

Залучення національних меншин у політичний процес відбувається як на індивідуальному рівні (шляхом участі громадян у виборах, референдумах), так і на колективному через інституалізовані форми народовладдя (парламент, органи місцевої влади, представницькі органи партійних та інших громадських організацій). При цьому національні меншини можуть як створювати власні політичні інститути, так і долучатися до діяльності вже існуючих.

Об'єктивною передумовою утворення і діяльності організацій етнічних меншин є сама наявність таких спільнот у суспільстві. Єдиний перепис населення, проведений в Україні після проголошення незалежності, зафіксував поліетнічний склад населення держави. На початку 2000-х років в Україні проживали представники понад 130 етнічних спільнот, а частка неукраїнського населення становила 22% населення, щоправда, більшість з них – 17% – були росіянами.

Стосовно етнічного складу населення України вітчизняні соціологи В. Євтух і В. Трощинський ввели поняття «етнонаціональна структура», яку вони визначили як функціонально та ієрархічно організовану множину спільнот і груп, що об'єднані передусім за етнічною ознакою. Відповідно, елементами етнонаціональної структури українського суспільства визначалися український етнос, етнічні групи, корінні народи, національні меншини та представники окремих етносів. Власне до національних меншин Украї ни дослідники вважають за доцільне віднести 19 етнічних груп населення України[60].

На думку Л. Лойко, такий підхід не може вважатися остаточним і категоричним, а сам перелік національних меншин може коригуватися з таких позицій: 1) доцільність зачислення до національних меншин росіян як фактично рівнообщинної нації; 2) не вносити до переліку представників тих чи інших груп представників етносів, зокрема – доволі потужних іммігрантських етносів (китайців,

[60] Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. Київ: Наукова думка, 2004. С. 4–5.

в'єтнамців, афганців); 3) визначення статусу етносів, які претендують на статус корінних народів; 4) можливості визнання як національних меншин субетнічних утворень (наприклад, русинів)[61].

Аналіз регіонального розселення етнічних груп, зафіксованого переписом населення 2001 року, також вказує на можливості впливу деяких із них на соціально-культурні та політичні процеси у традиційних місцях розселення, особливо там, де вони проживають компактно і становлять значиму частку населення. В. Євтух і В. Трощинський, характеризуючи розвиток національних меншин в умовах незалежності, говорять про інтенсивне «пробудження» етнічної самосвідомості та прагнення до відродження етнічної самобутності, а також пошуки шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, самоутвердження як дійових чинників державотворення і посідання відповідних ніш в економічному та політичному житті держави[62].Як відзначає дослідниця Г. Потеряйко, національні меншини стають суб'єктом політики у процесі захисту на державному рівні своєї етнокультурної специфіки.

Не всі національні меншини активно беруть участь у політичному житті суспільства. Як сукупний суб'єкт політики національні меншини є структурним елементом політичної системи поліетнічних держав і у широкому розумінні позначають усі ті етнонаціональні спільноти, що не належать до титульного етносу, тобто не є національною більшістю[63]. Зважаючи на варіативність у самому визначенні поняття «національна меншина», породжену, насамперед, множинністю самих форм існування національних меншин, немає загальновизнаного тлумачення цього поняття.

Втім, авторка виокремила такі ознаки національних меншин, які дають змогу розглядати їх як суб'єктів політики: компактне або дисперсне проживання на території держави поряд з представниками інших етнонаціональних груп; відмінність самобутніх рис культури, у звичаях, мові; обов'язкове громадянство; наявність історичної батьківщини, тобто країни, де ця меншина становить національну більшість[64].

[61] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 126–127.

[62] Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. С. 15.

[63] Потеряйко Г. В. Особливості політичної суб'єктивації національних меншин в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2005. С.7.

[64] Там само.

Перші національно-культурні організації в Україні почали створюватися наприкінці 1980-х років. Основною метою їх утворення було об'єднання зусиль представників тієї чи іншої національності в Україні для збереження і розвитку своєї самобутності. Координацію їхньої діяльності було покладено на утворену в 1990 р. Раду національних товариств УРСР. Л. Лойко виділяє три етапи національно-культурного руху в Україні: перший, що охоплює період кінця 1980-х – середини 1990-х років; другий, з середини 1990-х років до початку 2000-х років; третій – починаючи із 2000-х років[65].

Перший період характеризується масовим утворенням національно-культурних товариств.

Основними мотивами їх утворення, на думку Л. Лойко, є захист прав та інтересів представників національних груп, реалізацію культурних потреб, залучення підростаючого покоління до національної мови та культури тощо. На цьому етапі було утворено Комітет у справах національностей при уряді України та його обласні управління.

Знаковими для національно-культурних рухів стало прийняття у листопаді 1991 р. Декларації прав національностей України і проведення Першого Всеукраїнського міжнаціонального конгресу. Ці та інші заходи, на думку Л. Лойко, забезпечили перемогу ідеї незалежної України на референдумі 1 грудня 1991 р. не лише серед українців[66]. У 1993 р. уже в умовах незалежності було утворене Міністерство у справах національностей і міграції (з 1994 р. – Міністерство у справах національностей, міграції та культів) та структурні підрозділи у справах національностей в органах влади ряду областей.

Другий етап у становленні і розвитку національно-культурних товариств характеризується тенденціями відцентровості і роздробленості у середовищі національно-культурних товариств. Негативно на ситуацію вплинула й часта реорганізація центральних органів державної влади, відповідальних за цей напрям, зокрема, ліквідація Міністерства у справах національностей і міграції (пониження у статусі до Державного комітету, а згодом – Державного департаменту у складі Міністерства юстиції України).

[65] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. Київ: ПЦ "Фоліант", 2005. С. 150–156.

[66] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: С. 153.

На третьому етапі ситуація дещо вирівнялася. Зокрема, організації національного спрямування активно долучилися до процесу розробки та реалізації етнонаціональної політики як партнери держави, формування у суспільстві атмосфери міжетнічної толерантності.

Також окреслилося коло проблем, що перебували у центрі уваги і зацікавленості національно-культурних товариств. Так, Л. Лойко наводить дані анкетування керівників національно-культурних товариств, проведеного у грудні 2002 р. Зокрема, їм ставилося запитання щодо проблем у сфері міжнаціональних відносин, які, на їхній погляд, є найгострішими і потребують першочергової уваги. Такими були названі: розв'язання проблем депортованих за радянської влади народів, визнання історико-культурних надбань етнічних спільнот загальнонаціональними цінностями, законодавче забезпечення права на національно-культурну автономію, ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та фінансове забезпечення реалізації її положень, політизація сфери міжнаціональних відносин, запровадження ефективних механізмів протидії проявам ксенофобії, антисемітизму, дискримінації за національною чи релігійною ознакою[67].

За перші півтора десятиліття після проголошення незалежності України утворилося загалом понад 1000 організацій за етнічною ознакою. Особливо високий рівень самоорганізації демонстрували національні меншини у Закарпатській, Донецькій, Запорізькій та Харківській областях. Л. Лойко зауважує, що таке стрімке зростання громадських організацій національних меншин зумовлене, перш за все, побоюванням частини населення неукраїнського етнічного походження щодо штучної асиміляції.

Не менший вплив справляло й бажання політичної еліти підтвердити проголошені наміри приєднатися до європейського співтовариства, створивши умови, які гарантують реалізацію прав і свобод громадян. Самі ж національно-культурні товариства упродовж цього історичного періоду трансформувалися з організацій, головним призначенням яких була консолідація за етнічною ознакою, до реальних суб'єктів процесу формування сучасної української нації[68].

[67] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність ... С. 156.

[68] Там само. С. 157–158.

Утім, як зазначає Г. Потеряйко, національно-культурні товариства у точному розумінні не є суб'єктом політики, оскільки вони не створюються для боротьби за владу, а політична діяльність не є їх сутнісною характеристикою, проте вони можуть бути політичними суб'єктами, оскільки дедалі частіше проймаються загальнодержавними інтересами, беруть участь у політичному житті суспільства і можуть суттєво на нього впливати[69].

Особливості механізму реалізації політичних інтересів національних меншин у сучасній Україні полягають у тому, що усвідомленню політичних інтересів національних меншин передує створення ними громадських організацій, культурно-просвітницька діяльність яких часто набуває політичного змісту, аж до створення власне політичних інституцій.

Іншою особливістю механізму реалізації політичних інтересів національних меншин в Україні є плюралізм самих інтересів у середовищі тієї чи іншої національної меншини, що перешкоджає створенню нею єдиного інституційного представника політичних інтересів.

Успішна діяльність у сфері політики однієї національної меншини та досягнення нею політичних цілей підживлює політичну активізацію інших національних меншин. Використання національною меншиною силових методів реалізації політичних інтересів може викликати відповідний резонанс у середовищі інших етнонаціональних спільнот.

Механізм внутрішньої мобілізації національних меншин, їхня активність на арені політичного життя та боротьба за право на участь у прийнятті політичних рішень великою мірою залежить від дисперсного чи компактного розселення спільноти (особливо у прикордонних районах – росіяни Слобожанщини, Південної України, Криму; угорці Закарпаття; румуни і молдовани Північної Буковини, татари в Криму), від впливу зовнішніх чинників, наприклад, терористичних рухів, геополітичних стратегій іноземних держав, які сприяють активізації, радикалізації сепаратистських настроїв[70].

Ґрунтовні комплексні дослідження участі національних меншин в етнополітичних процесах здійснили Л. Коцур[71], С. Дмитрен-

[69] Потеряйко Г. В. Назв. праця. С.9.

[70] Там само. С.10.

[71] Коцур Л. М. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. : дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2015. 423 с.

ко[72], Г. Луцишин[73], С. Коч[74]. Робота Л. Коцур охоплює широке коло питань: участь національних меншин у суспільно-політичних рухах, виборчі права національних меншин, електоральні уподобання під час президентських виборів, діяльність представників національних меншин у Верховній Раді, Кабінеті Міністрів і органах місцевої влади і самоврядування. Слід відзначити, що це дослідження спирається на значну емпіричну базу. Дослідниця особливу увагу звертає на зовнішньополітичні впливи. Зокрема, вона вказує, що на українських теренах було утворено три великі «зони напруги», які включали Крим – з політизацією кримських татар та російського населення півострова; Закарпаття – де було розіграно карту політичного русинства, та Донбас – пропагувалася необхідність захисту росіян та російськомовного населення з відвертою політизацією мовного питання і нав'язуванням думки про необхідність відновлення СРСР. У таких умовах використання організацій національних меншин як груп тиску на українську владу мотивувалося й прагненням іноземних держав забезпечити реалізацію своїх інтересів на українських землях. Організації національних меншин нерідко використовувалися для посилення зовнішнього впливу на українських землях з метою дестабілізації ситуації в Україні та формування уявлення про «розколотість» українського соціуму[75].

С. Дмитренко звертає увагу на мобілізаційну роль етнічних спільнот, оскільки саме етнічні, етнокультурні дії, способи поведінки можуть найбільш ефективно об'єднати етнічних родичів незалежно, від їх соціальних статусів. Також він акцентує на тому, що національні меншини українського суспільства (росіяни, білоруси, румуни, угорці) постають титульними етнічними спільнотами країн-сусідів і не завжди виявляються готовими сприйняти свій статус національної меншини в нових державах, що виражається в символічно «болісних» питаннях. Перевагами українських поліетнічних впливів дослідник вважає наступне: в Україні, з формальної точки зору, етнічні спільноти через референдум 1991 р. утворили ланцюг – народ (етнічна спільнота) – влада – держава; в Україні

[72] Дмитренко С. П. Етнічні спільноти як суб'єкти формування політичної культури в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. 18 с.

[73] Луцишин Г. І. Національні меншини у політичному житті України : автореф. дис... канд. політ. наук. Львів, 2002. 20 с.

[74] Коч С. В. Етнічність у сучасному політичному процесі : автореф. дис... канд. політ. наук. Одеса, 2000. 19 с.

[75] Коцур Л. М. Назв. праця. С. 176.

формується модель функціонування суспільства, яка максимально дозволяє уникати міжгрупової ворожнечі на національному ґрунті, де кожна етнічна спільнота виконує широке коло функцій – від економічних до етнокультурних та політико-культурних, намагаючись взяти у сферу свого неасиміляційного впливу інші етнічні спільноти; практично відсутні спроби розділити населення за етнічним принципом; відсутні явні ознаки дискримінації щодо національних меншин, їм надано всі, принаймні юридичні, умови для забезпечення своїх прав і потреб; поліетнічність та полісуб'єктність, які на сьогодні не виступають загрозливо дестабілізуючими факторами у суспільстві та політичній культурі[76].

Г. Луцишин, аналізуючи діяльність національних меншин, виокремила два рівні: демографічний і політичний. Політичний рівень, на її думку, стосується тих національних меншин, які пройшли або перебувають на етапі інституалізації або у процесі свого розвитку дійшли до утворення власних політичних організацій чи делегування захисту своїх інтересів чинним політичним організаціям. Політичний рівень діяльності національних меншин передбачає участь організацій у політичному житті держави та зовнішньополітичних процесах (членство у міжнародних організаціях, участь у міждержавних акціях тощо). Політична мобілізація національних меншин виступає як альтернатива асиміляції з титульною нацією і виражається налагодженням тісних комунікацій, проведенням спільних заходів чи акцій, висловленням своєї активної позиції щодо тих чи інших політичних рішень. Дослідниця виділила три рівні мобілізаційних процесів національних меншин: 1) латентний, на якому перебуває більшість національних меншин. Здебільшого, ці меншини лише формально заявили про своє існування, цей рівень характеризується швидкою асиміляцією та розпорошеністю національних меншин; 2) організаційний, на цьому рівні перебувають 38 національних меншин зі 135. Ці меншини створили власні громадські організації, активно розвиваються інтеграційні процеси. На цьому рівні політичної мобілізації національні меншини є активними як у внутрішньодержавних, так і в міждержавних процесах; 3) політичний рівень – до цього рівня доходять лише окремі національні меншини. Переважно, це численні національні меншини, які створили

[76] Дмитренко С. П. Етнічні спільноти як суб'єкти формування політичної культури в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. С. 10–13.

власні політичні рухи та партії, беруть участь у виборах різних рівнів і в політичному житті держави. Однак на цьому рівні прослідковуються дезінтеграційні процеси в етнічному полі та посилюється суспільно-політичний поділ.

Процеси політичної мобілізації національних меншин найчастіше активізуються напередодні важливих загальнодержавних акцій, зокрема, виборів різних рівнів. Одним із критеріїв політичної мобілізації виступає саме політичний інтерес. Особливу роль за умов політичної мобілізації національних меншин, як і загалом інших груп, відіграють такі фактори, як «мотив небезпеки» і так званий принцип справедливості. Саме ці чинники є чи не найефективнішими за умов політичної мобілізації і їх часто застосовують як політичні гасла[77].

Окремі аспекти і особливості політичної участі національних спільнот на регіональному рівні досліджені у монографіях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: «Крим в етнополітичному вимірі»[78], «Закарпаття в етнополітичному вимірі»[79], «Донбас в етнополітичному вимірі»[80] та «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості»[81]. Аналогічні процеси у Північному Приазов'ї розглядаються у монографії А. Дегтеренко «Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір)»[82].

Регіональні політичні процеси у самобутніх регіонах Закарпаття і Буковини крізь призму електоральної участі досліджені у монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття»[83] і статті М. Гуйтора та І. Гавради «Терито-

[77] Луцишин Г. І. Національні меншини у політичному житті України : автореф. дис... канд. політ. наук. Львів, 2002. С. 10–11.

[78] Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.

[79] Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 682с.

[80] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

[81] Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 394 с.

[82] Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). Маріуполь, 2008. 208 с.

[83] Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.

ріальна специфіка підтримки кандидатів у мажоритарних округах Чернівецької області на парламентських виборах 2012 р.»[84] та ін.

Найвищим рівнем політичної участі національних меншин і формою етнічного представництва у політиці є національні політичні партії. Формування та діяльність національних політичних партій є яскравим виявом процесу політизації етнічності, у якому виділяються три основні етапи: а) набуття політичної свідомості; б) політична мобілізація; в) вихід на політичну арену[85].

Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення у низці наукових праць. Так, політичну діяльність угорської меншини України досліжували Н. Шипка[86], А. Берені[87], І. Мигович[88]. Політична діяльність кримськотатарського і частково російського населення Криму детально досліджена В. Котигоренком[89]. Політична діяльнісь російської меншини у Криму досить детально висвітлюється у роботах В. Нагірного[90] та А. Мальгіна[91]. Питання політизації етнічності досліджені І. Зваричем[92]. Вивченню безпосередньої участі партій, утворених на етнічній основі, у політичних процесах

[84] Гуйтор М., Гаврада І. Територіальна специфіка підтримки кандидатів у мажоритарних округах Чернівецької області на парламентських виборах 2012 р. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2015. № 5. С. 158–173.

[85] Картунов О. Політизація етнічності: характер, умови, результати. *Наукові записки:* збірник. Випуск 6. Київ: Інститут політичних і етнонаіональних досліджень НАН України, 1999. С.13.

[86] Шипка Н. П. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики : дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2007; Шипка Н. Угорська національна меншина у виборчих процесах незалежної України. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили].* Сер. : Політологія. 2008. Т. 79, Вип. 66. С. 49–55.

[87] Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): дис… канд. іст. наук. Ужгород, 2007. 224 с.

[88] Мигович І. Під боком у праматері (Як живуть сьогодні угорці Закарпаття?). *Карпатський край.* 1995. № 5–8.

[89] Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ: Світогляд, 2005. 222 с.

[90] Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991 – 2002 рр.) : автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2003. 19 с.

[91] Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. Симферополь: Новый Крым, 2000. 160 с.

[92] Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. Київ: Дельта, 2009. 320 с.

в Україні присвячено статтю О. Ляшенка «Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні: досвід і перспективи»[93]. Серед іншого, автор звертає увагу на те, що діяльність етнічних політичних партій набула конкретних проявів у таких українських регіонах, як Крим і Закарпаття. Загалом за роки незалежності в Україні було утворено близько 20 політичних партій, які можна тією чи іншою мірою вважати етноцентричними, щоправда, більшість з них були україноцентричними, українофільськими. Окрім них, сучасна партійна система України мала у своєму складі й партії національних (етнічних) меншин: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС – Партія угорців України», партія «Руський блок» (попередня назва партія «За Русь єдину»), партія «Русько-Український Союз», Партія мусульман України[94]. Та, звісно ж, не всі зі 130 етнічних груп України досягли такого рівня залученості у суспільні, а тим більше у політичні процеси.

Іншу вагому групу досліджень становлять роботи, присвячені етнополітичній самоорганізації і політичній участі окремо взятих національних громад України, таких, як росіяни, кримські татари, угорці, румуни, євреї, німці, греки, болгари.

Питання російської меншини в Україні і її ролі в політичних процесах є одним із найбільш суперечливих. Хоча проблеми, пов'язані зі статусом російської меншини, ставали предметом наукових досліджень, проте не стали предметом всебічного вивчення. Навіть більше – тривалий час точиться дискусія щодо того, чи слід вважати росіян національною меншиною України. Також важливо враховувати, що внаслідок багатьох чинників складно розрізнити, як на відносини України і Росії впливає саме російське етнічне походження, а не більш широке асоціювання себе із «радянським» або «русскім міром». Крім того, досліджувати суто росіян в Україні не так просто, як вважає заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук Олександр Майборода. Складність полягає у тому, що аби вивчати суто росіян – їх потрібно відокремити від українців, але в Україні, особливо в цих регіонах, – долі людей, життя, спіль-

[93] Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні: досвід і перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2. С. 117–138.

[94] Ляшенко О. Там само. С. 123–124.

на діяльність настільки сильно переплелися, що, скажімо, вивчити окремо росіян і окремо українців дуже складно[95].

Тим не менш, російський національний рух в Україні став об'єктом дослідження низки наукових праць. Наявний стан розробки проблеми дозволяє констатувати, що найбільш глибоко дослідженими є питання, що стосуються об'єктивних характеристик російської етнічної групи, її соціального статусу, історичного коріння, питання «кризи ідентичності» внаслідок трансформаційних процесів кінця XX ст.

Насамперед, дослідники вказують на головну його специфічну рису: складний процес пристосування до нового для росіян статусу етнічної меншини. Росіяни України здебільшого були психологічно не готові до статусу «національної меншини». Як відзначає Л. Лойко, для значної кількості росіян факт здобуття Україною незалежності не був доленосною подією. Чим чіткіших обрисів набував проект «Україна без Росії», тим гострішими ставали занепокоєння і розгубленість, які подекуди переходили у форму істеричного надриву. Дилема, перед якою опинилися українські росіяни, – це вибір між російським і українським патріотизмом[96].

Як зазначає О. Майборода, закономірний після здобуття Україною незалежності процес українізації сигналізував російському населенню, що його мовному і культурному середовищу доведеться дещо потіснитися. Упродовж перших років незалежності серед росіян України посилилося відчуття, що вони піддаються дискримінації. Оскільки фактів про постійні утиски росіян у соціальних або професійних питаннях оприлюднено не було, то виникнення цього відчуття можна пояснити насамперед перспективою втрати панівного становища російської мови і культури в Україні. Зміна статусу поставила цю етнічну групу перед дилемою вибору подальшої етнополітичної поведінки. Перший її варіант, на переконання О. Майбороди, полягав у тому, щоб відійти від великодержавного націоналізму й домагатися цілей, що їх зазвичай ставить націоналізм меншин або етнонаціоналізм. Другим варіантом було продо-

[95] Загадки українських росіян: найбільша національна меншина найменше досліджена. URL: https://hromadske.radio/podcasts/gromadyany-ukrayiny/zagadky-ukrayinskyh-rosiyan-naybilsha-nacionalna-menshyna-naymenshe-doslidzhena (Last accessed: 23.03.2020).

[96] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 221–222.

вжувати боротьбу за реалізацію цілей великодержавного націоналізму в тій або іншій його версії[97].

Відповідно, у першому випадку етнополітична активність відбувалася переважно через національно-культурні товариства, а в іншому – шляхом політичної діяльності через ряд політичних партій і громадських організацій, спрямованої на реалізацію інтересів Росії. О. Майборода виділяє такі групи партій: слов'янофільску, комуністичну, ліберальну. Слов'янофільство таких партій, як Слов'янська партія, Партія Слов'янської єдності, партія «Союз» виявлялося переважно у апелюванні до слов'янської спорідненості, «традиційних слов'янських цінностей». Комуністична версія, представлена насамперед Комуністичною партією України, позначена ідеалізацією радянського минулого, зокрема, політики КПРС у національному питанні. Ліберальна версія поєднувала у собі гасла капіталістичного розвитку із найтіснішою співпрацею та навіть інтеграцією з Росією[98]. Як засвідчив подальший розвиток подій, до середини 2000-х років більш успішною була комуністична версія російського націоналізму в Україні, а з 2004 р. їй на зміну прийшла ліберальна у особі Партії регіонів.

Слід зауважити, що окремі дослідники, наприклад, О. Гуцол, вважали, що українські росіяни не мають якихось особливих проблем, що спонукали б їх згуртуватися під гаслом «російської ідеї». Саме цим пояснюється загалом слабка їх політизація – відсутність масових громадсько-політичних об'єднань. Не мають широкої соціальної бази, за винятком Криму, такі партії, які пропагують відділення від України тих регіонів, де російське населення домінує. Це свідчить про те, що абсолютна більшість росіян розуміє і підтримує прагнення українського народу до розбудови своєї державності[99]. Натомість, В. Нагірний, досліджуючи проблему політизації російської етнічності в Україні, вважає, що хоча росіяни України у психологічному, світоглядному, етнокультурному планах і відрізняються від росіян Росії, але і далі ідентифікують себе з росій-

[97] Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). Центр дослідж. нац. безпеки при Нац. ун-ті «Києво-Могилян. акад.». Київ, 1999. С. 15–16.

[98] Там само. С. 18–21.

[99] Гуцол О. І. Росіяни в Україні: від «старшого брата» до національної меншини. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2001. С. 152.

ським етносом, користуючись російською мовою в повсякденному спілкуванні як на міжособистісному рівні, так і на офіційному, залишаючись в російському інформаційному просторі, що формується російськими та російськомовними ЗМІ. Як наслідок, в Україні після розпаду Радянського Союзу склалися передумови для політизації російської етнічності. З'явившись у національно-культурній формі, російський рух прогресував у бік політизації. Окрему увагу дослідник приділив її темпам у Криму, де процес політизації російської етнічності реалізувався в програмах та діяльності кримських російських організацій та громад, у яких політичні мотиви превалюють над національно-культурними[100]. Хоча, як зазначають автори колективної монографії «Крим в етнополітичному вимірі», для проросійських організацій півострова та їх прихильників характерний високий рівень політизованості, що яскраво проявляється навіть у акціях культорологічного змісту[101]. На початок 2000-х років ці організації ще не стали повноцінними учасниками боротьби за владу з ряду причин, зокрема, внаслідок «кадрового голоду», відсутності реальної програми дій, відсутності підтримки великого бізнесу, неможливості (на той час) реалізації жорстких проросійських гасел. Але, як засвідчили події лютого – березня 2014 р., ці фактори цілком були компенсовані грубою військовою силою Росії.

Якщо Крим був лідером за показниками організаційної активності російської етнічної групи України, то в інших регіонах ці процеси відбувалися з іншою мірою інтенсивності. Для південних та східних областей доволі невелика кількість організацій, покликаних захищати інтереси та права росіян (в середньому – менше трьох на область) пояснювалася тим, що, з одного боку, росіяни регіону не відчували якогось серйозного дискомфорту в національно-культурній сфері, з іншого – питання поглиблення стосунків з Росією, підвищення статусу російської мови, збереження російськомовної освіти порушували більшість політичних сил регіону. У Західній Україні, навпаки, за значно меншої кількості російського населення і доволі невеликої його частки в національній структурі діє не набагато менша кількість товариств, аніж на Півдні та Сході. Це можна пояснити тим, що саме тут найбільшою мірою серед усіх макрорегіонів України росіяни відчули пострадянські зміни в

[100] Нагірний В. М. Політизація російської етнічності в Україні (1991 – 2002 рр.) : автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2003. С. 10–11.

[101] Крим в етнополітичному вимірі. С. 419

національно-культурному житті. Низька етнополітична активність росіян Центральної України детермінована відсутністю великих міст, за винятком Києва, низькою політичною активністю населення регіону в цілому[102].

Показовішим є такий регіон, як Донбас. Для його жителів, як і для жителів Криму, притаманний більш високий, порівняно з іншими регіонами, рівень регіональної ідентичності. У формуванні регіональної ідентичності, що визначає домінуючі політичні настрої і уподобання регіональної спільноти, важливу роль відіграють етнонаціональні особливості. Найважливішою відмітною особливістю Донбасу в етнонаціональному плані є висока, порівняно з показниками в Україні загалом, частка росіян в етнічному складі населення. Але для Донбасу більш вагомим було переважання чинників соціально-економічного характеру в ознаках регіональної самоідентифікації більшості жителів Донбасу і структурі мотиваторів їх суспільної поведінки, незалежно від національності (етнічного походження і самоусвідомлення), різного соціального статусу, віку тощо[103].

Особливістю Донецької області є те, що вона є найбільш поліетнічною в Україні: на її теренах проживають 133 національності зі 134 зареєстрованих Всеукраїнським переписом населення 2001 р.. Зокрема, в цій області проживають найчисельніші білоруська, грецька, грузинська, вірменська, татарська, німецька, азербайджанська, ромська громади в Україні.

Та попри все це, як наголошує А. Шайхатдінов, Донецька область з її значною кількістю росіян та російськомовного населення була одним із головних центрів російського руху України, якому притаманний чітко виражений суспільно-політичний характер із висуванням вимог щодо підвищення статусу російської мови, встановлення тісних відносин із Росією тощо. Загал російських (або проросійських) організацій, що в різні часи виявляли активність на Донеччині, можна розподілити на дві групи: 1) громадсько-політичні об’єднання – Інтеррух Донбасу, Громадянський конгрес, Конгрес російських організацій України (були активними у 1990-х рр.), Російський рух (кінець 1990-х –2000-ні рр.), «Донбаська Русь» (кінець 2000-х рр.) тощо, і тісно пов’язані з ними товариства росіян «Русь» (існує з 1991 р.), Російська громада (кінець

[102] Нагірний В. М. Назв. праця. С. 12.

[103] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 518–619.

1990-х – 2000-ні рр.), Російський дім у Донбасі (кінець 2000-х рр.). 2) Політичні партії та їх донецькі осередки, що взяли на озброєння етнокультурні та мовні гасла – Слов'янська партія, Російський блок, партія Російсько-український Союз «Русь»[104].

Доволі стрімкими темпами розвивався етнополітичний ренесанс кримських татар. Як зауважує Л. Лойко, визначальними факторами цього є високий рівень етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення – територією етнічного генезису кримськотатарського народу, на якій він мав свого часу власну державу. Кримські татари мають практично повний перелік індикаторів «конституційної наповненості» – етнічні організації, об'єднуючу релігію, середні та вищі навчальні заклади, пресу, художні колективи, літературу власною мовою, органи національного представництва[105]. На жаль, до моменту російської окупації Криму вони так і не були легалізовані українським законодавством.

Детальний історіографічний аналіз широкого кола сучасної кримськотатарської проблематики міститься у вже згаданій монографії В. Котигоренка. Зокрема, він відзначає, з одного боку, постійний інтерес до цієї проблематики з боку політологів та істориків, а з іншого – констатує нерівномірність дослідження різних її сюжетів. Загалом проблема обговорюється здебільшого на практично-політичному або публіцистичному рівнях. Більшості публікацій властива описовість, констатація подій і наявного становища, а також політико-ідеологічна акцентованість, викликана самим конфліктним характером проблеми. Також В. Котигоренко відзначає певний брак фундаментальних наукових монографій, у яких проблеми соціальної адаптації кримських татар були б розглянуті комплексно.

Серед видань, автори яких найбільш наблизилися до такого комплексного розгляду, є також колективна монографія «Крим в етнополітичному вимірі», видана в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України у 2005 р.[106]. Серед інших вагомих досліджень різних аспектів сучасного періоду кримськотатар-

[104] Шайхатдінов А. З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі XX – XXI ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2010. С. 12.

[105] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 249.

[106] Котигоренко. В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ: Світогляд, 2005. С. 56–57.

ського руху варто назвати низку дисертаційних досліджень таких авторів, як Р. Хаялі, О. Щерба, О. Велешко, О. Латишева.

Як відзначає В. Котигоренко, серед етнонаціональних проблем України кримськотатарська залишалася найгострішою – і за масштабністю, і за активністю суб'єкта, якого вона безпосередньо стосувалася[107]. А Л. Лойко навіть називає кримськотатарський етнос «найбільш проблемною спільнотою з точки зору формування консолідованої української політичної нації» з огляду на те, що, на відміну від досить проблемних росіян, кримські татари не мають історичної батьківщини поза межами України (що дає підстави претендувати на статус корінного народу), і відзначаються сильною історичною пам'яттю про власну державу, а також більш суттєвим мовним та релігійним бар'єром, що відділяє його від українського етносу[108].

Від самого початку кримськотатарські організації активно включилися у політичні процеси. Кримські татари одними із перших утворили власні політичні організації: Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ). Уже в червні 1991 р. у Сімферополі було проведено Курултай (з'їзд) кримськотатарського народу, на якому було створено представницький орган – Меджліс. Так склалося історично, що за час існування новітньої Української держави найбільш впливові кримськотатарські структури (Курултай і Меджліс) залишалися тією опорою української влади, яка допомагала їй протистояти сепаратистським проросійським рухам, іноді навіть коштом власних інтересів[109].

Вагомою є їхня роль у процесі відновлення кримської автономії та «війни законів» між центром і автономією у першій половині 1990-х років. Як наголошує В. Котигоренко, у цьому протистоянні, по суті, Меджліс став союзником Києва, хоча і розходився з ним у розумінні шляхів і цілей розв'язання проблеми: Київ прагнув підпорядкувати Крим законам України, для кримських татар головним було домагання права на національне самовизначення за своїм народом[110]. На цій обставині акцентують увагу й автори монографії

[107] Там само. С. 35.

[108] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України:.... С. 250.

[109] Крим в етнополітичному вимірі. С. 418.

[110] Котигоренко. В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. С. 155.

«Крим в етнополітичному вимірі», наголошуючи, що відновлення автономії не стало волевиявленням кримських татар[111].

Іншим напрямом політичної активності кримськотатарських представницьких органів стало розв'язання проблеми набуття українського громадянства репатріантами і забезпечення адекватного представництва народу у владних інституціях автономії. Як стверджує Р. Хаялі, визначальним чинником процесу адаптації репатріантів стало питання набуття ними українського громадянства. У кінці 1999 р. з 62000 кримських татар, які прибули з Узбекистану, 54000 (86,4%) скористалися спрощеною процедурою, ставши громадянами України. Розв'язання проблеми громадянства кримських татар оптимізувало процес їх адаптації, а також створило умови політичної та соціальної стабільності у регіоні[112].

Водночас, А. Апселямова вказує на те, що процес повернення депортованих народів на свою історичну батьківщину – Крим, що розпочався наприкінці 1980-х років, збігся із цілою низкою складних і деструктивних суспільних явищ, які визначили крайню складність у міжетнічній взаємодії в Криму на початковому етапі репатріації. Політичні події на півострові задали складний формат «поверненню», яке, у свою чергу, зіграло двояку роль – і як фактора «дестабілізатора», і як чинника – «стабілізатора», надаючи особливої гостроти політичним процесам і міжетнічним комунікаціям у регіоні[113]. У цьому контексті, факторами, що зменшували шанси на проходження представників кримських татар у місцеві органи влади в умовах мажоритарної виборчої системи, стали їхнє дисперсне розселення і упереджене ставлення до переселенців з боку більшості населення.

Щоб розв'язати цю проблему, кримськотатарські організації вимагали створення одномандатних національних виборчих округів та кримськотатарського багатомандатного округу. Задля досягнення цих цілей вони вдалися до масових акцій протесту і досягли успіху, сформувавши за підсумками виборів 1994 р. власну фракцію у парламенті автономії. Однак попри підтримку Києва у протистоянні з

[111] Крим в етнополітичному вимірі. С. 406.

[112] Хаялі Р. І. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в XX ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук. Львів, 2010. С. 25.

[113] Апселямова А. І. Міжетнічні комунікації народів Криму (політичний і соціокультурний аспекти) : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2011. С. 9–10.

Сімферополем у питанні статусу півострова кримські татари знов постраждали внаслідок скасування у березні 1995 р. низки законів, зокрема, й закону про вибори місцевих рад. Автори колективної праці «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» вказують на те, що після змін у виборчому законодавстві в 2004 р., що передбачали перехід до пропорційної виборчої системи, постала проблема вибору форми участі кримських татар у виборчих кампаніях. Оскільки закон вимагав, щоб суб'єктом виборчого процесу була політична партія або блок політичних партій, відповідно, політичним партнером Меджлісу став Народний Рух України. Як наслідок, за підсумками голосування, 26 березня 2006 р. Кримська Крайова організація Народного Руху України набрала 6,26% голосів виборців і сформувала у ВР АР Крим фракцію «Курултай-Рух»[114]. Кримські татари досить помітно впливали на картину електоральних уподобань автономії у загальнонаціональних виборчих кампаніях. Наприклад, на такі особливості вказують автори колективної праці «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», аналізуючи відмінності у голосуванні населення різних районів Криму[115].

Загалом, на середину 2000-х років актуальною залишалася теза про те, що кримські татари матимуть реальну можливість впливати на результати виборчих кампаній лише за умов, коли воля кримськотатарських виборців, які перебувають у непорівнянній кількісній меншості, не буде нівелюватися більшістю голосів кількісно переважаючого не кримськотатарського електорату. Мала чисельність кримських татар у місцях їх дисперсного розселення не дозволяла їм обрати своїх кандидатів з тієї причини, що їхні голоси розчинялися у загальному загалі виборців[116].

Говорячи про дослідження участі кримськотатарської етнічної спільноти у політичних процесах, варто згадати ще ряд праць, автори яких зосередили увагу на малодосліджених аспектах цієї проблеми. Так, О. Щерба, здійснюючи дослідження кримськотатарської спільноти як суб'єкта політики в Україні, вказує на ту обставину, що цій етнічній групі притаманний ряд особливостей, які зумов-

[114] Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 228.

[115] Там само. С. 224.

[116] Крим в етнополітичному вимірі. С. 415.

люють специфіку процесу її політичної суб'єктивації, пояснюють природу суперечностей, що виникають у внутрішньогромадській, регіональній, міжнаціональній та міжнародній площинах. Зокрема, йдеться про комплекс консолідаційних факторів спільноти: історичну пам'ять, соціально-демографічні особливості, рівень розвитку її мови, релігії, що впливають на почуття солідарності кримськотатарської громади в Україні, є мотиваційним фундаментом, на основі якого формуються соціальні, політичні та національні інтереси спільноти. Щодо кримських татар дослідниця відзначає, що вони становлять спільноту, організовану за принципом більш етнічної належності, ніж релігійної. Проте іслам розглядається як важливий компонент їхньої ідентичності самими кримськими татарами, політичними лідерами і немусульманським оточенням[117].

Інша дослідниця, О. Велешко, звертає увагу на такий малодосліджений феномен, як вплив віктимних чинників на політичну поведінку кримськотатарського народу. Вона акцентує увагу на тому, що депортації стали причиною серйозних психологічних наслідків і вплинули як на світосприйняття народів, так і на їх політичну поведінку.

При цьому активно використовується такий феномен, як історична пам'ять, що створює нові можливості для маніпулювання етнічною самосвідомістю як на індивідуальному, так і колективному рівні. Факт депортації часто є ключовим у таких процесах. Під впливом віктимних чинників формуються настанови й очікування кримськотатарських репатріантів стосовно влади та інших етносів. Віктимні чинники безпосередньо впливають як на їхню політичну поведінку, так і на сценарії міжетнічних взаємин і міжкультурних комунікацій. Комплекс жертви сьогодні дає змогу кримськотатарським політичним лідерам конструювати досить ефективну стратегію для лобіювання інтересів етнічної групи та своїх особистих, а також розвивати нові форми етнічного лобізму. У кримському поліетнічному соціумі найактивніше лобіювання названих інтересів здійснюють представники кримськотатарського народу за допомогою риторики, що права кримських татар були порушені депортацією і першочерговим завданням є необхідність їх відновлення. Загалом тактика і стратегія лобіювання етнічних інтересів полягає в ак-

[117] Щерба О. В. Кримськотатарська спільнота як суб'єкт політики в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2010. С. 9–10.

тивному пошуку кримськотатарськими політичними силами різних способів і адресатів лобіювання[118].

Ще однією етнічною групою в Україні, яка характеризується високим рівнем політичної самоорганізації, є угорці. Серед інших національних меншин України угорці вирізняються декількома особливостями: по-перше, це одна з найбільш компактно розселених спільнот; по-друге, угорці опинилися на території України порівняно нещодавно внаслідок політико-військових трансформацій кордонів після Другої світової війни; по-третє, проживаючи у прикордонному регіоні, вони зберігають міцні зв'язки зі своєю історичною батьківщиною, за підтримки якої намагаються реалізувати свої запити. Ці обставини зумовили й особливості політичної самоорганізації та активності угорської меншини, зокрема, внутрішню політичну конкуренцію.

Вивченню суспільно-політичних процесів у середовищі угорської меншини присвячено дослідження А. Берені. Аналізуючи українську нормативну базу розвитку і функціонування національних меншин, цей дослідник угорського походження відзначає їхні позитивні риси, але нарікає на те, що політична практика показала, що багато із задекларованого не знайшло свого втілення у реальному житті. Перш за все йдеться про норми Декларацій, де говориться про право національних меншин на утворення адміністративно-територіальних автономій. У Законі України «Про національні меншини в Україні» цієї норми вже не було, але, можливо, саме вона і спровокувала сепаратизм у Закарпатській області[119]. Відповідно, вагому частину його роботи присвячено рухові угорців за територіальну автономію і його еволюції. По суті, автор дотримується тієї позиції, що фактично центральна влада проігнорувала «волевиявлення» населення Берегівського району під час місцевого референдуму 1991 р., а згодом й ідею створення Притисянського району з територій компактного проживання угорців. Таким чином, резюмує А. Берені, питання угорської територіальної автономії залишається для Закарпаття актуальним, потребуючи при цьому нових політичних реалій як на міжнародній арені, так і в українському соціумі[120].

[118] Там само. С. 10–11.

[119] Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Ужгород, 2007. С. 12–13.

[120] Берені А. Там само. С. 13.

Інакшої позиції з приводу автономістських прагнень угорців Закарпаття дотримуються автори колективної монографії «Закарпаття в етнополітичному вимірі». Зокрема, вони наголошують, що, по-перше, питання автономії було актуалізоване у період «параду суверенітетів» і тому цілком природно, що в тих умовах влада України не могла підтримати реалізацію цього проекту; по-друге, для реалізації такого проекту потрібні були зміни в українському законодавстві; по-третє, питання про утворення автономного територіального округу приймалося на основі результатів референдуму у Берегівському районі, а проект Притисянського району – ініціатива голови ТУКЗ М. Ковача та певних політичних сил в Угорщині[121].

Крім територіальної автономії, існує і ряд інших проблем, які є характерними для суспільно-політичного розвитку угорської національної меншини.

Дослідниця Г. Мелеганич виділяє такі основні проблемні аспекти, що пов'язані з угорцями Закарпаття: питання автономії в межах компактного проживання угорської меншини; підкреслене шанування угорцями своїх деяких національних традицій, свят, символів, що неоднозначно сприймаються українцями; активний вплив Угорщини на угорську меншину через національно-культурні товариства угорців та політичні партії, частина з яких всіляко підтримує відцентрові тенденції на Закарпатті[122].

На думку Н. Шипки, особливість механізму реалізації політичних інтересів угорської національної меншини України полягає у тому, що усвідомленню політичних інтересів спільноти передувало створення угорцями громадських організацій, культурно-просвітницька діяльність яких набула політичного змісту, аж до створення політичних інституцій. Інтереси угорської меншини в сучасній Україні представляють численні громадські організації та дві політичні партії. Домінуючими та водночас конкуруючими між собою організаціями угорців України є Всеукраїнське об'єднання – Демократична спілка угорців України – ДСУУ (лідер І. Гайдош) та Товариство угорської культури Закарпаття – ТУКЗ (лідер М. Ковач). Головними завданнями ДСУУ є проведення культурно-

[121] Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 589.

[122] Мелеганич Г. І. Реалізація етнонаціональної політики в контексті розбудови громадянського суспільства в Україні (на прикладі Закарпатської області) : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2012. С. 10.

мистецьких заходів, розв'язання проблем соціально-економічного становища угорців. ТУКЗ за формою і методами своєї діяльності відповідає політичній організації, основну увагу зосереджує на політичних питаннях, виступає з вимогами створення на Закарпатті адміністративно-територіальної одиниці «Притисянський район». Весною 2005 р. згадані організації зареєстрували політичні партії, відповідно:

Демократичну партію угорців України (І. Гайдош) та Партію угорців України (М. Ковач). Передвиборча програма Демократичної партії угорців України ґрунтувалася на лояльній до влади позиції, наголошуючи на принципі побудови демократичної та правової держави з національно-культурною автономією. Партія угорців України повністю відображала радикальну позицію ТУКЗ. Громадські організації мобілізували угорців у спільноту, що здатна організовано виконувати скоординовані політичні дії. Вони стали підґрунтям для формування національних політичних партій, створених етнічними угорцями України[123].

Нова редакція Закону «Про вибори народних депутатів України» 2005 р. фактично позбавила можливості кандидатів у депутати від угорських партій бути представленими у Верховній Раді та спровокувала створення угорських політичних партій. Як засвідчили вибори 2006 р., угорська національна меншина досягла високого рівня самоорганізації, створивши власні національні політичні партії. Проте, очевидним є те, що в Україні не сформувався єдиний громадський національно-політичний рух угорців. Політичні лідери Партії угорців України та Демократичної партії угорців України конкурували між собою і практично автономізувалися один від одного.

Ситуація ускладнилася й тим, що зазначені угорські організації та партії фактично підтримували дві опозиційні політичні сили Угорщини: Демократичну партію угорців України – правляча Соціал-ліберальна коаліція (Угорської Республіки), а Партію угорців України – правонаціоналістична коаліція (УР), опозиційний Союз Вільних Демократів – ФІДЕС (лідер В. Орбан). Відповідно, можна стверджувати, що зазначені провладні та опозиційні сили

[123] Шипка Н. П. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики : автореф. дис... канд. політ. наук. Львів, 2007. С. 11.; також див. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності: монографія; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2008. 407 с.

Угорської Республіки справляли вплив на формування політичних орієнтирів у колі угорської національної меншини Закарпаття[124].

У 2010 р було опубліковано українсько-угорське видання «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура»[125], яке побачило світ за сприяння Благодійного фонду «Розвитку угорськомовної освіти Закарпаття» (Україна), Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (Угорщина), Міністерства освіти і культури (Угорщина), Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету (Україна), Фонду «Рідний край» (Угорщина). Два з його розділів присвячені політичним об'єднанням Закарпаття (автор Ю. Остапець) та діяльності угорських організацій (автор О. Мілован). Серед іншого, автори цього дослідження також звертали увагу на політичну конкуренцію в угорському середовищі.

Разом з тим, як наголошує О. Кухарчук, угорська меншина Закарпаття дістала можливість бути гідно представленою в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців. Про це свідчать рейтинги двох угорських партій: КМКС – Партії угорців України і Демократичної партії угорців України. Їх успіх на виборах до місцевих рад у 2007 р. набув потужного резонансу в Україні, і вже очікувалося, що на майбутніх парламентських і місцевих виборах інтереси національних меншин України буде представляти ціла низка політичних партій.

Представники румунської національної меншини Закарпаття вже також заявляли про необхідність створення на всеукраїнському рівні політичної партії, яка б представляла інтереси румунів у органах влади[126].

Багато в чому історична доля, сучасний стан, а відповідно, й особливості діяльності румунської меншини є подібними до угорців України. Румунська громада також проживає компактно на своїх землях, які у різні часи перебували у складі різних державних утворень. Головним чином румунське населення зосереджене у Чернівецькій області. Румунія, так само як і Угорщина, здійснює активну

[124] Шипка Н. П. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики : автореф. дис... канд. політ. наук. Львів, 2007. С. 12.

[125] Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород: «Ліра», 2010. 720 с.

[126] Кухарчук О. С. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті (1991–2010 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 2011. С. 17.

політику підтримки етнічних румунів за кордоном. Характерно, що саме міжнародний аспект політичної активності румунської громади є більш висвітленим у наукових дослідженнях.

Основними виразниками інтересів румунської громади є Християнсько-демократичний альянс румунів України і Товариство румунської культури ім. М. Емінеску. Християнсько-демократичний альянс румунів України спеціалізується на представленні румунської громади в дорадчих радах представників громадських організацій національних меншин при Президенті України і Держкомнацміграції. Товариство румунської культури ім. М. Емінеску веде активну пропаганду приєднання північнобуковинських земель до Румунії. Як наголошує О. Парфенов, заснування та діяльність цього товариства – явний рецидив румунського націоналізму з його ідеєю відродження «Великої Румунії». Воно мало тісні контакти з румунським товариством «За Бессарабію і за Буковину»[127].

Проблемою румунського національного руху також є його розрізненість. У його сучасній історії налічується декілька спроб об'єднання. У 2005 р. ці зусилля реалізувалися утворенням Міжрегіонального об'єднання «Румунська спільнота України» (МОРСУ). Одним із його керівників став народний депутат України декількох скликань І. Попеску. Втім, як відзначає Л. Лойко, на відміну від угорців, румуни утворили МОРСУ не як політичну партію, тому заявляли про готовність перед виборами забезпечити підтримку румунської громади тій політичній силі, яка оголосить про пріоритетність захисту прав національних меншин та інтеграції України до ЄС. Загалом же румунські громадські організації, як і угорські, чітко відрізняються тим, що звичайні для національно-культурних товариств завдання культурно-освітнього відродження виводяться ними на рівень розв'язання проблеми місцевого самоврядування[128].

У вересні 2018 р. відбулося засідання круглого столу на тему «Румунський та молдовський чинники у внутрішній політиці України», за результатами якого було опубліковано збірник науково-

[127] Парфенов О. О. Досвід діяльності державних, суспільно-політичних організацій Румунії щодо підтримання зв'язків з діаспорою, відстоювання її інтересів та його врахування в етнополітиці України (на прикладі румунської меншини України). *Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. Київ: Світогляд, 2004. С. 176–177.

[128] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 278.

експертних матеріалів з широкого кола проблем функціонування румунської і молдовської громад України[129]. Разом з тим слід зауважити, що, якщо говорити про наукову розробку проблеми політичної активності румунської громади, то більш висвітленим у наукових дослідженнях є її міжнародний аспект в українсько-румунських відносинах, про що йтиметься нижче.

Попри порівняну нечисленність і дисперсність розселення помітне місце в етнополітичних процесах відіграє польська спільнота України. Для неї характерним є досить високий рівень самоорганізованості. Знаковими подіями у житті «української полонії» стало інституювання польських національно-культурних товариств, участь їхніх представників у формуванні демократичних органів влади, в опрацюванні Закону України «Про національні меншини в Україні» та Конституції України. Про ці аспекти сучасного етнополітичого відродження польської громади України йдеться у дослідженні О. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті»[130]. Як стверджує дослідник, уже на межі 1980–1990 рр. переважна більшість поляків стала на бік української національної демократії в її прагненнях здобути державний суверенітет України.

Йшлося про підтримку й участь представників польської меншини у діяльності тих політичних сил, що дистанціювалися від комуністичного режиму і висловлювалися за побудову незалежної України. А спілкування з представниками польських громад Києва, Львова, Житомира та інших міст, ознайомлення з пресою регіонів їхнього традиційного проживання дає підстави твердити, що польська людність з набагато більшим захопленням зустріла Акт проголошення незалежності України, ухвалений Верховною Радою 24 серпня 1991 р., ніж Декларацію про державний суверенітет. Польські національно-культурні товариства проводили велику роз'яснювальну роботу на підтримку державної незалежності України, що й дало позитивні результати під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Хоча статистика не дозволяє встановити, як саме голосували поляки, але відомості про підсумки рефе-

[129] Румунська та молдовська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці : зб. наук.-експерт. матеріалів. Київ : НІСД, 2019. 112 с.

[130] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

рендуму за областями свідчать, що у тих із них, де поляки становлять поважний відсоток, показники виявилися значно вищими, ніж в Україні загалом[131].

Участі польської громади України у сучасних суспільно-політичних процесах присвячені статті С. Куришко, Ю. Лихач, В. Коцура. Так, С. Куришко виділяє такі ключові напрями діяльності польської громади України: 1) збереження культурної самобутності та розвиток культурної творчості; 2) діяльність національно-культурних, громадських організацій; 3) контакти з історичною батьківщиною та участь у міждержавних процесах. Разом з тим вона називає й деякі негативні моменти становища польської меншини в Україні: 1) відсутність політичних спільнот (політичних партій), які б представляли меншину на офіційному рівні; 2) низька участь у формуванні владних структур та представництва на всіх рівнях влади (від місцевого до урядового та парламентського)[132]. Як зазначає Ю. Лихач, упродовж 1991–2009 рр. представники польської національної меншини помітно підтримували проєвропейські сили в Україні, водночас росіяни – прокомуністичні та проросійські організації[133], а В. Коцур наголошує на тому, що польська національна меншина сповідує демократичні, європейські цінності, а тому її представники були активними учасниками Помаранчевої та Революції Гідності, війни на Донбасі[134].

Чи не найбільш тривалу історію громадської самоорганізації мають євреї. В останні роки існування СРСР єврейська спільнота однією з перших почала організовувати національно-релігійне життя. Зворотний бік можливостей, що їх відкрила «перебудова», полягав у тому, що значна кількість євреїв України скористалася ними для повернення на історичну батьківщину. За період між переписа-

[131] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. С. 398–399.

[132] Куришко С. Польська національна меншина як суб'єкт суспільно-політичних процесів в Україні. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія : Політологія. 2014. Т. 228, Вип. 216. С. 103.

[133] Лихач Ю. Електоральна поведінка етнічних меншин в посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи та СНД. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. Київ, 2010. № 3 (7). С. 27.

[134] Коцур В. Польська національна меншина в поліетнічному просторі незалежної Української Держави (1991 – поч. XXI ст.). *Сторінки воєнної історії України*. 2018. Вип. 20. С. 267.

ми населення 1989 р і 2001 р. у процентному відношенні чисельність єврейської громади в Україні скоротилася майже на 79%[135].

Історично у діяльності єврейських товариств сформувалися дві тенденції – культорологічна та сіоністська. Особливістю єврейського національно-культурного руху є також тісний його зв'язок із зарубіжними єврейськими організаціями. Об'єднує і представляє чисельні єврейські організації Єврейська Рада України (І. Левітас), Асоціація єврейських організацій і громад України (Й. Зісельс), Єврейський Фонд України (О. Фельдман) та Всеукраїнський Єврейський Конгрес (В. Рабінович).

У контексті дослідження політичної участі єврейської громади України варто назвати колективні монографії «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства»[136] та «Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі»[137], підготовані в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Один із підрозділів першої з названих праць присвячено феномену хасидського цадика як типу суспільно-політичного лідерства єврейської громади на сучасному етапі. Зокрема, автори відзначають, що у політичному житті єврейських спільнот Ізраїлю і діаспори XXI ст. значну роль відіграють ортодоксальні релігійні організації та рухи. За своєю ідеологічної спрямованості вони поділяються на дві групи: 1) модернізовані об'єднання віруючих, які у своїй політичній діяльності дотримуються принципів світського суспільства; 2) прихильники традиції, що залишаються вірними системі цінностей релігійних авторитетів минулого[138]. Рух хасидів належить до другої. Автори дослідження звертають увагу на те, що важливим чинником, який визначає соціально-політичну специфіку хасидського суспільства, є особлива концепція відносин з іновірцями, яка відрізняє хасидів від інших прихильників ортодоксального іудаїзму. Хасиди більш за ін-

[135] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 536.

[136] Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

[137] Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 464 с.

[138] Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 303.

ших виявляють цікавість до політичних подій оточуючого їх сучасного світу і, в свою чергу, самі набагато частіше за рабиністів привертають до себе увагу різних політичних угруповань США, Євросоюзу та країн СНД[139].

Одним з вагомих маркерів ставлення суспільства до меншин є присутність національного питання у виборчій агітації. Антисемітизм досі в тих чи інших проявах присутній як фактор виборчих змагань.

Зважаючи на єврейське походження багатьох українських політиків, цей етнічний чинник є досить актуальним. Український електорат схильний звертати увагу на національність політиків, що викликано певними національними міфами, крайніми формами яких є ксенофобія та антисемітизм. В українській політичній комунікації питання національності та свідоме формування «образу єврея» – належності до єврейської нації – є інструментом так званого «чорного піару», де ставиться мета посіяти сумніви стосовно постаті політика та зашкодити його репутації. У монографії «Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі» окрему увагу приділено специфічній проблемі «єврейського образу» у політтехнологіях під час виборчих кампаній в Україні. На прикладі аналізу політичного образу Арсенія Яценюка, Геннадія Корбана та Вадима Рабіновича авторами виокремлено декілька стратегій щодо того, як політичні штаби будують антикризову комунікацію.

А. Яцеюк, проти якого велася інформаційна кампанія з елементами антисемітської складової, і його політтехнологічна команда активно працювала для того, щоб звинувачення в належності до єврейської нації більше не могли стати предметом провокацій. У випадку Арсенія Яценюка було використано технологію доказів того, що він є патріотом України, через публікацію родоводу, демонстрування у публічному місці релігійного православного хреста, наголос на політичній, а не етнічній складовій української нації в публічних виступах[140].

Навпаки, люди з оточення Г. Корбана підтримали жартівливу форму «жидобандерівець», яку російські ЗМІ намагалися використати задля дискредитації українського збройного опору на Сході України та участі євреїв у ньому. Саме завдяки тогочасній позиції

[139] Там само. С. 338.

[140] Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. . С 366–367.

Г. Корбана та виходу його в велику політику під брендом створеної ним же партії «УкрОП» чи не вперше в Україні стали говорити про те, що євреї також можуть бути патріотами. Про Дніпропетровську область почали говорити як про «український Ізраїль»[141].

В. Рабінович ніколи не приховував своєї єврейськості, тому «чорний PR» про нього як про представника єврейської національності не має відтінку конспірології, отже, є менш ефективним. Вразливою частиною політичного образу Вадим Рабіновича була його належність до партії «Опозиційний блок». Риторика цього утворення сприймається як так звана «проросійська» через позицію до війни на Сході України. Таким чином, особисто для Рабіновича як політика більшу загрозу несе не його належність до єврейської національності, а його участь у партії, яку звинувачують у зв'язках з Російською Федерацією[142].

Високим рівнем етнополітичної самоорганізації, попри свою нечисленність та дисперсність розселення, вирізняються німці України. Початок їхнього сучасного етнічного ренесансу також припадає на кінець 1980-х років. Для німців України (як і для євреїв) із самого початку «перебудови» було притаманне досить сильне бажання репатріації на свою історичну батьківщину. Як відзначає Ю. Дингес, на початку незалежності України еміграція німців до Німеччини була відповідною реакцією на репресії, переслідування й дискримінацію, яких вони зазнавали за часів правління в СРСР тоталітарних режимів. Потім на перший план виходять економічні мотиви переселення, які поступово трансформують його з суто етнічного в економічне[143].

Л. Лойко наголошує, що дилема повернення й облаштування життя німців в Україні, з одного боку, та їх еміграції до ФРН – з іншого, насправді була і залишається головним дискусійним питанням, а інколи й приводом для розколів у німецькому національному русі України[144]. Через це у німецьких громадських організаціях частіше, ніж у інших, відбуваються зміни керівництва.

---

[141] Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському ... С 361.

[142] Там само. С. 365–366.

[143] Дингес Ю. О. Відродження етнічної ідентичності німців України : автореф. дис... канд. політ. наук. Сімферополь, 2007. С. 8; див. також: Дингес Ю. О. Відродження етнічної ідентичності німців України: монографія. Донецьк: Апекс, 2006. 316 с.

[144] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 323.

Першою провідною організацією німців в Україні стало товариство «Відродження», поступово формувалися його місцеві осередки. На початковому процесі всі німецькі товариства згуртувалися навколо всеукраїнського Товариства німів України «Відергебурт», лідером якого став Г. Гроут. У листопаді 1996 р. відбувся перший з'їзд німців України, на якому було затверджено Концепцію програми етнонаціонального відродження і розвитку німецької меншини. Ключовою умовою її реалізації було створення органів самоорганізації українських німців. Терміни «самоорганізація» та «співтовариство» було замінено на термін «національно-культурна автономія українських німців». Відтепер, за рішенням з'їзду, інтереси німців України на всіх рівнях мали представляти виборні органи, а не німецькі національно-культурні товариства та земляцтва[145]. Відповідно, на з'їзді було прийнято рішення про утворення Фольксрату (Народної ради) та Форштанду (Правління), що фактично означало перехід німецької меншини до утворення органів національного самоврядування за кримськотатарським зразком, але так само не були визнані офіційно.

Як зазначає у своєму дослідженні В. Васильчук, у післяз'їздівський період центр організаційно-координаційної роботи перемістився з «Відергебурт» до Фольксрату, який працював згідно з Положенням і уповноважувався забезпечувати виконання рішень з'їзду, встановлювати й зміцнювати контакти з органами державної влади України й Німеччини, неурядовими організаціями, забезпечувати й організовувати роботу чергових з'їздів, здійснювати керівництво місцевими відділеннями, опікуватися інтересами етносу у період між з'їздами. Діяльність цього органу була досить різноманітною. Водночас через нерозділення повноважень між ним і «Відергебурт» почалася неузгодженість в їхніх діях, дублювання один одного. В 1998–1999 рр. відбувся спад у діяльності, що спричинило політичне протиборство між лідерами та керівною верхівкою[146].

Не останню роль у виникненні суперечностей усередині німецьких організацій відіграли й зв'язки з історичною батьківщиною. Річ

[145] Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. С. 591.

[146] Васильчук В. В. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. С. 19.; Див. також: Васильчук В. В. Німці в Україні. Історія й сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). Київ: Вид. центр КНЛУ, 2004. 341 с.

у тім, що уряд Німеччини виділяв значні фінансові кошти для допомоги депортованим німцям-переселенцям. Посередником при цьому виступило «Товариство з технічного співробітництва» (GTZ). У 1999 р. були засновані як громадські (фактично – «квазінедержавні) організації Німецько-український форум і Українсько-німецький форум. Досить детально їхню діяльність розглянуто у дослідженні «Німці і німецька культура в Україні»[147].

Із залученням архівних даних особливості громадсько-політичної діяльності німецької національної меншини на теренах України в контексті українсько-німецьких міждержавних відносин дослідив В. Коцур. Він наголошує, що питання укладення міжурядової угоди про забезпечення прав німецької меншини в Україні, особливо тієї її частини, яка була депортована, а у 1990-х рр. повернулася в Україну, було одним з складних питань в українсько-німецьких відносинах. Серед неприйнятних для України положень, які суперечили чинному законодавству, зокрема, були: надання однакового статусу німцям, депортованим з території України, і німцям, які на ній ніколи не проживали; звільнення німецьких фірм, що працюють в Україні над облаштуванням німців-переселенців, від усіх податків, зборів, мита, державних стягнень, надання працівникам цих фірм особливого статусу та інших привілеїв тощо[148].

Спочатку Німеччина надавала значну фінансову допомогу німецьким організаціям України, оскільки вбачала свою мету у допомозі етнічним німцям в Україні. Але, зважаючи, що Фольксрат на чолі з Г. Гроутом часто використовував кошти задля допомоги виїзду репатріантам на ПМП до Німеччини, згодом більш активно підтримку стали отримувати організації культурно-просвітницького напряму, які у 2000 р. об'єдналися в Асоціацію німців України (АНУ). Як зазначає В. Васильчук, діяльність Асоціації була більш прогресивною, ніж програма, яку реалізовував до цього Фольксрат, і, що найсуттєвіше, вона відображала реальні прагнення пересічних німців[149]. Цікавий аспект політичної поведінки німців, що переселилися з України до Німеччини, відзначає Ю. Дингес. Зокрема,

[147] Німці і німецька культура в Україні. Київ. : ТОВ «Новий друк», 2001. 192 с.

[148] Коцур В. Німецька національна меншина в українсько-німецьких міждержавних відносинах першої половини 1990-х рр. *Молодий вчений.* № 9.1. (49.1). 2017. С. 83.

[149] Васильчук В. В. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст. :.... С. 20.

вона вказує на те, що саме в реакції на німецькі політичні реалії найбільш виразно виявилися деякі характерні риси етнічної ідентичності українських «пізніх переселенців». З одного боку, збереглася їх недовіра до політичної системи, вони, як і раніше, практично не вступають до політичних партій, зосередившись переважно на членстві в етнічних земляцтвах і релігійних громадах. З іншого боку, німці-переселенці з України, як колишні радянські громадяни, відрізняються підвищеною електоральною активністю у виборчому процесі. При цьому на виборах різного рівня вони домінантно підтримують політичні сили консервативного напряму. Посилення невдоволення своїм соціально-політичним статусом змусило «пізніх переселенців» з країн СНД у другій половині 1990-х років об'єднатися в Німеччині на федеральному рівні для відстоювання своїх інтересів[150].

Досить організованими національними меншинами України є болгарська та грецька. Обидві мають регіони компактного проживання: греки в основному проживають у приазовських районах Донецької і Запорізької областей; болгари – на півдні Одеської області і у приазовських районах Запорізької області.

Після розпаду СРСР болгарські товариства України певний час не мали координуючого центру. У 1992 р. утворилося Запорізьке обласне товариство болгарської культури, а у 1993 р. відбулася установча конференція Асоціації болгарських нацонально-культурних товариств та організацій України. У 2005 р. її було перереєстровано на Асоціацію болгар України. Л. Лойко звертає увагу на те, що ця організація, дійсно, чи не найближче, порівняно з іншими національними об'єднаннями, подібна до національно-культурної автономії, хоча за формою була лише об'єднанням колективних членів, а не національною радою за типом Меджлісу або Фольксрату. На відміну від деяких інших представників етнонаціональних меншин, болгарська Асоціація практично не страждає хворобою політизації, що веде до розколів[151].

Одним з головних напрямів роботи болгарських товариств стало відродження болгарської мови та організація освіти рідною мовою. Слід відзначити, що Асоціація періодично збирає з'їзди («со-

[150] Дингес Ю. О. Відродження етнічної ідентичності німців України : автореф. дис... канд. політ. наук. Сімферополь, 2007. С. 9.

[151] Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 266.

бори») болгар України, останній з яких відбувся у 2018 р. і був присвячений 25-літтю Асоціації болгар України. Також регулярно проводяться міжнародно-практичні конференції «Болгари в Північному Причорномор'ї».

Можливо, цим пояснюється порівняно скромний науковий доробок, присвячений етнополітичній активності болгар України. Серед публікацій на цю тему можна назвати, зокрема, статті В. Наулка[152], Н. Атанасової[153], Є. Ніколової[154], а також дисертаційне дослідження Ю. Тимошенка, один з розділів якого присвячено загальному аналізу етносоціальних процесів у болгарській громаді України[155].

Основними організаціями, що представляють інтереси українських греків, є Федерація грецьких товариств України, Спілка греків України, а також Федерація греків Криму (продовжує діяльність в умовах окупації). Одним із головних напрямів їхньої діяльності є національна освіта. Національно-культурному життю греків України присвячено дослідження С. Пахоменка[156] та В. Піскіжової. Зокрема, В. Піскіжова звертає увагу на те, що з початком XXI ст. спостерігається дещо незвична до цього часу тенденція діяльності у напрямі розв'язання соціальних проблем грецької спільноти (медичне обслуговування, освітні програми, оздоровлення дітей та осіб похилого віку, матеріальна допомога для малозабезпечених верств населення та ін.)[157].

Також дослідниця не обійшла увагою й те, що після окупації 2014 р. Російською Федерацією окремих територій Донецької і Лу-

[152] Наулко В. Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори України. *Матеріали міжнародного круглого столу «Болгари в Україні : в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасне)»*. Київ, 1998. С. 37–42.

[153] Атанасова Н. Особливості розвитку болгарської діаспори на етапі політичної трансформації України. *Наша школа. Науково-методичний журнал*. Одеса, 1999. № 2–3. С. 134–135.

[154] Николова Е. Основные аспекты политики Республики Болгарии по отношению к болгарам за рубежом. *Матеріали міжнародного круглого столу «Болгари в Україні : в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасне)»*. Київ, 1998. С. 31–36.

[155] Тимошенко Ю. О. Українсько-болгарські відносини в 90-х роках XX століття : автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2004. 17 с.

[156] Пахоменко С. П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття.: автореф. дис. ...канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.

[157] Піскіжова В. В. Національно-культурне життя етнічних греків України (1991 – 2005 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2006. С. 16–15.

ганської областей України та, зокрема, м. Донецька відстежувати долю СГУ стало неможливим[158].

Таким чином, аналіз досліджень громадсько-політичної активності національних меншин України дає підстави розділити наявні роботи із цієї тематики на кілька груп. Першу становлять дослідження, що вивчають загальні закономірності етнонаціональних процесів і організованої участі в них етнічних меншин, особливостей їхньої політичної суб'єктивації тощо. Другу становлять роботи, присвячені вивченню окремих етнічних спільнот і, зокрема, тим чи іншим чином дотичні до групової етнополітичної активності саме цих національних спільнот. Третю групу досліджень становлять праці, які присвячені висвітленню політичних процесів на загальнонаціональному або регіональному рівнях і містять значний обсяг інформації про політичну участь етнічних спільнот.

Політичні аспекти зв'язку національних меншин з історичними батьківщинами: науковий вимір

Сучасний світ організований у держави. Одні з них проголошують себе етнічно гомогенними, інші – поліетнічними. Але саме держави виступають регулятором відносин між більшістю і меншинами як у межах державних кордонів, так і у міжнародній площині. У свою чергу, національні меншини часто виступають вагомим чинником не лише внутрішньополітичних процесів, а й міжнародної політики держав.

У сучасних суспільствах культурний плюралізм, визнання меншин, що потребують спеціального статусу, так чи інакше стає частиною національної політики більшості держав. Після падіння Берлінської стіни та краху соціалістичного табору у Європі тривалий час зростала популярність ідей єврооптимізму та мультикультуралізму (курсу на підтримку та задоволення культурних потреб національних та етнічних меншин), а європейське суспільство намагалося створити симбіоз різних світових культур та ментальностей. Але з середини 2010-х рр. Європу буквально накрила хвиля націоналізму та євроскептицизму.

Це зумовлено рядом внутрішніх та геополітичних чинників, зокрема, міграційною кризою 2015 р., яка суттєво вдарила по політиці

[158] Піскіжова В. Роль Спілки греків України в становленні національно-культурного руху грецької спільноти незалежної України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. Вип. 27. С. 286.

мультикультурності. Поза сумнівом, у наступне десятиліття ці процеси посиляться внаслідок безпрецедентної світової кризи, викликаної пандемією коронавірусу COVID-19. У різних куточках континенту дедалі частіше лунають націоналістичні гасла, а праві партії активно розширюють свої ряди.

У 2010-х рр. особливого розмаху ці процеси набули у країнах Центрально-Східної Європи, що, серед іншого, проявлялося у зростанні підтримки населенням партій правого спрямування. Для таких партій притаманно активне використання у своїй риториці тем «історичної правди», «національної пам'яті» тощо. У разі приходу до влади подібна риторика трансформується у державну політику, у тому числі й міжнародну. Одним з інструментів її реалізації можуть виступати діаспори у сусідніх країнах.

Показовим прикладом реалізації такої політики є Угорщина. Ще у 2010 р. під час IX засідання Угорської постійної наради з проблем закордонних співвітчизників серед іншого було задекларовано, що «стратегічною метою національної політики Угорщини є досягнення угорцями в Карпатському басейні різних форм автономії, позаяк це є гарантією збереження розірваної межами угорської нації»[159]. А здатність етнічних угорців забезпечити дотримання їхніх інтересів залежить від успіхів етнічних угорських політичних партій[160].

Менш радикальною, але не позбавленою подібних ідей є політика Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини – сусідів України на Заході. Окремо стоїть наш східний сусід – Росія, який окупував ряд українських територій, виправдовуючи це, серед іншого, й етнічним походженням населення окупованих територій[161].

Таким чином, питання національних меншин у міждержавних відносинах України залишається одним із важливих напрямів наукового пошуку, адже національні меншини у той чи інший спосіб впливають на розвиток відносин з сусідніми країнами та можуть як сприяти налагодженню позитивних і добросусідських відносин, так і бути джерелом непорозумінь і конфліктів, а також виступати по-

[159] Усі дії по створенню угорської автономії на Закарпатті контролюватиме уряд Угорщини. URL: https://zakarpattya.net.ua/News/75105-Usi-dii-po-stvorenniu-uhorskoi-avtonomii-na-Zakarpatti-kontroliuvatyme-uriad-Uhorshchyny Last accessed: 23.03.2020).

[160] Козлюк С. Угорська «автономія» Закарпаття». URL: https://tyzhden.ua/Society/195166 Last accessed: 23.03.2020).

[161] Обращение Президента Российской Федерации 18 марта 2014 года. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/20603 Last accessed: 23.03.2020).

тенційними суб'єктами зовнішньої політики держав. З цього погляду, становить інтерес науковий аналіз ролі національних меншин у міждержавних відносинах сучасної України з такими сусідами, як Угорщина, Польща і Румунія, оскільки саме у становленні новітніх відносин із цими країнами етнічні аспекти і питання національних меншин посідали особливе місце. У відносинах зі Словаччиною питання національних меншин було радше формальним, аніж проблемним у частині, що стосується власне словацької меншини в Україні.

Разом з тим, Словаччина докладала певних зусиль щодо визнання та лобіювання русинів, яких Україна офіційно не визнає окремою етнічною групою чи національною меншиною в Україні. Тож питання русинів – то внутрішня українська справа.

Як зазначає О. Рафальський, вітчизняний та зарубіжний досвід засвідчує, що захист інтересів національних меншин, внутрішньодержавний клімат міжетнічних стосунків значною мірою залежить від стану міждержавних відносин, насамперед із тими державами, діаспори яких представлені в етнічному полі України. Встановлення відносин довіри і всебічного співробітництва з державами – історичними батьківщинами національних груп України сприяє, з одного боку, їх національно-культурному відродженню, самоідентифікації, а з другого – служить гармонізації міжетнічних відносин, політичної стабільності[162].

Відновлення незалежності України у 1991 р., подальше утвердження її у статусі суверенної держави, курс на інтеграцію у світове співтовариство зумовили приєднання до ключових міжнародно-правових актів, зокрема, й з прав людини і національних меншин. Паралельно йшов процес налагодження стосунків із сусідніми країнами з регіону Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Зважаючи на досить складні стосунки із більшістю з них у минулому, небезпеку висунення до України територіальних претензій, а також з огляду на умови визнання пострадянських держав Євросоюзом, владнання двосторонніх відносин з сусідніми державами, зокрема, з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією, було чи не найголовнішою передумовою входження України у Європейське співтовариство.

Виділений в окремий центральноєвропейський напрям української дипломатії неодноразово відзначався українськими політи-

[162] Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: С. 336.

ками як один із основних пріоритетів[163]. При цьому першочергової ваги надавалося укладенню повномасштабних договорів про добросусідство та співпрацю з метою остаточного підтвердження існуючих кордонів і створення у регіоні атмосфери взаємної довіри. Таким чином, особлива зацікавленість України у вирішенні спірних питань була цілком обґрунтованою.

Слід відзначити, що врегулювання міждержавних відносин із країнами Центрально-Східної Європи мало свою специфіку. По-перше, ці країни у минулому були сателітами СРСР, що споріднювало їх з Україною. По-друге, перед цими державами і Україною стояло спільне завдання вироблення стратегії національної безпеки, зокрема, захисту від Росії, що спрощувало міждержавне порозуміння. Але був і чинник, що його ускладнював: унаслідок післявоєнного врегулювання Україна отримала ряд територій з етнічними меншинами[164]. Отже, невід'ємною складовою усіх договорів про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, укладених Україною з сусідніми державами, стали статті, присвячені захисту прав національних меншин.

Новітні українсько-угорські відносини були започатковані ще у 1990 р., рівно за рік до проголошення незалежності України. У вересні 1990 р. відбувся офіційний візит Президента Угорщини А. Гьонца в Україну. За результатами переговорів Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук та Президент Угорської Республіки виступили із спільною заявою, у якій підтвердили прагнення розвивати добросусідські відносини, зокрема, вжити подальших кроків щодо кодифікації та захисту прав національних меншин, підкреслили особливу важливість безпосереднього спілкування громадян та рішучість щодо вжиття заходів для відновлення полегшеного порядку переходу через кордон[165]. Уже у травні 1991 р. Україна та Угорщина

[163] Пріоритети зовнішньої політики. Виступ Г. Удовенка на засіданні Верховної Ради України 15 вересня 1994 р. *Політика і час*. 1994. №10. С. 3–5; Завдання зовнішньополітичної служби України на сучасному етапі. Із доповіді Міністра закордонних справ України Г. Удовенка на нараді керівників закордонних установ МЗС України. Київ, 27 червня 1995 р. *Політика і час*. 1995. №8. С. 3–6.

[164] Ляшенко О. О. Інтеграція України у Європейські та Євроатлантичні структури (90-ті роки XX ст.): дис… . канд. іст. наук. Київ, 2002. С. 49.

[165] Спільна заява Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука і Президента Угорської Республіки А. Гьонца. 27 вересня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/348_104. Last accessed: 23.03.2020).

підписали Декларацію про принципи співробітництва між Українською РСР і Угорською Республікою щодо забезпечення прав національних меншостей[166]. Логічним продовженням Декларації став Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою, підписаний 6 грудня 1991 р.[167]. Аналізуючи вказані документи, О. Рафальський наводить думку тодішнього завідувача відділу міжнародного права Інституту держави і права НАН України В. Денисова, який, зокрема, відзначив, що Україна і Угорщина створили солідну правову базу для захисту на їхній території прав національних меншин. Крім того, Україна першою з країн СНД взяла на себе міжнародні зобов'язання поважати права національних меншин. Там же О. Рафальський наводить оцінку тодішнього посла Угорщини в Україні Л. Тота, який підкреслив, що перед угорцями – громадянами України відкрилися такі можливості, про які за умов СРСР не можна було навіть мріяти[168].

У 1995 р. договірно-правова база між Україною і Угорщиною була доповнена міжурядовою Угодою про співробітництво в галузі культури, освіти і науки, у якій містилися зобов'язання сторін сприяти створенню необхідних умов для задоволення культурних та релігійних потреб, а також збереженню мови та національних традицій громадян української національності, які мешкають на території Угорської Республіки, і громадян угорської національності, які мешкають на території України, заохочувати діяльність громадських культурних організацій національних меншин, надаючи їм у межах діючого законодавства право одержувати допомогу з другої країни[169].

Та попри таку досить вичерпну правову базу на практиці українсько-угорські відносини розвивалися досить складно. При цьому

---

[166] Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР і Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. 31 травня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_322 Last accessed: 23.03.2020).

[167] Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою. 6 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_004 Last accessed: 23.03.2020).

[168] Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті ... С. 338.

[169] Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки. 4 квітня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_054 Last accessed: 23.03.2020).

значна частина суперечливих моментів була зумовлена саме національним питанням. Як наголошує Н. Шипка, угорська національна меншина справляє особливий вплив на зовнішньополітичну діяльність України, зокрема, вона залишається об'єктом посиленої уваги угорського уряду, політичних сил Угорщини, які аналізують та відстоюють позицію своїх співвітчизників за кордоном[170]. Зважаючи на це, саме угорській меншині дослідники приділяли порівняно більшу увагу у контексті її ролі у міждержавних відносинах України. Насамперед, слід згадати дві колективні монографії: «Закарпаття в етнополітичному вимірі» та «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура».

У колективній монографії науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Закарпаття в етнополітичному вимірі»[171] розкриваються зміст, характер і наслідки політики різних державних утворень щодо етнічної сфери Закарпаття. У контексті ролі угорської громади в розвитку сучасних українсько-угорських відносин інтерес становить восьмий розділ «Закарпаття в роки незалежності України», у якому, зокрема, висвітлюється етнонаціональний контекст політичних відносин. Особливу увагу автори приділили питанню актуалізації угорської автономії Закарпаття і ролі Угорщини в цьому. Так, науковці наголошують на тому, що у боротьбі за створення угорського автономного округу правління Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) діяло через керівні кола Угорщини. Саме тому під час міждержавних переговорів незмінно поставало питання про становище угорців Закарпаття та їхні вимоги автономії. Зокрема, питання утворення Притисянського району активно підтримувалося політичними партіями і урядом Угорщини, це саме питання активно обговорювалося в угорському парламенті[172].

У спільному українсько-угорському виданні «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» окремі підрозділи присвячені становленню українсько-угорських відносин (автор І. Скиба (Бабинець)), позиції офіційної Угорщини у питанні закордонних угор-

[170] Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991–2006 рр.). Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. пр. Львів, 2007. Вип. 19. С. 209.

[171] Закарпаття в етнополітичному вимірі. 682 с.

[172] Там само. С. 587–588.

ців на прикладі Закарпаття (автор О. Мілован), етнічним процесам на Закарпатті, зокрема угорському автономізму (автор М. Зан), діяльності угорських організацій в Україні (автор О. Мілован). Попри те, що видання є переважно довідковим, на наш погляд, на особливу увагу у цьому дослідженні заслуговує підрозділ 4.9. «Система підтримки зв'язків з історичною батьківщиною»[173], який у загальних рисах розкриває сутність політики Угорщини щодо угорської громади Закарпаття. Зокрема, у ньому вказується, що Угорщина матеріально підтримує інституції закордонних угорців. Політика підтримки стосується у першу чергу питань освіти, економіки, місцевої угорської преси тощо. Починаючи з 1990-х років були розбудовані інституції, що відповідають за політику надання підтримки. Також допомога надається не тільки закладам, а й у формі персональних дотацій, які були спрямовані на полегшення фінансового тягаря під час отримання Шенгенської візи угорцями Закарпаття. Умовою надання такої підтримки була наявність посвідчення закордонного угорця або члена сім'ї закордонного угорця.

Більш детально роль угорської меншини в міждержавних відносинах України дослідила вже згадувана І. Скиба (Бабинець)[174]. Зокрема, вона, аналізуючи процес формування основ міждержавних відносин України і Угорщини, вказала на особливості підходів двох країн до взаємної гарантії прав національних меншин. Аналізуючи протоколи засідань змішаної комісії представників державних установ і національних меншин двох країн, І. Бабинець відзначає, що угорська її частина більш активно висуває для обговорення проблеми угорської національної меншини в Україні, ніж українська. Також автор відзначає, що Декларація про принципи співробітництва їз забезпечення прав національних меншостей та інші документи про національні меншини у 1991 р. створили юридичні підстави для Берегівської районної ради прийняти рішення «Про проведення референдуму стосовно утворення Угорського автономного округу в

[173] Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород: «Ліра», 2010. С. 480–483.

[174] Бабинець І. І. Закарпаття в системі міждержавних відносин України і Угорської республіки (1991–2004 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Ужгород, 2004. 24 с.; Бабинець І. Угорці Закарпаття в контексті українсько-угорських міждержавних взаємин (1991–2003 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2005. Вип. 12. С. 71–78; Бабинець І. І. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорців Закарпаття (1991–2008 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2010. Вип. 24. С. 67–75.

адміністративних межах Берегівського району». А у 2002 р. Україна погодилася на впровадження на своїй території Закону Угорської республіки № LXII про угорців у сусідніх країнах, реалізація якого розширила можливості для підтримання зв'язків угорської меншини Закарпаття з етнічною батьківщиною[175].

Загалом, на думку дослідниці, аналіз політичних зв'язків між Україною і Угорською Республікою протягом 1991–2008 рр. дає підстави оцінити їх як позитивні і позбавлені проблемних компонентів[176], але, незважаючи на взірцеве співробітництво між країнами, практичні дії однієї зі сторін, зокрема Угорщини, показують, що іноді виникають і певні протиріччя. Зокрема, хотілося б наголосити на питанні спорудження пам'ятного знака на Верецькому перевалі (Закарпатська область) на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини[177].

У дослідженні А. Берені[178] також приділено увагу аналізу нормативно-правової бази функціонування та розвитку національних меншин в Україні та зіставлено її з міжнародними правовими актами щодо захисту прав національних меншин. При цьому А. Берені наголошує на невідповідності нормативних актів України загальноприйнятим міжнародним стандартам і нормам у цій сфері, а автономістські вимоги угорців вважає до певної міри спровокованими українською національно-демократичною елітою[179]. Значну увагу у дослідженні А. Берені приділено участі угорської меншини Закарпаття у суспільно-політичному житті області. До найбільш впливових організацій автор відносить Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Форум угорських організацій Закарпаття, Де-

[175] Бабинець І., Остапець Ю. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпаття (1991–2004 рр.). *Наукові записки / Курасівські читання.* Книга 1. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. С. 58–59, 62.

[176] Бабинець І. І. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорців Закарпаття (1991–2008 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2010. Вип. 24. С. 72

[177] Бабинець І. І. Закарпаття в системі міждержавних відносин України і Угорської республіки (1991–2004 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Ужгор. нац. ун-т. Ужгород, 2004. С. 19.

[178] Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Ужгород, 2007. 23 с.

[179] Берені А. Там само. С. 5.

мократичну спілку угорців України. До 1994 р. найбільш впливовим товариством було Товариство угорської культури Закарпаття. Пізніше внаслідок його розколу таких товариств стало більше. Таким чином, монополія впливу на угорську меншину одного товариства (Товариства угорської культури Закарпаття) завершилась і не без відповідних дій впливових політичних сил Угорської Республіки, адже найбільш потужні політичні партії Угорської Республіки підтримали різні політичні сили: правонаціоналістична партія ФІДЕС – Товариство угорської культури Закарпаття, а соціалісти – Демократичну спілку угорців України[180].

Як відзначає В. Андрейко, відносини Угорщини з сусідами значною мірою залежали від ставлення правлячих кіл цих країн до угорських меншин. І якщо становище угорців у Словаччині і Румунії викликало занепокоєння угорського уряду, то Україна є саме тією державою, де становище угорців, за визнанням самої угорської сторони, є найкращим. Однією з причин зацікавленості Угорщини проблемами угорців у сусідніх країнах є те, що угорські діаспори розглядаються урядом Угорщини як один із засобів розвитку економічної співпраці зі сусідніми державами, а одним із стратегічних завдань і метою політики Угорської Республіки щодо угорців, які проживають за кордоном, є сприяння збереженню національної ідентичності та подальшому проживанню на материнських землях угорців, які мешкають у сусідніх з Угорщиною країнах, та створення й розвиток політичних, культурних й економічних зв'язків між Угорщиною та угорськими громадами, що проживають поза її межами[181]. Тож, узагальнюючи досвід зовнішньополітичної діяльності Угорщини щодо захисту прав угорської меншини, автор дійшов висновку, що політика Угорської Республіки та її політичних лідерів щодо співвітчизників за кордоном має визначальний вплив на стан та діяльність угорської національної меншини в Україні. Мета такої політики полягає у припиненні еміграції угорців на історичну батьківщину та збереженні присутності угорців у межах «Великої Угорщини», сприяючи збереженню угорської етнічності поза межами Угорської Республіки. Фінансові кошти, що надходять з Угорщини для угорської національної меншини в Україні, є вагомим механізмом впливу етнічної батьківщини на громад-

[180] Там само. С. 18.

[181] Андрейко В. Роль та місце угорської нацменшини в українсько-угорських міждержавних відносинах. *Схід*. 2012. № 1 (115). С. 134.

ську думку своїх співвітчизників за кордоном. Нерівномірність розподілу фінансових потоків серед угорської національної меншини України, що надходять з етнічної батьківщини, зумовлюють суперечки в угорській спільноті України й негативно відбиваються на суспільно-політичному житті суспільства нашої держави[182].

На значущості проблематики захисту прав національних меншин у становленні українсько-угорських відносин наголошує народний депутат України (1994–1998 рр.), правознавець М. Товт у статті «Роль і значущість захисту прав національних меншин у двосторонніх українсько-угорських відносинах»[183]. Аналізуючи динаміку українсько-угорських відносин упродовж останніх років, автор доходить висновку, що в них спостерігаються зміни у гірший бік. Про це, на думку дослідника, свідчать наявні протоколи змішаної комісії (або їх відсутність), низка інших інформаційних повідомлень. М. Товт відзначає, що за шість років поспіль змішана комісія не провела жодного засідання, а останнє результативне засідання відбулося у 2008 р. У 2011 р. Заключний документ комісії не був підписаний через вимоги угорської сторони включити до нього положення про утворення в рамках адміністративної реформи Притисянського району. Починаючи з 2014 р. претензії угорської сторони на дії української влади стали ще частішими. Різке заперечення угорської сторони виклало рішення Верховної Ради України щодо скасування Закону України «Про засади державної мовної політики» у березні 2014 р. Як порушення прав угорської меншини були оцінені дії, точніше, бездіяльність Центральної виборчої комісії, яка відмовила в утворенні у Закарпатській області виборчого округу з переважним угорським населенням під час виборів до Верховної Ради України в 2014 р.[184]. Занепокоєння в угорському середовищі викликає низка ухвалених Законів: «Про вищу освіту» (редакція 2014 р.), «Про державну службу» (2016 р.), «Про Освіту» (2017 р.), «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.). Критикуючи дії української влади, М. Товт доходить висновку, що питання захисту прав меншин з об'єднуючого чинника, яким воно видавалося на початку цих відносин, поступово

[182] Андрейко В. Там само. С. 136.

[183] Товт М. Роль і значущість захисту прав національних меншин у двосторонніх українсько-угорських відносинах. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1. С. 89–96.

[184] Там само. С. 92.

перетворюється на деструктивну проблему між державами. Напевно, найбільш тривожним є те, що така атмосфера недовіри з висоти міжурядових стосунків поступово переходить як у середовище політикуму, так і громадськості двох сусідніх держав[185].

Натомість В. Коцур, аналізуючи роль мовного чинника в українсько-угорських відносинах, наголошує на тому, що слід зважено враховувати позитивні і негативні їх аспекти та не варто жертвувати національними інтересами України у відповідь на шантаж сусідів[186]. Крім того, В. Коцур звертає увагу на фактори, що підтверджують зростання «угорської загрози» у Карпатському регіоні, зокрема, щодо дестабілізації ситуації на Закарпатті. Одним із напрямів політичної активності Угорщини він вважає підтримку освітніх проектів. При чому особливу увагу привертає збіг активності у цьому напрямі і російської сторони, яка є не менш зацікавленою у дестабілізації ситуації в Україні. Дослідник наголошує на тому, що владні кола сусідніх Росії та Угорщини і надалі посилюватимуть використання фактору національних меншин у деструктивних цілях проти України[187].

Очевидно, що ускладнення українсько-угорських відносин через національне і мовне питання в останні роки значною мірою зумовлене тією складною ситуацією, у якій опинилася Україна в умовах російської агресії, чим відкрито й приховано скористалися сусідні держави, зокрема Угорщина, переконаний директор Інституту української мови НАН України П. Гриценко. Він зазначає, що неприховані, тривалі в часі різноспрямовані дії Угорщини системно й послідовно ослаблювали можливості інтегрування угорців Закарпаття у загальноукраїнський соціум. Усе це – кроки з реалізації завдань ідеологів «м'якого приєднання» угорськомовної частини Закарпаття до «Великої Угорщини» (нерідко в заявах угорських політичних лідерів ідеться про приєднання в майбутньому всієї Закарпатської області як адміністративної одиниці України). Таким чином, політичні амбіції лідерів Угорщини, камуфльовані під доброчинну ідею допомоги угорськомовним громадянам України, на-

[185] Товт М. Роль і значущість захисту прав національних меншин у двосторонніх українсько-угорських відносинах. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1. С. 94.

[186] Коцур В. В. Угорська національна меншина у поліетнічному просторі України XXI століття: мовний чинник. *Науковий вісник Ужгородського університету. 2018. Серія Міжнародні відносини*. Вип. 3. С. 52.

[187] Там само. С. 48–49.

справді перетворили ціле покоління угорців Закарпаття на національне гетто, залежне у своєму майбутньому виборі від створеної сусідньою державою моделі: або навчатися далі лише в угорськомовних середніх спеціальних чи вищих освітніх закладах і залишатись у структурі трудових резервів Угорщини, замикаючись у просторі угорськомовного анклаву, чи відразу йти на ринок праці сусідньої держави, а стимулювання міграції угорців Закарпаття до Угорщини ведеться системно й упродовж тривалого часу[188].

Попри те, що угорська громада України за чисельністю поступається, наприклад, білорусам, молдованам, болгарам, завдяки її компактному розселенню та активній підтримці з боку історичної батьківщини, роль і місце угорської меншини у міждержавних відносинах України є досить помітними, про що свідчить кількість досліджень, присвячених саме цій тематиці, а також тих робіт, автори яких торкаються її побіжно. Більшість дослідників звертають увагу на формування вичерпної нормативно-правової бази забезпечення прав угорців в Україні і українців в Угорщині. При цьому дослідники відзначають, що Угорщина проводить системну й цілеспрямовану підтримку своїх діаспор у сусідніх країнах. Одна частина дослідників вбачає у цьому загрозу для України, інші ж (як правило, угорського походження) навпаки – критично оцінюють дії і рішення української влади, особливо після 2014 р. Утім, всі одностайні у тому, що в останні роки характер українсько-угорських відносин погіршився і у епіцентрі суперечностей незмінно перебуває питання угорської меншини.

Польща є найбільшим західним сусідом України. У різні історичні періоди українці і поляки жили в одних державних утвореннях. Та й зараз багато українців живуть у Польщі, а поляків – в Україні. Характерно, що українці і поляки мають багато спільного і частина з них настільки асимілювалася, що подекуди їм важко визначитися із власною національністю. Тому чисельність поляків (144 тис.), зафіксована під час останнього перепису населення України, є досить умовною. Непростою є й вікова історія міжетнічних відносин українців і поляків, в якій були як періоди спільної боротьби, так і трагічні протистояння. Саме до них прикута увага дослідників. Сучасні українсько-польські відносини характеризуються як стратегічне партнерство, а Польщу часто називають «адвока-

[188] Гриценко П. Мова як індикатор угорсько-українських відносин сьогодення. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1. С. 35–36.

том України» в Європі. На сучасному етапі, як відзначив М. Литвин, у минулому залишилися суперечки між українськими і польськими політичними елітами щодо окреслення географічних та етнічних просторів національно-державного будівництва[189].

Дослідник Л. Хахула відзначає, що у посткомуністичній Польщі відбувся процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед України[190]. Тож у 1990 р. польський Сейм вітав прийняття Декларації про державний суверенітет, а в 1991 р. – Акт проголошення незалежності України. Польща була однією з перших країн, що визнала незалежність України. У заяві ради міністрів Польщі з цього приводу відзначалося, що уряд Польщі визнає Україну суверенною державою та вбачає у ній партнера для близьких і усесторонніх добросусідських відносин[191].

У травні 1992 р. був підписаний Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, стаття 11 якого закріпила право представників польської меншини в Україні та української у Республіці Польща на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншини збереження, вираження, розвиток своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом.

Також було підтверджено право індивідуального вибору належності до національної меншини і що з цього не можуть випливати для неї жодні негативні наслідки[192].

Автори колективної монографії «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект» особливу увагу звернути на положення Договору, в якому сторони зобов'язувалися створювати умови для зміцнення самобутності національних меншин, але

[189] Литвин М. Проблеми дослідження українсько-польських відносин новітньої доби. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 134.

[190] Хахула Л. Україна й українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років). *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 224.

[191] Там само. С. 227.

[192] Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. 18 травня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172 Last accessed: 23.03.2020).

водночас особи, що до них належать, мають бути лояльними до держави свого проживання[193].

Попри те, що поляки України перебували в авангарді відновлення української державності, кризові явища в Україні, з одного боку, та реальні успіхи в розбудові демократичної Польщі, з іншого, спричинили виїзд частини поляків на історичну батьківщину (пік виїзду припав на 1995–1997 рр.). Це разом із несприятливими демографічними процесами, головними з яких були низька народжуваність і висока смертність населення, призвело до помітного зменшення чисельності поляків в Україні. Залишилися найбільш укорінені історично в український соціум поляки або ті, котрі пов'язані родинними зв'язками[194]. Польща була першою державою, яка максимально спростила умови перетину кордону для українських громадян, їхніх приватних, бізнесових та інших поїздок. Україна перша серед країн СНД у червні 1996 р. уклала угоду з Польщею про взаємні безвізові поїздки громадян[195].

Утім, українсько-польські відносини, якщо вийти за рамки суто офіційних, мають і деякі чутливі моменти. Йдеться про певні стереотипи у взаємному сприйнятті. Якщо на офіційному рівні українців сприймають у Польщі як рівний та близький полякам народ з історичним правом на самовираження, то у польському суспільстві і медіа ставлення до України та українців не таке однозначне. Так, Л. Хахула, здійснивши аналіз польських матеріалів для широкої аудиторії (ЗМІ, художньої літератури, шкільних підручників, виступи політичних діячів, заяви партій і громадських організацій, ухвали та відозви представницьких органів тощо), стверджує, що, наприклад, у польській пресі українсько-польське зближення трактувалося не так позитивно, як на офіційному рівні. Серед іншого, він звертає увагу на занепокоєння мешканців Перемишля територіальною загрозою з боку України, з одного боку, та загрозою територіальній цілісності України – з іншого. Так, на початку 1992 р. Польський репатріаційний комітет і Союз поляків Поділля звернулися до уряду Польщі з вимогою вийти з переговорів про підписання трактату з Україною, мотивуючи це тим, що майбутній документ не містив по-

[193] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 343.

[194] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 406–405.

[195] Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян. *Політика і час*. 1997. Ч. 39. С. 8–9.

ложень, які б гарантували полякам в Україні «*належних їм прав на автономію в регіонах із більшістю польського населення, що мешкає там вже століттями*»[196]. Вимога досить подібна до тих, що висловлювалися представниками угорської громади Закарпаття.

Та, загалом, польська меншина в Україні, на відміну від угорської, не стала каменем спотикання у розвитку міждержавних відносин та внутрішньої дестабілізації в Україні. З одного боку, польська меншина поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, розвиває традиційну народну культуру та ментальність, а з іншого, дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства[197], основним полем якого стали економічна, транскордонна та міжрегіональна співпраця[198].

В українсько-румунських відносинах, на відміну від українсько-угорських та українсько-польських, від часу здобуття Україною незалежності спостерігалася інертність і домінування проблемних питань, переважно успадкованих із минулого. Найвідомішими з них були спори щодо континентального розмежування шельфу навколо о. Зміїний у Чорному морі (справа дійшла до розгляду у Міжнародному суді ООН в Гаазі в 2004–2009 рр.), дискусії щодо поглиблення Україною судноплавного гирла Бистре на Дунаї. Серед чутливих факторів українсько-румунських відносин була також підвищена увага румунської преси і політикуму до проблеми нібито неналежного забезпечення прав румунської меншини в Україні. Зокрема, чинником ускладнення міждержавних відносин стала ситуація із наданням румунських паспортів етнічним румунам на території України.

Зовсім не сприяла міждержавному діалогу періодична актуалізація румунськими ЗМІ і окремими політичними силами теми «Ве-

[196] Хахула Л. Україна й українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років). *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 228–229.

[197] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. С. 430–431.

[198] Роїк Н. Г. Гуманітарна складова українсько-польського транскордонного співробітництва : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2014. 20 с.; Розвиток транскордонного співробітництва: науково-аналітична доповідь. Львів, 2016. 125 с.

ликої Румунії» з прямими територіальними претензіями на Чернівецьку і частину Одеської областей України та український о. Зміїний. Як відзначає К. Лускалова, внаслідок домінування проблемних питань двосторонні обміни між країнами з 1991 по 2014 рр. налічують лише 7 офіційних візитів на рівні глав держав, 2 – на рівні керівників урядів та 3 – на міжпарламентському рівні, а підозрілість офіційних Києва і Бухареста вплинула [негативно] на розбудову договірно-правової бази[199]. Як наслідок, Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією було підписано лише у червні 1997 р. Питанням забезпечення прав національних меншин присвячено статтю 13 Договору. Відповідно до нього сторони зобов'язалися застосовувати міжнародні норми і стандарти, що визначають права національних меншин, але окремо зазначено, що Рекомендація ПАРЄ 1201 (від 1993 р.) щодо додаткового Протоколу до Європейської конвенції з прав людини стосовно прав національних меншин не стосується колективних прав і не зобов'язує Договірні Сторони надати відповідним особам право на спеціальний статус територіальної автономії, заснованої на етнічних критеріях. Також сторони визнають обов'язок представників румунської меншини в Україні та української у Румунії бути лояльними до держави, громадянами якої вони є, дотримуватися її національного законодавства, а також поважати права інших осіб, зокрема тих, які належать до більшості населення або до інших національних меншин[200]. Слід зазначити, що історичне значення цього Договору для України полягає у тому, що він фактично завершив оформлення добросусідських відносин зі сусідніми державами.

Актуальні питання українсько-румунських відносин стали також предметом інтересу науковців. Наприклад, починаючи з 1998 р. в м. Сату-Маре (Румунія) регулярно проводиться міжнародний науковий симпозіум «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність», IX раунд якого відбувся у березні 2019 р. У його рамках українські, румунські, а також словацькі вчені, політики і чиновники мають можливість обміну думками і баченням тих чи інших пи-

[199] Лускалова К. Є. Україна – Румунія: сучасні тенденції двосторонніх відносин. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23(2). С. 30.

[200] Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. 2 червня 1997 р. URL: https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/642_003/print1343823185119296 (Last accessed: 23.03.2020).

тань міждержавних відносин у регіоні. Українсько-румунським відносинам на сучасному етапі присвячено помітну кількість наукових статей і більш ґрунтовних робіт.

Так, М. Дністрянський стверджує, що окремі політичні кола сусідніх держав скептично поставилися до перспектив збереження суверенітету та цілісності молодої держави, не приховуючи намірів узяти участь у її розподілі у разі дезінтеграції України, готуючи для цього різні історично-політичні аргументи, що значною мірою сприяло висуненню територіальних претензій до України упродовж першої половини 1990-х років. З іншого боку, державні структури України так і не зуміли забезпечити такий рівень консолідації українського суспільства, який би остаточно зняв питання про можливість руйнівних територіально-політичних розколів та дезінтеграції держави[201].

Одним із важливих аспектів українсько-румунських міждержавних відносин М. Дністрянський вважає становище етнонаціональних меншин, задоволення їхніх прав і потреб. Відповідно, одним з індикаторів становища етнонаціональних спільнот є динаміка їхньої кількості.

Проаналізувавши дані переписів населення у Румунії та Україні, М. Дністрянський констатував зростання кількості румунів в Україні з 1989 р. по 2001 р., а також скорочення кількості українців у Румунії у повоєнний період удвічі. На думку дослідника, така ситуація є результатом того, що для румунського населення і в УРСР, і в сучасній Україні створено відповідну національно-культурну інфраструктуру (школи, газети, бібліотеки тощо), тобто всі умови для збереження самобутності, а українське населення у комуністичній Румунії було приречене на насильницьку асиміляцію. Тобто соціально-політичні умови для збереження своєї самобутності, які створені для етнічно румунського населення, в Україні є значно кращими, ніж в етнічно українського населення Румунії. Водночас лояльність етнічних українців до румунської держави є значно вищою, ніж лояльність етнічних румунів – до української. Про це свідчить і діяльність громадських організацій, і рівень вимог, який висувається з їхнього боку. Така асиметрія в становищі та політич-

[201] Дністрянський М. С. Українсько-румунські міждержавні відносини: геополітичні суперечності та перспективи оптимізації. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2012. № 18(243) : Географічні науки. С. 105.

ній активності етнічних меншин, безперечно, не сприяє врівноваженню відносин[202].

В. Василова у своєму дисертаційному дослідженні «Становлення і розвиток українсько-румунських міждержавних відносин у 1991–2003 роках»[203] акцентує увагу на тому, що у процесі посткомуністичних трансформацій у Румунії внутрішньополітичний контекст початку 1990-х рр., зокрема соціально-економічна криза, брак політичної культури, поширення націоналістичних настроїв, сприяли поширенню негативних етнічних стереотипів і перешкоджали розв'язанню історичних суперечностей. Саме в умовах непевної внутрішньої ситуації в комплексі з історичними причинами у Румунії мало місце відродження ідей «Великої Румунії» та ревізіонізму щодо кордонів, у т.ч. ряду територій, що перебували у складі України[204]. Слід відзначити, що у дослідженні В. Василової окремий підрозділ присвячено етнополітичним аспектам українсько-румунських відносин.

У ньому вона порівнює законодавство щодо національних меншин в Румунії і Україні, кількісні і якісні показники, а також демографічні тенденції румунської громади в Україні і української у Румунії. Здійснений аналіз свідчить про те, що румунська меншина в України чисельно перевищує українську спільноту Румунії, а також має кращі умови для свого збереження і розвитку. Крім того, Румунія через відповідні програми та установи реалізувала більш послідовну політику щодо підтримки румунської спільноти в Україні, ніж Україна щодо української меншини в Румунії.

Відповідно, у ході розгляду проблеми національних меншин в українсько-румунських відносинах, що полягала у взаємному контролі за практичним станом захисту прав «своїх нацменшин», Київ пропонував здійснювати покращення їх становища на паритетних засадах, у той час як Бухарест – за пропорційним принципом.

У цілому ж, хоча питання національних меншин у взаєминах між Україною та Румунією і було досить гострим, воно відіграло і консолідуючу роль, примусивши сторони до спільного пошуку

[202] Дністрянський М. С. Там само.. С. 106.

[203] Василова В. А. Становлення і розвиток українсько-румунських міждержавних відносин у 1991–2003 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 19 с.

[204] Там само. С. 7.

компромісів. Завдяки орієнтуванню на сучасне європейське та міжнародне законодавство під час переговорів у цій сфері держави змогли знайти формулювання та механізми, які гарантували необхідні права особам, що належать до української та румунської національних меншин[205].

Хоча тематика національних меншин нині вже не постає так гостро, як це було на початку 1990-х рр., і сьогодні Румунія на офіційному рівні усіляко підтримує територіальну цілісність України, науковці та експерти радять не залишати питання румунської меншини без пильної уваги з боку українського уряду, оскільки Румунія домоглася протекції для національних меншин (румунів) в Україні й надалі проводить активну політику асиміляції на прикордонних територіях.

Події 2014 р. – Євромайдан, Революція Гідності, окупація Росією українського Криму та частини територій Донецької і Луганської областей, початок російсько-української війни, що триває й зараз – кардинально змінили і далі змінюють Україну. Ці трансформації торкнулися усіх сфер суспільного життя, у тому числі й життя національних меншин, особливо їх становища і процесів у їхньому середовищі на тимчасово окупованих територіях. На наступні роки цей напрям досліджень має стати надзвичайно актуальним.

Нині українська влада, громадські й дослідницькі організації майже позбавлені можливостей проводити діяльність і отримувати достовірні дані про процеси на окупованих територіях. Дослідження у цьому напрямі відбуваються, але, за браком достовірних даних, переважно в експертному та публіцистичному форматах або на обмежених емпіричних даних.

За влучним визначенням експерта Національного інституту стратегічних досліджень Ю. Тищенко, після початку агресії РФ проти України в окремих районах Донецької та Луганської областей (далі – ОРДЛО), незаконної окупації РФ території АР Крим та м. Севастополя в березні 2014 р. в цих українських регіонах РФ проводить цілеспрямовану політику неоколонізації території. Вона полягає в системному підпорядкуванні всіх процесів життєдіяльності регіонів інтеграційним процесам РФ, формуванні інститутів управління, які б слугували цілям РФ. Паралельно з цим з боку РФ про-

[205] Василова В. А. Становлення і розвиток українсько-румунських міждержавних відносин у 1991–2003 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2010. С. 8.

водиться комунікаційна політика, яка спрямована на поширення негативної інформації про Україну, українське суспільство та владу, дискредитацію політичних, економічних та суспільних процесів у нашій державі.

Одним з аспектів політики неоколонізації є проведення спеціальних заходів у політиках ідентичності, освіти, культури, історичної пам'яті, сфері дотримання прав і свобод людини. Дії РФ у соціокультурній, інформаційній сферах полягають у побудові регіональної ідентичності в ОРДЛО, яка всебічно та безальтернативно інтегрована до «русского міра» на противагу «насильницькій українізації» регіону протягом 25 років.

Регіональна ідентичність в ОРДЛО формується на протистоянні сучасній Україні, героїзації дій російських найманців проти України, запровадженні регіональних символів антиукраїнської спрямованості. На Кримському півострові з боку РФ впроваджуються концепти «багатонаціонального Криму», який є незаперечною частиною «руского міра».

Частиною кримського пакета в РФ є «особливий народ» Криму, міжнаціональний мир, нівеляція укоріненості на півострові кримських татар.

Як у ОРДЛО, так і в Криму було ліквідовано незалежні громадські українські організації. З моменту незаконної окупації РФ активно проводить політику заміщення населення Криму. За даними Федеральної служби державної статистики РФ у 2014, 2015 і за перші 11 місяців 2016 р. на півострові офіційно зареєструвалося близько 130 тисяч нових «кримчан»[206].

Моніторинг ситуації в окупованому Криму здійснює Кримськотатарський ресурсний центр. Так, у центрі його уваги є аналіз ситуації із порушенням прав людини, зокрема, тиск з боку окупаційної влади на кримських татар, а також відстеження демографічної ситуації.

Певне уявлення про гуманітарні наслідки політики Росії на окупованих територіях Донецької та Луганської областей дають окремі соціологічні дослідження, які проводять українські соціологи

[206] Тищенко Ю. А. Трансформації соціальних ідентичностей на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, ОРДЛО). Напрями, тенденції політики ідентичності з боку РФ, порушення прав людини. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/transformacii-socialnikh-identichnosteyna-timchasovo (Last accessed: 30.03.2020).

на окупованих територіях[207]. Звісно, до цих даних слід ставитися із певними застереженнями, зважаючи на умови, в яких проводилися опитування. А дані будь-яких кількісних соціологічних досліджень у Криму за умов окупації та агресії взагалі не підлягають верифікації, щоб оцінити потенційні масштаби змін у суспільній думці.

Про соціально-демографічні втрати у 2014–2015 рр. унаслідок бойових дій і окупації частини Донецької і Луганської областей ідеться у колективній монографії «Донбас і Крим: ціна повернення»[208].

У 2016 р. В. Скляр на основі аналізу доступних статистичних даних провів наукове дослідження про чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей і дійшов висновку, що вже зараз спостерігаються істотні відмінності в етнічному складі та мовній структурі населення окупованих теренів та вільних від окупації територій Донбасу і за умов збереження найближчим часом контролю з боку Росії над частиною території України можна спрогнозувати протилежні напрями змін кількості населення Криму та Донбасу. Зокрема, кількість населення Криму буде зростати за рахунок масового переселення на півострів, який перетворюється на величезну військову базу, російських військових та чиновників зі своїми сім'ями, а також інших переселенців, насамперед із кліматично несприятливих північних та східних теренів Росії, як це вже було за радянських часів.

Навпаки, в окупованому Донбасі, з депресивним характером його економіки, можна передбачити подальше скорочення кількості населення, насамперед унаслідок депопуляції та міграції. На регіон чекає невтішна доля невизнаної Придністровської Молдавської Республіки, де за 20 років загальна кількість населення скоротила-

[207] Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Особливості свідомості і ідентичності жителів підконтрольної та окупованих територій Донецької області», Аналітичний Центр «Фабрика думки Донбас», український офіс міжнародного дослідницького агентства IFAKInstitut, проведено з 10 по 26 грудня 2017 року методом особистого (face-to-face) інтерв'ю. URL: https://drive.google.com/file/d/1gWg9Jk5hqZlwsVTCmBUdrY9UxJxlHsv-/view (Last accessed: 1.04.2020); Тест на сумісність. URL: https://dt.ua/internal/test-na-sumisnist-329032_.html (Last accessed: 1.04.2020); Південний Схід: гілка дерева нашого. URL: https://dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-derevanashogo-_.html (Last accessed: 1.04.2020)

[208] Донбас і Крим: ціна повернення: монографія. Київ: НІСД. 2015. 268 с.

ся майже вдвічі[209]. Брак ґрунтовних статистичних даних про кількісний і якісний склад населення є актуальним не лише стосовно окупованих територій. На жаль, запланований на 2011 р. черговий перепис населення України не відбувся, внаслідок чого українські дослідники в останні роки відчувають помітний брак емпіричної статистичної інформації для проведення повноцінних досліджень. Особливо актуальною ця проблема є для дослідників етнополітичних процесів, зокрема, у середовищі національних меншин.

Частково дефіцит статистичних даних, які надає регулярний перепис населення, компенсується іншими видами зведених даних, зокрема, відомчою статистикою та вибірковими опитуваннями, завдяки яким дослідники етнополітики мають у своєму розпорядженні певне коло відносно доступних кількісних джерел. Нові реалії, зумовлені російською агресією, по-новому актуалізують етнополітичні процеси на вільній від окупації території України. Так, В. Коцур, аналізуючи процеси політизації етнічності в Україні в умовах зовнішньої агресії, звертає увагу на активізацію партій та об'єднань етнічного характеру, а також на те, що в умовах гібридної війни мала місце антиукраїнська діяльність з використанням національних меншин[210].

Цілеспрямована деструктивна політизація етнічності перебуває у фокусі інформаційної пропаганди Росії, яка включає у себе й вплив на інформаційний простір країн ЄС, що є сусідами України. Як зазначає А. Дегтеренко, проросійські політичні сили в сусідніх державах справляють деструктивний вплив на етнічні діаспори в Україні, вдаючись до економічних стимулів, заохочення до отримання іноземних паспортів, поширення націоналістичної пропаганди, що має на меті протиставити громади етнічних меншин українській владі[211]. На особливу увагу у цьому контексті, на думку дослідниці, заслуговує угорський чинник.

---

[209] Скляр В. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. № 5-6 (85-86). С. 363.

[210] Коцур В. Процеси політизації етнічності в Україні в умовах зовнішньої агресії. *Наукові записки з української історії.; зб. наук. статей Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С.92–103.

[211] Дегтеренко А. Угорський чинник в етнонаціональній політиці України в умовах російської агресії. *Стратегічні пріоритети.* 2018. №1 (46). С. 39.

*****

За роки після проголошення незалежності у вітчизняній науці виокремилося декілька порівняно нових напрямів досліджень політичних аспектів життя і функціонування національних меншин. Перший стосується теоретико-методологічних засад вітчизняної етнополітології, які досліджені у працях О. Антонюка, І. Кураса, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Майбороди, М. Панчука, Л. Нагорної, Л. Шкляра та ін.

Основним напрямом досліджень школи етнодержавознавства (Ю. Римаренко) є національні аспекти державотворення, концепція національної державності і національно-державного будівництва. Політико-правові основи державотворення є предметом досліджень Д. Шелеста, М. Юрченка, І. Онищенко, О. Антонюка. Етносоціологічною школою (В. Євтух) ґрунтовно досліджені правничі аспекти етнополітики та системи етнополітичного менеджементу в Україні, зокрема, місця і ролі громадських організацій етнонаціональних меншин.

Теоретичні проблеми політизації етнічності досліджені О. Картуновим, М. Панчуком, О. Майбородою. Політологічні аспекти етно- і націогенезу стали предметом інтересу І. Онищенко.

Правовий вимір становища національних меншин став об'єктом наукового інтересу Л. Рябошапки. Дослідження правових аспектів захисту прав меншин здійснили також О. Биков, М. Дьячков, В. Кулик, В. Мицик, М Шульга та інші.

Окремо можна виділити напрями досліджень, які стосуються безпосередньої діяльності організацій етнічних громад, здійснені О. Котигоренком, Л. Лойко та ін.

Формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, важливим елементом якої є забезпечення прав національних меншин, стало невід'ємною складовою новітнього українського державотворення.

Основу законодавства у сфері етнонаціональної політики, у тому числі й стосовно національних меншин, становлять прийняті на початку 1990-х років законодавчі акти. Вони викликали значний інтерес представників соціогуманітарних галузей знань, зокрема, О. Антонюка, В. Євтуха, І. Кураса, О. Майбороди, Ю. Римаренка, М. Шульги та інших. Науковці в цілому високо оцінили українське законодавство у сфері регулювання міжнаціональних відно-

син і забезпечення прав національних меншин. Зокрема, відзначається його демократичний характер, визнання національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, дотримання балансу загальнонаціональних та етнічних інтересів тощо. Окремо відзначається відповідність українського законодавства міжнародно-правовим стандартам.

Разом з тим, дослідники вказують і на наявні недоліки законодавства у сфері регулювання міжнаціональних відносин і забезпечення прав національних меншин. Насамперед, ідеться про загальну неузгодженість законодавчої бази, наявність правових колізій. Також українські науковці досить критично оцінюють механічне перенесення окремих міжнародно-правових норм в українські реалії. Суттєвим є зауваження В. Котигоренка і М. Панчука щодо поспішності політико-правового поділу етносів на теренах України на «корінні» і «некорінні».

Ці та інші зауваження підвели науковців до висновку про необхідність вироблення і ухвалення такого законодавчого акта, що визначав би концептуальні засади та правове забезпечення державної етнополітики.

До підготовки такого документа долучилися науковці, урядові й парламентські структури та організації етноспільнот. Утім, дослідження законодавчого забезпечення державної етнополітики випереджали реальне розв'язання проблеми.

Станом на 2019 р. налічується більше десяти опублікованих законопроектів (вісім з яких були зареєстровані у Верховній Раді України) про концептуальні засади державної етнополітики, але жоден із них досі не набув статусу закону внаслідок значних розбіжностей у позиціях розробників, експертів та законодавців. Не сприяли ухваленню відповідного законодавчого рішення й перманентні реорганізації (включно з ліквідаціями) спеціалізованого органу центральної виконавчої влади, що опікувався сферою етнополітики.

На заваді законодавчого ухвалення пропонованих проектів ставала і відсутність єдиної думки щодо категорійно-понятійного апарату або його відсутність у деяких проектах.

Події в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр. наочно продемонстрували, до яких наслідків призводить, у тому числі, й затягування з ухваленням законодавства у сфері етнополітики. Тож, прийняття Концепції державної етнополітики, що базуватиметься

на кращих світових стандартах і повною мірою відповідатиме існуючим в Україні реаліям, є вкрай актуальним. Разом із тим, вирішення цього питання внаслідок окупації АР Крим, частини територій Донецької та Луганської областей ще більше ускладнюється, адже окупаційні адміністрації проводять не лише ідеологічну обробку населення, а й політику штучної зміни етнічного складу населення (особливо у Криму). Тому, виходячи з того, що повернення тимчасово окупованих територій до складу України є невідворотним, майбутні проекти Концепції державної етнополітики України повинні містити окремі положення про особливості її реалізації на реінтегрованих територіях.

У процесі становлення Української держави формувалася й політична система сучасної України та форми участі національних меншин у політичних процесах. Аналіз досліджень громадсько-політичної активності національних меншин України дає підстави розділити наявні роботи із зазначеної тематики на кілька груп. Першу становлять дослідження, що вивчають загальні закономірності етнонаціональних процесів і організованої участі в них етнічних меншин, особливостей їхньої політичної суб'єктивації тощо.

Другу становлять роботи, присвячені вивченню окремих етнічних спільнот і, зокрема, у той чи інший спосіб дотичні до групової етнополітичної активності саме цих національних спільнот. Третю групу досліджень становлять праці, які присвячені висвітленню політичних процесів на загальнонаціональному або регіональному рівнях та містять значний обсяг інформації про політичну участь етнічних спільнот.

В умовах кризи мультикультуралізму і піднесення націоналістичних настроїв у Європі, а особливо у Центральній і Східній, знов зростає потяг певних суспільних верств і політичних кіл до питань «відновлення історичної справедливості» аж до перегляду кордонів. Одним із вагомих аргументів у цьому випадку стають діаспори, що проживають за межами своїх історичних батьківщин. А отже різко зростає їхня роль у міжнародній політиці держав регіону.

В Україні особливо «чутливими» з цієї точки зору є угорська, румунська і польська меншини. На їх прикладі дослідники міждержавних відносин України виокремили моделі впливу національних меншин на двосторонні відносини України із цими державами. Як свідчить аналіз наукових праць, на їх прикладі можна виокремити

різні моделі впливу на міждержавні відносини – від радикального до конструктивного.

Майбутні напрями досліджень участі національних меншин у політичних процесах зумовлені історичними подіями, що почалися у 2014 р. і тривають досі: російсько-українська війна і окупація Росією частини української території. Серед особливо актуальних як із наукової, так і з політичної точки зору, на наш погляд, є дослідження процесів у середовищі національних меншин на окупованих територіях, нові наукові підходи до розв'язання гострих проблем, пов'язаних із національними меншинами на решті території України (зокрема, це стосується політично активних угорської і румунської громад), а також наукове осмислення проблематики майбутньої реінтеграції тимчасово окупованих територій.

ПІСЛЯМОВА

ДІАЛЕКТИКА ТЕРМІНІВ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ І ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК

Правильно визначайте значення слів,
і ви позбавите світ половини непорозумінь
Рене Декарт

Україна була й залишається державою з поліетнічним складом населення і полікультурним простором, на якому присутні, слабнуть, міцніють, розвиваються, взаємодіють, дифундують і водночас конкурують національно (етнічно) відмінні культурні традиції й етнічні ідентичності. Разом з етноукраїнською більшістю громадянський загал країни уособлюють гагаузи, білоруси, болгари, вірмени, греки, грузини, євреї, кримські татари, молдовани, поляки, роми, росіяни, румуни, угорці, люди багатьох і багатьох інших національностей. Не в усіх регіонах і місцевостях домінують традиції власне етноукраїнські. А територіальні етнокультурні та етнодемографічні відмінності накладаються на територіальні диспропорції економічного розвитку, зайнятості та розмірів оплати праці економічно активного населення.

Певні групи правлячого класу України використовують таку ситуацію для формування «власної» соціально-електоральної бази як ресурсу утримання у владі або здобуття влади на центральному, регіональних та місцевих рівнях. Досягають цього вони різними способами, в тому числі провокуванням напруги у відносинах між громадянами, котрі живуть у регіонах з різними соціально-економічними умовами і мають різні етнокультурні, релігійні та інші переваги, а також між громадянами і владою.

Деякі сусідні держави, що мають в Україні свої більш або менш численні етнічні діаспори (національні меншини), намагаються утвердити тут світоглядні та інші стандарти життєдіяльності цих діаспор, які суперечать загальноукраїнським національним інтересам і цінностям, заохочують переїзд до цих держав українських громадян (передовсім молоді та інших категорій осіб працездатного віку), які етнічно й культурно близькі загалу їх населення. Російська Федерація пішла далі: вчинила агресію та окупувала Авто-

номну Республіку Крим і окремі райони Донбасу, прикриваючись фальшивими гаслами про «захист співвітчизників». Разом з іншими спричиненими агресією трагедіями погіршилося становище українських громадян всіх національностей.

Описані спроби дезінтегрувати громадянський загал країни деструктивним використанням пов'язаних з феноменом етнічності чинників не дають тих результатів, на які розраховували і розраховують зарубіжні та доморощені «дезінтегратори». Однак це не означає, що етнополітична ситуація в країні є безпроблемною, а відповідна державна політика не потребує вдосконалення і більшої системності та цілеспрямованості. Громадянська інтеграція і консолідація поліетнічного українського соціуму є й має бути постійним імперативом.

Успіх реалізації цього імперативу великою мірою залежатиме від того, наскільки держава братиме до уваги результати суспільствознавчих досліджень для розроблення та реалізації своєї етнонаціональної політики. Водночас наука має тримати у фокусі своїх зацікавлень соціальні, в тому числі політико-правові практики та пропонувати варіанти відповідей на суспільні виклики. Має відбуватися синергетична дифузія практичного досвіду і результатів його наукового осмислення. Важливий сегмент такої дифузії – узгодження, зближення й удосконалення відповідних дискурсів, зокрема їх термінологічної складової. Розділи монографії дають уявлення про те, як це відбувалося в різні періоди історії України XX – початку XXI століття.

Сучасні ж особливості зв'язку термінів науки і етнополітичної практики заслуговують на спеціальний розгляд. Передовсім тому, що подолання негативних явищ у сфері етнонаціональних відносин, громадянська інтеграція і консолідація етноукраїнської більшості і національних меншин, усіх складових українського поліетнічного, полікультурного, поліконфесійного соціуму на ґрунті та довкола спільних інтересів, цілей і цінностей вимагають від Української держави дієвої етнонаціональної політики.

Правовими регуляторами цієї політики наразі є Основний та інші українські закони і нормативно-правові документи, в тому числі ратифіковані парламентом міжнародні договори, конвенції та ін. Серед них такі: Декларація прав національностей України; Закони України «Про громадянство України», «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», «Про забезпечення функ-

ціонування української мови як державної», «Про національні меншини в Україні», «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років», «Про об'єднання громадян», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про культуру», «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про рекламу», «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства»; Кодекси України Виборчий, Кримінальний, Про адміністративні правопорушення, Цивільний та інші нормативно-правові акти.

Практика застосування цих актів формує імперативи їх удосконалення в умовах, що змінилися й швидко змінюються, зокрема через війну Росії проти України та російську окупацію Автономної Республіки Крим і окремих районів у Донецькій та Луганській областях. Серед таких імперативів – необхідність захисту інтересів кримськотатарського народу, етнічних українців та осіб інших національностей, чиї права брутально порушують окупаційні адміністрації.

Важливість громадянської інтеграції полікультурного вітчизняного соціуму потребує оновлення закону «Про національні меншини в Україні». У контексті децентралізаційної реформи слід ґрунтовніше внормувати механізми реалізації права громадян на культурно-національну автономію.

Зробити відповідні трансформації непросто, зокрема тому, що досі не узгоджено й не кодифіковано термінологію чинного законодавства. Це дає приводи та підстави для виникнення правових і політичних колізій. Особливо у випадках, коли одні й ті самі або тотожні поняття означуються різними або й некоректними термінами (словами і словосполученнями), а самі такі терміни часто не мають дефініцій.

Ця обставина стримує ухвалення закону, який би окреслював мету, принципи і довгострокові завдання державної етнонаціональної політики (етнополітики), визначав концептуальні основи по-

дальшого законотворення, управлінських рішень і практично-політичних дій.

Спроби підготовки проектів такого закону науковцями, народними депутатами, чиновниками і громадськими активістами, а також подання цих проектів на розгляд і схвалення парламентом робляться, починаючи з 2000 р.[1].

Не останньою причиною невдалості таких спроб є саме складнощі з означенням понять і формулюванням дефініцій термінів,

[1] Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України: від 08.08.2000 р. № 6016 / Ющенко В. А. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8868; Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики: від 17.06.2004 р. № 5659 / Янукович В. Ф. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5659&skl=5; Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України: від 06.06.2005 р. № 7615 / Чубаров Р. А. (Підготовлений робочою групою у складі: Беліцер Н.В., Євтух В.Б., Майборода О.М., Нахманович В.Р., Нижник О.М., Пилипенко Т.І., Романов Р.В., Семьоркіна О.М., Тищенко Ю.А., Чубаров Р.А.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24713; Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики: від 30.12.2008 р. № 3581 / Тимошенко Ю.В. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34110; Проект Закону про затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики: від 02.09.2008 р. № 3106 / Папієв М.М. (подав проект Стратегії, розроблений та опублікований Котигоренком В.О. – *Авт.*). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33206; Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України: від 07.03.2012 р. № 10152 / Джемілєв М. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42747; Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України: від 12.03.2012 р. № 10152-1 / Азаров М. Я. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42769; Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України: від 05.07.2013 р. № 2560а / Джемілєв М. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852; Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. Проект Закону України «Про Основи державної етнонаціональної політики». Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Основи державної етнонаціональної політики». *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 20–43. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_do_pytannia.pdf; Котигоренко В. О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень*. К., 2008. № 1 (6). С. 40–52. URL: https://niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/2008_1-6.pdf; Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект). *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 65–72. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/kresina_kontseptsiia.pdf;

а також із їх застосуванням у нормативно-правових актах, якими регулюються/мають регулюватися етнонаціональні відносини. Власне, й сам термін «етнонаціональні відносини в Україні» (саме в Україні, позаяк такі відносини в різних країнах є специфічними) не введено до вітчизняного нормативно-правового дискурсу. Тож він не має і законодавчої дефініції (визначення), тобто не є кодифікованим. Так само не має законодавчого визначення термін «державна етнонаціональна політика України» («державна етнополітика України»).

Пропозиції до вдосконалення термінології «етнополітичного» законодавства містяться майже в усіх вищезгаданих законопроектних пропозиціях. Їх порівняльний аналіз вартий того, щоб стати предметом окремого дослідження. Початок цьому вже покладено[2]. Завдання ж цього тексту дещо інші, а саме:

а) проаналізувати базові терміни національного законодавчого дискурсу в частині, що стосується державної політики в сфері етнонаціональних відносин, на предмет їх коректності, повноти, системності, логічної впорядкованості та відповідності національним і міжнародним стандартам[3];

б) з'ясувати, наскільки відповідає названим критеріям лексика розробленого 2018 р. на базі Міністерства культури України проекту «Концепції державної етнонаціональної політики України», автори якого вивчили напрацювання попередників, спробували їх інтегрувати через призму власного бачення та підготували власну версію документа для внесення на розгляд і схвалення парламентом *(далі: законопроект Концепції державної етнополітики від Міністерства*

[2] Ляшенко О. Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2009. № 6. С. 129 – 140.

[3] Артикуца Н. В. Законодавчі терміни та їх визначення. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. 2009. Т. 90. С. 39–44; Артикуца Н. В. Термінологія законодавства і проблеми законодавчих дефініцій. Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.) : [у 3-х ч.]. / МОН України, Хмельн. ун-т управління та права. Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2007. Ч. 1. С. 6–13; Законопроектування: сучасні реалії та тенденції розвитку: монографія / О. П. Копиленко, О. В. Зайчук, О. В. Богачова, В. С. Журавський та ін. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2014. 232 с.; Правила оформлення проєктів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації). Видання четверте, виправлене і доповнене. Київ, 2014. 42 с. URL: http://eef.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Rules_Web.pdf

терства культури)[4]; в) сформулювати пропозиції до вдосконалення відповідного законодавчого тезаурусу. Та його частина, що стосується мовного аспекту етнонаціональних відносин, тут не аналізується; вона, з нашого погляду, потребує окремого розгляду через велику варіативність і політизацію тлумачення її складників (такими є, зокрема, словосполучення «державна мова», «офіційна мова», «мови корінних народів і національних меншин», «регіональні мови або мови меншин»). Отже, до термінів.

ДЕРЖАВНА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА (ДЕРЖАВНА ЕТНОПОЛІТИКА) УКРАЇНИ. Держава як форма і спосіб реалізації політичної влади та головний інститут політичної системи суспільства регулює соціальну поведінку людей, їх груп та інституцій, керується при цьому нормами права та організовує дотримання і виконання цих норм усіма суб'єктами правових суспільних відносин. Таке регулювання має на меті досягнення певних цілей і виконання відповідних завдань: економічних, соціальних, політичних, соціокультурних та інших.

Законопроект Концепції державної етнополітики від Міністерства культури пропонує визначати **державну етнонаціональну політику України** як «органічну складову внутрішньої і зовнішньої політики держави, сукупність теоретичних підходів, принципів, механізмів, послідовних *(чи завжди послідовних? – авт.)* рішень і дій органів державної влади і органів місцевого самоврядування, спрямованих на задоволення потреб усіх етнічних спільнот України, окремих громадян України та закордонних українців, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку, та на утвердження у суспільстві атмосфери міжетнічної толерантності й зміцнення загальнонаціональної єдності».

Навряд чи знайдеться багато фахівців, які погодяться, що державна етнополітика має спрямовуватися лише «на задоволення потреб, пов'язаних з етнокультурним розвитком усіх етнічних спіль-

[4] Концепція державної етнонаціональної політики України. Проект (02.10.2018). URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245420151&cat_id=244913751. Варіант того ж тексту з деякими відмінностями див.: Проект Концепції державної етнонаціональної політики України. 100-річчя державного органу з питань етнополітики в незалежній Україні як історія захисту національних меншин: державні інституції та міжнаціональні відносини – досвід, виклики, завдання. Збірник наукових матеріалів. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. С. 143–155.

нот України, окремих громадян України та закордонних українців, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку». Така політика має стосуватися також інтересів і потреб, пов'язаних з економічним, соціальним, політичним та іншим розвитком. Чому? Щонайменше, через дві причини.

Перша. Загально відомий і визнаний факт, що економічний розвиток і поділ праці разом з економічно і соціально мотивованою розбудовою транспортної інфраструктури належать до визначальних чинників формування націй, з українською включно. Те, що розвиток внутрішньоукраїнських міжрегіональних економічних зв'язків і транспортних комунікацій досі ще далекий від необхідного, стримує етнонаціональну інтеграцію і консолідацію українського соціуму.

Друга причина. Політична історія знає немало випадків, коли конкуруючі групи правлячого класу України для досягнення власних корпоративних, у тому числі корупційних, цілей спекулюють на фактах нерівномірності економічного та соціального розвитку регіонів з населенням, що має певні етнокультурні відмінності порівняно з іншими.

Так нагнітаються етнічні суперечності й провокуються етнічні конфлікти на соціально-економічному ґрунті між людьми, між ними і державою, між населенням окремих регіонів та між ними і центральною владою країни. А ті, хто це чинить, вимагають «особливих статусів» для контрольованих ними регіонів (або регіонів, які вони воліють контролювати) і так стримують або й блокують національно-громадянську інтеграцію українського соціуму, формують загрози безпеці людей, суспільства і держави.

Також немає підстав погодитися із законопроектним постулатом, що державна етнонаціональна політика орієнтована «на задоволення потреб і дотримання прав представників усіх етнічних спільнот України» та на «сприяння розвиткові рівноправних відносин між представниками усіх етнічних спільнот» (див. у документі розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ та розділ 3. МЕТА І ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ). Чому йдеться тільки про невідомо ким і невідомо яким робом уповноважених представників, а не про всіх людей, котрі утворюють відповідні спільноти? До того ж цитовані тексти проекту не узгоджуються з іншими, що формулюють цілі і завдання державної етнополітики як такої, що стосується всіх громадян країни.

Ще більше заперечень викликає постулат розділу 2. ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ законопроекту Концепції державної етнополітики від Міністерства культури, згідно з яким «Етнічними спільнотами, що є об'єктами державної етнонаціональної політики України, визначаються українська нація *(яка саме? Згідно з текстом законопроекту таких націй дві: «українська нація – етнічна спільнота України» та «Український народ (українська політична нація) – усі громадяни України» – авт.*), корінні народи України, національні меншини України, етнічні групи України, а також спільноти закордонних українців та громадян України за кордоном».

Світова й українська історія справді знає випадки, коли держава ставилася до етнічно (національно) самобутніх груп людей, до народів і окремих громадян як до об'єктів свого впливу. Досить згадати, як до, під час та після Другої світової війни на виконання рішень компартійних і радянських органів проводилися масові депортації німців, греків, вірмен, болгар, кримських татар, українців, поляків та осіб інших національностей, що жили на території України. Але навіть тоді в умовах державного терору люди не були покірним і безмовним об'єктом, вони боролися за свої права і змушували владу рахуватися із собою. Переконливим свідченням цьому є боротьба кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину.

Об'єктами будь-якої державної політики, принаймні в разі, коли держава декларує прихильність демократичним цінностям і стандартам, не є і не мають бути спільноти та окремі громадяни. Такими об'єктами є відносини між фізичними особами (громадянами), між ними і групами осіб (громадян), між юридичними особами (в тому числі органами державної влади, місцевого самоврядування, політичними і громадськими організаціями та ін.), між юридичними і фізичними особами. У випадку етнополітики це відносини на ґрунті та з приводу спільних і особливих, пов'язаних з феноменом етнічності, культурних, мовних, інформаційних, політичних, економічних, релігійних та інших інтересів і цінностей, реалізація та забезпечення яких потребують політичних ресурсів, у тому числі владних[5]. Учасники таких відносин різними способами

[5] Котигоренко В. О. «Етнополітика» як термін науки і суспільної практики в Україні. Етимологічний аспект. Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 321–330. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/osoba_172.pdf

і мірою заявляють про себе і свої інтереси та діють згідно з цими інтересами. Також вони прямо або опосередковано впливають на формування персонального складу державних та інших управлінських інституцій, на розроблення й реалізацію державної політики. Отже, вони є суб'єктами цієї політики разом з державою. А власне державна етнополітика, як і політика будь-яка інша, є суб'єкт-об'єктним феноменом. Вона втілює єдність, взаємозумовленість і взаємодію об'єктивного (умов, за яких діє суспільний суб'єкт) та суб'єктивного (світогляду, ідеалів, традицій, ціннісних орієнтацій, психологічних особливостей суспільних суб'єктів, їх схильності, здатності і волі до певної поведінки тощо).

Відповідно, ***державну етнонаціональну політику (державну етнополітику) України*** можна визначити як *систему ідей, цілей, завдань, принципів, правових регуляторів, рішень і дій держави у сфері етнонаціональних відносин.*

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. За радянських часів частіше послуговувалися термінами «міжнаціональні відносини» та «міжетнічні відносини». Такий слововжиток досі поширений в науковій та публіцистичній літературі, присутній він і в аналізованому законопроекті від Мінкультури. Від початку – середини 1990-х рр., імовірно, одночасно з поширенням в англомовному просторі, до вітчизняного наукового, політичного і широкого суспільного дискурсу увійшло словосполучення «етнонаціональні відносини» (англійською: Ethno-National Relations[6]).

Законопроект Концепції державної етнополітики від Міністерства культури містить усі три названі терміни без наведення їх дефініцій і пояснення відмінностей чи тотожності. Є підстави вважати, що в тексті вони вживаються як синоніми. Очевидно, автори не взяли до уваги те, що в практиках законотворення вважається недоцільним і неправильним вживати різні терміни (слова і словосполу-

[6] Vacher, H. (1991). Present Trends in Ethno-National Relations and the Crisis of the Nation State in South Asia. In E-U. Pinkert (Ed.), *Politisk Tegnsætning* (pp. 133 – 148). Aalborg Universitetsforlag. European Studies

Reconfiguring the 'Mixed Town': Urban Transformations of Ethno-National Relations in Palestine/Israel.

Monterescu, Daniel; Rabinowitz, Dan. *International Journal of Middle East Studies*, 2008, 40, 2, 195 – 226.

чення) на означення однопорядкових явищ і понять. Такі терміни називають *дуплетами*.

Окрім того, узвичаєне в українськомовному дискурсі словосполучення «міжнаціональні відносини» формує у декого з науковців і урядовців, навіть в окремих правників, уявлення, буцімто нації безпосередньо вступають у відносини між собою. Насправді нації як людські спільноти не є безпосередніми/прямими суб'єктами відносин, які англійською означуються словосполученням «International Relations» і мають буквальні українськомовні відповідники «міжнаціональні відносини» або «міжнародні відносини». Такі відносини відбуваються «за посередництва» держав, що постали в результаті реалізації націями (народами) права на самовизначення і які визнані іншими державами та міждержавними утвореннями. De facto – за суттю і змістом – International Relations є міждержавними відносинами. Тобто, згідно з усталеними правовими стандартами суб'єктами International Relations не є нації як спільноти людей, такими суб'єктами є національні держави в особі уповноважених ними інституцій і посадовців.

Також у сучасному світі не буває «міжетнічних відносин» як буквальних/безпосередніх/прямих відносин між етносами/етнічними спільнотами (групами). Такі відносини мають місце між особами (фізичними особами) однієї й тієї самої або різної етнічної належності (національності), групами таких осіб та утвореними ними і легалізованими відповідно до чинного законодавства громадськими об'єднаннями та іншими юридичними особами.

Аби чіткіше окреслити параметри об'єкта державної етнополітики та уникнути колізії з термінологією чинних правових актів, у яких слово «національний» та похідні від нього вживаються і в сенсі етнічного, і в сенсі державного/громадянського, видається коректнішим застосовувати саме термін «етнонаціональні відносини». Він адекватніше означує специфіку поліетнічності загалу громадян України, які сукупно утворюють українську націю, український народ. Цей термін має ще одну суттєву перевагу над словосполученнями «міжнаціональні відносини» та «міжетнічні відносини»: на відміну від двох останніх, він охоплює також відносини внутрішньонаціональні (внутрішньоетнічні), в яких виявляються і рушіями яких є етнічні цінності й інтереси.

Наприклад, відмінності (зокрема, регіональні) поглядів етнічних українців громадян України на питання офіційного статусу ро-

сійської мови в державі та відмінності (у тому числі регіональні й вікові) поглядів етнічних росіян громадян України на те саме питання. Або ж на питання геополітичних пріоритетів і переваг державної політики.

Етнонаціональні відносини є різновидом відносин суспільних. Однак не всі суспільні відносини (в тому числі етнонаціональні) є правовими відносинами (правовідносинами).

Такими є ті, що регулюються правом як системою соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання та виконання яких забезпечується державою і які представлено в ухвалених уповноваженими на те державними інституціями законах та інших нормативно-правових актах[7]. Суб'єктами правових етнонаціональних відносин можуть бути лише соціальні суб'єкти, яких наділено відповідними правами і обов'язками та які є правоздатними і дієздатними: фізичні особи, групи осіб, посадові особи та юридичні особи – від політичних і громадських організацій до органів місцевого самоврядування та державної влади.

Виходячи з викладеного та керуючись текстом Статті 11 Конституції України, ***етнонаціональні відносини в Україні*** можна визначити, як *відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.*

У процесі вдосконалення й розвитку вітчизняного «етнополітичного законотворення» важливо дотримуватися правил формальної логіки, герменевтичного праворозуміння та відповідності терміна і його дефініції сутнісним характеристикам означуваного явища. Зокрема, це стосується феномену, визначеного словосполученням **«українська нація».** Щодо його тлумачення серед науковців, політиків, правників та широкого загалу немає спільного розуміння. Окрім одного аспекту: має бути означено феномен саме української нації, а не нації як чогось універсального: скільки націй – стільки ж і набагато більше понять та дефініцій, і щодо кожного/кожної з них точаться дискусії.

[7] Шемшученко Ю. С. Право. Юридична енциклопедія. 5 том. П–С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. С. 5.; Шемшученко Ю. С., Рабінович П. М. Правові відносини. Там само. С. 44 – 45.

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ. Понятійні відмінності щодо «української нації» зазвичай підкреслюють застосуванням додаткових прикметників, які мають конкретизувати прихильність певному трактуванню: «титульна українська нація», «українська етнічна нація», «українська політична нація», «українська поліетнічна нація», «українська громадянська нація».

Оперування цими термінами формує суперечливу ситуацію визнання наявності в Україні разом з «титульною» українською «етнічною» нацією ще однієї української нації – «не титульної» і «не етнічної». Її означують різними словосполученнями: «українська політична нація», «українська поліетнічна нація», «українська політична поліетнічна нація», «українська громадянська нація». Тож маємо логічний парадокс – колізію антиномічних тверджень про наявність у країні щонайменше двох відмінних за етнічним складом державотворчих українських націй. Цей парадокс формує не тільки колізію дискурсу, а ще й колізію практичну, бо вимагає політико-правової відповіді на запитання, яка ж із двох українських націй реалізувала своє право на самовизначення?

Віднедавна, а саме: з другої половини липня 2019 р., описаний парадокс з простору наукових і політичних дискусій поширився ще й на площину законодавчого дискурсу. Тоді набув чинності ухвалений парламентом і 25 квітня 2019 р. підписаний Президентом України Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». У ньому (Див. Преамбулу, Статті 1, 2, 3 та інші) **констатовано наявність в Україні двох націй**: етнічної «української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі», а також «української громадянської нації», базовим системним складником якої є етнічна українська нація[8].

Звісно, можна шукати і віднаходити аргументи на користь достовірності тверджень, що українська титульна (етнічна) нація сформувалася і в незмінному вигляді проживає на одній і тій же території упродовж століть: приміром, за Гетьманщини (Війська Запорозького) і раніше, за Української революції і національно-визвольних

[8] Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19

змагань 1917 – 1921 рр., Української РСР, сучасної України. Так само можна віднайти аргументи, які доводитимуть сумнівність достовірності першого твердження.

Одному з авторів цієї статті вже доводилося писати, що найменування (або інакше: титул – від лат. *titulus* – напис) Української держави походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна». Саме це відоме з прадавніх часів означення території а) визначило відмітність самонайменувань вітчизняних державних утворень першої половини XX століття *Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, Українська Держава, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Карпатська Україна*, а відтак стало назвою сучасної держави – Україна і б) стало етимологічним джерелом поступового з кінця XIX ст. та «вибухового» в другій декаді XX ст. поширення самоназви «українці» серед етнічно спорідненого автохтонного населення відповідних територій.

Відтоді етнонім «українці» утвердився остаточно: або повністю замінив інші загальні і локальні назви та самоназви, або став інтегральним щодо цих інших, поміж яких «руські», «русини», «руснаки», «малороси», «черкаси», «литвини», «поліщуки», «лемки», «гуцули», «бойки», «верховинці» і навіть «хохли».

Тож означення українців «титульною нацією» («титульним етносом») буде коректним лише в тому сенсі, що від 1917 р. прадавній топонім «Україна»: а) незмінно обирався для титулування всіх новітніх держаних утворень на відповідних територіях і б) сприяв утвердженню й поширенню етноніма «українці».

У процесі та після державної суверенізації сучасної України використання назви і самоназви «українці» в традиційному етнічному розумінні все частіше стало супроводжуватися її використанням ще й у розумінні цивільному – на означення та самоозначення (самоідентифікацію) громадян держави не тільки власне української, а й іншої етнічної належності (національності).

Доказом посилення тенденції до такої ідентифікаційної амбівалентності національної самоідентифікації є результати моніторингових досліджень українського суспільства, які від 1992 р. проводить Інститут соціології Національної академії наук України за репрезентативною щодо дорослого населення держави вибіркою. Цими результатами можна було б зневажити, якби вони показували ситуацію на час проведення якогось одного чи двох-трьох або трохи

більше масових опитувань. Тому що результати спорадичних опитувань відбивають настрої, мотиви, оцінки та ті чи інші переваги респондентів саме на момент опрацювання ними анкет із запитаннями. А досвід показує, що в багатьох випадках відповіді можуть змінюватися, часом кардинально, залежно від зміни ситуації, умов життя, інформаційних впливів абощо.

Однак у разі багатократної повторюваності однієї й тієї ж відповіді на так само багатократно повторюване одне й те саме запитання йдеться не про випадковість. Ідеться про повторюваність випадку – тобто про тенденцію, тренд, закономірність – кожен може обрати термін, який йому більше подобається. Але, незалежно від термінологічних переваг, неспростовним є факт: упродовж 1992 – 2016 років на запитання «Ким Ви перш за все себе вважаєте?» із семи варіантів відповідь «Представником свого етносу, нації» обирали від 1,8 до 3,1 відсотка (в рази і десятки разів менше, аніж частка етнічних українців та осіб іншої національності в українському соціумі). Натомість переважна більшість самовизначалися як громадяни України (*див. Таблицю 1 на стор. 599)*.

Станом на кінець 2019 р., як показують результати репрезентативного загальнонаціонального дослідження, проведеного 13 – 18 грудня 2019 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, самовизначилися насамперед громадянами України 75% суспільного загалу.

Регіональну ідентифікацію (належність до регіону, області, міста чи села) як пріоритетну обрали значно менше – 16% опитаних. Причому національно-громадянська ідентифікація переважає в усіх регіонах держави: Південному (84%), Центральному (78%), Західному (76%) та Східному (66%). Щоправда, в Східному регіоні 7% вважають себе насамперед громадянами колишнього СРСР [9].

Наведені результати масових опитувань дають підстави вважати, що в етнічних українців, принаймні в переважної більшості таких, їхнє українське етнічне і національно-громадянське самоусвідомлення збігаються.

[9] Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20. Дослідження проводилося в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Таблиця 1

Динаміка самоідентифікацій дорослого населення України, у %*Ким Ви себе передусім вважаєте?

Рік	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	28,6	16,1	22,9	22,0
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	7,8	8,0	6,4	6,9
3. Громадянином України	45,6	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	50,6	64,4	57,3	60,0
4. Представником свого етносу, нації	-	-	-	3,0	2,5	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,0	2,1	3,1	2,9
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	6,6	5,4	3,9	3,9
6. Громадянином Європи	3,8	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,2	1,1	1,3	1,0
7. Громадянином світу	6,4	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,4	2,1	4,2	2,6
8. Інше	-	-	-	1,6	2,0	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,6	0,5	0,6	0,5
9. Не відповіли	0,6	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2	0,3	0,4	0,2

*Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 років / Інститут соціології НАН України. Київ, 2016. С. 477. Вибіркова сукупність кожного щорічного опитування в середньому становила 1800 осіб і представляла все доросле населення країни віком від 18 років. З 2014 р. опитували жителів усіх регіонів України окрім Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Відповіді на запитання подано за роками, у відсотках від дорослого населення,

А кожен, хто означує сучасну українську націю як спільноту, утворену передовсім або виключно за ознакою етнічної самобутності, мимоволі й усупереч власним переконанням обмежує її чисельність украй невеликою частиною громадян. Імовірно, навіть меншою, аніж 1,8 – 3,1 відсотка, позаяк відбір респондентів відбувається з урахуванням поліетнічності населення країни.

Дані соціологічних досліджень дають підстави вважати, що громадянська самоідентифікація є пріоритетною стосовно самоідентифікації етнічної також для більшості жителів країни, які не є етнічними українцями.

Достатньо порівняти дані *Таблиці 1* з результатами перепису населення України 2001 р., згідно з якими особи іншої етнічної належності, аніж власне українська, становили 22,2% від людського загалу. Їхнє національно-громадянське самоусвідомлення реалізується через протиріччя з самоусвідомленням етнічним різними способами, зокрема, через: а) конфлікт, б) зняття або в) гармонізацію особами іншої, аніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоототожненням зі «своєю» етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого боку, визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи[10].

Вияви цього ідентифікаційного протиріччя в індивідуальній і груповій свідомості та суспільній поведінці людей іншої етнічної належності, аніж українська, зазвичай мають місце в ситуаціях, коли вони можуть і/або мусять робити певний соціальний вибір. Проглядаються щонайменше чотири сегменти такого вибору. *Сегмент перший:* прийняти або не прийняти факт, що саме український етнос історично виконує роль доцентрового соціального і соціокультурного ядра громадянсько-політичної інтеграції поліетнічного населення держави Україна, що постала внаслідок реалізації цим населенням права на державне самовизначення. *Сегмент другий:* реалізувати або відкинути право і можливість усвідомленої добровільної або вимушеної подвійної самоідентифікації – як українців за національністю у сенсі громадянства і як осіб певної на-

[10] Котигоренко В.О. Нація як діалектична лексема. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Спеціальний випуск. Збірник наукових праць на пошану Панчука М. І.* Київ, 2012. С. 111–129. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/kotygorenko_natsia.pdf

ціональності в сенсі етнічного походження і належності. *Сегмент третій:* у певних випадках особи неукраїнськоетнічного походження визначають себе українцями і в громадянському, і в етнокультурному аспектах (зокрема, у разі добровільної асиміляції – зміни етнічного самоусвідомлення). *Сегмент четвертий:* вони наполягають на своїй відмінній від української етнічній ідентичності (включно з віднесенням себе до космополітів) і сприймають громадянство України як цивільну належність, визначену обставинами їхнього життя всупереч особистісним громадянським та політичним симпатіям і перевагам.

Імовірно, саме пошук способів пом'якшення описаного протиріччя спонукав до вже згадуваного запровадження в науковий і широкий суспільний дискурс термінів «українська політична нація», «українська політична поліетнічна нація», «українська громадянська нація». Так визнається факт спільної участі жителів України всіх національностей у процесах становлення, розвитку й захисту її державності, а також забезпечення державою Україна рівних прав усім своїм громадянам, незалежно від їх етнічного самоусвідомлення.

Проте навряд чи термін «нація» потребує якихось роз'яснювальних прикметників. Зокрема й тоді, коли цей термін застосовують до українських реалій та перспектив. Вищенаведені багатослівні конструкти («українська політична нація» та ін.) можуть вживатися в наукових і публіцистичних працях та політичних деклараціях для виразнішого пояснення відповідних суспільних феноменів. Але ними недоречно обтяжувати вітчизняний політичний, а надто правовий дискурс. Тим більше, що в разі їх введення у цей дискурс треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь на чимало запитань. Зокрема, чи може бути нація не політичною, і якщо так, доведеться з'ясовувати і пояснювати, що ж то за феномен «неполітична нація»? Чи є в Україні неполітична нація? І яка група українських громадян, у тому числі етнічна, уособлює «українську політичну націю», а яка – «українську неполітичну націю» або «українську етнічну націю»?

Термін «українська політична нація» важко назвати коректним ще й тому, що громадянський загал України дуже диференційований за політичними перевагами й орієнтаціями. Застосування цього терміна фактично заперечує такий атрибут демократичного суспільства, як політичний плюралізм – наявність і змагальність різних політичних поглядів, позицій, інтересів і цінностей усередині нації.

Вищевикладене можна розглядати як ще один аргумент на користь твердження, що запровадження в законодавчий дискурс семантично некоректних термінів містить потенціал примноження й посилення і без того актуалізованих політичних та правових протиріч, у даному разі, в сфері етнонаціональних відносин.

Ані Конституція України, ані будь-які інші чинні акти Української держави не етнізують терміна «українська нація». Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення. *Перше* – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – «українців за національністю». *Друге* – української нації як громадян країни всіх національностей, об'єднаних певними цінностями та інтересами в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові ідентифікаційні відмінності: етнічні, культурні, мовні, регіональні, політичні та інші. Таке розуміння української нації допускає частина третя преамбули Конституції України.

Таке саме розуміння нації пропонує Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 року за назвою «Поняття «нація». У тексті цього документа зазначається, що термін «нація» глибоко вкорінений у культурі та історії і тісно пов'язаний з політичними ідеологіями, які його експлуатували та переробляли його первісний зміст. У деяких державах-членах Ради Європи поняття «нація» використовується для позначення громадянства, яке є правовим зв'язком (відношенням) між державою та особою, незалежно від етнокультурного походження останньої.

В інших державах-членах той самий термін використовують для позначення органічної спільноти, яка говорить певною мовою і характеризується набором схожих культурних та історичних традицій, подібними уявленнями про своє минуле, схожістю ставлення до сучасності та подібними баченнями майбутнього. У частині країн-членів обидва розуміння використовуються одночасно для позначення, відповідно, громадянства та національного (етнокультурного) походження. З цією метою термін «нація» іноді використовують з подвійним значенням, а в іншому випадку – для вираження кожного з цих значень застосовують два різні слова.

Через спосіб формування національних держав у XIX – першій половині XX століття, зокрема через зміни та інституціоналізацію державних кордонів наприкінці Другої світової та «холод-

ної» воєн, на територіях майже всіх країн-членів Ради Європи живуть різні групи людей, які одночасно є громадянами однієї держави і складовою громадянської нації, але які належать та є частиною різних «культурних націй». Порівняно з найбільшою групою громадян, що мають однакове етнокультурне походження, ті групи, які менші, є національними меншинами і називаються такими. Вони є складовою частиною суб'єкта – співзасновника національної держави, є громадянами такої держави і користуються своїми правами, щоб зберігати, виражати та підтримувати свою національну ідентичність.

Зважаючи на ці та інші обставини, країнам-членам РЄ рекомендовано «привести свої конституції до сучасних демократичних європейських стандартів, які закликають кожну державу інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їх етнокультурного походження, у громадянське багатокультурне ціле та припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами»[11].

Згідно з цією Рекомендацією та спираючись на текст преамбули Основного закону України, терміни ***«українська нація»*** *та* ***«український народ»*** у вітчизняних науковому і практичному політико-правовому дискурсах варто трактувати як синоніми *(в разі їх застосовування до сучасних суспільних реалій)*. І означувати ними *громадян всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.*

Серед загальновизнаних завдань етнополітики України – забезпечення соціальної стабільності, мінімізація та відвернення загроз етнічних конфліктів, громадянська інтеграція та консолідація її поліетнічного населення.

Ефективність виконання цих завдань великою мірою залежатиме від того, на яку саме «модель» української нації буде зорієнтовано державну етнополітику.

Індикаторами оптимальності обраної моделі та дієвості відповідної їй державної етнополітики можуть слугувати зміни кількісних показників якісних ознак українського соціуму, мо-

[11] Parliamentary Assembly of the Council of Europe Recommendation 1735 (2006) The concept of "nation". URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=17407&lang=EN

ніторинг яких вже традиційно здійснюють вітчизняні соціологічні служби, це: а) важливість для людей державної незалежності країни; б) пріоритетність громадянства в структурі самоідентифікацій дорослого населення; в) гордість за належність до спільноти громадян України; г) значущість почуття патріотизму як чинника суспільного єднання. Цей аспект вже був предметом дослідницької уваги[12].

Маємо підстави вважати, що запровадження у вітчизняне правове поле (Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної») концепції, відповідно до якої вітчизняний соціум є бінарним феноменом у складі двох українських націй – етнічної і громадянської, може ускладнити досягнення інтегративних цілей державної етнонаціональної політики України. Правова інституціоналізація такої бінарності, з нашого погляду, може спричинити загострення світоглядних, політичних та інших протиріч в українському соціумі, бо позбавляє громадян іншої, аніж українська, етнічної належності вважати себе українцями як в етнічному розумінні (у разі добровільної зміни особою свого етнічного самоусвідомлення), так і в громадянському (незалежно від особливостей етнічного самовизначення).

До того ж законодавча легітимація концепції двох українських націй хибує на алогічність та порушує такі стандарти законотворення, як термінологічна конкретність і чіткість змісту, що формує ґрунт для виникнення юридичних колізій.

Зокрема, вже реалізовано вимогу названого закону про нову редакцію абзацу третього частини третьої статті 15 Закону України «Про кінематографію». Відтак серед мотивів для відмови у видачі державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів визначено «наявність у фільмі матеріалів (висловлювань, дій тощо)», спрямованих на «приниження нації».

У разі оскарження відмови в судовому порядку, юристам Центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кінематографії, а також прокурору і суддям доведеться з'ясовувати, випадок приниження якої саме нації – етнічної чи громадянської – має місце і чи саме на цей випадок поширюється відповідна стаття Закону.

[12] Котигоренко В. О. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 153–174. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_natsiotvorchyi.pdf

ЕТНІЧНА САМОБУТНІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА САМОБУТНІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної» запроваджено ще дві лексичні новації: словосполучення «національна ідентичність» та «ідентичність української нації». Якщо брати до уваги їх поширеність у сучасному науковому і широкому суспільному дискурсі, новації доречні. Ситуація має інший вигляд з позиції правила уникнення дуплетів у законодавстві (про яке вже згадувалося), а також з огляду на текст самого цього Закону. Серед його завдань, сформульованих у статті 3, названо «вживання замість іншомовних українських слів, словосполучень і термінів у разі, якщо в українській мові існують рівнозначні відповідники, та підвищення рівня обізнаності громадян про них».

Українськомовними відповідниками двох нововведених термінів є словосполучення «національна самобутність» та «самобутність української нації». Адже слово «ідентичність» в англомовних текстах міжнародних актів, що стали частиною українського законодавства, яке стосується етнополітики, в офіційному перекладі має українськомовний відповідник: «самобутність». Достатньо порівняти англомовний оригінал і переклад «Рамкової конвенції про захист національних меншин», ухваленої Радою Європи у 1995 р. та ратифікованої Законом України № 703/97-ВР від 09.12.97 р.[13]. *(Див. Таблицю 2 на стор. 606).*

У цьому випадку, щоб виправити ситуацію, парламенту достатньо проголосувати за редакційні правки до тексту Закону про державну мову: а) відкоригувати визначення української нації відповідно до Рекомендацій ПАРЄ та б) взяти в дужки слово «ідентичність», поставивши перед ним усталене в національному законодавстві (з Основним законом включно) українське «самобутність». Це доречно, оскільки обидва слова відповідають критеріям законодавчої термінології: «самобутність» є словом питомо українським, а «ідентичність» – належить до неологізмів, що набули ін-

[13] Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин: Закон України від 9.12.1997 р. № 703/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-вр; Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1.02.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055; Framework Convention for the Protection of National Minorities, 01.02.1995 / Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cdac

тернаціонального вжитку в науковому, широкому суспільному та нормативно-правовому дискурсах.

Таблиця 2.

Порівняння англомовних і українськомовних термінів

Framework Convention for the Protection of National Minorities Рамкова конвенція про захист національних меншин	
Considering that a pluralist and genuinely democratic society should not only respect **the ethnic, cultural, linguistic and religious identity** of each person belonging to a national minority, but also create appropriate conditions enabling them to express, preserve and develop **this identity;** *(виділено авт.)*	Вважаючи, що плюралістичне та справді демократичне суспільство має не тільки поважати **етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність** кожної особи, яка належить до національної меншини, а й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку **цієї самобутності;** *(виділено авт.)*

Набагато більше потенційної проблемності містять **визначення двох українських націй у** законопроекті Концепції державної етнополітики від Міністерства культури:

«українська нація – етнічна спільнота України, яка об'єднує осіб української національності, що мають відчуття спільності між собою, насамперед спільну історичну пам'ять та самосвідомість, для яких рідними є українська мова, культура, а також українські традиції, яка реалізувала передбачене міжнародним законодавством право на власну національну державу.

Український народ (українська політична нація) – усі громадяни України незалежно від етнічного походження, об'єднані єдиним громадянством, спільністю території проживання, економічного життя, зовнішньополітичних інтересів, юридичних прав та обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної загальнонаціональної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової держави».

Пропонована проектом Концепції дефініція *української нації як етнічної спільноти* позбавляє права на самоототожнення з цією спільнотою етнічних українців, які через якісь причини та життєві обставини не мають «спільної історичної пам'яті» і для яких «українська мова, культура, а також українські традиції» не є рідними, але, попри це, вони відчувають (вважають) себе українцями за національністю (етнічним походженням, етнічною належністю).Зако-

нопроектна ж дефініція «*Українського народу (української політичної нації) як усіх громадян України*» позбавляє цих громадян права мати різні уявлення про українські «зовнішньополітичні інтереси» та «історичну долю», а також усвідомлювати (вважати/визначати) себе «політичними українцями», якщо вони дотримуються різних «культурних традицій». До того ж ці дві дефініції сукупно заперечують цілком коректний постулат преамбули Конституції України про те, що право на самовизначення здійснене «українською нацією, усім українським народом» як громадянами всіх національностей.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ. Політико-правове потрактування цього терміна має узгоджуватися з поняттям «українська нація». Однак досі такого потрактування вітчизняне законодавство не містить. Менше з тим, сам термін має тривалу традицію вжитку в офіційних практиках, у тому числі в законах та інших нормативно-правових актах: і на означення етнічної, і на означення громадянської належності осіб.

В окремих нормативно-правових документах замість терміна «національність» у розумінні громадянської належності вживається словосполучення «національна особа», але виключно для цілей цих актів. Так чинять у разі потреби віднаходження терміна, який точніше відповідає цілям відповідних документів. Це, зокрема, Конвенції між Урядом України та Урядами інших держав про уникнення подвійного оподаткування та запобігання ухиленням від сплати податків на доходи і майно. Вони мають статус міжнародних. У них термін «національна особа» вживається на означення двох різних суб'єктів суспільних відносин: будь-яких фізичних осіб, котрі мають громадянство Договірної держави (сторони), та будь-яких юридичних осіб, що мають такий статус згідно із законодавством Договірної держави (сторони)[14].

[14] Конвенція між Урядом України і Урядом Азербайджанської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження ухилень від сплати податків на доход і майно. Підписана 30.07.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/031_023#Text; Конвенція між Урядом України і Урядом Королівства Марокко про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи від 13.07.2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504_007#Text; Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Мальта про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи. Підписана 04.09.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/470_009-13#Text;

У Законі України «Про закордонних українців», як близьке за значенням етнічному розумінню терміна «національність», вживається словосполучення «українське етнічне походження». Ним означують «належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження»[15]. Ця дефініція не виключає її двоїстого етнічно-громадянського тлумачення. Адже частина вихідців (або їхніх предків) з України, які не є етнічними українцями, можуть визнавати Україну батьківщиною свого етнічного походження: це, приміром, поляки, угорці, румуни та особи іншої національності, родоводи котрих сягають далеко углиб української історії і які самі (або їхні предки) виїхали з України до інших держав або опинилися там через зміни міждержавних кордонів. Також немає жодних підстав вважати, що виключно на етнічних українців поширюється Стаття 12 Конституції, згідно з якою «Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави».

Видається оптимальним застосування в українському законодавстві терміна ***«національність»*** *у сенсі* «*усвідомлення особою своєї належності до певної групи, об'єднаної схожими уявленнями про її (групи) етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність і подібність громадянських інтересів і цінностей, та яка має спільну історичну самоназву»*.

За такого підходу етнізоване розуміння особою слова «національність» (у тому числі як законодавчого терміна) та відповідне самоусвідомлення цієї особи не позбавляє її (особу) права національного самоусвідомлення як члена групи, об'єднаної спільним українським громадянством і/або походженням з України, а також залишає за нею право українського самовизначення (самоототожнення/самоідентифікації) в етнічному і громадянському сенсах одночасно. Кожна особа, котра усвідомлює (заявляє, визнає) свою належність до певної групи – етнічної та/або національно-громадянської, може не бути носієм якоїсь однієї, кількох або й усіх ознак самобутності такої групи. Власне, й самі групові ознаки, а ще більше – уявлення про них, не бувають тотожними у всіх, до того ж вони можуть мінятися і міняються з

[15] Про закордонних українців {Назва Закону в редакції Закону № 4381-VI від 09.02.2012}: Закон України від 4.03.2004 р. № 1582-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15/ed20120606/find?text=%D3%EA%F0%E0%BF%ED%F1%FC%EA%E5+%E5%F2%ED%B3%F7%ED%E5+%EF%EE%F5%EE%E4%E6%E5%ED%ED%FF

плином часу. Тому в пропонованій дефініції акцент зроблено на схожості особистісних і колективних уявлень про національну самобутність групи, а також уявлень про подібність інтересів і цінностей групи, учасників якої, незалежно від їх етнічного самоусвідомлення, об'єднує спільне громадянство і та пов'язані з ним громадянські права та обов'язки.

Такий підхід узгоджується з міжнародними і вітчизняними політико-правовими практиками, відповідно до яких особа має право самостійно визначати (обирати) свою національність (так само, як і будь-яку іншу тотожність/ідентичність). При цьому байдуже, вкладає особа в таке самовизначення етнічний чи громадянський зміст.

У правових відносинах європейських країн термін «національність» використовують, переважно, для означення громадянства. Подібно цьому, коли громадянин України будь-якого етнічного походження (національності) виїздить за кордон, у «в'їзній» анкеті в графі «національність» (*nationality*) він декларує свою українськість. Таким записом особа посвідчує не своє етнічне походження, а саме громадянство, надане їй державою Україна.

УКРАЇНЦІ. Зважаючи на вищевикладене, термін *«українці»* в політико-правовому і науковому застосуванні до конкретних випадків сучасних етнополітичних реалій також можна і варто вживати у двох сенсах. Один – як означення осіб, що усвідомлюють свою належність до найчисленнішої в Україні національно (етнічно) самобутньої групи. Другий сенс – як означення осіб української та інших національностей (етнічних належностей), що самовизначаються українцями за ознакою спільного громадянства. Відповідно, серед чільних завдань етнополітики держави, покликаної інтегрувати національні (етнічні) відмінності за одночасного сприяння їх збереженню й розвитку, має бути актуалізація та культивування в суспільній свідомості і суспільній поведінці загальногромадянських інтересів, цінностей, почуттів і символів українськості, зокрема, українського патріотизму громадян різної етнічної належності (національності, якщо останній термін вживати на означення етнічної самоідентифікації).

При цьому важливо брати до уваги, що в контекстах етнополітичної та юридичної науки і практики право «національно-етнічного самовизначення» і право «національно-громадянського самовизна-

чення» особи мають різну природу і механіку. Перше є правом індивідуального вибору. Національно-громадянську належність особа також може обирати, але тільки тоді, коли виникає її право набути громадянства певної держави. За результатами реалізації цього права національно-громадянська належність (національність) надається особі державою і посвідчується офіційними документами згідно з чинним законодавством.

Відповідно, можна запропонувати до обговорення доцільність запровадження у правовий слововжиток визначення, яке інтегрує окремі терміни і поняття чинного законодавства: «***Українці** – особи, які усвідомлюють свою належність до найчисленнішої серед населення України етнічно самобутньої групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві простору, що є територією держави Україна, а також особи всіх національностей, які є громадянами України».*

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ. Згідно з чинним законодавством, громадяни, котрі не є українцями в сенсі етнічної самосвідомості й самовиявлення, визначаються як національні меншини. «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» *(Стаття 3 Закону України «Про національні меншини в Україні»)*. Цю дефініцію український законодавець схвалив, виходячи з оцінки вітчизняних суспільних реалій початку 1990-х років (закон набув чинності 25 червня 1992 р.), а також того факту, що через великі відмінності умов життєдіяльності національних меншин у різних державах міжнародне право не містило (і не містить досі) якогось універсального означення відповідних груп людей. Потрактування національних меншин 1992 р. збереглося і в чинній – від 16 жовтня 2014 р. – редакції цього українського закону. Згідно з його логікою, група українців за національністю (етнічною належністю) разом з групами національних меншин інтегровані як громадянська спільнота. Такою ж є логіка ратифікованих українським парламентом міжнародних актів, що стосуються сфери етнонаціональних відносин.

Це не означає, що дефініція національних меншин у профільному законі не потребує певної корекції. Зокрема, для забезпечення її більшої відповідності етнодемографічній динаміці українського соціуму та рекомендаціям міжнародних організацій. Адже закон

ухвалювався в часи, коли в міграційній динаміці не проглядалася тенденція швидких змін традиційної етнічної структури населення через масову появу в ній так званих «нових меншин», чиї історія, культура, мова, релігійні та інші ціннісні переваги відрізняють їх від традиційних («старих») національно самобутніх груп. Останніми роками ця тенденція набула виразності й неминуче посилюватиметься. Вона не є унікальною для України, подібне відбувається майже повсюдно в світі. Саме тому на рівні міжнародних інституцій розглядається доцільність запровадження в національні законодавства положень, які б дозволяли виокремлювати серед населення національні меншини, що мають давні сталі зв'язки з державами їх проживання. *Таблиця 3* показує сутнісні відмінності та можливий вектор удосконалення вітчизняної дефініції національних меншин відповідно до Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи.

Таблиця 3

ПОРІВНЯННЯ ДЕФІНІЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Закон України «Про національні меншини в Україні»	**Рекомендация 1255 (1995) о защите прав национальных меньшинств. Парламентская Ассамблея, 31 января 1995 года** https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/994_134/
До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.	…определение «национального меньшинства», которое следует понимать как «группу лиц в каком-либо государстве, которые: a) проживают на территории этого государства и являются его гражданами; **b) поддерживают давние, прочные и непрерывные связи с этим государством;** *(виділено Авт.)* c) обладают четкими этническими, культурными, религиозными и языковыми особенностями; d) являются достаточно представительными, хотя и менее многочисленными по сравнению с остальным населением этого государства или какого-либо региона этого государства; e) движимы стремлением совместно сохранять элементы, составляющие их общее своеобразие, включая свою культуру, традиции, религию и язык».

Нова редакція дефініції, що міститься в Законі про національні меншини України, могла би бути такою: «До національних меншин України належать групи громадян, які не є **етнічними українцями**, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, ***підтримують давні, міцні та безперервні зв'язки з Україною».*** Суттєві зміни виділено шрифтом.

Аналізований законопроект Концепції державної етнополітики від Міністерства культури пропонує скоріш нове, а не скореговане визначення національної меншини, воно є таким:

«**національна меншина України** – чисельно менша за українську націю етнічна спільнота України, що об'єднує громадян України неукраїнського етнічного походження, які мають власну етнічно споріднену державу або утворену в іншій державі адміністративно-територіальну одиницю, проживають тривалий час в межах теперішніх кордонів України, характеризуються спільними етнічними, культурними, релігійними або мовними ознаками та історичною пам'яттю, що відрізняють їх від решти населення України, і виявляють бажання добровільно зберігати й розвивати свою етнокультурну ідентичність».

Позицію авторів цієї статті щодо деяких критеріїв, за якими законопроект пропонує виокремлювати національні меншини серед інших національно самобутніх груп українських громадян, сформульовано в коментарях до проектних визначень двох українських націй. Також викликає сумнів коректність словосполучення «етнічно споріднена держава». Зазвичай, держави типологізуються за ознаками державного устрою (унітарні, федеративні, конфедеративні), формами правління (монархія, республіка) та деякими іншими, серед яких важко віднайти ознаку «етнічної спорідненості».

Позитивом дефініції є наголос на давності проживання на території України громадян, які не є українцями за етнічним походженням і які мають підстави самовизначатися національними меншинами.

КОРІННІ НАРОДИ УКРАЇНИ. Разом з іншими суб'єктами етнонаціональних відносин у Конституції України та деяких інших нормативно-правових актах названо корінні народи. Громадяни яких саме національностей мають підстави самовизначатися корінними народами – в Основному законі це питання залишено відкритим.

Ця відкритість не означає, що вітчизняне і міжнародне законодавство не містить алгоритму віднаходження відповіді. Такий алгоритм визначено, зокрема, Законом України про національні меншини.

Його стаття 11 унормовує таке: «Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається».

Посутньо ця стаття тотожна статті 3 «Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», що стала складником українського законодавства після ратифікації українським парламентом 9 грудня 1997 року[16] – за п'ять років після ухвалення вищеназваного закону

«1. Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно зашкоджувати такій особі.

2. Особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, що випливають з принципів, проголошених в цій Рамковій конвенції, одноосібно та разом з іншими».

Аналогічними є принципи Статуту та інших документів ООН: як тих, де мова йде про національні меншини, так і тих, що стосуються корінних народів та осіб, які належать до національних меншин і корінних народів, а також орієнтовані на забезпечення всього комплексу прав і свобод людини. Зокрема, в Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (Стаття 9) зазначено: «Корінні народи та особи мають право належати до корінної групи або народності відповідно до традицій і звичаїв цієї групи або народності. Жодна дискримінація будь-якого виду не може виникати внаслідок здійснення такого права» [17].

Імовірно, описаним алгоритмом керувався український законодавець, коли у березні 2014 р. ухвалював Постанову «Про Зая-

[16] Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин: Закон України від 9.12.1997 р. № 703/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-вр; Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1.02.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055

[17] United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Resolution 61/295 adopted by the General Assembly on 13 September 2007. URL: https://undocs.org/A/RES/61/295

ву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» та декларував, що робить цю заяву, спираючись на цілі та принципи, проголошені у статтях 3, 11, 15 Конституції України, статті 1 Статуту ООН, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. Генасамблеєю ООН та ратифікованому Україною у жовтні 1973 р., а також у Віденській декларації, яку 25 червня 1993 р. було прийнято Всесвітньою конференцією з прав людини. У названій постанові український парламент заявив, що Україна «гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України», «гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави». Тобто, цим документом кримських татар було офіційно визнано корінним народом України. Отже, є підстави стверджувати, що нормативно-правові акти, якими регулюються етнонаціональні відносини в Україні, базуються на тій само позиції, що й позиція міжнародного права: питання, належати до етнічної більшості, корінних народів чи національних меншин держави, є питанням особистісного вибору громадян, виявом і наслідком їх індивідуальної та групової самосвідомості й самовиявлення (самовизначення/самоідентифікації).

Законопроект Концепції від Міністерства культури пропонує таку дефініцію:

«**корінний народ України** – етнічна спільнота, яка становить етнічну меншість у складі її населення, не має власного державного утворення за межами Української держави, характеризується спільними етнічними, культурними, релігійними або мовними ознаками та історичною пам'яттю».

Як і будь-яка інша, ця пропозиція потребує обговорення. В його перебігові доцільно звернути увагу на кілька аспектів, у тому числі на сумнівну коректність віднесення до корінних народів України «етнічної спільноти, яка становить етнічну меншість у складі її населення, не має власного державного утворення за межами Української держави».

За такого тлумачення «корінним народом України» можна визнати будь-яку національну меншину в складі українського громадянського загалу. Чому? Тому що жодна з цих меншин не має за

межами України «власного державного утворення», бо всі групи осіб, які належать до кожної й усіх національних меншин України, є громадянами саме України, яка і є їх «власною» державою (звісно, за винятком випадків наявності в частини цих осіб подвійного, точніш, множинного громадянства; але таких випадках діє стаття 2 Закону про громадянство України, відповідно до якої у разі, якщо «громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України».

Також важливо брати до уваги історію запровадження в сучасний український суспільний та правовий дискурси словосполучення «корінний народ». Спершу і переважно його застосовували до українського етносу – не в політичному і юридичному розумінні, а в історично-етнологічному – як синонім слова «автохтонний». У такому ж історично-етнологічному розумінні згодом його поширили ще на три національно самобутні групи, генезис яких відбувався на території сучасної України і більша частина яких тут проживала і проживає (кримські татари, караїми та кримчаки).

Не можна зневажувати і тим фактом, що корінними (в історично-етнологічному розумінні) також вважать себе немало гагаузів і болгар Буджацького степу, греків Приазов'я, молдован, поляків, румунів, словаків та закарпатських угорців, більшість яких проживають на українсько-молдовському, українсько-польському, українсько-румунському, українсько-словацькому та українсько-угорському порубіжжі. Однак на відміну від кримських татар, караїмів і кримчаків, для яких сучасна Україна є місцем походження і проживання їх основного загалу, вищеназвані національні меншини України становлять порівняно невелику частину осіб своєї національності, більшість котрих на основній території свого етнічного походження реалізували право на політичне самовизначення і утворили держави Грецьку, Болгарську, Молдовську (на Півдні якої утворено територіальну Гагаузьку автономію – Gagauz Yeri), Польську, Румунську, Словацьку, Угорську та становлять переважну частину громадянського загалу цих держав (жителі поселень, які входять до складу автономного територіального утворення Гагаузія є громадянами Молдови).

Сприйняття певною кількістю українських громадян правового терміна «корінні народи» як означення давності проживання осіб їхньої національності дає політичним активістам з-серед націо-

нальних меншин і українських субетносів приводи звертатися до владних інституцій України з клопотаннями/вимогами надати їхній етнічній групі статусу корінного народу. Такі звернення неминучі щонайменше до того часу, коли парламент надасть офіційне тлумачення, які саме групи людей є корінними народами України і, відповідно, мають визначені законом об'єктивні підстави для такого особистісного і групового самовизначення. Перший крок у цьому напрямі народні депутати зробили 20 березня 2014 року, ухваливши постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». В тексті наголошено, що Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України, а Уряду доручено терміново подати проекти законів та інших нормативно-правових актів, які визначають та закріпляють статус кримськотатарського народу як корінного народу України.

Відповідно, актуалізується необхідність розроблення дефініції терміну «корінні народи України», що відповідатиме вітчизняній специфіці. При цьому варіанти дефініцій і критеріїв, які містяться в правових актах та рекомендаціях міжнародних організацій, щонайбільше можуть братися до уваги. Адже скільки-небудь універсального означення корінних народів, яке можна було б імплементувати до національних законодавств, з українським включно, не може бути через великі країнові відмінності.

Цю обставину брали до уваги автори вже згадуваної Декларація ООН про права корінних народів. Текст Декларації: а) дозволяє виділити низку об'єктивних ознак, що вирізняють корінний народ серед людського загалу країни проживання, і водночас б) надає визначального значення суб'єктивному критерію – самоідентифікації (самоототожненню) особи з корінним народом. Аналогічною за критеріальним підходом до означення корінних народів є Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя, Міжнародної Організації Праці (далі: МОП) № 169 [18]. Після її ухвалення у 1989 р. Генеральною Конференцією МОП, на заміну попередньої Конвенції № 107 від 1957 р., вона набула чинності з вересня 1991 р. Відтоді до 2020 р. її ратифікували 23 держави.

[18] Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169) / International Labour Organisation. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312314:NO

Вітчизняні науковці частіше схильні вважати, що в Україні немає корінних народів (indigenous peoples), які повною мірою відповідали б критеріям Декларації ООН та чинної Конвенції МОП [19]. На відміну від Декларації, за текстом якої можна такі критерії тільки простежити, Конвенція містить їх систематизований виклад у частині, де йдеться про те, яких саме суспільних груп документ стосується:«1. Ця Конвенція поширюється на:

a) народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національної спільноти і суспільне становище яких регулюється повністю або частково їх власними звичаями або традиціями, або спеціальним законодавством;

b) народи в незалежних країнах, які вважаються корінними з огляду на їх походження як нащадків тих, хто населяв країну або географічну територію, що є частиною цієї країни, в часи її завоювання або колонізації або в період встановлення сучасних державних кордонів, і які, незалежно від їх правового становища, зберігають деякі або всі властиві їм соціальні, економічні, культурні та політичні інститути.

2. Самоідентифікація корінними або такими, що ведуть племінний спосіб життя, вважається основним критерієм визначення груп, до яких застосовуються положення цієї Конвенції».

Вірогідно, що автори законопроекту Концепції етнополітики від Міністерства культури формулювали власне визначення корінного народу України, беручи до уваги як ідентифікаційні критерії корінних народів у текстах Декларації ООН і Конвенції МОП, так і власні оцінки вітчизняних суспільних реалій, у тому числі поширеність серед кількох національно самобутніх груп українського населення переконання, що ці групи є корінними (в сенсі автохтонності) народами України.

Те саме брав до уваги й один із авторів цього тексту, коли пропонував дефініцію: ***«Корінні народи України*** – групи громадян України, почуття національного самоусвідомлення та спільності яких між собою відображають генезис цих груп на просторі, що є тери-

[19] Котигоренко В., Панчук М. Національні меншини України і державна незалежність. *Незалежність України: історичні витоки та перспективи.* Інститут історії України НАН України. Київ, 1997. С. 172–184; Майборода О.М. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн. *Вісник Держкомнацміграції України*. 2002. № 4. С. 91– 97 та ін.

торією Української держави, де проживає більшість осіб відповідних національностей»[20].

Таке тлумачення терміна уможливлює його поширення на чотири автохтонні національно самобутні групи населення України – українців за національністю, кримських татар, караїмів і кримчаків. Його запровадження в законодавство надавало б юридичні підстави для відповідної самоідентифікації громадян названих національностей, аргументувало їх право на самовизначення на історичній території сучасної України та усувало правові підстави намагань домогтися статусу корінних народів з боку національних меншин та українських субетносів, які не мають для цього об'єктивних підстав.

У ході очних і заочних дискусій з колегами на теми узгодження вітчизняного законодавства та його термінології з міжнародним правом позиція уточнювалася. Відтак пропонується дефініція: ***«Корінні народи України*** – групи громадян, чиї почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою відображають генезис цих груп на просторі, що є територією Української держави, де проживає більшість осіб, які належать до цих груп і які не є етнічними українцями».

Чому саме така часткова трансформація? Беручи до уваги потрактування об'єктивних і суб'єктивних критеріїв корінних народів у Конвенції МОП та Декларації ООН, слід було а) зберегти позицію попередньої дефініції про історичне походження, сталість і безперервність зв'язку корінних народів України з її територією, а також б) включити до оновленої редакції тексту наголос на міноритарності цих народів порівняно з етнічною більшістю населення держави.

ПРАВА КОРІННИХ НАРОДІВ І НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН. Згідно зі стандартами міжнародного права «Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення» *(Стаття 1 Закону про національні меншини)*. «Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здій-

[20] Котигоренко В. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень*. 2008. № 1 (6). С. 40 – 52.

снення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання. Участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні національної меншини не може служити підставою для обмеження його прав» *(Стаття 13 Закону про національні меншини)*.

«Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками*» (Стаття 24 Конституції України)*.

Відповідно, українське законодавство не містить правових актів і не керується принципами, які наділяли б якимось особливим статусом етнічних українців (українців за національністю). Так само це законодавство не надає жодній іншій національно самобутній групі України ані статусу національної меншини, ані статусу корінного народу, залишаючи за громадянами право самостійно визначати свою групову належність.

Якби правова ситуація змінилася, це неминуче б активізувало досі латентну змагальність за виключне (особливе) становище тієї чи тієї етнічної групи і спричинило загострення та конфліктизацію етнічних протиріч між громадянами та між ними і державою на ґрунті такої змагальності.

Аргументом на користь цього твердження є час від часу повторювані звернення окремих осіб і керівників громадських організацій, утворених за ознакою національності, до державних інституцій з клопотаннями/вимогами ухвалити закон про надання їх групі статусу національної меншини чи корінного народу. В разі такого «статусного» виокремлення якоїсь групи варто очікувати вимог ухвалення цільових законів про особливі статуси з боку інших груп, які самовизначаються національними меншинами, корінними народами, титульною/етнічною нацією або етнічною нацією, відмінною від української.

Закони, які прийняті та прийматимуться на забезпечення прав і свобод корінних народів і національних меншин України, не мають на меті надання цим групам громадян якихось виняткових прав, що їх не можуть мати інші.

Такі закони орієнтовані на запровадження спеціальних гарантій: а) запобігання будь-якій дискримінації цих груп і осіб, які до них належать; б) забезпечення їх рівноправності з етнічною більшістю; в) збереження за ними всього обсягу прав і можливостей, якими вони традиційно володіли та володіють. Таке цілепокладання суголосне з нормами міжнародного права.

Ці норми виходять з того, зокрема, що наявність у країнових законодавствах дефініцій, які б акцентували давність і сталість зв'язків з територіями проживання «старих» національних меншин, порівняно з «новими», а також визнання етногенезу корінних народів як законних підстав збереження за названими міноритарними групами їх узвичаєних законних прав і можливостей, обсяг яких може бути більшим за обсяг прав і можливостей іммігрантів, – це тільки один зі способів диференціації державної етнонаціональної політики щодо належного забезпечення прав і свобод людини.

Інший спосіб пропонується в Коментарі робочої групи з меншин до Декларації Організації Об'єднаних Націй про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (2005 р.).

У цьому документі (пункти 10 – 11) зазначається, що особи, котрі тривалий час проживають на території певної держави, можуть розраховувати на ширші права, порівняно з особами, які прибули до країни недавно.

У зв'язку з цим найбільш конструктивним видається підхід, що дозволяє уникати проведення абсолютного розмежування між «новими» (іммігрантами) і «старими» меншинами шляхом виключення перших з категорії меншин і включення до цієї категорії других.

Замість цього необхідно керуватися принципом, згідно з яким у процесі застосування Декларації «старі» меншини повинні мати ширші права, порівняно з «новими» меншинами [21].

Цей аспект важливий як для традиційних національних меншин, так і для корінних народів. Адже згідно з міжнародним правом ці дві групи споріднює спільність низки соціальних зв'язків

[21] Commentary Of The Working Group On Minorities To The United Nations Declaration On The Rights Of Persons Belonging To National Or Ethnic, Religious And Linguistic Minorities / Commission on Human Rights. Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. Fifty-seventh session. Working Group on Minorities. Eleventh session 30 May-3 June 2005. URL: https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/2

і особливостей[22]. Зокрема, обидві вони не домінують у суспільствах, в яких живуть, а їхні культури, мови та релігійні вірування можуть відрізнятися від тих, що властиві більшості населення або домінуючим групам. Корінні народи і національні меншини зазвичай прагнуть зберігати і розвивати свою самобутність. Корінні народи можуть опинятися в становищі, подібному до становища меншин.

Так само деякі меншини, як і корінні народи, можуть мати давній міцний зв'язок із землями і територіями, які зазвичай асоціюються із самоідентифікацією корінних народів.

Корінні народи, якщо вони того бажають, можуть претендувати на ті самі законні права, що й національні меншини. Для національних меншин важливо користуватися всіма правами і свободами людини, визнаними у міжнародному праві, правами на недискримінацію, захист свого існування, культурної, релігійної і мовної самобутності, активної участі в суспільно-політичному житті, урахування їх законних інтересів при плануванні, розробленні й реалізації соціально-економічних, культурно-освітніх та інших проектів і програм.

Забезпечення аналогічних прав є пріоритетним і для корінних народів. Водночас Конвенція МОП і Декларація ООН передбачають щодо цих народів обов'язок держав їх проживання: визнавати і захищати права власності та розпорядження землями, що їх корінні народи згідно зі своїми традиційними звичаями і заняттями займали, набували та використовують; забезпечувати право корінних народів на самовизначення в державах проживання, включаючи вільне встановлення свого політичного статусу, автономію або самоуправління у питаннях, що стосуються внутрішніх і місцевих справ; гарантувати свободу економічного, соціального і культурного розвитку та збереження й укріплення своїх традиційних політичних, правових, економічних, соціальних і культурних інституцій тощо.

[22] Комментарий рабочей группы по меньшинствам к Декларации Организации Объединенных Наций о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам / Комиссия по правам человека. Подкомиссия по поощрению и защите прав человека. Пятьдесят седьмая сессия. Рабочая группа по меньшинствам. Одиннадцатая сессия 30 мая – 3 июня 2005 года. URL: https://undocs.org/ru/E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/2; Права меньшинств: международные стандарты и рекомендации по их соблюдению / Организация Объединенных Наций. Объединенные нации. Права человека. Управление Верховного комиссара. Нью-Йорк и Женева. 2010 г. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/MinorityRights_ru.pdf

Декларуючи перелічені та інші права і свободи корінних народів, ООН визнає, що становище цих народів «різне у різних регіонах і різних країнах і що важливо брати до уваги важливість національних і регіональних особливостей та різних регіональних історичних і культурних традицій» [23]. Національну специфіку, зокрема, регіональну, має бути враховано у процесі розроблення й ухвалення Закону про Концепцію (або, як варіанти назви: Закону про Основи… або Закону про Стратегію…) державної етнонаціональної політики України та Закону про корінні народи України. Це має бути зроблено як при формулюванні означення цих народів, так і при визначенні обсягу їх прав, свобод і обов'язків, а також прав і обов'язків держави. Адже на відміну від корінних народів, про які йдеться в Конвенції МОП, корінні народи України інтегровані в сучасну систему соціальних зв'язків, у тому числі пов'язаних із формами господарювання, природокористування та іншими. Переважна частина громадян, які належать до корінних народів України, проживають в Автономній Республіці Крим (АРК). Її територія від 2014 р. окупована Російською Федерацією. Найбільше від цього потерпають разом з етнічними українцями саме кримські татари та інші корінні народи України. Тому профільний закон, проекти якого розробляються, має визначати механізми захисту і забезпечення групових та індивідуальних прав корінних народів України в умовах окупації та після відновлення українського державного суверенітету в автономії.

Відповідних доповнень має зазнати також Закон України від 17 квітня 2014 р. (зі змінами від 13 березня та 02 жовтня 2018 р.) «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою»[24]. Цим актом було реалізовано один з потенційно найменш конфліктогенних підходів до забезпечення прав і свобод кримськотатарського народу як корінного народу України та осіб інших національностей, що зазнали насильницького переселення за національною ознакою на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік. Пріоритетність такого підходу та доцільність запровадження в законодавство дефініцій термінів

[23] United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Resolution 61/295 adopted by the General Assembly on 13 September 2007. URL: https://undocs.org/A/RES/61/295

[24] Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. Закон України № 1223-VII від 17.04.2014 р. (зі змінами від 13.03.2018 р. та 02.10.2018 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18

«депортація» та «депортовані особи», суголосних з тими, які містяться в Законі «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», обґрунтовувалися в уже згадуваних проектах Законів України «Про Основи державної етнонаціональної політики» та «Стратегія державної етнонаціональної політики» [25], а також у проекті «Концепції соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму», підготовленому 2009 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за результатами дослідження «Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: виклики для державної політики»[26].

***

Зв'язок термінології етнополітичних досліджень і сучасних етнополітичних, зокрема правових, практик важливий і для науки, і для реалій етнонаціональних відносин. Однак відповідні дискурси не можуть і не мають бути тотожними, оскільки виконують різні соціальні функції.

Категорії і поняття науки є інструментом вивчення й описання суспільного багатоманіття, тому їх кількість і варіативність тлумачень мають чи не єдине обмеження – логічну несуперечливість та відповідність сутнісним ознакам досліджуваних феноменів.

Щодо термінів політичних, особливо тих, які застосовують у нормативно-правових актах – тут мають дотримуватися принципи їх розумної достатності, семантичної точності та цільового призначення. Видається, що в процесі розвитку вітчизняного зако-

[25] Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. Проект Закону України «Про Основи державної етнонаціональної політики». Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Основи державної етнонаціональної політики». *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 20–43. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_do_pytannia.pdf; Котигоренко В. О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень*. К., 2008. № 1 (6). С. 40–52. URL: http://niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/2008_1-6.pdf

[26] Доповідь VII. Кримськотатарський контекст соціальної інтеграції громадян України різних національностей, які проживають у Криму: виклики для держави / В. О. Котигоренко (керівник), Д. К. Батурін, А. М. Дегтеренко, С. І. Здіорук, Е. М. Лібанова, О. М, Майборода, О. В. Макарова, О. В. Позняк, Б. Ф. Сагалаков, М. Т. Степико. *Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2009. С. 381 – 447.

нодавства, яким регулюються етнонаціональні відносини в країні, недоцільно розширювати коло суб'єктів цих відносин за межі окресленого Конституцією: «держава», «українська нація, український народ»; «громадяни України всіх національностей», «українці», «корінні народи України»; «національні меншини України»; «українці, які проживають за межами держави», «особи, депортовані за національною ознакою». Це важливо також для забезпечення належної узгодженості вітчизняної правової термінології з термінологією міжнародного права. У процесі розроблення проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також при вдосконаленні чинних законів, включно з тими, на прикладі яких розглядалися термінологічні проблеми відповідного сегмента українського законодавчого дискурсу, не варто ускладнювати й обтяжувати цей дискурс запровадженням нових для нього термінів на кшталт: «етнічна спільнота України», «етнічна група України», «меншина в меншині» та інших.

Категорії (поняття) науки та відповідні терміни, трактування яких відрізняється від прикладного юридичного/правового слововжитку, звісно, можуть і мають використовуватися як пізнавальний інструментарій. Однак такий інструментарій не матиме потрібної точності й ефективності, якщо не узгоджуватиметься з термінологією соціальних практик, що вивчаються. Адекватне застосування науковцями правової лексики є важливою і необхідною умовою достовірного відображення, продуктивного осмислення і коректного моделювання тенденцій розвитку та імперативів удосконалення досліджуваних правових відносин і відповідної державної політики. Водночас правова лексика потребує узгодження з науковою інтерпретацією значення слів і результатами наукового пізнання суспільно-політичної динаміки. Зокрема, для запобігання упровадженню в законодавчі акти і політичний дискурс нових термінів і понять, якщо імовірні наслідки такого упровадження не протестовано на можливу юридичну та/або політичну суперечливість і конфліктогенність.

Для нотаток

Наукове видання
Монографія

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ XX – XXI СТОЛІТЬ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Літературний редактор – С.І. Носова

Підписано до друку 14.05.2020 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк арк. 36,29. Обл.-вид. арк. 28,4.
Тираж 300 прим. Зам. № 1922

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.